મેવાડની જાહોજલાલી

વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ.
નડીયાદ.

એસ. બી. શાહની કુંપની.
અમદાવાદ.

મેવાડની જાહોજલાલી.

રચનાર

વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ.

નડીઆદ.

પ્રકાશક

એસ. બી. શાહની કું.

૩૦૮૨ પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

કીંમત રૂ. ૧—૦—૦

આવૃત્તિ નવમી   સંવત ૧૯૮૫.

" શ્રી સૂર્યપ્રકાશ " પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં પટેલ મૂળચંદભાઇ
ત્રિકમલાલે છાપ્યું ઠેકાણું પાનકોરનાકા—**અમદાવાદ.**

પ્રસ્તાવના.

હિંદના ઘણા ભાગોમાં ઘણી જાતના લડવૈયા, દેશ હિતેચ્છુ અને સ્વદેશાભિમાની પુરુષો થઇ ગયા, તેમાં મેવાડના રજપૂતો સર્વોપરિ થઇ ગયા છે. મહાભારત કે રામાયણમાં વખણાએલા જોદ્ધા તો માત્ર તેમના સ્વાર્થને માટેજ પ્રખ્યાત થઈ ગયા, પણ મેવાડના રજપૂતો તો પોતાના ઉત્તમ પ્રકારનાં સદ્દગુણોને માટે પ્રખ્યાત થયા છે. અર્જુન, કરણ, ભીષ્મપિતા, દ્રોણ, જરાસંઘ, દુર્યોધન, ભીમ આદિ અદ્દભુત શકિતવાળા જોદ્ધા ગણાયા છે, પણ તે બધાએ સ્વાર્થ સાધવામાંજ પોતાનું શૂરાતન બતાવ્યું હતું; પરંતુ મેવાડના રજપૂતો તેથી ઉલટીજ રીતે વર્તેલા જણાય છે. તેમણે તો માત્ર પોતાના રક્ષણાર્થેજ જન્મ લીધો હોય એમ તેમના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાઇ આવે છે.

રજપૂતસ્થાનમાં રજપૂતોનું રાજ થયું ત્યારથી, તે છેક હિંદુસ્તાનમાં ધસી આવેલા પરદેશી મોગલ રાજની પડતીનાં બીજ વાવનાર ઓરંગજેબ દીલ્હીની ગાદીએ બેઠો ત્યાંસુધીમાં, રજપૂતોએ એટલાં મોટાં પરાક્રમો કર્યાં છે કે તેમની સાથે સરખાવવાને બીજા દેશોના ઘણા થોડા દાખલા મળે છે. તેમાં મેવાડના રાજાઓએ તો પરાક્રમની હદ વાળી દીધી છે. મેવાડી રજપૂતો તેમની સ્વદેશભકિત, સ્વદેશાભિમાન, સ્વામિભકિત અને સ્વાત્માર્પણનાં અનુપમ પરાક્રમો કરીને અનંતકાળ સુધી અમર થઇ ગયા છે. એમના જેવી પ્રજા બીજા દેશમાં થોડીજ થઈ હશે. યુદ્ધ કરવામાં કે શત્રુઓથી પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવામાંજ માત્ર તેઓ કુશળ હતા એમ નહિ, પણ હુન્નરકળા, વેપારરોજગાર અને દેશની બીજા પ્રકારની આબાદીનું રક્ષણ કરવામાં ઇતિહાસોમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા દેશો કરતાં તેઓ ચઢિઆતા હતા એ નિઃસંશય છે. કેમકે તેમનાં અદ્દભુત કાર્યો હજુ પણ જેમનાં તેમ ઉભાં રહી નિષ્પક્ષપાત

ઇન્સાફદારને તેમના મહાન્ ઉત્તમ કાર્યોની નીડરપણે સાક્ષી આપે છે. મેવાડપતિઓ પ્રજા પ્રત્યે પોતાનો ખરો ધર્મ શો છે તે સારી રીતે સમજતા હતા, એવું તેમનો ઇતિહાસ દૃષ્ટાંતપૂર્વક બતાવી આપે છે. તેઓ પ્રજાને પોતાના પુત્રપુત્રી તરીકે ગણતા અને તેમના ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખતા. તેમના એજ સદ્‌ગુણને લીધે તેમની રાજભક્ત પ્રજા તેમને માટે ઘણીવાર અણીની વખતે પોતાનો જીવ કુરબાન કરતી. **यथा राजा तथा प्रजा** એ ખરેખર નિર્વિવાદ છે.

કેટલાક યુરોપી ઇતિહાસકારો કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં ઇતિહાસ લખવાનો રિવાજ નહોતો, અને તેમને ઇતિહાસ લખતાં આવડતો પણ નહોતો. પણ કર્નલ ટોડ હિંદને એ દોષમાંથી મુકત કરે છે. કર્નલ ટોડ કહે છે કે "જે દેશમાં વિદ્યા સંપૂર્ણ કેળવાઈ હતી, વિવિધ પ્રકારના હુન્નરો, શિલ્પ અને ચિત્રકામ, કવિતા અને ગાયનાદિ પૂર્ણતા પામેલાં હતાં, એટલુંજ નહિ પણ તેના સટીક નિયમો બાંધ્યા હતા. તે દેશને પોતાના રાજાનાં કૃત્યો અને તેના ગુણદોષ નોંધવા સરખું કામ ન આવડતું હોય એ માનવું ગેરવ્યાજબી છે. હસ્તિનાપુર, ઇંદ્રપ્રસ્થ, અણહીલવાડ, અને સોમનાથાદિ શહેરો દિલ્હી ને ચિતોડના વિજય સ્તંભો. આબુ અને ગીરનાર પરનાં દેવાલયો, એલિફંટા અને ઇલોરાની ગુફાઓ, એ તે વખતની આર્ય કારીગરીના નમુના છે. આ ઉપરથી ખાતરી થાય છે કે, જે વખતે આવાં કાર્યો બન્યાં હોય, તે વખતે ઇતિહાસ લખનારની ખોટ નજ હોય. જો કે મહાભારતના સમયથી તે મહંમદ ગીજનીએ હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી, ત્યાંસુધીનો કાંઇ ઇતિહાસ માલમ પડતો નથી. તોપણ પૃથુરાજ ચૌહાણના ચંદરાસા પરથી જણાય છે કે મહંમદ ગીજનીથી તે શાહબુદ્દીનના વખત સુધીનો ઇતિહાસ ચંદ કવિના વખતમાં હતો; પણ તે હાલ નાશ પામ્યો છે. વળી એ પણ વાત ખરી છે કે જે વખતે ઝનુની અને ધર્માંધ મુસલમાનોએ રજપૂતોની રાજધાનીઓ ઘેરી હતી, રાજાઓ જંગલમાં અને ડુંગરામાં એક જગાથી બીજી જગાએ રખડતા ફરતા અને ઘણીવાર તો રાંધેલી રસોઇ પણ જમવાનો વખત ન મળ્યાથી પડતી મુકી નાસતા ફરતા, તે વખતે ઇતિહાસ લખવાનું સ્વપ્નું સરખું પણ ક્યાંથી આવે ?"

કર્નલ ટોડ વળી વધુ લખે છે કે "પહેલાંના વખતમાં રાજસ્થાનિક દરબારો ઘણાં ભભકાદાર અને તવંગર હતાં. સિંધુ અને ગંગા વચ્ચેનો દેશ બહુજ ધનાઢ્ય હતો. વળી એ જગાઓમાં ઐતિહાસિક બનાવોના ભંડાર છે. રાજસ્થાન માંહેનું એક નાનું સરખું રાજ પણ તેનું થરમાપીલી વગરનું નથી, તેમ એક શહેર એવું ભાગ્યે હશે કે જ્યાં લીઓનીદાસ થયો નહિ હોય. હિંદનું સોમનાથ તે ગ્રીસના ડેલફ્રાસની બરાબરી કરી શકે તેવું હતું. અને હિંદની લૂટ તે લીબીયન રાજાની દોલત જેટલી હતી. પાંડવોની સૈન્યની સંખ્યા આગળ ઝરક્ષીસનું સૈન્ય તો કશી વિસાતમાં નહોતું. પણ હિંદના હિરોડોટસ અને ઝેનોફોન તે વખત નહિ હોવાથી હિંદની ઉજવળ કીર્તિ અંધારામાં રહી ગઈ, અને જે અનુપમ કીર્તિની થોડી ઘણી નોંધ થઇ તે કાળે કરીને ખવાઇ ગઇ.

પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવવાને સેંકડો વરસ સુધી લડવું, ધર્મનું રક્ષણ કરવા પોતાની વહાલામાં વહાલી વસ્તુના ભોગ આપવા, રાજના અને પ્રજાના હકક તથા સ્વતંત્રતા સાચવવા પાછળ મરતા સુધી મચ્યા રહેવું, અને સ્વાર્થ સાધવાની બીલકુલ લાલચ ન જ રાખવી, એવા રજપૂતોના અનુપમ સદ્ગુણો વાંચનારને અચંબો પમાડયા વગર રહે એવું નથી. પાછલા વખતનો જે ઇતિહાસ તે જગાએ બેસીને મેં જે હર્ષિત લાગણીથી સાંભળ્યો છે, તે લાગણીનો થોડો ભાગ પણ મારા વાંચનારને હું ઉપજાવી શકીશ, તો હિંદના બનાવોથી બેદરકાર રહેવાનું મારા સ્વદેશીઓમાં જે વલણ થતું જાય છે તે ઉપર જીત મેળવવાને હું ફતેહમંદ થઇશ એવી મારી ખાતરી છે."

કર્નલ ટોડ સાહેબે રાજસ્થાનનો જે ઇતિહાસ લખ્યો છે, તેમાં સાધારણ રીતે બધા રજપૂતો તરફ અને મુખ્યત્વે મેવાડીઓ તરફ જે પ્રેમભાવ દર્શાવ્યો છે, રાજપુત્રના ગુણોની જે યોગ્ય પ્રશંસા કરી છે, મેવાડનાં ને મેવાડપુત્રોનાં વખાણ કર્યાં છે, તે ઉપરથી એ ઇતિહાસ વાંચનાર જો એ લખનાર કોણ છે તે જાણતો ન હોય તો જરૂર તેને કોઇ રજપૂત ધારે, એમાં લગારે શક નથી. પણ કર્નલ ટોડ રજપૂત નહિ પણ સઘળા રજપૂત ગુણોથી ભરેલો અંગ્રેજ અમ-

લદાર હતો. પરંતુ તેને લગાર પણ અમલનું ઘેન ચઢયું નહોતું. આવા ઉદાર અને વીર પુરુષના હાથનો લખેલો ઇતિહાસ મારા વાંચવામાં આવ્યો કે તેનો કાંઇક સારાંશ મારા આર્યબંધુઓની સેવામાં મૂકવાની મને ઉત્કંઠા થઇ. તેથી ભાટચારણો પાસેથી કેટલીક મેવાડના રાણાઓની ને એમને લગતી બીજી વાતો ને કાવ્યો સાંભળી, તેમાંથી બની શક્યું તેટલું આ પુસ્તકના આકારમાં વાંચનારની સેવામાં મૂકું છું. એમાં માત્ર ઐતિહાસિક જ્ઞાન આપવાનોજ મેં ઇરાદો રાખ્યો નથી; પણ તે સાથે રાજપુત્રોને યોગ્ય ગુણો જે કાળે કરીને કટાઇ ગયા છે તે ફરીને સ્ફુરિત થાય, અને પોતાની પ્રજાનું પાલન કરી, વિદ્યા, હુન્નરકળા ને વેપારને ઉત્તેજન આપી, પ્રતાપી અંગ્રેજ સરકારના ચક્રવર્તી રાજ્યમાં સલાહ શાંતિમાં રહી, દેશની આબાદી કરી સુકીર્તિ પ્રાપ્ત કરે, એવો પણ ઇરાદો રાખ્યો છે.

કર્નલ ટાડની માફક આ ઇતિહાસ લખવાને જાતનો અનુભવ લેવા મેવાડમાં મારાથી જઇ શકાયું નહિ. એ ઉત્તમ ભૂમિના રાજભાટના વંશજો અને બીજા ભાટચારણોના મુખની ખુબી ભરેલી વાણી પુરેપુરી સાંભળી તેની જોઇએ તેવી નોંધ કરી શકાઇ નહિ, તેથી મેવાડપુત્રોનો જેવો ધારીએ તેવો સંતોષકારક ઇતિહાસ હું લખી શકયો નથી. પણ માત્ર મેં આવતા જતા ભાટચારણો, શોધકો અને ઇતિહાસના પ્રેમી ગ્રહસ્થો પાસેથી જે જે સાંભળ્યું, તે તથા ઉદાર કર્નલ ટાડના પુસ્તકમાંથી જે મદદ મળી. તે વડે આ પુસ્તક પુરૂં કરી મારા સુજ્ઞ વાંચનારની સેવામાં મૂકું છું.

ઇતિહાસ લખતાં ઘણીવાર મેં તુંકારાદર્શક શબ્દો લખેલા છે. તેમાં કોઇ પણ નાત, જાત, ધર્મ કે પક્ષના માણસોને માઠું લગાડવા કે તેમના તરફ ધિક્કાર બતાવવાનો મારો ઇરાદો નથી. મેં તો માત્ર મને મળેલી હકીકતોમાં વપરાતી ભાષા કાયમ રાખવાના તથા તે વખતનો ખરો ચિતાર બતાવવાના વિચારથી તેને અનુસરીને લખેલું છે. તો પણ મેં જે છૂટ લીધી છે તેમાં વાંચનારને જે અયોગ્ય લાગે, તેની હું કૃપાપૂર્વક ક્ષમા ચાહું છું.

મેવાડની જાહોજલાલી.

ઉપોદ્ઘાત.

મેવાડની ઉત્તરે ને વાયવ્યે અરવલ્લી પર્વત ને મારવાડનું રણ છે. પશ્ચિમે ને દક્ષિણે શિરોહી ને ગુજરાતની ઉત્તર હદપરના ડુંગરો આવેલા છે. પૂર્વે ને કાંઇક દક્ષિણે બુંદીકોટા ને માળવાનાં રજપૂત રાજ્યોનો મુલક છે. એમાં મોટી નદીઓ બનાસ ને બેરીસ છે, તે ચંબલને મળે છે, ને બીજી કેટલીક નાની નદીઓ વાયવ્ય કોણપરની લુણી નદીને મળે છે. એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૬૭૦ ચોરસ માઇલ છે.

મેવાડના રાજાને રાણા કહે છે, ને તેમની હાલની રાજધાની ઉદેપુર છે. તે પહેલાં તેમની રાજધાની ચિતોડમાં હતી. વચમાં થોડો વખત કોમલમેરના પહાડી કિલ્લામાં પણ હતી. એ ત્રણ શહેરો સિવાય સલુંબર, સાદરી, શાહાડ, કાંકરોલી વગેરે બીજાં જાણવાજોગ શહેરો ઘણાં છે.

કોમલમેરથી અજમેર સુધીના પહાડી મુલકને મેરવાડા કહે છે. ને તેમાં મેર જાતના બહાદુર પહાડી લોકો રહે છે. અરવલ્લીના ને મેવાડની પૂર્વ હદપરના ડુંગરોમાં આ દેશના મૂળ વતની ભીલ લોકો રહે છે. એ ભીલ લોકોમાં ઘણી જાત કે જથા છે. તે દરેક જથાના ઉપરીને રાવત કહે છે. તેમાં ઓગુણાનો રાવત સૌથી મોટો છે.

મેવાડથી મારવાડના રાજ્યમાં જતાં અરવલ્લીના ડુંગરી મુલકમાં ગોદવાડનો પ્રાંત આવે છે. એ મુલક પ્રથમ મેવાડને તાબે હતો, પણ હાલમાં જોધપુરને તાબે છે. મેવાડની જાહોજલાલીના વખતમાં તેની હદ ઘણી મોટી હતી, પણ પાછલા પડતીના વખતમાં એ રાજ્ય હાલની સ્થિતિએ પહોંચ્યું છે.

મેવાડના રાજ્યનો ઘણો ભાગ પટાવતોની જાગીરમાં વહેંચાઇ ગયાથી રાણાનો ખાલસા મુલક તો ભાગ્યે ત્રીજે હિસ્સે પણ રહ્યો હશે.

ઉદેપુરના રાણાના મોટા સોળ પટાવતો છે. તેમાં ચંદાવત ને શક્તાવત એ મુખ્ય છે. એ પટાવતોને મળેલા મુલકના બદલામાં તેઓ જરૂરને પ્રસંગે રાણાને લશ્કરની મદદ આપવાને બંધાએલા છે. બીજા વર્ગના પટાવતોને તે કરતાં થોડો મુલક છે, ને ત્રીજા વર્ગનાને તેથી પણ થોડો છે. હલકા વર્ગના પટાવતો તો માત્ર કોઇ ગામનાજ ધણી છે.

રાણાનો ખાલસા મુલક પટાવતોના મુલકની વચમાં છે, કેમકે જે પટાવતો આપવામાં આવતી તે ખાલસા મુલકની આસપાસ અપાતી. તેથી મેવાડના મુલકની આસપાસ વસનારા જંગલી, ભીલ, મેર, મીણા વગેરે જાતોની લૂંટફાટથી ખાલસા મુલકનું રક્ષણ થતું: એટલુંજ નહિ પણ એ લુંટફાટથી રક્ષણ કરવાને પટાવતોને હંમેશાં જાગ્રત રહેવું પડતું તેથી તેમનું પરાક્રમ કટાઇ જતું નહિ.

પહેલાંના વખતમાં રાણાની મુખ્ય ઉપજ જમીનની મહેસુલ કરતાં ખનીજ પદાર્થની વધારે હતી. મેવાડના રાણાનો મુખ્ય આધાર આણ, દાણ ને ખાણ ઉપર હતો. પટાવતો ને પ્રજા રાણાની આણ માની જ્યારે બોલાવે ત્યારે આવીને હાજર થતા, અને પરદેશ જનારા માલ ઉપર દાણ લેતા તે ઉપર, અને ખાણની ઉપજ ઉપર રાણાની ઉપજનો મુખ્ય આધાર હતો. એ ખાણોમાંથી સુરમો, લોઢું, રૂપું, તાંબુ સીસું, આરસપહાણ વગેરે નીકળતાં. પરંતુ હાલમાં એ ખાણો બંધ પડી છે.

મેવાડના રાણા સૂર્યવંશી છે, ને તેઓ રામના પુત્ર લવથી ઉતરેલા છે. ઇ.સ.ના બીજા સૈકામાં તેમના કનકસેન નામના રાજાએ અયોધ્યાથી ગુજરાતમાં આવી વૈરાટની નજીકમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના વંશજોએ કેટલીક મુદત સુધી વલ્લભીપુરમાં પણ રાજ્ય કર્યું હતું. તેમાંના ગ્રહાદિત્ય નામે પુરુષે ઇડરનું રાજ્ય જીતી ત્યાં રાજ્ય કર્યું. તે ઉપરથી તેના વંશજો ગ્રહિલોટી કે ઘેલોટી કહેવાય છે. ઇડરથી કેટલીક મુદ્દતે ઘેલોટીઓ ઉદેપુર નજીક આનંદપુર આહરમાં આવી વસ્યા, ત્યારથી તેઓ આહાદીઆ કહેવાયા. એ નામ બારમા

સૈકા સુધી રહ્યું. સુમારે તેરમા સદીની શરૂઆતમાં રાહપ નામે ભાઇએ પોતનો ગાદીનો હક્ક પોતાના નાનાભાઇ માહપને આપ્યો, ને પોતે મોરી જાતના પરમારો પાસેથી ડુંગરપુર જીતીને ત્યાં રાજ્ય કર્યું. તેના વંશજો આજ પણ ત્યાં રાજ્ય કરે છે, તેઓ આહારીઆ રજપૂત કહેવાય છે. રાહપે પોતાની ગાદી સિસોદામાં કરી ત્યારથી ઘેલોટીઓ કે આહારીઆ નામ બદલાઇ તેમનું સિસોદીઆ નામ પડયું.

હાલમાં એ સઘળા રજપૂતો સિસોદીઆ કહેવાય છે. તોપણ તેમના કુળનું નામ ઘેલોટી છે. સિસોદીઆની ૨૪ શાખાઓ છે. તેમાંની આહરીઆ ડુંગરપુરમાં, સિસોદીઆ મેવાડમાં, પીપારા મારવાડમાં ને મંગળીઆ મારવાડના રણમાં મુખ્યત્વે રહેછે. બાકીની જાતોમાંની કેટલીક વધારે જાણીતી નથી અને કેટલીક તો નાશ પણ પામી છે.

ઉદેપુરના રાણાના ખાલસા મુલકના સુમારે સો સો ગામના ભાગ પાડી તે દરેક ભાગની ઉપજ ઉગરાવનાર વસુલાત ખાતાનો એક અમલદાર નીમેલો હોય છે, અને લશ્કરી તથા ફોજદારી કામ કરવાને એક ફોજદાર નીમેલો હોય છે. એ ફોજદાર બીજા વર્ગના પટાવતોમાંથી નીમે છે. એ અમલદારને અને પટાવતોને રાણા તરફથી ડંકા, નિશાન, ચોપદાર વગેરે આપેલું હોય છે, રાણા સૂર્યવંશી હોવાથી તેમના મોટા વાવટા ઉપર સૂર્યની છાપ હોય છે, ને પટાવતોના વાવટા ઉપર કટારીની છાપ હોય છે.

રાણાના સઘળા પટાવતો માત્ર સિસોદીઆજ છે એમ નથી; રાઠોડ, સોલંકી, પરમાર, ભાટી, ઝાલા, ચોહાણ વગેરે પણ છે. એ પટાવતો જુદા જુદા જાતના હોવાથી તેમને કોઇવાર માંહોમાંહે કુંપ થતો, તેથી તેઓ સઘળા મળી જઇ રાજાની સામા થઇ શકતા નહિ. મેવાડ સિવાયનાં ઘણાંખરાં રજપૂત રાજ્યોએ દિલ્હીના પાદશાહને દીકરીઓ દીધી છે, પણ મેવાડે આજ સુધી પોતાની એ

પવિત્રતા સાચવી રાખી છે. તેમના પટાવતોને પ્રજામાંના રજ-પૂતો મુસલમાનોને કન્યા દે નહિ એટલા માટે પટાવતોની કન્યા રાણા પરણતા ને બીજા રજપૂતોની કન્યા પટાવતો પરણતા. આથી તેઓ આંહે માંહેના સગપણથી બંધાઇ રાણાને અંતઃકરણ પૂર્વક મદદ કરતા, ને મુસલમાનને કન્યા દેતાં અટકતા.

રાણાના પહેલા વર્ગના પટાવતો માત્ર દરબારમાં હાજર રહી રાણાને જરૂરના પ્રસંગે સલાહ આપતા, અને બીજા વર્ગના પટાવતો ફોજદારનું કામ કરતા. પટાવતોને આપેલી જાગીર વંશપરંપરાની છે. ખાલસા થાય એવી પટાવતો તો થોડાનીજ હોય છે. પરંતુ વંશપરંપરાની પટાવતોવાળા પણ રાજદ્રોહ કરે કે પટાવત નામર્દ કે અપંગ નીકળે ને તેને વારસ ન હોય તો તેમની જાગીર ખાલસા થઇ શકે છે, છતાં પટાવતોને રાણા સાહેબની મંજુરથી દ-ત્તક લેવાનો હક્ક છે.

મેવાડની જાહોજલાલી.

પ્રકરણ ૧ લું.

ચિતોડના રાજ્યની ઉત્પત્તિ.

ભરતખંડનાં દેશી રાજ્યોમાં રજપૂત કુળમણિ મેવાડના રાજ્યના રાણા સૂર્યવંશી રામચંદ્રના પુત્ર લવથી ઉતરેલા કહેવાય છે. જુદા જુદા લખનારા મેવાડના રાણાઓ ગમે તો નોશીરવાનથી, યજદજીરાદથી કે ખ્રિસ્તી સ્ત્રીથી ઉતરેલા કહે, પણ મારો મત તો એજ છે કે તેઓ શ્રીરામચંદ્રથીજ ઉતરેલા છે. કેમકે રાણાઓની વંશાવળીમાં રામચંદ્રથી કયા કયા પુરુષો થયા તે દરેકની નામવાર નોંધ આપેલી છે. એટલુંજ નહિ, પણ તેમણે એ વાત પોતાના પરાક્રમથી ને રામ સમાન નિષ્કલંકી સુકૃત્યો કરીને ખરી પાડી આપી છે. રાણાઓનાં એ સુકૃત્યો સાંભળતાં, વાંચતાં ને વર્ણવતાં માણસને આહ્‌લાદ ઉત્પન્ન કરે એવાં છે અને તેથીજ મને એમનો આ ઇતિહાસ લખવાની ઉત્કંઠા થઇ છે.

રામચંદ્રથી કેટલીક પેઢીએ તેમના વંશજો અયોધ્યાથી પંજાબમાં જઇ લોહકોટ (લાહોર) બાંધી ત્યાં રહ્યા. ત્યાંથી કેટલેક વરસે તેમનો કનકસેન સોરાષ્ટ્રમાં આવ્યો. કનકસેન કયે રસ્તે આવ્યો તે જણાતું નથી. પણ એણે આવીને પરમાર જાતના રાજાઓનું રાજ્ય જીતી લેઇ ઇ. સ. ૧૪૪ માં બીરનગર (વડનગર) વસાવ્યું. એ કનકસેનની ચોથી પેઢીએ વિજયસેન થયો. તેણે વિજયપુર વસાવ્યું. એ વિજયપુર હાલના ધોળકા પાસે હતું, એમ કહેવાય છે. એ સિવાય એણે વિદર્ભ અને વલ્લભીપુર પણ વસાવ્યાં. વિદર્ભનું નામ હાલ સીહોર પડયું છે. વિજયસેનની રાજ્યધાની વલ્લભીપુરમાં હતી. ઈ. સ. પ૨૪ માં ત્યાં શિલાદિત્ય નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો.

તેના ઉપર પારથીઅન, હૂણ કે બીજા કોઇ જંગલી પરદેશીઓએ હુમલો કરી વલ્લભીપુરનો નાશ કર્યો. એ લઢાઇમાં શિલાદિત્ય મરાયો ને તેની રાણીઓ તેની પાછળ સતી થઇ. તે વખતે તેની એક રાણી પુષ્પાવતી અંબાભવાનીની જાત્રાએ ગઇ હતી. એ પુષ્પાવતી ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજાની કુંવરી હતી. રસ્તામાં આવતાં પુષ્પાવતીને વલ્લભીપુરનો નાશ થયાની અને તેમાં શિલાદિત્યના મરાયાની ખબર થઇ. પરંતુ એ વખતે તે સગર્ભા હોવાથી માળીયાના ડુંગરોમાં છૂપાઇ રહી, ત્યાં તેને એક પુત્ર અવતર્યો. એ પુત્ર તેણે વડનગરની એક કમળાવતી નામની બ્રાહ્મણીને સોંપ્યો. તેને તેણે કહ્યું કે—મારા પુત્રને તું સંસ્કૃત ભણાવજે, પણ રજપૂતાણી સાથે પરણાવજે. તે પછી તે શિલાદિત્ય પાછળ સતી થઈ. કમળાવતી એક પૂજારીની પુત્રી હતી. તેને પણ એક ધાવણું બાળક હતું, તેથી તેણે બને બાળકોને ઉછેર્યાં. પુષ્પાવતીનો પુત્ર ગુફામાં જન્મ્યો માટે કમળાવતીએ તેનું નામ ગુહા પાડયું. કુંવર જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તે એ ગામના રજપૂતોની સોબતમાં ઉછરવા લાગ્યો અને પક્ષીઓનો તથા જંગલી જનાવરોનો શિકાર કરવા લાગ્યો. એ અગીઆર વરસનો થયો ત્યારે તો તેને કબજે રાખવો પણ મુશ્કેલ થઇ પડયું. સૂર્યવંશી રત્ન કાંઇ ઢાંકયું રહે તેમ નહોતું.

બ્રાહ્મણનાં છોકરાં કરતાં આસપાસના જંગલી ભીલોનાં છોકરાંની સોબતમાં રમવા કૂદવાનું ગોહાને વધારે ગમતું. તેમ ભીલનાં છોકરાંને પણ એની સોબત ગમતી હતી. ત્યાંના જંગલી મૂલકની રાજધાની ઇડરમાં હતી, ને ત્યાં એક વખતે મંડળિક નામે વૃદ્ધ ભીલ રાજ્ય કરતો હતો. એક વખતે જંગલમાં બધાં છોકરાંએ રાજા કોને ઠરાવવો એ વિષે વિચાર કર્યો. સઘળાએ એકમતથી ગોહાને પોતાનો રાજા કરવો એમ ઠરાવ્યું. એટલે એક છોકરે પોતાની આંગળીમાંથી લોહી કહાડી તેને તિલક કર્યું, ને ગોહાને પોતાનો રાજા નીમ્યો. છોકરાંએ જે વાત મશ્કરીમાં કરી હતી તે વાત વૃદ્ધ મંડળિક રાજાએ ખરી કરીને પોતાની ગાદીએ ગોહાને બેસાડયો. ગો-

હાએ મોટો થયા પછી વડનગર છોડયું હતું ને આસપાસના ભીલોની સોબતમાં જંગલોમાં રહેતો હતો; તેથી તેની હોંશિયારી ને લાયકી મંડળિકના પણ જોવામાં ઘણીવાર આવી હતી. મંડળિકને કાંઇ છોકરાં નહોતાં, તેથી પોતાની ગાદીનો વારસ ઠરાવવામાં તેની નજર ગોહા ઉપર પડી. કેમકે ગોહો સંપૂર્ણ રીતે ગાદીને યોગ્ય હતો. એ ગોહા અથવા ગ્રહાદિત્યના વંશજો ગોહિલોટી, ગ્રહિલોટી કે ઘેલોટી કહેવાયા. ગોહાએ પોતાની પાળક માતા કમળાવતીને અને તેના કુટુંબને ઇડરમાં આણ્યાં ને તેમને રાજગુરુ કરીને રાખ્યાં.

ગોહાના વંશજોએ આઠ પેઢી સુધી ઇડરમાં રાજ્ય કર્યું. ઇડરની આસપાસના ભીલો ગોહાના વંશજોના પરદેશી રાજ્યથી કંટાળી ગયા, તેથી છેલ્લો રાજા નાગાદિત્ય શિકારે ગયો હતો ત્યાંજ દગાથી તેને મારી નાંખ્યો, ને ઇડરનું રાજ્ય પાછું લઈ લીધું. ઈ. સ. ૭૧૬. એ વખતે નાગાદિત્યને માત્ર એક ત્રણ વરસનો કુંવર હતો. તેનું નામ બાપા હતું. એ બાપાને કમળાવતીના વંશજોએ ઉગાર્યો. નાગાદિત્ય મરાયાની ખબર મળી કે રાજગોર બાપાને લઈને છાનામાના ભંડેરના ડુંગરી કિલ્લામાં ગયો. ભંડેરનો કિલ્લો ઝારોળથી આશરે પંદરેક મૈલપર વાયવ્યખૂણામાં હતો, ત્યાં તેનું યદુવંશનો માણસ રક્ષણ કરતો હતો, પણ વધારે સલામતી માટે ત્યાંથી તેને પારાશરના અરણ્યમાં નાગેંદ્ર શહેરમાં લાવ્યા. બાપાનું બચપણ એ શહેરમાં ગયું. એ શહેર ઉદેપુરથી ઉત્તરમાં સુમારે દશ મૈલપર હતું.

બાપાના બાળપણની ઘણી રમુજી દંતકથાઓ ચાલે છે. બાપાએ નાગેંદ્રના સોળંકી રાજાની કુંવરી સાથે ગાંધર્વ વિવાહ કર્યાથી એક વખત એને નાશી જવું પડયું હતું. એ વખતે એના સોબતી ઓગુણા પાનોરાનો ભીલ બાળીઓ અને ઉંદ્રી જાતનો ભીલ દેવો એ બે હતા. એ બંને ભીલ બાપાના સુખ દુઃખમાં છેવટ સુધી સાથે રહેતા એટલુંજ નહિ, પણ બાપાએ ચિતોડનું રાજ્ય મેળવ્યું ત્યારે બાળીઆએ પોતાની આંગળીમાંથી લોહી કહાડી બાપાને તિલક કર્યું અને દેવાએ અક્ષત ચહોડયા. એ હક્ક તેમના વંશજોને હજુ પણ છે.

બાપા પોતાના બાળપણમાં નાગેંદ્રના સોળંકી રાજાની ગાયો ચરાવતો હતો, પણ જ્યારે તેને માલમ પડયું કે એનું મોસાળ ચિતોડના મોરી રાજાને ત્યાં છે ત્યારે તે ભરવાડનું કામ કરવું પડતું મૂકીને પોતાને મોસાળ આવ્યો. રસ્તામાં જતાં તેને ગોરખનાથ બાવો મળ્યા. તેમણે તેના ઉપર ખુશી થઇને તેને દોધારી તરવાર બક્ષી. એ તરવાર એમણે શીખવેલી કુશળતા પ્રમાણે બરાબર વાપરે તો ખડકના પણ કડકા કરી નાંખે એવી હતી. બાપા ચિતોડ ગયો ત્યારે ત્યાં એને સારો આવકાર મળ્યો, તથા ત્યાં એને જાગીર આપી સરદાર બનાવ્યો. બાપાની હોંશિયારી ને લાયકી જોઇને મોરી (પરમાર વંશના) રાજાની તેના ઉપર વધારે પ્રીતિ થઇ, તેથી બીજા સરદારો તેનાપર અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. એક વખતે કાબુલ તરફના પરદેશી દુશ્મનો ચિતોડ ઉપર ચઢી આવ્યા ત્યારે સઘળા સરદારો લડવા જવાની ના પાડવા લાગ્યા ને બાપાને દુશ્મનો સામે મોકલવાનું કહેવા લાગ્યા. રાજાના કહેવાથી બાપા દુશ્મનો ઉપર જવાને તૈયાર થયો. તે વખતે બાપા નાની ઉમરનો હતો, છતાં એકલો જવાને તૈયાર થયો તે જોઇ બીજા સરદારો શરમાઇ ગયા ને તેઓ પણ તેની સાથે યુધ્ધે ચઢયા. બાપાએ દુશ્મનોને હઠાવ્યા એટલુંજ નહિ, પણ ગીજની સુધી તેમની પુંઠે પડીને તેમનો ઘણો નાશ કર્યો ને ગીજનીમાં ચાવડા જાતના રાજાને ગાદીએ બેસાડયો. બાપા પોતાના દુશ્મનોની કન્યા સાથે પરણીને પાછો આવ્યો. બાપાનું નાની ઉમરમાં આવું પરાક્રમ ને હોંશિયારી જોઇ ચિતોડના મોરી રાજા ઉપર નારાજ થએલા સઘળા સરદારો તેના ઉપર ખુશ થયા ને તેઓ ચિતોડનું રાજ્ય લઈ લેવાને બાપાને સમજાવવા લાગ્યા. મોરી રાજાએ રીસાએલા સરદારોનું મનામણું કરવાને ઘણીએ વિષ્ટી મોકલી પણ તેઓ મનાયા નહિ. છેવટે બાપાએ સરદારોની સહાયથી મોરી રાજા પાસેથી ચિતોડનું રાજ્ય લઈ લીધું, ને પોતે ચિતોડની ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૭૨૮—એ રીતે ચિતોડમાં ઘેલોટી રાજ્યનો પાયો નંખાયો.

ચિતોડ જીત્યું, ત્યારે બાપા રાવળની ઉંમર માત્ર ૧૫ વરસની હતી. તે પછી તેણે ૩૬ વરસ રાજ્ય કર્યું. ઇ. સ. ૭૬૪ માં બાપા રાવળ ચિતોડનું રાજ્ય પોતાના દીકરાને સોંપી પોતે ઇરાન તરફ જઇને રહ્યા ને ત્યાં બીજી કન્યા પરણ્યા. બાપા રાવળને ઘણાં છોકરાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક પોતાના મૂળ વતન સૌરાષ્ટ્રમાં જઇ વસ્યાં. અઇન અકબરીમાં કહે છે કે અકબરના વખતમાં પચાસ હજાર ગ્રેલોટીઓ તો માત્ર સુરતમાંજ હતા. બાપા રાવળના પાંચ દીકરા મારવાડના મૂલકમાં જઈ વસ્યા ને તેમણે ખેરગઢમાં મૂળવતની ગોહિલ રજપૂતોને કહાડી મૂક્યા, તેથી તેઓ ત્યાંથી ગુજરાતમાં આવી કાઠીઆવાડના હાલના ગોહિલવાડમાં વસ્યા. મારવાડમાં વસેલા ગ્રેલોટીઓને પીપારા ગ્રેલોટીઓ કહે છે.

બાપાની પછી ચિતોડની ગાદીએ અપ્રાજીત થયો. તે પછી કાળભોજ ને તેના પછી ખોમાન થયો. ખોમાનના વખતમાં જબુલીસ્તાનના સૂબા અલમામુને ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો, પણ તે ખોમાન રાવળે પાછો હઠાવી મુસલમાનોને નસાડયા. એ વખતે ખોમાન રાવળની મદદે ભરતખંડના જુદા જુદા ભાગના ઘણા રાજાઓ આવ્યા હતા. તેમાંનાં ઘણાં ગામનાં નામનાં તો આજે ઠેકાણાં પણ માલમ પડતાં નથી. તોપણ તેમાં ગીજનીના ગ્રેલોટી, નાંદોલના ચોહાણ, રાહિરગઢના ચાલુકય, માંગરોળાના મકવાણા, સેતબંદરના જીરકેરા, મંડોરના ઓરાવી, નિરવરના કછવા, અજમેરના ઘોર, દિલ્હીના તુવાર, પાટણના ચાવડા, ઝાલોરના સોનીગડા, સિરોહીના દેવરા, ગાગરોનના ખીચી, જુનાગઢના જાદવ, પાટડીના ઝાલા, કનોજના રાઠોડ, પીરમગઢના ગોહિલ, જેસલમેરના ભાટી, લાહોરના બુસ, માંડલગઢના નકુંપ, સિક્કરના સિક્કરવાલા, ઓમરગઢના જેઠવા ને કાશ્મીરના પુરીહાર મુખ્ય છે. આ લૂખાં નામથી આપણને એટલું અનુમાન કરવાનું સાધન મળે છે કે કયા લોકો તે વખતે કયે ઠેકાણે રાજ્ય કરતા હતા. તેમજ ચિતોડના રાવળોને ચિતોડમાં ગાદી કર્યાને સો વરસ થયાં એટલામાં આર્યાવર્તમાં બહુ સત્તાધારી થયા હતા,

તથા તે વખતે હિંદમાં સઘળા રજપૂત રાજ્યોમાં સલાહસંપ હતો ને તેઓ પોતાના ધર્મના શત્રુ મુસલમાનો સામા વેર લેવાને સંપૂર્ણ ઉશ્કેરાયા હતા, ને તેથીજ સેતબંદરથી તે કાશ્મીર સુધીના રાજાઓ ચિતોડની મદદે ચઢી આવ્યા હતા. ખોમાન રાવળના વખતનો ઇતિહાસ લખાવેલો છે ને તેને ખોમાન રાસો કહે છે એણે ઇ. સ. ૮૧૨ થી ઇ. સ. ૮૩૬ સુધી રાજ્ય કર્યું.

ખોમાન રાવળને મારી તેનો પુત્ર મંગળ ગાદીએ બેઠો, પણ તેને તેના સરદારોએ ઉઠાડી મૂકયા, તેથી તે મારવાડના રેતીના રણમાં લોદરવા ગામ છે ત્યાં જઇ રહ્યો. એના વંશજો મંગળીઆ ઘેલોટી કહેવાય છે. મંગળ પછીના બે ત્રણ રાવળના વખતમાં આસપાસના નાના નાના રાજાઓ તાબે થયા. નવા ગઢ બંધાયા ને રાજ્યનો વિસ્તાર વધ્યો. મંગળ પછી દિલ્હીના પૃથુરાજ ચોહાણનો સમયાનુયાયી સમરસી રાવળ થયો ત્યાં સુધીમાં પંદર રાજાઓ ચિતોડમાં થયા, પણ તેમના વખતમાં કાંઇ જાણવા જોગ બનાવ બન્યા નથી.

પ્રકરણ ૨ જું.

ઈ. સ. ૧૧૫૦ થી ઈ. સ. ૧૨૭૫ સુધી.

સમરસી સંવત્ ૧૨૦૬ (ઇ. સ. માં ૧૧૫૦) માં જન્મ્યો હતો. એના વખતમાં અણહિલવાડ પાટણમાં ભોળોભીમ ચાલુકય રાજ્ય કરતો હતો. આબુ ઉપર જેતસી પરમાર, મારવાડના મંડોરમાં નાહરરાવ, દિલ્હીમાં અનંગપાળ તુંવાર, અજમેરમાં સોમેશ્વર ચોહાણ ને કનોજમાં જયચંદ્ર રાઠોડ રાજ્ય કરતો હતો. એ બધામાં સૌથી વધારે બળવાન અનંગપાળ હતો. એના તાબામાં ઘણા ખંડીઆ રાજાઓ હતા. તેમાં મંડોર, નાગોર, સિંધ, જલવત (પંજાબ હશે) પેશાવર, લાહોર. કાંગા, કાશી,પ્રયાગ, ગઢદેવગીર વગેરે મુખ્ય હતા. ભાટી લોકો પ્રથમ જબુલીસ્તાનમાં હતા. ત્યાંથી મુસલમાનોએ હાકી

કહાડયા ત્યારે તેઓ સિંધુ ઓળંગી આ તરફ આવ્યા ને પ્રથમ તાનોટમાં ગાદી કરી. ત્યાંથી દેરાવળ, ને છેવટે લોદરવામાં આવ્યા અને સમરસીના વખતમાં તેઓ જેસલમેરમાં વસવાની તૈયારી કરતા હતા.

દિલ્લીના રાજા અનંગપાળને બે કુંવરીઓ હતી. તેમાંની એક કનોજના વિજયપાળને અને બીજી અજમેરના સોમેશ્વરને દીધી હતી. વિજયપાળનો દીકરો જયચંદ્ર ને સોમેશ્વરનો દીકરો પૃથુરાજ હતો. અનંગપાળને પુત્ર ન હોવાથી તેણે પૃથુરાજને દત્તક લેઈ પોતાનો વારસ ઠરાવ્યો, તેથી જયચંદ્રને માઠું લાગ્યું. ગૂજરાતના ભોળા-ભીમ સાથે પણ પૃથુરાજને અણબનાવ હતો, તેથી તેઓ માંહો-માંહે લઢીને નબળા થયા, એટલુંજ નહિ પણ પોતાનાથી વેર ન વળાયું ત્યારે તેમણે પોતાના ધર્મના ને દેશના શત્રુ મુસલમાનોને દેશમાં બોલાવ્યા. તેમાં બધાનાં રાજ્ય પાયમાલ થયાં. જયચંદ્રને પૃથુરાજ સાથે વેર હતું તે છતાં જયચંદ્રની પુત્રી સંયોગિતાએ સ્વયં-વરમાં પૃથુરાજને વરવાનું પસંદ કર્યું ને તેને વરી એવો તે ખૂબ-સુરત ને વીર પુરુષ હતો. પૃથુરાજના વખતનો ઇતિહાસ તેના કવિ ચંદે પૃથુરાજ રાસામાં વર્ણવ્યો છે. એ પૃથુરાજ રાસામાં લાખ છંદ છે. એ રાસામાં સંયોગિતાના સ્વયંવરનું બહુ સરસ વર્ણન છે.

સંયોગિતાને પરણ્યા પછી પૃથુરાજ એટલો મોહિત થઇ ગયો કે તેણે સઘળું રાજકાજ છોડી દીધું, ઘર બહાર નીકળવું મૂકી દીધું તેમ તેના સારા સારા સામંતોની સલાહ ઉપર પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. તેવામાં ભરતખંડની પશ્ચિમમાં ગીજનીમાં શાહબુદ્દીન ઘોરી રાજ્ય કરતો હતો. ભરતખંડના રાજાઓના માંહોમાંહેના કજીઆથી થએલી નબળી સ્થિતિનો લાભ લેવાને તે ભરતખંડ ઉપર આવ-વાને તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ સાંભળી દિલ્લીના સઘળા સામંતોએ પૃથુરાજને સંયોગિતાની મારફત જાગ્રત થવાને કહાવ્યું. સંયોગિતાની શૂરભરી શિખામણથી પૃથુરાજ સિંહ ગાજી ઉઠયો. તેણે પોતાના ખંડીઆ રાજાઓને અને સગા સ્નેહીઓને પોતાની મદદે આવવાને

પત્રો લખી માણસો મોકલ્યા. સમરસી રાવળ પૃથુરાજનો બનેવી થતો હતો તેને ત્યાં પોતાના મુખ્ય પટાવત ચંદપુંડીરને મોકલ્યો. ચંદ કવિ કહે છે કે " ચંદપુંડીર આવ્યો ત્યારે સમરસીના ગળામાં માત્ર કમળની માળા હતી, અને તેનું સ્વરૂપ મહા જોગીંદ્ર જેવું દેખાતું હતું " પૃથુરાજના કહેણથી પોતાના સૈન્ય સાથે તેની મદદે દિલ્લી જવાને તે તૈયાર થઇ દિલ્લી આવ્યો ને ત્યાં લઢાઇની યોજના રચી. પૃથુરાજને તે વખતે ભોળાભીમ ઉપર લઢવા જવું હતું, ને સમરસી પાટણ પરણેલો હોવાથી તેનાથી ત્યાં જવાય તેમ નહોતું, તેથી પાટણ ઉપર પૃથુરાજે જવું ને તે દરમિયાન મુસલમાનો આવે તો પૃથુરાજ પાછો આવે ત્યાં સુધી મુસલમાનોને સમરસીએ રોકવા એમ ઠરાવ્યું. પછી પૃથુરાજ પાટણ ઉપર ચઢયો, પણ તેના આવતા અગાઉ તો શાહબુદ્દીન ઘોરી હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો. તેની સાથે સમરસીએ બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું ને પૃથુરાજ પાછો આવ્યો ત્યાં સુધી તેને દિલ્લીના દરવાજા દેખવા દીધા નહિ. છેવટ ગૂજરાત જીતીને પૃથુરાજ સમરસીને આવી મળ્યો ને પાણીપતના મેદાનમાં ઇ. સ. ૧૧૯૧ માં શાહબુદ્દીનને હરાવ્યો, તેમાં શાહબુદ્દીન ઘાયલ થયો ને તેનું લશ્કર નાશી ગયું. ચંદ કવિ કહે છે કે રજપૂતાણીઓએ પણ મુસલમાનો ઉપર વેર લેવાને પોતાના પતિ અને પુત્રને ઉશ્કેરવામાં કાંઇ કસર રાખી નહોતી. રજપૂતાણીઓ પોતાના પુત્રને અને તે પણ ઘણીવાર તો એકના એક પુત્રને કહેતી કે "બેટા લઢાઇના મેદાનમાંથી રખે પાછો ફરી મારી કૂખ વગોવતો. લઢાઇમાં ઢાલ ઉપર પડવું કે ઢાલ સાથે પાછા ફરવું—મરવું કે જીતીને આવવું, પણ પુઠ બતાવીને આવવું નહિ. "અને તેથીજ રજપૂતો છાતીના વાગેલા ઘાથી ખુશી થાય છે, પણ પીઠપર ઘા વાગે તો શરમાય છે. પોતાનો એકનો એક પુત્ર લઢાઇમાં મરી જતો, તોપણ તેની માતાના અંતઃકરણમાં લગારે શોક થતો નહિ પણ એજ લાડકવાયો પીઠ બતાવી જીવતો આવે તો મોં જોવું તેને ગમતું નહિ. રજપૂતાણીઓ પોતાના પતિને પણ લડાઇમાં જતાં નાઉમેદીના બોલ કોઇવાર

કહેતી નહિ. સઘળી પોતાના પતિને પરાક્રમ કરતો જોવાને અને જો જીતીને આવે તો તેને હર્ષભેર ભેટવા તથા રણમાં પડે તો તેના શબને ખોળામાં લઇને સતી થવાને હમેશાં તૈયાર રહેતી. કેટલીક વાર તો એ બહાદુર રજપૂતાણીઓ પોતાના સ્વામીની સાથે લઢાઇમાં હથીઆર બાંધીને જતી. પૃથુરાજના સમયની રજપૂતાણીઓ પણ એવીજ બહાદુર ને ધીટ હતી. તે વખતે સઘળા રજપૂત રાજાઓમાં સંપ નહોતો, તેમનામાં દ્વેષ ને વૈર એટલાં દૃઢ વસ્યાં હતાં કે તેથી તેઓ સઘળા પોતાનું સામાન્ય હિત વિસરી ગયા ને મુસલમાનોને પોતાની હારથી જાગ્રત ને મજબૂત થવા દીધા, કે જેથી છેવટે તેમના સઘળાનો નાશ થયો. જો એ વખતે હિંદના સઘળા રજપૂત રાજાઓએ પોતાનું ને દેશનું સામાન્ય હિત સમજીને પોતાના દેશના ને ધર્મના શત્રુ મુસલમાનોને અટકાવવા ઐક્ય કર્યું હોત તો તે વખતે મુસલમાનો ભરતખંડના ધણી થઇ શકત નહિ. પૃથુરાજ પણ જીતના મદમાં સુસ્ત થઇ બેસી રહ્યો ને મુસલમાનો વધારે બળથી પોતાના દેશપર ચઢી આવ્યા ત્યાં સુધી તેની આંખ ઉઘડી નહિ.

શાહાબુદ્દીન હાર્યો પણ તેણે હિંમત છોડી નહિ. તેણે વધારે ઉત્સાહથી ને આગ્રહથી બળવાન સૈન્ય જમાવી હિંદ જીતવાની તૈયારી કરી. આ ખબર પૃથુરાજને થઇ, પણ તે વળી સંયોગિતાની સોબતમાં ને જીતના મદમાં બેદરકાર રહ્યો. શાહબુદ્દીન ચઢીને ધસરાબંધ પોતાના રાજ્ય ઉપર આવતો સાંભળ્યો ત્યારેજ એની આંખો ઉઘડી. હિંદનાં રજપૂત રાજ્યોની પાયમાલી કરનાર શાહબુદ્દીન છેક નજીક આવ્યો તોપણ બીજા રાજાઓ ચેત્યા નહિ. વાગફરતી વારો પોતાનો પણ આવશે એવું તેમના સમજવામાં ન આવ્યું. તેથી તેઓએ પોતાના દેશ શત્રુ સામે લઢવાને ઐક્ય કરી સઘળું રજપૂત બળ જમાવ્યું નહિ ને દિલ્લીની શી વલે થાય છે તે ત્રાહિતની પેઠે જોઇ રહ્યા. આ અજ્ઞાન ને દ્વેષથી હિંદમાં આર્ય રાજ્યોની ખરાબીનું બીજ રોપાયું. શાહબુદ્દીનના આવવાના સમાચારથી પૃથુરાજ જો કે મોડો ચેત્યો તોપણ તેની સામા થવાની તાકીદે તૈયારી કરી તેણે પોતાનું લશ્કર

જમાવ્યું. તેણે પોતાના બનેવી સમરસીને તાકીદે આવવાનું તેડું મોકલ્યું. સમરસી પોતાના સગાનું ને આર્ય ધર્મનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર થયો; અને પોતાના જેષ્ઠ પુત્ર કલ્યાણને સાથે લેઇ સૈન્ય સાથે દિલ્લી આવી પહોંચ્યો. તે વખતે દિલ્લીમાં આનંદોત્સવ થઇ રહ્યો. પૃથુરાજ પણ તેને લેવાને સાત મૈલ સુધી સામે ગયો. મુસલમાનો ચઢીને આટલા બધા આગળ વધી આવ્યા ત્યાંસુધી પૃથુરાજ સુસ્ત બેસી રહ્યો માટે સમરસીએ તેને બહુ ઠપકો દીધો. પૃથુરાજે સમરસી સાથે મળીને મુસલમાનો સામા લઢવાને યોજના રચી.

મુસલમાનોનું સબળું સૈન્ય પાણીપતના મેદાનમાં જમાવ થયું. હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપવાને અને હિંદુઓને વટાળી મુસલમાન કરવાને ધર્મની ઝનુનથી ઉશ્કેરાયલા મુસલમાનો લાખોબંધ શાહબુદ્દીનના ઝુંડા નીચે એકઠા થઈ આવ્યા હતા. આ વખતે આખા આર્યાવર્તના આર્યોએ પોતાના દેશનું અને ધર્મનું રક્ષણ કરવાને આવવું જોઈતું હતું; પણ દ્વેષ ને કુસંપે તેમનામાં સ્વદેશ ને સ્વધર્મ રક્ષણનો જુસ્સો ઉત્પન્ન કર્યો નહિ. તોપણ રજપૂતોનું સંખ્યા બળ કાંઇ ઓછું નહોતું. ત્રણ લાખ રજપૂતોનો દિલ્લીના દરવાજા બહાર જમાવ થયો. તેઓ સબળા મુસલમાનો ઉપર એકવાર મેળવેલી જીતના મદમાં છકી ગએલા હતા. મુસલમાનો ઉપર વેર લેવાને, તેમને હરાવી નસાડવાને અને પોતાના રાજાને માટે જીવ આપવાને તૈયાર થઇ તેઓ ઉશ્કેરાઇ આવ્યા હતા. મુસલમાનો કરતાં તેમનામાં લેશ માત્ર પણ જુસ્સો કમ નહોતો. એવા બહાદુર વીર લશ્કરને લેઇ પૃથુરાજ પણ પાણીપતના મેદાનમાં દુશ્મનો ઉપર તુટી પડવા ચાલ્યો. પણ સમરસીએ તેને સલાહ આપી કે આ પ્રમાણે તેમના ઉપર તુટી પડી બાપડાં બોકડાંને કાપી નાંખવાં તે કરતાં તે પહેલાં વૈરીને સમજાવી વગર લડાઇએ પાછો જાય તો જવા દેવો, એ બહેતર છે, કેમકે તેથી નકામી હાનિ થતી બચે. તે ઉપરથી શાહાબુદ્દીનને પૃથુરાજે કહાવ્યું કે એકવાર માર ખાઇને ગયાને હજુ બે વરસ તો થયાં નથી, તેમાં થએલા જખમો હજુ રૂઝાયા પણ નહિ

હોય અને વળી પાછા વગર માગે ક્યાં મોત માગી લેવાને આવ્યા છો ? માટે હજુ સમજીને પાછા જવું હોય તો જાઓ, અમે તમને બીન હરકતે જવા દેવાને ખુશી છીએ, એટલું છતાં જો તમારું આયુષ્ય આવીજ રહ્યું હોય ને મરવુંજ હોય તો તમારી સાથે તમારા નિરપરાધી સૈન્ય રૂપી બોકડાંને શા માટે કપાવી નાંખો છો ? તમે ને હું બેજ જણા આવો આપણે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરીએ. શાહબુદ્દીનને આ સમાચાર મળ્યા એટલે તેણે કહાવ્યું કે હું તો મારા ભાઇનો સરદાર છું, રાજા તો મારો ભાઇ છે, તેના હુકમ પ્રમાણે હું અહીં આવ્યો છું. પણ આપની સલાહ મને વાજબી લાગે છે, તેથી આજે હું મારા ભાઇને પૂછાવું છું ને તેનો જવાબ આવતા સુધી આપણે લડાઈ મુલતવી રાખવી. તેનો જવાબ આવ્યાં પછી તેના હુકમ પ્રમાણે કરવાને હું તૈયાર છું. આ સમાચાર મોકલવાથી લુચ્ચા શાહબુદ્દીનની ધારણા સફળ થઇ. તે ધારતો હતો કે રજપૂતો પ્રમાણિક અને વિશ્વાસુ છે, જે રજપૂતો દિવસે લઢે ને રાત્રે ભેગા થઇ એક થાળમાં જમે એવા વિશ્વાસુ છે. તે રજપૂતો મારા આવા સંદેશા ઉપર જરૂર ભરોંસો રાખશે.

શાહબુદ્દીનના ઉપલા સંદેશાથી રજપૂતો સમજ્યા કે ઘોરી આપણાથી ડરે છે તેની પંડની લઢવાની હિમ્મત નથી, અને તેથી તેના ભાઇનો જવાબ આવ્યાથી તે પાછોજ જવાનો. આપણા અજીત સૈન્ય સામે એ ટકી પણ કેમ શકે ? આવી ધારણાથી તેઓ ઠગાયા. તેઓ પંડે પ્રમાણિક અને વિશ્વાસુ હોવાથી તેમણે પોતાના શત્રુને પણ તેવાજ ધાર્યા. પરંતુ મુસલમાન પાદશાહ એવો વિશ્વાસપાત્ર નહોતો. તેણે તો ભોળા રજપૂતોને ભોળવવા આ કપટજાળ પાથરી હતી, તેમાં તેઓ ફસાયા. રજપૂતો મુસલમાનોથી ગાફલ રહ્યા. તેઓ મોજશોખમાં ને ગાનતાનમાં પડયા ને છુટા છવાયા શિકારે પણ વખત બે વખત નીકળી પડવા લાગ્યા. રજપૂતોની એ ગાફલીનો મુસલમાન સુલતાને લાભ લીધો. તેણે છૂપી રીતે છાપો મારવાની યોજના કરી. રજપૂતોને ખરેખરા ગાફલ પડેલા જોઇ એક દિવસે

મુસલમાનોની ટુકડીઓ ઉપરા ઉપરી ધસારાબંધ હુમલો લેઇ આવી; અને રજપૂતો શુદ્ધિમાં આવી હથીઆર સજે તે પહેલાં તો તેમણે ઘણાખરાને કાપી નાંખ્યા, તોપણ રજપૂતો લગારે ગભારાયા કે નાઠા નહિ. તેઓ હથીઆર સજી લઢવાને ઉભા થયા ને મુસલમાનોને કાપતાં કાપતાં પોતાની જગાએ અડગ ઉભા રહ્યા, તોપણ તેમની ગાફેલીમાં તેમનાં ઘણાં ખરાં માણસો કપાઇ ગયાથી મુસલમાનોનું સંખ્યાબળ વધ્યું. મુસલમાનોની અખુટ ટોળીઓ નવી નવી તાજા જુસ્સાવાળી આવવા લાગી. ત્યાં ધીર રજપૂતોનું પણ શું ચાલે ? તોપણ તેઓ પીઠ બતાવ્યા વગર પોતાની જગાએજ કપાઈ મુઆ. શૂરો પૃથુરાજ પણ લઢાઇમાં પડ્યો. તેના સામંતો ને સરદારો મરાયા. આ વખતે એક બાજુએ રજપૂતોની એક ટોળી ધૈર્યથી ને જુસ્સાથી કોણ મરાયું ને કોણ બાકી છે તેની દરકાર રાખ્યા વગર ને લગાર પણ નમ્યું આપ્યા વગર પોતાના બહાદુર સરદારની સરદારી નીચે તેની જુસ્સાબંધ ઉશ્કેરણીથી મુસલમાનોની કાપાકાપી કરી રહી હતી. રજપૂતોની તરવારો આગળ મુસલમાનો નમ્યા ને ઢગલે ઢગલા કપાઇ પડયા. તેમના ઉપર મુસલમાનોના થતા સઘળા હુમલા તેમણે પાછા વાળ્યા. મુસલમાનો પણ આ મુઠીભર બહાદુરોના પરાક્રમથી ત્રાસ પામી ગયા. એ વીર પુરુષો આપણા સીસોદીઆ હતા, ને તેમના રદાર સઆપણો મહાન રાણો સમરસી હતો. સમરસીનો દીકરો કલ્યાણ મુસલમાનોનો ઘાણ કહાડતાં કપાઇ મુઓ. તેને વીર પુરુષની માફક મરતો જોઇ સમરસીને લગાર પણ દિલગીરી નહિ થતાં તે બમણો જુસ્સામાં આવ્યો. તેણે દગાખોર મુસલમાનોપર પૂર્ણ વેર લેવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. તેનું સૈન્ય પણ પોતાના રાજાનું પરાક્રમ જોઇ બમણું ઉશ્કેરાયું. તેમણે જેમ થોરીઆનાં ડીગલાં ઉડાડે તેમ તરવારોથી મુસલમાનોનાં માથાં ઉડાડવા માંડયાં. મુસલમાનોમાં હાહાકાર વરતાઇ ગયો. તેઓ પીઠ બતાવી ભાગવા લાગ્યા. પણ એવામાં રજપૂતોનું છત્ર પૃથુરાજ પડયાના સમાચાર સમરસીને મળ્યા. સઘળી બાજુએ રજપૂતોનાં મુડદાંના ઢગલા વળ્યા હતા. પણ ત્રણ લાખ-

માંથી કોઇએ પણ પોતાની માની કૂખ વગોવવાને પીઠ બતાવી નહિ; સમરસીએ મરતાં મરતાં પણ નામના કરવી એમ ધાર્યું. હવે હારીને પાછા જઇ કુળને કલંક લગાડવું તે કરતાં કપાઈ મરવું એજ બહેતર છે એમ તેને જણાવ્યું. સઘળા ચિતોડીઓએ કેસરીઆં કર્યા, ને મુસલમાનો પર તુટી પડયા એના તેર હજાર સીસોદી સૈન્યમાંથી આ વખતે માત્ર પાંચસેંજ બાકી હતા. તેમણે પાંચ હજાર કરતાં પણ વધારે મુસલમાનોનો ઘાણ કહાડી રણક્ષેત્રમાં પોતાનો દેહ છોડયો. સમરસીની ને તેના સીસોદી સૈન્યની બહાદુરીનાં વખાણ મુસલમાનો પણ કરવા લાગ્યા. ધન્ય છે શુરવીરો ધન્ય છે તમને. બહાદુર તો તેજ કે જેના ઘા દુશ્મનો પણ વખાણે.

એ રીતે ત્રણ દિવસ સુધી લઢીને સમરસી પોતાના બહાદુર પુત્ર, સગાવહાલા ને સુભટો સાથે પાણીપતના રણમાં પડયો એટલે મુસલમાનોએ વગર અટકાવે દિલ્હી લીધી. ઇ. સ. ૧૧૯૩. દિલ્હીના રજપુત રાજ્યના નાશ થયાને આજે સુમારે ૭૦૦ વરસ થયા.

ચંદ કવિ કહે છે કે "સમરસી રાવળ બહાદુર, દેડા મિજાજનો ને લડાઇમાં ચપળ હતો; તેમજ સલાહ આપવામાં શાણો ને સારો વક્તા હતો. હમેશાં ધાર્મિષ્ટ હતો ને તેના ઉપર સઘળા સરદારોનો બહુ પ્રેમ હતો. ચોહાણ સરદારો પણ એના તરફ પુજ્યભાવથી જોતા. શુકન જોવામાં, ઘોડા ચલાવવામાં, ભાલો ચોહવામાં ને બ્યુહ રચના કરવામાં સમરસી એકકો હતો. લશ્કરે મુકામ કર્યો હોય ત્યારે, કે લઢાઇના વખતમાં સરદારોને સલાહ લેવાનું ઠેકાણું સમરસીનો તંબુ હતો. રાજનીતિ વિષે મેં જે કાંઇ મારા પુસ્તકમાં લખ્યું છે તે સમરસીનું આપેલું જ્ઞાન છે. તેમજ રાજ્યનીતિના નિયમો, એલચીઓને શિખામણ, પ્રધાનની પસંદગી કરવાના ધારા, ધાર્મિક ને બ્યવહારિક ધર્મ વગેરે મુખ્યત્વે સમરસીનું આપેલું છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે સમરસી રાવળ રાજા તરીકે માત્ર વખાણવા લાયક હતો એમ નથી, પણ તે સધારણ

મનુષ્ય તરીકે પણ પૂજવા યોગ્ય હતો. સમરસી મારાયાથી તેની પાછળ તેની સ્ત્રી પ્રિથા સતી થઈ.

દિલ્લી પડયા પછી કનોજ ને બીજાં રજપૂત રાજ્યો મુસલમાનોએ સહેલાઇથી જીતી લીધાં–દેશદ્રોહી જયચંદ્રને પણ તેના કરેલા કર્મનું ફળ મળ્યું. પૃથુરાજ ઉપર વેર લેવાને એણે મુસલમાનોને બોલાવ્યા, તેજ મુસલમાનોએ દિલ્લી લીધા. પછી તેનું રાજ્ય પણ લેઇ લીધું ને તેમાં એ પોતે પણ મરાયો. દેશદ્રોહીનું કલ્યાણ પ્રભુ કરેજ નહિ, એ નક્કી છે.

દિલ્લીમાં રાજ્ય થયા પછી ધર્માંધ મુસલમાનોએ હિંદનો આર્ય ધર્મ તોડવાને અને હિંદની નામના કરનારી કારીગરીનો નાશ કરવાને પ્રયત્ન કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નહિ. રજપૂતોએ પોતાનો ધર્મ, અને પોતાની લાજ અને રજપૂતવટ રાખવાને જેટલું થાય તેટલું કર્યું. તેઓ દૃઢતાથી આગ્રહથી અને બહાદુરીથી લઢયા ને રાજસ્થાનની ભૂમિ રજપૂતોના ને મુસલમાનોના લોહીથી રક્તવર્ણી કરી મૂકી. પણ મુસલમાનોની ભરતી પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાંથી ઉપરાઉપરી થતી ગઇ તેથી રજપૂતો આર્ય ભૂમિને મુસલમાનોના હાથથી છોડવી શકયા નહિ ને ઉલટી તેમની કેટલીક જાતો એ લાંબી મુદતની લઢાઇઓમાં બિલકુલ નાબુદ થઇ ગઇ.

જે ઝનુની મુસલમાનો પરધર્મ તોડવાને પરધર્મીને વટાળવાને ધર્મસ્થાનો નાબુદ કરવાને, અને તેમ કરતાં ગમે તેવું પાપ કરવાને પણ તૈયાર હતા, જે મુસલમાનો સામા પારસીઓ પણ નહિ ટકી શકવાથી પોતાનો ધર્મ સાચવવાને આર્યાવર્ત્તમાં નાસી આવ્યા તે મુસલમાનોના સેંકડો વરસ સુધીના જુલમ સામા અને દિલ્લીના જગપ્રસિદ્ધ મહાન મુસલમાની રાજ્ય સામા રજપૂતો જેવા એકનસીઆ લોકો સિવાય બીજા કોણ પોતાની રૂઢીઓ સ્વભાવ, સુધારો અને સ્વધર્મ સાચવી શકે ? રજપૂતો ઉતાવળીઆ, ભોળા અને વિશ્વાસુ, અવિચારી ને આતુર છે, તોપણ જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે લાગ આવતા સુધી શાંતિ પકડી રહે એવા છે, ને તેથીજ

તેઓ મુસલમાનોના સેંકડો વરસ સુધીના જૂલમ જતાં પણ પોતાનું સર્વસ્વ સાચવી શક્યા છે. જુઓ રોમનોના જૂલમ નીચે બ્રિટનો કેવા અછતા થઈ ગયા? તેમણે પોતાના ધર્મગુરુઓને ધર્મસ્થાનો સાચવવા યત્ન કર્યા તે બધા વ્યર્થ ગયા. તેમજ પાછળથી તેઓ ડેન ને નોર્મનોના તાબેદાર થઇ રહ્યા. તે વખતમાં તેમનું રાજ્ય એકજ લઢાઇમાં જતું ને મળતું તથા જીતાયલી પ્રજાના ધારા ને ધર્મ, જીતનારી પ્રજાના ધારા ને ધર્મ સાથે મળી જતાં. એ બ્રિટનો સાથે હિંદના રાજ્યપુત્રોનો મુકાબલો કરો. તેમણે ઘણો મૂલક ખોયો, પણ પોતાના ધર્મનો કે રૂઢીઓનો એક અંશ પણ ખોયો નથી. કેટલાંક રજપૂત રાજ્યો નાબુદ થઇ ગયાં ને દેશ દ્રોહીને શિક્ષા તરીકે રાઠોડનું અભિમાનદર્શક મહાન કનોજ અને ચાલુકયોની મહત્તાદર્શક પાટણ આજે પોતાનું માન ખોઇ માત્ર નામનાંજ રહ્યાં છે; પણ ધર્માશ્રય મેવાડ જેણે સલામતીને માટે પોતાની આબરૂ કોઈ વાર વેચી નથી તે મેવાડ, એકલુંજ પોતાની અસલ હદ આજસુધી સાચવી રહ્યું છે. સમરસીએ પોતાના ધર્મના ને દેશના રક્ષણાર્થે પોતાનો દેહ અર્પણ કર્યો ત્યારથી તે આજ સુધીમાં મેવાડે પોતાની કીર્તિ, ધર્મ ને સ્વતંત્રતા સાચવવાને ઘણીવાર પોતાના રાજાઓનાં લોહીની નદીઓ વહેવડાવીછે.

સમરસી શાહબુદ્દીન સામે વઢવાને ગયો ત્યારે તેણે ચિતોડનું રાજ્ય તેના નાના દીકરા કર્ણરાજને સોંપ્યું હતું. એ કર્ણની મા અણહિલવાડ પાટણના ચાલુકય રાજની કુંવરી કર્મદેવી હતી. કર્ણ નાનો હોવાથી કર્મદેવી પોતે રાજ્ય ચલાવતી હતી. પણ એ વાત કર્ણના બીજા ભાઈઓને ન ગમ્યાથી કુંવરકર્ણ દક્ષિણમાં બેદર ગયા અને ત્યાંના હબસી રાજાને ત્યાં રહ્યો. બીજો છોકરો નેપાળમાં ગયો ને ત્યાં ઘેલોટીઓની એક શાખા કરી. નેપાળના ગુરખા રાજા એના વંશજો છે.

કર્મદેવીના વખતમાં શાહબુદ્દીનના દિલ્લીના સુબા કુતુબુદ્દીને મેવાડ ઉપર હુમલો કર્યો, પણ આ બહાદુર રજપૂતાણી પણ સમ-

ગસાની રાણી હતી. તે સમરસી જેવીજ શૂરી ને બહાદુર હતી. સમ-ગસાની પત્નીના પત્નીપણાને લજવે તેવી તે નહોતી. તેણે કુતુબુદ્દીનને આવતો સાંભળ્યો કે પોતાનું લશ્કર જમાવી તેની સરદારી પોતે લેઇ મુસલમાનો સામી ચાલી. મેવાડમાં ઘણી શૂરી રાણીઓ થઇ ગઇ છે, તેમાં આ પહેલી હતી. એ શૂરી ક્ષત્રિયાણીએ અંબર આગળ મુસલમાનો સામી બહાદૂરીથી લઢાઇ કરી. કર્મદેવીના પરાક્રમથી લજવાઇને રજપૂતો પણ બમણા જુસ્સાથી છંછેડાયલા સિંહની માફક મુસલમાનો ઉપર તુટી પડયા. આવા જુસ્સાભેર હુમલા સામા કુતુબુદ્દીને ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનાથી ટકી શકાયું નહિ. તે પંડે ઘાયલ થયો ને એનું લશ્કર વિખેરાઇ ગયું. ઇ. સ. ૧૧૯૫. એ રીતે વિજય મેળવી કર્મદેવી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરીને પાછી ચિતોડ આવી.

કર્ણરાજને સિવાન કરીને એક સુંદર કુંવર હતો, પણ તે વેપારમાં પડયો. એના વંશજો સિવાનીઆ કહેવાય છે, તથા ચિતોડની ગાદી બીજી શાખામાં ગઇ. કર્ણનો બીજો છોકરો માહુપ કરીને હતો, તે તેના મોસાળમાંજ રહેતો હતો તથા સમરસીના ભાઇ સૂરજમલના વંશમાં ચિતોડની ગાદી ગઇ. સૂરજમલને ભરત નામે દીકરો હતો તે ચિતોડમાં દગાફટકા ચાલ્યાથી નાસી ગયો. તેણે સિંધના મુસલમાન રાજા પાસેથી અરોર જીતી લીધું ને પુગલના ભાટી રાજાની કુંવરી વેરે પરણ્યો. એ ભરતનો છોકરો રાહુપ હતો.

ઝાલોરના સોનીગડા રાજા કર્ણની કુંવરી વેરે પરણ્યો હતો. તેને રણધવલ નામે કુંવર હતો. તેને સોનીગડા રાજાએ ચિતોડના મુખ્ય ગ્રેહલોટીઓને મારીને ગાદીએ બેસાડયો. કર્ણના કુંવર માહુપનામાં પોતાના બાપની ગાદી સંભાળી લેવાની શક્તિ નહોતી, તેમ તેવી મહેનત કરવાની તેની ઇચ્છા પણ નહોતી, તેથી ચિતોડની ગાદી ચોહાણોના હાથમાં ગઇ હોત, પણ ચિતોડના એક વૃદ્ધ રાજબારોટને એ વાત ગમી નહિ, તેથી તે છાનોમાનો નાસીને વૃદ્ધ ભરત પાસે અરોર આવ્યો ને ભરતને ચિતોડ લેવા માટે સમજાવ્યો ભરત સિંધી લશ્કર લઇ ચિતોડ જીતવા આવ્યો ને પાલી આગળ

સોનીગડા રાજાને હરાવ્યો; એ સાંભળી ચિતોડના ઘેલોટીઓ એની મદદે આવ્યા, તેથી સોનીગડા રાજાનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ ને તે નાસી ગયો. તે પછી ભરતનો કુંવર રાહપ ચિતોડની ગાદીએ બેઠો. ભરતનો બીજો ભાઇ મુસલમાન થઇ ગયો તે અરોરમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. રાહપ ઇ. સ. ૧૨૦૧ માં ગાદીએ બેઠો. થોડા વખતમાં મુસલમાન સુબા સમસુદ્દીને કુતુબુદ્દીનની હારનું વેર લેવાને અને ચિતોડીઆની માંહોમાંહેની ખટપટને લીધે લડાઇ ટંટાનો લાભ લેવાને મેવાડ ઉપર સ્વારી કરી. પણ રાહપે ચપળતાથી પોતાનું લશ્કર જમાવી તેને હરાવ્યો. રાહપના સમયમાં મેવાડના ઇતિહાસમાં બે જાણવા-જોગ બનાવ બન્યા.

૧ લો—આજદિન સુધી મેવાડી રજપૂતો ઘેલોટીઆ કહેવાતા તે સીસોદીઆ કહેવાયા, તેનું કારણ પાછળ આવી ગયું છે.

૨ જો—ચિતોડના રાજા આજ સુધી રાવળ કહેવાતા તે એના વખતમાં રાણા કહેવાવા લાગ્યા. રાહપના દુશ્મનોમાં મંડોરનો પુરીહાર રાજા મુખ્ય હતો, તેથી રાહપે તેને હરાવીને સીસોદામાં આણ્યો. મંડોરના રાજા રાણા કહેવાતા હતા તે ઇલકાબ પોતે ધારણ કર્યો. તથા તેનો ગોદવાડનો ફળદ્રુપ મુલક લઇ લીધો, ત્યારથી તે આજ સુધી ચિતોડના રાવળ રાણા કહેવાય છે.

રાહપે ૩૮ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેટલા વખતમાં તેણે પોતાનાં પરાક્રમવડે મેવાડની પડતી થતી અટકાવી. રાહપ પછી લગભગ ચાળીશ વરસમાં નવ રાજા થયા. પણ તે બધા મુસલમાનોના જૂલમમાંથી ગયાજીનો બચાવ કરતાં મરાયા. એ સિવાય તેમના વખતમાં કાંઇ જાણવાજોગ બનાવ બન્યા નથી.

પ્રકરણ ૩ જું.

રાણા લાખમસીથી રાણા ખેતસી સુધી.

ઈ. સ. ૧૨૭૫ થી ઇ. સ. ૧૩૭૩ સુધી.

રાણો લાખમસી પોતાના બાપની ગાદીએ ઇ. સ. ૧૨૭૫ માં બેઠો. રાણો નાનો હોવાથી તેનો કાકો ભીમસિંહ રાજ્યનો કારભાર કરતો હતો. ભીમસિંહ સિલોનના ચોહાણ હમીરસિંહની કુંવરી વેરે પરણ્યો હતો. એ કુંવરી બહુ ખુબસુરત હતી, તેથી તેને પદમણી કહેતા. તે પદમણીનું સ્વરૂપ મેવાડની ખરાબીનું મૂળ થયું. એના રૂપની દંતકથા તે વખતે આખા દેશમાં પસરી ગઇ. એ સમયે દિલ્લીની ગાદીએ અલાઉદ્દીન ખૂની રાજ્ય કરતો હતો, તેણે એ વાત સાંભળ્યાથી તેને પદમણી લેવાની ઇચ્છા થઇ, તેથી તેણે મેવાડ ઉપર સ્વારી કરીને ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો. ઘણી મુદત સુધી ઘેરો ચાલ્યો પણ તેમાં તેનું કાંઇ વળ્યું નહિ, ત્યારે પદમણી લેવાની શરતે તેણે ઘેરો ઉઠાવી જવાનું કબુલ કર્યું. પણ રજપૂતો પોતાની આબરૂ સાચવવાને કેસરીઆં કરતા ત્યારે પોતાની સ્ત્રિયોની આબરૂ સચવાય માટે તેમનો પ્રથમ નાશ કરતા; તે રજપૂતો પોતાની વહાલી અને ખૂબસુરત રાણીને આપી દે એ કેમ બને ? છેવટે માત્ર આરસીમાં પદમણીનુ મોં જોઇ પાછા જવાનું અલાઉદ્દીને કબુલ કર્યું. ભીમસિંહે પોતાના બહાદુર અને વફાદાર લોકોના પ્રાણ ઉગારવાને તે વાત સ્વીકારી. અલાઉદ્દીનને રજપૂતોના વચન ઉપર ભરોંસો હોવાથી તે થોડાં માણસો સહિત ચિતોડમાં પેઠો, ને ઠરાવ પ્રમાણે પદમણીનું મોં જોઈ પાછો વળ્યો. પદમણીનું મોં બતાવવાને લીધેલા શ્રમ માટે તેણે રજપૂતોનો ઉપકાર માન્યો, પણ અલાઉદ્દીન મોઢે બોલતો હતો કાંઇ, ને મનમાં ઘાટ ઘડતો હતો કાંઇ. પદમણીનું મોં જોયું ત્યારથીજ તેને તાલાવેલી લાગી હતી. રજપૂતો અલાઉદ્દીન સાથે વાતો

કરતા ગઢની નીચે ઉતર્યા ત્યારે લાગ જોઇ તેણે ભીમસિંહને કેદ કરી લીધો ને છાવણીમાં લેઇ ગયો. ત્યાંથી તેણે કહાવ્યું કે પદમણીને આપ્યા વગર ભીમસિંહને છોડવાનો નથી. રજપૂતોના ભોળા ને વિશ્વાસુ સ્વભાવથી ને સામા લુચ્ચા દુશ્મનોને પોતાનાજ જેવા જાણવાથી આ બીજીવાર માઠો બનાવ બન્યો.

આ માઠા સમાચારથી ચિતોડમાં દિલગીરી ફેલાઇ. હવે શું કરવું, તે કોઇને કાંઇ સૂઝે નહિ. પોતાનું રક્ષણ કરવાને છોડાવવાને પદમણી આપી આબરૂ ગુમાવવી કે કેમ કરવું, તે કાંઇ સૂઝે નહિ. છેવટે સઘળાએ એ વાત પદમણીને જણાવી. ત્યારે તેણીએ પોતાના કાકા ગોરાહને અને ગોરાહના ભત્રીજા બાદુલને બોલાવ્યા. તેમણે પદમણીનો જીવ અને આબરૂ સચવાય એવી યુક્તિ રચી. અલાઉદ્દીનને તેમણે કહાવ્યું કે અમારા રાજ્યનો રક્ષણહાર બચાવવાને પદમણી આપી દેવાને અમે ખુશી છીએ. પદમણી પણ દિલ્લીના પાદશાહના મહેલમાં આવવાને રાજી છે, પરંતુ તેમાં પદમણીની આબરૂ અને અમારા રજપૂતોના રિવાજો સાચવવાને કેટલીક સરતો પાળવી પડશે. પ્રથમ તો તમે છાવણી ઉઠાવો ત્યારેજ અમે પદમણીને મોકલીએ. વળી પદમણીની સાથે કેટલીક દાસીઓ છાવણી સુધી વળાવવા આવશે અને કેટલીક તેની ખાસ દાસીઓ છે તે તો દિલ્લી પણ તેની સાથે આવવાને ચાહે છે, માટે તેમની સાથે આવવા દેવાની પરવાનગી મળવી જોઇએ; તેમજ તેમનો માનમરતબો સાચવવો જોઇએ. અમારા રજપૂતોનો ધારો છે કે સ્ત્રીઓ કોઇને મોં બતાવે નહિ, તે પ્રમાણે તમારે ત્યાં પણ થવું જોઇએ. પદમણી જેવી ખૂબસૂરત સ્ત્રીનું મોં જોવાને તમારા સરદારો વગેરે ઘણા આતુર હશે, તેથી તેઓ તેનું મોં જોવાને આવશે; પરંતુ તેનું તો નહિ પણ તેની દાસીઓનું મોં જોવાની પણ કોઇને પરવાનગી આપવી જોઇએ નહિ. આ બધી સરતો કબૂલ હોય તો તમે મુકામ ઉઠાવવાનો હુકમ આપી અમને જણાવજો એટલે અમે પદમણીને તેની દાસીઓ સાથે તમારા તરફ રવાના કરીશું. પદમણીમાંજ મોહી રહેલો અલાઉદ્દીન

આવી સરલ શરતો કાં કબુલ ન કરે ? ગમે તે શરતે પણ એને તો માત્ર પદમણીજ લેવી હતી, અલાઉદ્દીન જેવા લુચ્ચા પણ લંપટને પૂરા પડે તેવા ગોરાહ ને બાદુલ હતા. અલાઉદ્દીને એ સરતો કબુલ કરી ને છાવણી ઉઠાવવાનો હુકમ કર્યો, એટલે ચિતોડમાંથી એક પછી એક એમ સાતસેં કરતાં વધારે મ્યાના નીકળ્યા. તે દરેકમાં એક એક બહાદુર લડવાઇઓ ચિતોડી બેસાડયો હતો. તે મ્યાના ઉચકનારા પણ બહાદુર ચિતોડીઓ હથીઆરબંધ મજુરના વેશમાં હતા. તેઓ સઘળા પાદશાહી તંબુ પાસે આવ્યા. તંબુને કનાતથી બંધ કરેલો હતો. અલાઉદ્દીને ભીમસિંહને અરધો કલાક પદમણીને મળી લેવાની રજા આપી. ભીમસિંહ તંબુમાં આવ્યો એટલે તેને એક મ્યાનામાં બેસાડયો ને તેની સાથે થોડાજ મ્યાના પાછા વળ્યા. રસ્તામાં એક પાણીદાર ઘોડો તૈયાર રાખ્યો હતો તે ઉપર સ્વાર થઇ ભીમસિંહ ચિતોડના કિલ્લામાં સહીસલામત જઇ પહોંચ્યો. આ તરફ ભીમસિંહને ચિતોડ પાછા જવા દેવાનો અલાઉદ્દીનનો મરાદોજ નહોતો. તેમ લાંબા વખત સુધી ભીમસિંહ પદમણી સાથે વાતો કરે એ પણ તેને ગમ્યું નહિ, તથી તે તંબુમાં આવ્યો પણ ત્યાં પદમણી કે ભીમસિંહ કોઇએ ન મળે. મ્યાનામાંથી એક પછી એક બહાદુર ચિતોડીઓ નીકળી પડયા. અલાઉદ્દીન પણ કાંઇ કાચો નહોતો, તેના માણસો તૈયારજ હતા. રજપૂતોએ દગો કરેલો જોઇ તેણે તરતજ ભીમસિંહની પાછળ માણસો દોડાવ્યાં, પણ પાદશાહી છાવણીમા આવેલા મ્યાનામાંના ચિતોડીઓએ તેમને અટકાવ્યા. એક એક માણસ મરતાં સુધી તેઓ લઢયા, તોપણ ઘણાની આગળ થોડાનો શો આશરો ! મુસલમાનોએ ચિતોડના પહેલા દરવાજા આગળ રજપુતોને પકડી પાડયા, પણ ભીમસિંહ તો તે પહેલાં ક્યારનોએ સલામત થઇ ગયો હતો. દરવાજા આગળ જે રજપૂતો હતા તેમના સરદાર ગોરાહ ને બાદુલ હતા, તેમણે મુસલમાનોમાં એટલો તો ત્રાસ વરતાવ્યો કે અલાઉદ્દીનને પોતાની ઇચ્છા શી રીતે પુરી કરવી તે વિષે શંકા થઇ, ને થોડો વખત તેને પોતાના ધ્યાન-

માંથી પદમણી દૂર કરવી પડી, તોપણ તેમાં ઘણા શૂરા સીસોદીઆ મરાયા. આ વખતે બાદુલ ઘાયલ થયો ને ગોરાહ મરાયો.

બાદુલ ઘેર ગયો ત્યારે ગોરાહની સ્ત્રી (બાદુલની કાકી) એ પૂછ્યું કે "બાદુલ તારા કાકાએ કેવી રીતે લઢાઇ કરી તે કહે કે જેથી મરતાં પહેલાં મારું મન શાંતિ પામે. "બાદુલે કહ્યું કે " કાકી, મારા કાકા રણક્ષેત્રરૂપી ખેતરની ખૂબ કાપણી કરીને આબરૂની શય્યામાં મડદાંનો ગાલીચો બીછાવી એક તુર્ક રાજકુંવરનું ઉશીકું કરી દુશ્મનોની વચ્ચે શાંતિમાં સૂતા છે. " કાકીએ ફરીને પૂછ્યું કે " બાદુલ તારા કાકાએ લઢાઈમાં કેવી બહાદુરી કરી તે કહે." બાદુલે કહ્યું કે "કાકી મારા કાકાની બહાદુરીનું વર્ણન મારાથી થઇ શકવાનું નથી, એમણે એમનાથી બીહીવાને. એમની બહાદુરીનું વર્ણન કરવાને અને એમના ઘા વખાણવાને એક પણ દુશ્મન જીવતો રહેવા દીધો નથી. " આ સાંભળી તે ખુશી ખુશી થઇ ગઇ ને બોલી કે "બસ, મારે એટલુંજ સાંભળવું હતું, હવે મારો વહાલો સ્વામી મને જતાં વાર થશે તો ચીડાશે. " એટલું બોલી પોતાના પતિના બળતી ચીતામાં બળી મુઇ. પોતાના સ્વામીના મરણની કાંઇ પણ દિલગીરી કર્યા સિવાય માત્ર તે બહાદુરી બતાવી રણમાં પડયો છે, એટલીજ વાણી સાંભળવાની અને તે સાભળી સતી થવાની આતુરતાવાળી શૂરી સતીઓ, તમારાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં છે. આવાં દૃષ્ટાંતો ઉપરથી તે વખતની બહાદુર રજપૂતાણીઓની કેટલી તીક્ષ્ણ લાગણી હશે તે જણાય છે. ગ્રીસની સ્પાર્ટન ને કાર્થેજની ફિનિશિયન સ્ત્રીઓ એમની આગળ કાંઇ ગણતીમાં નહોતી, એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય.

ચિતોડના દરવાજા આગળથી અલાઉદ્દીન હારીને પાછો હઠ્યો, પણ તેના અંતઃકરણમાંથી પદમણી ગઇ નહિ. પોતાનું લસ્કર જમાવીને વળી તે ચિતોડ ઉપર ચઢી આવ્યો. ઇ. સ. ૧૨૯૬. રજપૂતોનો જખમ હજુ રૂઝાયો નહોતો. તેમના બહાદુર સુભટો મરણ પામ્યા હતા તથા તેમનું વળતર વળવા જેટલો વખત તેમને અલાઉદ્દીને

આપ્યો નહિ; તોપણ રજપૂતો જેટલું થઇ શકયું તેટલું બળ જમાવી મુસલમાનોને ભેટવાને તૈયાર થયા, પરંતુ તે વખતે ભીમસિંહના અંતઃકરણમાં જુદીજ ગડભાંગ થતી હતી. તેને ખાતરી હતી કે હવે ચિતોડની સાથે સઘળા સીસોદીઆનો પણ નાશ થવાનો છે. પણ એના બાર દીકરામાંથી એક પણ બચે તો ઠીક કે જે તુરકડાઓનું વેર વાળે. તેનો વિચાર કરવામાં ભીમસિંહનું ધ્યાન રોકાયું હતું. છેવટે તેણે પોતાના વહાલા દીકરા અજેસિંહને કેલવાડે મોકલી દીધો ને બાકીના અગીઆર દીકરા ને ભીમસિંહ પંડે મરવાને તૈયાર થયા. તે દીકરાઓ એક પછી એક રજપૂતોને દોરીને મુસલમાનોપર તુટી પડવા લાગ્યા. તેમાં તેઓ બધા કામ આવ્યા. મુસલમાનો ઘણા મરાયા, પણ તેની સાથે ઘેરાયેલા રજપૂતોની સંખ્યા એટલી ઘટી ગઇ, કે છેવટે તેમને પોતાની આબરૂ સાચવવાને કેસરીઆં કર્યા વગર બીજો ઉપાય રહ્યો નહિ. પણ તે પહેલાં રજપૂતાણીઓનું શું કરવું તે પ્રથમ વિચાર કરવાનો રહ્યો. જેને માટે ચિતોડીઓએ પોતાને માથે આ આફત વહોરી લીધી હતી, તે પદ્મણીની અને બીજી રજપૂત સ્ત્રીઓની આબરૂ સચવાય તે ઉપાય પ્રથમ કરવો જોઇએ, એવો તેમને વિચાર થયો. રજપૂતોએ કેસરીઆં કરવાનો પોતાનો વિચાર પોતાની સ્ત્રીઓને જણાવ્યો, કે તે સિંહણો પણ પોતાના પતિની સાથે મરવાને તૈયાર થઈ. પતિ પાછળ સતી થવાનો તો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હતો, એટલે તેઓ મરવા ભાગી પાછી હઠેજ કેમ? તેમણે કહ્યું કે અમે પણ તમારી સાથે કેસરીઆં કરી હથીઆર બાંધી લડીએ, અને દુશ્મનોનો નાશ કરવામાં તમારી ભાગીયણ થઇએ. તમારી પાછળ મરવું તે કરતાં દુશ્મનને મારતાં મારતાં મરવું એજ અમને સારો રસ્તો જણાય છે. મુસલમાનોને અમારા હાથનો સ્વાદ ચાખવા દો કે તેઓ જાણે કે આવી સ્ત્રીઓની કૂખમાં પાકતા વીર પુરુષો તેમને કોઇવાર નમ્યું આપવાના નથી, અને તેથી ફરીને ચિતોડ ઉપર ચઢી આવતા અટકાશે. પણ તે વાત રજપૂતોના મનમાં ઉતરી નહિ. રજપૂતાણીઓ લડવા આવે

તેમાં જો ભોગજોગે એક પણ જીવતી સ્ત્રી મુસલમાનના હાથમાં પકડાઈ જાય, તો કરેલી બધી મહેનત મિથ્યા જાય, અને તેમાં પણ કદાપિ પદ્મણીજ પકડાઇ તો તો તેમની ઇચ્છા તૃપ્ત થાય, અને આપણી વહોરેલી આપદા વ્યર્થ જાય, માટે તેમ તો નહિજ કરવું એમ નક્કી થયું એટલે બીજો રસ્તો તેમને મારીને કેસરીઆં કરવાં એવો જણાયો, પણ જે તરવારોએ દુશ્મનનાં ગળાં કાપવાનાં, તે તરવાર પોતાની પ્રાણપ્રિયાઓ ઉપર કેમ ઉગામાય? છેવટે સઘળી સ્ત્રીઓ એક મકાનમાં પેસી તે મકાન સળગાવી બળી મરવાને તૈયાર થઇ. રજપૂતોને તે વિચાર ગમ્યો. એક મોટા મકાનમાં સઘળી રજપૂતાણીઓ પૂરાઇ અને તેને આગ લગાડવામાં આવી વાયુદેવતાએ તેમને સહાય કરી. આગ લાગી કે તેનો ધૂમાડો આકાશમાં પહોંચ્યો ને તેનો પ્રકાશ અલાઉદ્દીનની છાવણીમાં જણાયો. હવે રજપૂતોએ કેસરીઆં કર્યાં. તેઓ કેસરીઆં વસ્ત્ર ધારણ કરી હાથમાં નાગી તરવારો લેઇ, સિંહગર્જના કરી, દરવાજા ખુલ્લા મૂકી, હરહર મહાદેવ કરતા મુસલમાનો ઉપર તુટી પડ્યા. તેમણે પોતાની તરવાર દેવીને પુષ્કળ ભાગ આપ્યો: ને તેમનામાંનો એકેએક મરાયો ત્યાં સુધી જંપ્યા નહિ. ભીમસિંહ પણ મુસલમાનોના ઢગલા વચ્ચે પડયો.

હવે ચિતોડમાં પેસવાને મુસલમાનને અંતરાય નડયો નહિ. તેઓ સુખરૂપે કિલ્લામાં પેઠા. પણ જેને માટે અલાઉદ્દીને પોતાનાં હજારો માણસોનો જીવ આપ્યો ને હજારો બહાદુર રજપૂતોના વિના અપરાધે જાન લીધા, તે પદ્મણી તો ક્યારનીએ બળીને ખાખ થઇ ગઇ હતી: તેથી અલાઉદ્દીનની નિરાશાની સીમા રહી નહિ, પણ જ્યારે તે પદ્મણી મેળવી શકયો નહિ, ને પોતાની થએલી ખરાબીનું વેર લેવાને ચિતોડમાં સજીવ પ્રાણી દીઠું નહિ, ત્યારે તે વેર તેણે નિર્જીવ વસ્તુ ઉપર લેવાનો વિચાર કર્યો. તેણે ચિતોડમા રહી હિંદુ દેવળો તોડયાં ને હિંદુઓની અસલી કારીગરીના નમૂનાનો નાશ કર્યો. અંતે ચિતોડમાં વેર લેવાની નિર્જીવ વસ્તુ પણ એને ન મળી ત્યારે એ પાપી જીવ ચિતોડનાં ખંડિયરોમાં રાજ્ય કરવાનું માલદેવને

સોંપી પોતે દિલ્હી ગયો. એ માલદેવ ઝાલોરનો રાવ હતો, ને તેને એણે પોતાનો ખંડીઓ રાજા બનાવ્યો હતો, તેથી તેને ચિતોડનો સુબો ઠરાવ્યો.

ભીમસિંહ પાછળ મુસલમાનો ઉપર વેર લેનારો હવે માત્ર તેનો દીકરો અજેસિંહ હતો. તે કેલવાડામાં રહેતો હતો. કેલવાડા અરવલી પર્વતનાં ઉંચ પ્રદેશમાં આવેલું છે. ત્યાં તેનું રક્ષણ કરનાર ત્યાંના વિશ્વાસુ ભીલ હતા. અજેસિંહના મોટા ભાઇ ઉરસીના કુંવર હમીરસિંહને પોતાની પછી ગાદીએ બેસાડવો એવું ભીમસિંહે અજેસિંહ પાસેથી વચન લીધું હતું તેથી અને અજેસિંહ કુંવરમાં હમીરસિંહ જેવા રામ પણ નહોતા તેથી, અજેસિંહ પછી ગાદીનો વારસ હમીરસિંહ હતો. એ હમીરસિંહના જન્મ વિષે નીચેની દંતકથા ચાલે છે.

એક દિવસે ઉરસી શિકારે ગયો હતો. ત્યાં એક ડુક્કર મકાઇના ખેતરમાં ભરાઇ ગયું. ખેતરમાંથી ડુક્કર કેમ કહાડવું તેની કોઇને ગમ પડે નહિ. છેવટે ખેતરનું રખવાળું કરનાર એક બાઇએ એ કામ માથે લીધું. મકાઇના છોડ ઉપાડી ડુક્કરને બે ચાર સપાટા લગાવી તે માળા ઉપર ચઢી ગઇ. ડુકરને શિકારીઓ તરફ હાંકી કહાડ્યું. તે સ્ત્રીની હિમ્મત જોઇ, શિકારીઓ ઘણા તાજુબ થયા. પછી તેઓ નદીકાંઠે રસોઇ કરી જમે છે. એટલામાં હમમમમ કરતો એક ગલોલો આવ્યો, તે એક ઘોડાને વાગ્યો, તેથી ઘોડો ઘાયલ થયો. માટીના ગલોલાથી ઘોડો ઘાયલ થએલો જોઇ તપાસ કરી, તો તે ગલોલો મારનાર પણ પેલીજ રખવાલણ હતી. તેણે જનાવરો ઉડાડવાને ગલોલો ફેંકેલો તે ઘોડાને વાગ્યો હતો. એ વાતની પેલી રખવાલણને ખબર થયાથી તેણીએ અજાણતાં થયેલા પોતાના વાંક માટે માફી માગી. બીજી વાર એજ કુંવર જતો હશે, ત્યારે એજ બાઇ માથે દૂધનું માટલું મૂકીને અને બંને હાથમાં બે પાડા લઇને જતી હશે. તે વખતે ઉરસીના સોબતીઓએ એ બાઇની મશ્કરી કરી, તેનું દૂધનું માટલું પડાવી નાંખવાનો વિચાર કરી

તેમાંનો એક જણ ઘોડો દોડાવી સામે ધસી ગયો, તેથી એ બાઇ લગારે ન ગભરાતાં પોતાના હાથમાંનું એક પાકું ઘોડાના પગ સામું એવું તો માર્યું, કે તેથી ઘોડો ગભરાયો ને તેના સવારને નીચે પટક્યો. તેને તો હસવું કરતાં હાણ થઇ. ઉરસીએ ઘેર જઇ એ બાઇ વિષે તજવીજ કરાવી તો માલમ પડ્યું કે એ બાઇ ગરીબ ચોહાણ રજપૂતની દીકરી છે. ઉરસીએ તેના બાપને બોલાવી તેની દીકરીનું માગું કર્યું. પણ તે બાબત તે રજપૂતે ના પાડી. ઘેર જઇ એ વાત તેણે એની સ્ત્રીને કહી, તે ઉપરથી સ્ત્રીએ તેને ઠપકો આપ્યો ને લગ્ન કબુલ કરવાનું કહી પાછો મોકલ્યો. ઉરસી. એ બહાદુર સ્ત્રી સાથે પરણ્યો તેનો કુંવર હમીરસિંહ હતો. સિંહણોની કૂખે તો સિંહજ પાકે. હમીરસિંહ નાનપણમાં મોસાળમાં રહી ઉછરીને મોટો થયો હતો.

હમીરના કાકા અજેસિંહને મુસલમાનો સિવાય પહાડી સરદારો સાથે પણ કજીઆ લઢવાનું હતું. એ પહાડી સરદારોમાં મુંજો બલેચો મુખ્ય હતો. તેણે એક વાર તો અજેસિંહના રહેઠાણ ઉપર હુમલો કરી તેને ઘાયલ પણ કર્યો હતો. એ વખતે અજેસિંહના બે દીકરા સજનસી ને અજીમસી ચૌદ ને પંદર વરસની ઉંમરના હતા, પણ તેઓ તેના બાપને કાંઇ મદદમાં આવતા નહિ, તેથી તેણે પોતાના ભત્રીજા હમીરને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો. હમીર પોતાના બંને ભાઇ કરતાં મોટો નહોતો; તોપણ તેણે બલેચાને મારીને તેનું માથું આણી આપવાનું કબુલ કરવાની હિમ્મત ધરી; મરવું કે બલેચાને મારીને માથું લાવવાનો નિશ્ચય કરી તે નીકળ્યો; અને થોડા દિવસમાં તે બલેચાનું માથું ભાલે ભરવી લાવી કાકાને ભેટ કર્યું. અજેસિંહ તેના ઉપર બહુ પ્રસન્ન થયો, ને બલેચાનાજ લોહીવડે તેને તિલક કરી રાજ્યનો વારસ ઠરાવ્યો. અજેસિંહ મુઓ ત્યારે અજીમસી તો મરી ગયો હતો, ને સજનસી રાજ્ય માટે હમીર સાથે ટંટો કરત, પણ તેને અગાઉથીજ દેશપાર કર્યો હતો, તેથી તે દક્ષિણમાં ગયો. એના વંશજો હિંદુધર્મને તારનારા ને મુસલમાની રાજ્યને ડૂબા

ડનારા થયા, કેમકે [1]સજનસીથી બારમી પેઢીએ સીસોદીઆના નામને શોભાવે એવો મરાઠી રાજ્યનો મૂળ પુરુષ મહાન્ **શિવાજી** થયો.

અંજેસિંહના પછી હમીરસિંહ ઈ. સ. ૧૩૦૧ માં મેવાડની ગાદીએ બેઠા. તે વખતે મેવાડના રાણાઓની પડતી થયાથી આસ-પાસના રાજાઓ તેમને પોતાના ઉપરી તરીકે માન આપતા બંધ પડયા હતા. હમીરસિંહે પોતાના પહાડી સોબતીઓનો જમાવ કર્યો અને તમને પોતાની સાથે લીધા. જે જે રાજાઓએ હમીરને માન આપવું બંધ કર્યું હતું તે સર્વેને હરાવીને તેણે તાબે કર્યા. એવી રીતે થોડી મુદ્દતમાં તેણે પોતાની આસપાસના રાજાઓ ઉપર પોતાનું ઉપરીપણું બેસાડયું. હવે ચિતોડ પાછું કેમ લેવું એ બાબતના વિચા-રમાં હમીર રોકાયો.

હમીરે ચિતોડની આસપાસનો સઘળો મુલક લુંટીને ઉજ્જડ કર્યો. ચિતોડ એકલું માત્ર મુસલમાનોના કબજામાં રહ્યું, તોપણ તે લેવું એવો હમીરનો નિશ્ચય હતો. હમીરે પોતાનાં સઘળાં માણસોને બોલાવીને કહ્યું કે " ભાઇઓ જેને જીવવાની ઇચ્છા હોય, સંસારના આ ક્ષણિક સુખના લા'વા માટે હમેશના સ્વર્ગ સુખનો લા'વો છોડી દેવો હોય, જેને પોતાની પ્રતિષ્ઠા કરતાં પ્રાણ વહાલા હોય, જેને આપણા હડહડતા દુશ્મન મુસલ્લાઓનો ડર હોય, જેને આપણી જીતી લીધેલી ભૂમાતાને તુર્કડાઓના હાથમાંથી છોડાવવાની હોંસ ન હોય, અને જેઓને આ અરવલીના પહાડોમાં ને જંગલોમાંજ હમેશાં પડી રહેવાની ઇચ્છા હોય, તેઓ ભલે સુખેથી આ વિકટ અરવલીની ગુપ્ત ગુફાઓમાં ભરાઇ જાઓ, મારી રજા છે. મારા બાહુમાં બળ હશે તો તમે જશો તોપણ હું કુળદેવતાની સહાયતાથી ચિતોડ લેઇશ. તમે સુખેથી જાઓ અને જો ઇશ્વરેચ્છાથી હું ચિતોડ લેઇ શકો, તો તમને પાછા તેડાવી લેઇશ, તે વખતે આવજો. હમીરના માણસોમાં

---

૧ સજનસી દુલીપજી, સીઓજી, ભોરાજી, દેવરાજ, ઉગરસેન માહૂલજી, ખેલુજી, જનકોજી, સંતોજી, શાહાજી ને શિવાજી.

કેટલાક રજપૂતો હતા. પણ ઘણા તો આસપાસના ભીલ લોકો હતા. હમીરના નાનપણથીજ તેમણે તેનાં પરાક્રમ દીઠેલાં હતાં; અને તેની સાથે આજ સુધી રહીને તેઓ પણ રજપૂત સાહસિક અને પરાક્રમી થયા હતા. હમીરની ચાલચલણ એવી તો સરસ હતી કે તે લોકો, તે કહે તો જીવ આપવાને તૈયાર થાય, એટલો તેમનો તેના પર પ્રેમ હતો. હમીરના ઉપલા બોલોથી તેઓ કાંઇ ગભરાયા કે જવાબ સારૂ એક બીજાની સામું જોવા લાગ્યા એમ નથી. જવાબ શું આપવો તે કાંઇ વિચારવાનું નહોતું. તેઓ તરતજ એક સાદે બોલી ઉઠયા, “ અમે મરશું કાં દુશ્મનને મારશું, પણ અમારા રાજાને છોડીને એક તસુ પણ અમે ખસનાર નથી. અમે અમારી જાત ને કુળ લજવીશું નહિ; અમે અમારી ભૂમાતાને દુશ્મનના હાથમાંથી છોડાવવાને અમારો પ્રાણ આપીશું અને આ જગતનું ક્ષણિક સુખ તજી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવીશું. ” આ બોલ બોલી ઉઠયા કે કડાક દેઇ મેઘની ગર્જના થઇ. આ શૂરા રજપૂતો ઉપર ફૂલોની વૃષ્ટિ થઇ. “ શાબાશ મારા વહાલાઓ શાબાશ શાબાશ!! મારા ક્ષત્રિય પુત્રો શાબાશ! આવાજ જવાબની હું આશા રાખતો હતો, અને છેવટે તેમજ થયું છે. તમારી નેક નિષ્ઠાથી આપણે આપણી ભૂમાતાને છોડાવી શકીશું. તમારી રાજ્યભક્તિ ને તમારો એક સંપ જોઇ, તમારી હિમ્મત અને તમારૂં પરાક્રમ જોઇ, આપણા કુળદેવતા આપણને સહાય થશે, અને મારી ખાતરી છે કે આપણે આપણું કામ પાર પાડીશું, માટે વહાલાઓ, આપણે તૈયાર થાઓ. આપણાં બૈરાં છોકરાને આ પહાડની અંદરની ખીણોમાં સલામત જગોએ મૂકી આવો, અને તેમને ખોરાકી પોષાકી આણી આપવા અને પ્રસંગોપાત રક્ષણ કરવા આપણા પાંચ હજાર શૂરા ભીલોને રાખો.” હમીરનાં વાકયો સાંભળી સઘળે જયજયકાર થઇ રહ્યો. હમીરના કહેવા પ્રમાણે બંદોબસ્ત થઇ રહ્યા પછી સઘળા ચિતોડના મૂલક ભણી ઉતરી પડયા.

હમીરની પાસે આ વખતે પાંચ હજાર કરતાં વધારે માણસો

ભાગ્યેજ હોય, તોપણ "એક *મરણીઓ સોને ભારે." આ કહેવત પ્રમાણે તેઓ પાંચ લાખની બરાબર હતા. તેમણે ચિતોડની આસપાસનો સઘળો મૂલક લુંટીને ઉજ્જડ કર્યો. ગામડાં બાળ્યાં, લોકોને લુંટયા ને મુસલમાનોનાં +બાન પકડયાં. ભય એટલું વધી ગયું કે વેપારીઓ વેપાર કરતા ને ખેડુતો ખેતી કરતા બંધ પડયા. મુસલમાનો પોતાની રૈયતનું રક્ષણ નહિ કરી શક્યાથી જથાબંધ લોકો હમીરના તાબામાં આવી વસવા લાગ્યા. હમીરનું રહેઠાણ અરવલીના ડુંગરની અંદર કેલવાડામાં હતું. તેની આસપાસ ડુંગરો આવેલા હતા, તેથી ત્યાં જવાના રસ્તા ડુંગરોમાંની આડીઅવળી ખીણોમાંથી હતા, તેથી તે જગા દુશ્મનોને જીતવાને મુશ્કેલ હતી. વળી કેલવાડેથી એક રસ્તો અરવલીની ભીતરનાં છૂપાં ઠેકાણાંઓમાં નાસી જવાનો હતો. એ છૂપી જગા પહાડોની ગાઢી ઝાડીમાં હોવાથી વધારે વિકટ હતી. એ ઝાડીઓમાં વરસો સુધી હજારો માણસોનાં ગુજરાન ચાલે એટલાં ફળ ફળાદિ થતાં હતાં. પશ્ચિમ તરફનો કેલવાડાનો રસ્તો ખુલ્લો હતો. એ રસ્તેથી ગુજરાત ને મારવાડથી માલ આવતો હતો, તેમજ આસપાસના પોતાના દોસ્તદાર ભીલો પાસેથી ખોરાકી પણ એજ રસ્તેથી મળતી હતી. બૈરાં છોકરાંના રક્ષણાર્થે જે પાંચ હજાર ભીલો રાખ્યા હતા, તેજ ભીલો જરૂર વખતે ખોરાકી પણ લાવી આપતા.

---

* સન ૧૮૭૬ ની રૂશીઆ અને તુરકી વચ્ચેની લડાઇમાં પણ એમજ થયું છે. રૂશીઆના જોરાવર લશ્કર સામે તુરકી સન ૧૮૨૮ માં ટકી શક્યું નહોતું, તેમ સન ૧૮૫૪ માં અંગ્રેજ ને ફ્રેન્ચોની મદદથીજ માત્ર તુરકીને જીત મળી હતી. પણ સન ૧૮૭૬ માં કોઇની મદદ વગર મુસલમાનો મરણીઆ થઇને વઢયા ને રૂશીઆ જેવી જોરાવર સરકારને પણ હંફાવી !

\+ બહારવટીઆ કે એવા લોકો જેના ઉપર બહારવટે નીકળ્યા હોય તેમની રૈયતને પકડીને લેઇ જઇ પોતાની પાસે રાખે, તેને બાનપકડવું કહે છે.

આવી અગમચેતી વાપરી ચતુરાઇથી હમીરે પોતાને વાસ્તે મજબૂત જગા પસંદ કરી હતી, પણ હમીરની આ ચઢતી તેના વૈરી અલાઉદ્દીનથી ખમી શકાઇ નહિ. તે પંડે લશ્કર લેઇને આવ્યો અને અરવલીના પૂર્વનો ભાગ જીતી લીધો. પણ તેથી આપણા શૂરા હમીર ઉપર કાંઈ અસર થઇ નહિ. તેણે પોતાને લાભકારી એક પણ તક જવા દીધી નહિ. અલાઉદ્દીન અરવલીની પૂર્વમાં મૂલક જીતી લેતો હતો, ત્યારે હમીર અરવલીની દક્ષિણમાં ધુમ મચાવતો હતો. છેવટે અલાઉદ્દીન થાક્યો અને હમીરને તાબે કરવાનું કામ ચિતોડના સુબા માલદેવને સોંપી પોતે પાછો દિલ્હી ગયો.

માલદેવ પોતાના બળથી હમીરને તાબે કરી શક્યો નહિ, ત્યારે છળથી તેને તાબે કરવાનો અને અપમાન આપવાનો તેણે નિશ્ચય કરીને પોતાની દીકરીનો વિવાહ કરવાને હમીર ઉપર શ્રીફળ મોકલ્યું. હમીરે પોતાના દોસ્તદારોને અને લોકોને બોલાવી સલાહ પૂછી. તે સઘળાએ એ માગું કબુલ કરવાને ના પાડી. હમીરે કહ્યું " ભાઇઓ હું ધારૂં છું કે તમે બધા ભૂલો છો. તમે જે ભય બતાવો છો તેથી હું કાંઇ અજાણ્યો નથી. પણ રજપૂત થઇને કોઇના ડરથી પોતાનું ધારેલું કામ પડતું મૂકવું એ હીચકારાપણું છે. એ રાજપુત્રનું નહિ, પણ દાસીપુત્રનું કામ છે. રજપૂતોએ તો હમેશ દુઃખના સમયને માટે તૈયાર રહેવું જોઇએ. રજપૂતોને તો એકવાર ઘાયલ થઈ રહેઠાણ તજવાનું પણ હોય, અને એકવાર ગાજતેવાજતે ગાદીએ ચઢવાનું પણ હોય. મોકલેલું માગું ના કબુલ કરૂં તો મારી માની કૂખ વગોવાય. મારા શૂરા ભાઇઓ, હું જાણું છું કે તમે તમારા જાનની ધાસ્તી કરતાં મારા જાનની ધાસ્તીથી વધારે ડરો છો, પણ તેમાં તમારી ભૂલ છે. ઘરમાં બેઠાં બેઠાં સવામણ રૂની તળાઇમાં સૂતાં સૂતાં, ને વાત કરતાં કરતાંમાં, કાંઇ પણ કારણ જણાયા વિના, હજારો માણસો મરી જાય છે, તે આપણે જાણીએ છીએ. તમે શું એમ જાણો છો કે જે આ દુનિયાના પ્રાણીઓને મારનાર કે જીવાડનાર છે, તે જો આપણે ડરીને ઘરમાં રહીશું તો નહિ મારે ? અને જો તેને જીવાડવો

હશે તો આપણું નામ કોણ દેઇ શકનાર છે ? માટે નકામા ઘરમાં ભરાઇને મરવા કરતાં દુશ્મનને મારતાંજ મરવું તો મરવું, નહિ તો જીવવું પણ શા કામનું ? ભલા એ બહાને જે મકાનોમાં મારા બાપ દાદા રહેતા હતા, જે કિલ્લા ઉપર મારા બાપ દાદાઓના વાવટા ઉડતા હતા, જે જમીન ઉપર મારા બાપદાદાના તનનાં લોહી રેડાયાં છે, તે જમીન, તે કિલ્લો, ને તે મકાનો જોવા તો પામીશ. ભલા મારા બાપદાદા મૂઆ તે જગોએ હું પણ મરીશ, તો તેમની સાથે હું મોક્ષ પામીશ, માટે લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવી છે તો મોં શું કરવા ધોવા જવું ! કદાપિ આપણા કુળ દેવતાએજ, કદાપિ આપણી ભૂમાતાએજ, એને ભૂલાવી મારે ત્યાં મોકલ્યો હશે. કદાપિ તેમની ઇચ્છાજ હશે કે મારે ત્યાં જવું. માટે ત્યાં જવાથી તેઓ પણ આપણને સહાય કરશે. ભાઇઓ, મારી તો ઇચ્છા છે કે “ શ્રીફળ સ્વીકારવું ” આ સાંભળી સઘળા લોકોને જુસ્સો ભરાઇ આવ્યો ને શ્રીફળ સ્વીકારવાનું નક્કી કર્યું, તથા હમીરે પાંચસો સવાર લઇ ચિતોડ જવું એમ ઠરાવ્યું.

હમીર પોતાના પસંદ કરેલા પાંચસેં સવારો લેઇ ચિતોડ આગળ આવ્યો, ત્યારે માલદેવના પાંચ છોકરા તેને સામા લેવાને આવ્યા. હમીર દરવાજા આગળ આવ્યો ત્યારે દરવાજે તોરણ બાંધેલાં દીઠાં નહિ, ગામમાં કાંઇ ગાજવીજ ને લગ્નની ક્રિયા જોઇ નહિ; તેથી તેણે માલદેવના છોકરાને પૂછયું, કેમ કાંઇ લગ્નની ધામધૂમ જણાતી નથી ? પેલાઓ કાંઇ ઉત્તર આપી શકયા નહિ, તેથી હમીર રાતો ને પાળો ચિતોડના દરબારમાં પહેલીજ વાર પેઠો. હમીરનો ગુસ્સો ને તેના માણસોના લાલચોળ ચહેરા જોઈ, માલદેવના તો ગાળાજ નરમ પડી ગયા. તેને કાંઇ પકડી લેવાની તો તેનામાં તાકાત નહોતી હાં કહેતાં માલદેવ ને તેના છોકરા તો તરતજ સ્વર્ગમાં પહોંચે તેમ હતું. પાંચસેં સિંહ ઉઘાડી તરવારે ટાંપી રહ્યા હતા, ત્યાં કોના ભાર કે હમીરનું નામ દેઇ શકે ? હમીર એકલોજ માલદેવ ને તેના પાંચ છોકરાને માટે બસ હતો. તેથી માલદેવે પોતાની એક વિધવા દીક-

રીતે કાંઇ પણ લગ્નક્રિયા કરાવ્યા વિના હાથ મેળાવો કરાવી આપ્યો. રાત્રે એ સ્ત્રીથી હમીરને ખબર પડી કે એ તો વિધવા છે. તોપણ તેનો પ્રેમ અને સ્વામિ ધર્મ એવાં દીઠાં કે હમીર તેનાથી ખુશી થયો, પણ માલદેવ ઉપર આ અપમાનનું વેર કેમ લેવું તે શોધવા લાગ્યો. તેમાં તેની સ્ત્રીએ તેને મદદ કરી અને તેણીએ આ યુકિત હમીરને બતાવી. જ્યારે માલદેવે જમાઇને પેરામણી માગવાની કહી ત્યારે તેની સ્ત્રીના કહેવા પ્રમાણે માલદેવનો એક વિશ્વાસુ અને બક્ષીનું કામ કરનાર મહેતો હતો તેને માગ્યો. માલદેવે તે મહેતાને આપ્યો. એ રીતે હમીર પરણીને પોતાની સ્ત્રી અને પેલા મહેતાને લઇને પાછો પોતાને ગામ આવ્યો. તેની ગેરહાજરીમાં તેના લોક કેલવાડામાં એક-પગા થઇ રહ્યા હતા. હમીરને સલામત આવેલો જોઇ તેમનો જીવ હેઠો બેઠો. તેઓ સઘળા ખુશી થયા, અને સઘળે આનંદ આનંદ વરતાઇ રહ્યો.

આ સ્ત્રીથી હમારને ખેતસિંહ નામે છોકરો થયો. ખેતસિંહ વરસ દહાડાનો થયો, ત્યારે તેની માએ પોતાના બાપને લખ્યું કે મારે છોકરાને ખેતરપાળને પગે લગાડવો છે, માટે મને બોલાવી લો. તેનો બાપ માલદેવ તે વખતે મદારીઆના મેર લોકો સામે લડવા ગયો હતો, તેથી તેના ભાઇઓએ તેને બોલાવી લીધી. એ પ્રમાણે હમીરની સ્ત્રી તેનો છોકરો અને તેને વળાવવા સારૂ આવેલાં તેનાં માણસો ચિતોડમાં પેઠાં. પેલા બક્ષી મહેતાની શીખવણીથી ચિતોડનું રજપૂત લશ્કર ફરી ગયું અને ગાદીએ બેસવાને માટે હમીરને આવવા સારૂ ખબર મોકલી. હમીર અગાઉથી ચેતેલો હતો એટલે આસપાસ ફરતો હતો. તેને આ ખબર મળવાથી આવવા નીકળ્યો. પણ તેવામાં દુશ્મનનાં માણસો તેની સામાં લડવાને આવ્યાં. આ વખતે હમીરની પાસે થોડાં ને દુશ્મનનાં ઘણાં માણસો હતાં, પણ લગારે હિંમત નહિ હારતાં તે સઘળાને પોતાની તરવારનો સ્વાદ ચખાડી, કોઇને ભોય સુંઘતા કર્યાથી અને કોઇને લોહીમાં રગદોળ્યાથી, બાકીના ઉભી પૂછડીએ નાઠા. આ પ્રમાણે વિજય કરતો હમીર ચિતોડમાં આવી ગાદીએ બેઠો.

આ વખતે અલાઉદ્દીન મરી ગયો હતો, અને તેની જગાએ મહમદ રાજ્ય કરતો હતો. માલદેવે જોયું કે હમીરસિંહે ચિતોડની ગાદી લઇ લીધી, અને તે પાદશાહની મદદ વિના પાછી લેઈ શકાય તેમ નથી, માટે તે દિલ્લી ગયો.

ચિતોડના કિલ્લા ઉપર રાણાના વાવટા ઉડતા જોઇને પહાડોમાંથી, આસપાસના ગામોમાંથી, ને છુપાઇ રહેવાની જગાએથી, લોકો બહાર નીકળી કીડીઓની મિશાલે ચિતોડમાં ભેગા થવા લાગ્યા. જ્યાં આગળ હમીર રહેતો હતો ત્યાંથી અને અરવલીના પશ્ચિમ ભાગોમાંથી થોકે થોક લોકો આવવા લાગ્યા. ચિતોડમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય જઇને રજપૂતોનું થયું. તે જોઇને સઘળાં માણસ આનંદમાં આવી ગયાં. ગરીબ અને તવંગર, રાંક ને ઉમરાવ, વેપારી ને ખેડૂત, નાના ને મોટા સર્વ મુસલમાનો સામું વેર લેવાને ઉલટમાં આવી ગયા. આ વખતે મુસલમાનોનુ લસ્કર ચિતોડ લેવાને આવે તો કચરી નાખીએ, એવા બોલ સર્વને મુખેથી નીકળવા લાગ્યા. હમીરને લસ્કરની ખોટ રહી નહિ. કીડીઓની પેઠે ચિતોડમાં માણસોનાં ટોળેટોળાં ઉભરાતાં હતાં, અને તે પણ મુસલમાનો સામે ઉશ્કેરાએલાં અને આનંદમાં ફરતાં હતાં. એ વખતે મુસલમાનોનું લશ્કર લડવા આવે તો તેના કેવા હાલ થાય એ સૌ કોઇ વિચારી શકે. ખરે તેમજ થયું. મહમદ પોતાનું ગયેલું રાજ્ય પાછુ લેવાને આવ્યો, પણ રજપૂતો તે વખતે એટલા ઉશ્કેરાઈ ગયેલા હતા કે મહમદ ચિતોડ સુધી આવે, એ તેમનાથી દેખી શકાયું નહિ. વગર કહ્યે સંખ્યાબંધ માણસો મુસલમાનોના પ્રાણ લેવાને તૈયાર, એવા હમીરની સરદારી નીચે આવ્યા. આ તકનો હમીરે સારો લાભ લીધો. જે જુસ્સામાં લોકો આવેલા હતા, તેજ જુસ્સામાં તેને મહમદ સામા લડવા સારૂ લેઇને ચિતોડ બહાર ચાલ્યો. હમીરે સીગોળી આગળ તેની સાથે લડાઈ કરી. રજપૂતો એવા તો જુસ્સાથી લડયા કે મુસલમાન લશ્કરમાંનો એક પણ માણસ દિલ્હી પાછો જવા

પામ્યો નહિ. મહમદ પંડે કેદ પકડાયો. માલદેવનો છોકરો હરિસિંહ હમીર સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરતાં મરાયો. હમીરે મહમદને ત્રણ માસ સુધી કેદ રાખ્યો. પછી મહમદે અજમેર, રણથંભોર, નાગોર વગેરે પરગણાં, સો હાથી ને પચાસ લાખ રૂપિઆ રોકડા એટલું આપ્યું ત્યારે તેને છોડયો.

હમીરનો મોટો સાળો વનવીર તેને ત્યાં નોકરી શોધવા આવ્યો. હમીરે તેને આદરમાન આપી રાખ્યો, ને તેના ગુજરાન સારૂ નીમચ, જીરણ, રતનપુર ને કીરાર એ પરગણાં તેને જાગીરમાં આપ્યાં. હમીરે તેને કહ્યું કે આ જાગીર ભોગવો ને પ્રમાણિકપણાથી નોકરી બજાવો. તમે એકવાર તુર્કના નોકર હતા. પણ હાલમાં તમારીજ જાતના, તમારા ધર્મના અને તમારા સગાના નોકર છો. જે જમીનને માટે મારા બાપદાદાઓએ અને મારાં હજારો બેરખાદ માણસોએ પોતાનાં લોહી રેડયાં હતાં. તે જમીન પાછી લેવાનો મને હક્ક હતો. જે મારું હતું તે મારા કુળદેવતાઓની મદદથી મેં પાછું લીધું છે. અને તેમની સાહાયથી હું તેનું રક્ષણ કરીશ. તમે હવેથી તુર્કના મટીને રજપૂતના નોકર થયા છો, તો તે ઇમાનદારીથી બજાવજો. વનવીર પણ તેવોજ ઇમાનદાર નીકળ્યો. તેણે એકદાનતથી મરતાં સુધી ચાકરી બજાવી. ચંબલ નદી ઉપરનું ભીતાશોર ગામ જીતીને મેવાડના રાજ્યમાં વધાર્યું.

ચિતોડ મુસલમાનોએ લીધું ત્યારથી ત્યાંના રાણાઓની આબરૂ ઘટી હતી. હિંદુસ્તાનનાં સઘળાં દેશી રાજ્યોમાં મેવાડના રાણા શિરોમણી ગણાતા હતા. ને ચિતોડ મુસલમાનોના હાથમાં જવાથી બંધ પડયું હતું. સઘળા ખંડીઆ રાજાઓ ખંડણી આપતા હતા, ગાદીએ બેસે ત્યારે નજરાણાં મૂકતા હતા, રાજાને જરૂર પડે લશ્કર લેઇ મદદે આવતા હતા. તે સઘળું ચિતોડ મુસલમાનોએ લીધું ત્યારથી બંધ પડયું હતુ. તે વખતનાં સઘળાં રજપૂત રાજ્યો નબળાં હતાં, તેમને કોઇના પણ આશરાની જરૂર હતી. ચિતોડમાં રાણા હતા ત્યાંસુધી તેઓ ત્યાંના રાણાને આશરે હતા. પણ ચિતોડ ગયું

ત્યારથી એ સઘળા દિલ્હીના બાદશાહને તાબે થયા હતા. પણ હમીરે તે બધા વખત ફેરવી નાંખ્યો. તેણે ચિતોડ જીતી લીધું: અને ચિતોડ મુસલમાનોના હાથમાં ગયાથી જે ફેરફાર થયા હતા એ બધા હમીરે તે જીતીને ફેરવી નાંખ્યા. હિંદુસ્તાનના સર્વ રજપૂત રાજાઓ મુસલમાનોના તાબે જવાના કરતાં ચિતોડના રાણાના તાબામાં આવવાને ખુશી થયા. હમીરે ચિતોડ લીધું ને મહમદને હરાવ્યો કે સઘળા હિંદુ રાજાઓ એક પછી એક એમ નજરાણું લેઈ આવ્યા, ખંડણી આપવા લાગ્યા, અને જરૂરને વખતે લશ્કરની મદદ લેઈ લઢવા આવવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે મારવાડ, જેપુર, બુંદી, ગ્વાલીયેર, ચંદેરી રાયસેન, સિકરી, કાલ્પી, ને આબુ વગેરે ઠેકાણાના રાજાઓ હમીરને તાબે થયા. હમીર આખા હિંદુસ્તાનનાં રજપૂત રાજ્યોમાં મહારાજાધિરાજ થયો. મુસલમાનો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પહેલાં મેવાડના રાજાઓની સત્તા ઘણીજ હતી પણ મુસલમાનો આવ્યાથી તેમની સત્તા દિનપરદિન તૂટતી ચાલી હતી. હમીરે આ પડતીને અટકાવી એટલુંજ નહિ, પણ મુસલમાનો આવતા પહેલાં મેવાડની જે સત્તા હતી તે સઘળી હમીરે મેવાડને મેળવી આપી. હમીરના પરાક્રમથી ડરીને મહમદ પછીના કોઇ પણ બાદશાહે તેની સામા જઇને ચિતોડ લેવાની હિમ્મત કરી નહિ. તેથી હમીરના અંતકાળ પર્યંતનાં પચાસ વર્ષમાં મેવાડમાં શાંતિ રહી, ને એ લાંબા મુદતની શાંતિથી મેવાડ વેપાર રોજગારે, પૈસે ટકે, વિદ્યા હુન્નરે, ને લઢવૈયા માણસે તર થયું.

હમીર જેવો બળવાન હતો તેવોજ રાજ્ય ચલાવવામાં, ઇનસાફ આપવામાં, અને હુન્નરોને ઉત્તેજન આપવામાં ચાલાક હતો. તેના રાજ્યમાં કહેવત પ્રમાણે વાઘ અને બકરી એક આરે પાણી પીવા લાગ્યાં. સલાહ શાંતિ વધવાથી સઘળા વેપારીઓ, ખેડુતો, ને કારીગરો પોતપોતાને ધંધે વળગ્યા, તેથી દેશમાં આબાદાની થઈ ને ઉપજમાં વધારો થયો. તેણે સારાં સારાં મકાનો બંધાવી કારીગરોને ઉત્તેજન આપ્યું, ને રૈયતને વાજબી ઇનસાફ આપી છોક-

રાંની પેઠે પાળી. એ રીતે તે તેના લોકોનો આશીર્વાદ લેતો ચોસઠ વરસ સુધી રાજ્ય કરી ઘણો વૃદ્ધ થઇ ઇ૦ સ૦ ૧૩૬૫ માં મરણ પામ્યો. તે ઘણો ડાહ્યો ને પરાક્રમી પુરુષ હતો. તે તેના દીકરા ખેતસીને માટે સલાહશાંતિવાળું, આબાદ ને વિસ્તીર્ણ રાજ્ય મૂકી ગયો. મેવાડમાં હમીર પોતાનું નામ અમર કરી ગયો છે. ત્યાંના લોકો આજે પણ તેને સંભારે છે.

હમીરસિંહના મૂઆ પછી તેનો કુંવર ખેતસી ગાદીએ બેઠા. ખેતસીમાં રાજ્ય સાચવવાના, રાજ્ય ચલાવવાના, રાજ્યની આબાદી વધારવાના, ને લડાઇઓ કરી નવાં રાજ્ય ઉમેરી રાજ્ય વિસ્તારવાના સઘળા ગુણ હમીરના જેવા હતા. હમીરનુ મૂકેલું આબાદ ને વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એણે સાચવ્યું એટલુંજ નહિ, પણ તેમાં તેણે વધારો કર્યો. એણે પઠાણો પાસેથી જાહાજપુર ને અજમેર જીતી લીધાં, તથા માંડલગઢ ને ચપળનો આખો મલક જીતીને મેવાડના રાજ્ય સાથે પહેલ વહેલો જોડી દીધો. હમીરના મુઆથી દિલ્લીના પાદશાહોના મનમાંનો ડર કમી થયો હતો, તેથી તેઓ મેવાડીઓની તરવારોનો સ્વાદ ચાખવાને ફીરોજુદીનની સરદારી નીચે રાણા ખેતસીના વખતમાં ચિતોડ ઉપર ચઢી આવ્યા. પણ મુસલમાનોને માલમ નહોતું કે સિંહના બચ્ચાં તે સિંહજ હોય. મુસલમાનોને મેવાડપર આવતા સાંભળ્યા કે તાબડતોબ ખેતસીએ શૂરા સીસોદીઆનું સૈન્ય જમાવી મુસલમાનો ઉપર બાકરોલ આગળ હલ્લો કર્યો. હમીરના જેવાજ ખેતસીને લડાઇને મોખરે લશ્કરમાં ઘુમતા જોઈ મુસલમાનોના હાંજા નરમ પડી ગયા. હમીરના મુઆથી જેવી સહેલાઈથી તેઓ મેવાડ જીતવાની આશામાં આવ્યા હતા, તેમાં તેઓ નિષ્ફળ થયા. મુસલમાનોની મંદ ગતિથી અને ખેતસીના પરાક્રમથી રજપૂતો વધારે આવેશમાં આવ્યા. રજપૂતોના જુસ્સાભેર હુમલા સામે મુસલમાનો ટકી શક્યા નહિ અને ઉભી પૂંછડીએ નાઠા. રજપૂતોએ દિલ્લી સુધી તેમની પૂંઠ પકડી, અને તેમના બચેલા માણસોને દિલ્લીના દરવાજામાં પાછા ઘાલ્યા ત્યારે જંપ્યા.

આકરોલ આગળ વિજય મેળવી ખેતસી ચિતોડ આવ્યો. પણ મુસલમાનોના અંતઃકરણને ડર પમાડી મેવાડમાં શાંતિ ફેલાવવાને ખેતસી લાંબી મુદત જીવ્યો નહિ. બમોડાના હાડા સરદાર સામેના માંહોમાંહેના કજીઆમાં તે ઇ. સ. ૧૩૭૩ માં મરણ પામ્યો. તેથી તેનામાં હમીરના સઘળા ગુણ છતાં તે હમીર જેવી નામના કરી શક્યો નહિ. એવી નામના કરવાનું તેના કુંવરના નસીબમાં હતું.

પ્રકરણ ૩ જું.

લાખો રાણો.

ઈ. સ. ૧૩૭૩ થી ૧૩૯૮ સુધી.

ખેતસી પછી તેનો દીકરો લાખો રાણો ઈ. સ. ૧૩૭૩ માં મેવાડની ગાદીએ બેઠા. હુન્નર કળાને ઉત્તેજન આપવામાં ને રૈયતનુ કલ્યાણ કરવામાં લાખો રાણો પહેલી પદવી ધરાવે છે. એના વખતમાં મેવાડની આબાદી વધી. વેપાર રોજગાર વધ્યો, અને નવાં શહેર, નવા કિલ્લા, નવાં મકાનો, જળાશયો, અને ખેતીના કામમાં ઉપયોગી થાય એવા બંધ તેણે બંધાવ્યા. તેમજ મેવાડના રાજ્યનો પણ ફેલાવો થયો, અને સીસોદીઆની પ્રખ્યાત જાતો એના વંશજોથી થઈ, જેમણે આગળ જતાં મેવાડના ઇતિહાસમાં પોતાનાં નામો અમર કરેલાં છે.

ખેતસી રાણાના ખૂનથી મેવાડીઓના દુશ્મનો જાગ્રત થયા, સીસોદીઆમાં સળો પેઠો છે, અને તે સુધારવાને કોઈ લાયક નથી એમ તેઓ ધારવા લાગ્યા. તેથી મેવાડના પહાડી લોકો વેપારીઓને લુંટવા લાગ્યા, વાટપાડુનો ધંધો કરવા લાગ્યા, ને પહાડમાંથી મેદાનના મુલક ઉપર ઉતરી પડી ગામડાં લુંટવા ને બાળવા લાગ્યા. હમીરસિંહના પરાક્રમથી હરબડી ગએલા આ પહાડી લોકો

તેજીપર આવ્યા. પણ તેમાં તેમની ભૂલ હતી. હમીરનો પૌત્ર લાખો રાણો પણ હમીરસિંહના જેવોજ હતો, લાખોરાણો ગાદીએ બેઠો કે માંહેમાંહેના કજીઆનું સમાધાન આવી ગયું. ઘેલોટીઓ એવા મૂર્ખ નહિ હતા કે તેઓ માંહોમાંહે લઢીને નબળા થઈ પોતાની કીર્તિ ગુમાવે. હમીરસિંહ મુઆને આઠ વરસ થયાં એટલામાંજ તેના હાથ નીચે કરેલાં પરાક્રમી કામો ને તેના બહાદુરી ભરેલાં વચનો ભૂલી જાય એવા નહોતા. હમીરનાં સ્વદેશભક્તિનાં ચિત્તભેદક વચનો હજુ તેઓના અંતઃકરણમાં કોરાયલાં હતાં. હજુ તેઓને પરાક્રમી સરદારની નીચે દોર્યા હોય તો ગમે તેવા દુશ્મનને અજેજ કરવાને તેઓ તૈયાર હતા. તેમનો નવો રાણો પણ તેમને તેવોજ મળ્યો હતો. લાખોરાણો દુશ્મનોથી ડરીને ખૂણે ભરાય તેવો નહિ હતો. તે પોતાની પ્રજાને પીડાવા દે અને વેપારીઓને લુંટાવા દે તેવો નહિ હતો. પોતાની પ્રજા અને વેપાર તેના મનને તેના પ્રાણથી જાદે હતાં. પોતાની પ્રજા ને વેપારી લૂટાય તે પોતાની આબરૂ લુંટાવા બરોબર તે માનતો હતો. ગાદીએ બેઠા પછી થોડા વખત રાજ્યમાં શાન્તિ ચાલ્યાથી તે શાન્ત થઈ બેઠો હતો, પણ તેથી તેનો લડાયક જુસ્સો કાંઇ નરમ પડી ગયો નહોતો. તે માત્ર લઢાઇનું મેદાન ખોળતો હતો. વગર કારણે કોઇના ઉપર લઢાઈ લઇ જવી, અને પોતાના શૂરા સરદારોનું લોહી રેડવું, તે એને પસંદ નહિ હતું. લડાઇ કરવામાં પૈસાની ને માણસની કેટલી બધી ખુવારી થાય છે, રૈયત કેટલી બધી હેરાન થાય છે, વેપારને કેટલી હાનિ પહોંચે છે, એ બધું તે સમજતો હતો: અને તેથીજ તે કોઈના ઉપર વગર કારણે લઢવા જવાને રાજી નહિ હતો; દેશમાં સલાહ શાન્તિ રાખી પ્રજાની આબાદી વધારવા ઉપર જો કે તેનું લક્ષ વિશેષ હતું, તથાપિ સલાહશાન્તિનો કે પ્રજાની આબાદીનો ભંગ કરવા કોઇ આવે તો તેનો નાશ કરવાને તે કાંઇ વિલંબ લગાડે તેમ નહોતું. અને તેથીજ જ્યારે પહાડી લોકો પોતાના મુલકમાં લુંટફાટ કરી પ્રજાને રંજાડે છે. એવા સમાચાર સાંભળ્યા કે,

તેણે એ લોકો ફરીને આવે તો તેમનો સમૂળો નાશ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. પોતાનો ઠરાવ પોતાના સામંતોને જણાવી દીધો, કેમકે તેમની સલાહ લેવી પડે કે તેમની મંજુરી લેવી પડે તેવું તો કાંઈ હતુંજ નહિ. લાખારાણાના શાન્ત સ્વભાવથીજ માત્ર મેવાડના સીસોદીઆ સિંહો શાન્ત થયા હતા. પણ તેમને જો કોઈ છંછેડે તો તેમના દુશ્મનોનો ઘાણ કહાડવાને વાર લગાડે એમ નહોતું. મેરવાડાના પહાડીઓનો નાશ કરવાનો ઠરાવ લાખારાણાએ તેમને જણાવ્યો કે આ મેવાડી સિંહો ગર્જના કરી ઉઠયા.

મેરવાડાના પહાડીઓ લાખારાણાના આ ઠરાવથી અજાણ્યા હતા. તેઓ લાગ જોઇ મેવાડના મૂલક ઉપર ઉતરી પડયા; ગામો બાળવા ને લુટવા લાગ્યા; મોટા શાહુકારોને બાન પકડી લેઇ જવા લાગ્યા; અને તેમનાં સગાંવહાલાં પાસેથી તેમના છુટકારા માટે હજારો રૂપીઆની માગણી કરવા લાગ્યા. મેવાડના કળરૂપ ખેતરો ને વેપારીઓને વણજારો લુંટવા માંડી. તેથી બાપડા ખેડુતો ને વેપારીઓ, નિર્બળ સ્ત્રીઓ ને નિરાધાર બાળકો, રોગી ને વૃદ્ધ માણસો ચિતોડમાં ભરાવા લાગ્યા. લાખારાણાને આ વાતની ખબર પડતાંજ પોતાના સરદારો અને પટાવતોને પોતપોતાના લશ્કર સહિત તૈયાર થવાને અને બીજે દિવસે તે પહાડીઓના ઉપર જવાને ચિતોડના દરવાજા બહાર હથીઆરબંધ આવી હાજર થવાનો હુકમ કર્યો. તેઓ પણ લાખારાણાના હુકમની રાહ જોતા હતા. સવારના પહોરમાં ૮૦ હજાર કરતાં વધારે સીસોદીઆનો ચિતોડના કિલ્લા બહાર મેદાનમાં જમાવ થયો. ૮૦ હજાર ચિતોડીઓ આખા મેરવાડનો નાશ કરવાને તો શું પણ અરવલ્લીના ડુંગરને મૂળથી ઉખેડી નાંખવાને બસ હતા. ખોંખારા કરતા અશ્વ ઉપર ભાલા, બરછી, તરવાર, જમૈયા, કટાર અને તીરકામઠાથી સજ્જ થઇ સઘળા ચિતોડના મેદાનમાં ઉભરાવા લાગ્યા. સઘળા રાણાસાહેબની રાહ જોતા ઉભા રહ્યા છે, એવામાં લાખોરાણો ઘોડો કુદાવતો સર્વ હથીઆરો સજી મેદાનમાં આવી પહોંચ્યો. રાણાસાહેબ આવ્યા કે

સઘળાઓએ જેજેકારનો પોકાર કરી મૂકયો. સઘળી જાતના વાજીંત્રો વાગવા લાગ્યાં. બૂંગળ, ભેરાઇ ને શરણાઇના નાદ થઇ રહ્યા. ભાટ-ચારણો શૂરી કવિતાથી આ શૂરાઓના શૂરમાં ઉમેરો કરવા લાગ્યા. બાયલા માણસને પણ આ શૂરી કવિતાથી શૂર ચડે, તો આતો શૂરા સીસોદીઆ હતા, તેઓ એથી બમણા ઉન્મત્ત થયા. રાણા-સાહેબ શી આજ્ઞા આપે છે, તેઓ શું કહે છે, તે સાંભળવાને એ શૂરાઓના શૂરા અશ્વો પણ સઘળા એકપગા થઇ રહ્યા.

નકી પોકારના અવાજથી સઘળા શાંત થયા. ૮૦ હજાર સ્વારો ઉભા હતા પણ ઘોંઘાટ કે ગરબડાટ હતો નહિ. એવે ટાણે રાણાસાહેબે નીચે પ્રમાણે તેમને આજ્ઞા આપીઃ—મારા શૂરા સામંતો ને સીસોદીઆઓ, લઢાઇની અંદર કેવી બહાદુરી કરવી ને કેમ વર્ત્તવું. રજપૂતોના ધર્મ શા છે, પોતાના સરદારને તાબે કેમ રહેવું એ સઘળું તમને શીખવવું પડે તેમ નથી. મેવાડપુત્રો, તમે આજ સુધી પરાક્રમો કરેલાં છે, તમારા દુશ્મનોનાં શિર નીચે નમાવ્યાં છે, અને કીર્તિ મેળવી છે, તેવીજ કીર્તિ આજે તમારા પરાક્રમથી તમારા દુશ્મનો ઉપર મેળવવાને તમને બોલાવ્યા છે. જેના રક્ષણાર્થે જગતકર્ત્તાએ આપણને જન્મ આપેલો છે, તેને આપણા જંગલી દુશ્મનો પીડે છે, તેમની માલમત્તા લુંટે છે, અને હેરાન કરે છે. તેમના ત્રાસથી અબળાઓ, નિર્બળ બાળક અને વૃદ્ધ, ખેડુત ને વેપારીઓ, બુમો મારતા ચિતોડમાં ફરિયાદે આવ્યા છે, તેમની વહારે જવું એ આપણો ધર્મ છે. તેમને દુઃખ દેનારને મારીને આપણી પ્રજાને એ દુગ્ધામાંથી મુક્ત કરવી એ આપણી મુખ્ય ફરજ છે; અને એ ફરજ બજાવવા માટે આજે મેં તમને બોલાવ્યા છે. દુશ્મનોને ચોતરફથી ઘેરીને એવા નરમ કરવા જોઇએ કે કરીને તે કોઇ વાર માથું ઉચું કરી શકે નહિ. માટે મારા બહાદુર ભાઇઓ, મારી સાથે ચાલો અને આપણી શાંતિ ને આબાદીનો ભંગ કર-નારને તેમની ઉન્મત્તાઇનો સ્વાદ ચખાડો. આ શબ્દ સાંભળતાજ સઘળા સિંહો ગાજી ઉઠયા. સઘળે જયજયકારનો અવાજ થઇ

રહ્યાં. ઠરાવ કરી લશ્કરના ચાર ભાગ પાડી ચારે દિશાએ વહેંચાઇ ગયા. મુખ્ય ભાગ રાણા સાહેબની સાથે દુશ્મનોની સામે ચાલ્યો બાકીના ત્રણ ભાગ ત્રણે દિશા તરફથી તેમને ઘેરી લેવા ચાલ્યા. ગયા સૈકામાં લોર્ડ હેસ્તિંગ્સના વખતમાં પિંઢારાનો નાશ કરવાને જેવી ગોઠવણી કરી હતી, તેવી ગોઠવણી રાણાએ કરીને પિંઢારાની પેઠે આ પહાડીઓને ઘેરી લીધા. કોઈ ઠેકાણે આ પહાડીઓ સીસોદીઆના શૌર્યનો સ્વાદ ચાખવાને સામા થયા નહિ. તેઓ પાછા હઠતા હઠતા છેવટે તેમના મુખ્ય શહેર વૈરાટગઢમાં ભરાયા. ચારે બાજુથી મેર લોકોને દબાવતું આ શૂર સૈન્ય વૈરાટગઢની આસપાસ એકઠું થયું. સુરંગો ફોડીને કિલ્લો તોડી સીસોદી સૈન્ય શહેરમાં દાખલ થયું, ને મેર લોકોની કતલ ચલાવવા માંડી, ત્યારે તેઓ તાબે થયા. તેમણે રાણાજીની આગળ હથીઆર મૂક્યાં ને શિર નીચાં નમાવી પોતાનાપર રાણાજીની દયા ચાહી. તાબે થએલા અને હથીઆર વગરના દુશ્મનને મારવો એ આ શૂરાઓ બાયલાપણું સમજતા હતા. તેથી તાબે થયા પછી તેમણે મેરોને મારવાનો મનાઇ હુકમ કાહાઢયો. પણ વૈરાટગઢનું તો નામજ નાબુદ કરવાનું રાણાજીએ નક્કી કર્યું હતું, માટે એ ગઢનો નાશ કરી ત્યાં આગળ બેદનૂર નામે નવું ગામ વસાવ્યું; તથા મેરોને એ નવા ગામમાં વસવાની આજ્ઞા આપી. રાણાજીના દયાળુ સ્વભાવે અને દુશ્મનો ઉપર બતાવેલી અસાધારણ મહેરબાનીએ આ પહાડી મેર લોકોના મનમાં એટલી તો અસર કરી હતી, કે તેઓ રાણાજીના રાજ્યમાં રહેવાને બહુ ખુશી થયા; અને આગળ જતાં મેવાડપતિઓને સંકટ સમયે મદદ કરી. તેમણે આ વખતની મહેરબાનીનો બદલો વાળી આપ્યો. આ વખતે જે મેર લોકો નાસી ગયા હતા તે કાઠીઆવાડમાંના બર્ડા ડુંગરની તળેટીમાં પોરબંદરના રાણાને આશરે આવી વસ્યા હોય એમ અનુમાન થાય છે.

મેરવાડામાં શાંતિ કરી રાણાજી ચિતોડ જવાનો વિચાર કરે છે, તેવામાં સમાચાર મળ્યા કે મહમદશાહ લોદીની સરદારી નીચે

દિલ્લીનું પાદશાહી લશ્કર મેવાડ જીતવાને આવે છે. લોદીને માલમ નહોતું કે મેવાડના સીસોદીઆ કેવા શૂરા છે, તેમ બહાદુર મેરો પર મેળવેલી જીતથી કેટલા ઉન્મત્ત થએલા છે. તે તો માત્ર ખેતસીના અકાળ મોતથી અને મેરોએ ચલાવેલી લુંટથી થએલી ગરબડનો લાભ લેવાને લાખારાણાના પરાક્રમના અજાણપણામાં આવ્યો હતો. આવા વખતમાં તે મેવાડ જીતીને દિલ્લીની પાદશાહત ભેગું જોડી દેવાની પૂર હોંસમાં આવ્યો હતો, પણ ઘેલોટીઓના પરાક્રમથી ને સ્વભાવથી તેના સરદારો ને લશ્કર વાકિફગાર હતા. તેઓ જાણતા હતા કે મેવાડીઓ દુશ્મનના હુમલા વખતે માંહોમાંહેનું વેર ભૂલી જઈ સ્વદેશ રક્ષણને માટે એક થઈ જાય એવા છે, તેથી લોદીના મોટા મોટા સરદારોએ તેને સલાહ આપી કે મેવાડના સૂતા સિંહોને જગાડી માણસોનો ઘાણ કઢાવી આબરૂ ખોઇ નાસી આવવું, તે કરતાં બીજે કોઈ ઠેકાણે જઇ બીજો મૂલક જીતવો એ સારું છે. પણ આ ધર્માંધ લોદી આ નેક સરદારોની નેક સલાહ માને એવો નહોતો. તે ઘણો હઠીલો હતો, તેણે કાંઇનું કાંઇ નહિ ગણકારતાં લશ્કરને આગળ કુચ કરવાનો હુકમ કર્યો. એમ કરતાં પાદશાહી લશ્કર રાણાજીના નવા વસાવેલા શહેર બેદનુર આગળ આવી પહોંચ્યું.

મુસલમાની લશ્કર આવ્યું કે રાણાજીએ પોતાનું સૈન્ય જમાવી હુકમ કર્યો ને કહ્યું કે ભાઇઓ, તમોએ હમણાં મેર લોકો ઉપર જેવી જીત મેળવી છે તેવીજ જીત આ વખતે તમારા ધૈર્યથી ને બહાદુરીથી મેળવવાની છે. આ પહાડી ને હાડી લોકો કરતાં મુસલમાનો જીતવા કાંઈ વધારે મુશ્કેલ નથી. વિખરાયલા પહાડીઓને જીતવામાં જેટલો વખત ને જેટલી મહેનત પડી, તેટલો વખત અને તેટલી મહેનત આ એકઠા થઈ આવેલા મુસલમાનોને જીતવામાં પડવાની નથી. તમારા અડગ અને અચળ ધૈર્યથી થએલા અતૂટ હુમલાના પ્રચંડ માર આગળ તેઓ ટકી શકવાના નથી. શૂરા સિંહો, તમારા આગળ એ મેંઢાઓ ટકી શકયાં નથી ને તે ટકવાનાં

પણ નથીજ. મારા વડવા હમીરે અને પિતા ખેતસીએ તેમને નમારાજ પરાક્રમની સહાયથી મારી કહાડયા હતા, તે છતાં તે ભૂલી જઇ આ ધર્માંધ લોદીએ ફરીને એકવાર ગરીબ મેંઢાને તમારી આગળ આણ્યાં છે. લાખો મેંઢાના ટોળાથી કાંઇ સીસોદીઆ સિંહો બીહીવાના નથી, એ આ અજ્ઞાન લોદીને માલમ નથી, માટે શૂરવીર ભાઇઓ, મારી સાથે એકજ સપાટે સિંહ ગર્જના કરી તેમના ઉપર તૂટી પડો કે આપણે આપણા ધર્મશત્રુઓને આપણી ભૂમાતાને અપવિત્ર કરતા અટકાવી મારી કહાડીએ. ભાઇઓ. બીક કે ભય તે શું ? છે એ તો આપણુને માલમજ નથી. દૂશ્મનોએ આપણી પીઠ જેઈજ નથી અને જેવાના પણ નથી. મરવું કે મારવું એજ આપણો ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે, ક્ષત્રિયાણીઓની કૂખ વગોવવાને કોઇ ક્ષત્રિયજાયો રણભૂમિમાં દૂશ્મનને મારવામાં આજસુધી કાયર નીવડ્યો નથી ને નીવડવાનો પણ નથી એ મારી ખાતરીજ છે. માટે ચાલો આપણા ભાલા ને તરવારો સંભાળો અને દૂશ્મનને તેનો સ્વાદ ચખાડી કરીને મેવાડનું નામ ભૂલી જાય તેમ કરો. એમ બોલતાંમાં હરહર મહાદેવ કરતા ને એકલિંગજીની જે, મેવાડપતિ રાણાજીની જે. એમ બોલતા સઘળા મેવાડીઓ મુસલમાનોપર બસારાબંધ તૂટી પડયા.

મુસલમાન લશ્કરમાં પણ એ વખતે સળો પેઠેલો નહોતો. તેઓ આળસુ કે સુસ્ત બની ગયા નહોતા, તેમ મોજશોખી કે આનંદી પણ થયા નહોતા. તેઓ લઢાઇમાં કસાયલા ને બીજે ઠેકાણે મેળવેલી જીતોથી ઉન્મત્ત થઈ ગએલા, ધર્મના જુસ્સાથી ભરેલા હતા. દીનનો ઝુંડો તેમનું ચાલે તો મેવાડમાં પણ રોપવાને અને એવાં કામમાં જીવ આપવાને તૈયાર થઇ આવેલા હતા. તેઓ આજના વખતના જેવા વાઘમારખાં મિયાં નહિ હતા. તેઓ ખરાજ બહાદૂર અને દૃઢતાથી લડે એવા હતા. પણ આ ઠેકાણે તેમની દૃઢતા ટકી નહિ. તેમની હોંસ પાર પડી નહિ. લાખારાણાએ પોતે મેહમદશાહ ઉપર ધસારો કર્યો ને તેના હાથીના માવતને એક

ભાલાથી ઠાર માર્યો. પરંતુ તેથી મહમદશાહ બચ્યો. માવત વિનાનો ઉન્મત્ત હાથી સામો રહી શકયો નહિ, ને પાછો ફરી મહમદશાહને લેઈ ચાલ્યો. લાખારાણાનો દાખલો લેઈ સઘળા સીસોદીઆ હરહર મહાદેવ કરતા મુસલમાનોપર એટલા જુસ્સાભેર કૂદી પડયા અને ભાલા તરવારો એટલી તો ચપળતાથી ચલાવી કે મુસલમાનો હેબક ખાઈ પાછા હઠયા. તેમાં મહમદશાહ નાઠાથી વધારો થયો ને પાદશાહી લશ્કરમાં ભંગાણ પડયું. જેમ જેને ફાવ્યું તેમ તેઓ નાઠા. મહમદશાહ પકડાઇ ગયો હોત, પણ તે એક તેજી ઘોડાપર સ્વાર થઇ નાસી ગયો. કેટલાક સરદારો ને થોડુંક લશ્કર પણ તેની સાથે નાસી જઇને બચ્યું, ઘણું તો કપાઈ ગયું અને બાકીનું તાબે થયું. રાણાએ તેમનાં હથીઆર લઈ તેમને દિલ્લી પાછા જવાની રજા આપી. જે મુસલમાનો મહમદશાહની સાથે નાઠા હતા તેમને પકડવાને તેમની પાછળ કેટલુંક મેવાડી લશ્કર ગયું હતું. તેઓ અંબર સુધી તેમની પાછળ પડયા. તેમાંના કેટલાકને પકડી તેમનાં હથીઆર લેઇ લીધાં, પણ કેટલાક સલામત દિલ્લી જઇ પહોંચ્યા, ને પાદશાહને આ હારની ખબર આપી. દિલ્લીનો પાદશાહ ફીરોજુદ્દીન એવો શાંત પ્રકૃતિનો હતો કે તેને બીજીવાર મેવાડપર હુમલો કરી આવી ખરાબીમાં પડવાનું ઠીક લાગ્યું નહિ.

આ પ્રમાણે લાખો રાણો મુસલમાનોના હુમલાથી મુક્ત થયો. પણ તેને પરાક્રમ બતાવવાનો વખત હજુ પૂરો થયો નહતો. અંબર આવેલા સીસોદીઆ સૈન્યને પાછા વળતાં ખબર મળી કે નગરથાળના સંકળ જાતના રજપૂતો મેવાડ ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારીમાં પડેલા છે. આ ખબર રાણાજીને જલદી આપવા સારૂ તેમણે પોતાના અશ્વો દોડાવી મૂકયા. એક માસે રાણાજી પાસે આવીને તેમણે સર્વ વાત નિવેદન કરી. બે વાર જીત મેળવેલા લશ્કરને જીતનાજ જુસ્સામાં દોરીને આ લોકોને હરાવવા એ ડહાપણનું કામ છે. વળી દુશ્મનો આપણા મૂલક ઉપર આવે અને આપણા મૂલકમાં લડાઇ ચલાવે તે ઠીક નહિ. આપણે જીતીશું એ તો નક્કીજ

છે, પણ તે સાથે આપણા મૂલકની ઘણી ખરાબી થવાની, જેટલો વખત લઢાઇ ચાલે તેટલો વખત લોકો ભયભીત રહે, વેપાર રોજગાર બંધ પડે અને ખેતી થાય નહિ, તો તેથી આપણને મેળવેલી જીત મોંઘી પડે. માટે બહેતર છે કે દુશ્મનો આપણા મૂલક ઉપર આવે તે પહેલાં તેમના સામા આપણા મૂલકની બહાર તેમની સાથે લઢાઇ કરવી. આ વિચાર સઘળા સરદારોને પસંદ પડયો અને સઘળા એકમતથી લડવાને ઉભા થઇ ઉઠયા. પછી ઉપરની બન્ને લડાઇઓમાં જે ઘાયલ થયા હતા તેમને ચિતોડ મોકલી દેવાનો હુકમ કર્યો. આ હુકમ સાંભળી સઘળા ઘાયલો નારાજ થયા. તેમણે કહ્યું કે મહારાજ અમને લઢાઇમાં સાથે લો. અમને લઢાઇ થતા સુધીમાં આરામ થઇ જશે અને કદાચ લડાઇમાં મરી જઈશું તોપણ સ્વર્ગમાં જઈશું, અમને લઢાઈમાં આવવાની બહુ હોંસ છે, અમને ચિતોડ મોકલીને નિરાશ કરશો નહિ. અમારા દેશના રક્ષણ અર્થે ને આબરૂના રક્ષણ અર્થે અમે મરવાને, અમારો દેહ અર્પણ કરવાને તૈયાર છીએ. લઢાઇમાં અમારા જખમો રૂઝાઇ જશે. અમારા ઘા અમને જણાશે નહિ, માટે મહારાજ અમને સાથે લો. અમારાથી નહિ લઢાય તો અમે જોઇશું તો ખરા કે અમારી ભૂમાતા— અમારી જનેતાના રક્ષણાર્થે અમારા શૂરા બાંધવો કેવા લઢે છે! મહારાજ અમને ચિતોડ મોકલ્યાથી અમે નિરાશ થઇશુ. ચિંતામાં અને નિરાશામાં અમારા જખમો રૂઝાશે નહિ ને અમે રીબાઇને મરણ પામીશું. એમ થવાથી અમારો આત્મા પણ સદ્દગતિ નહિ પામે. માટે અમને લઢાઇમાં આપની સાથે રહેવા દેવાની પરવાનગી આપો. અમે મુસાફરીનું ને લઢાઇનું જોખમ માથે લેવાને તૈયાર છીએ. આ પ્રમાણે લઢાઈના રસીઆ ઘાયલોનું બોલવું તથા તેમના જેવા બીજા સૈનિકોએ તેમને ટેકો આપ્યાથી છેક અશક્ત ને જીવવાની આશા વગરના ઘાયલોને ચિતોડ મોકલી બાકીનાને રાણા સાહેબે પોતાની સાથે લીધા.

અંબરની લગભગ રાણાજીનું લશ્કર પાજતે ગાજતે આવી

પહોંચ્યું; ત્યારે તેમની આગલી હરોલને દુશ્મનો નજરે પડયા. તારના દોરડાં તો હમણાં નાંખ્યા છે. પ્લેવનામાંથી* ઓસ્માન પાદશાહે વીડીન તરફ રૂશિયન લશ્કરને ભેદીને જવા સારૂ હુમલો કર્યાની ખબર આપી કે આખું રૂશિયન લશ્કર ઓસ્માન પાદશાહના તુર્કી લશ્કર ઉપર તૂટી પડયું. એ તારનાં દોરડાં નાંખ્યાથી બન્યું હતું. પણ એથીએ વધારે ઝડપથી દુશ્મનો આવ્યાની ખબર આખા મેવાડીઓના લશ્કરમાં ફેલાઈ ગઇ. સઘળા સાવધ થયા, ને દુશ્મનો ઉપર હુમલો કરવાનો રાણાજીનો હુકમ સાંભળવાને ટાંપી રહ્યા. સંકળ રજપૂતોને પણ મેવાડીઓ આવ્યાની ખબર પડી. તેઓ પણ ત્વરાથી લઢવાને માટે ગોઠવાઇ ગયા બન્ને લશ્કરો રજપૂતોનાં હતાં, બંને લશ્કર પરાક્રમી ને શૂરાં હતાં, ને બન્ને લશ્કરના રાજા ને સરદારો બહાદુર ને લશ્કરને પ્રિય હતા. ચિતોડીઓને આ ઠેકાણે મુસલમાનોપર ને જંગલી મેરોપર જીત મેળવવાની નહોતી. આ જીત તો તેમના જેવાજ બહાદુર રજપૂતોપર મેળવવાની હતી. સરખે સરખા અને પોતાના જાત ભાઇઓ સાથે લઢવાનું હતુ પણ શૂરા સીસાદીઆને મન તો આ બહાદુર સંકળોની બહાદુરી પણ કાંઈ વિસાતમાં નહોતી. બે વાર જીત મેળવી શૂરમાં ઉન્મત્ત થઇ ગએલા અને સ્વદેશાભિમાનના આવેશથી પોતાના દેશના રક્ષણાર્થે જીવપર આવેલા સીસોદીઆ દુશ્મનોપર એટલા તો જુસ્સાથી તૂટી પડયા કે આ બહાદુર સંકળોની બહાદુરી તેમના સામી ટકવાને અશક્ત થઈ પડી. રજપૂતો સ્થિર થઇ ઉભા, પણ મેવાડીઓના માર આગળ તેઓ નીચે પડયા. ઘણા તો પોતાની જગા આગળજ કપાઇ ગયા. જાતે રજપૂતો એટલે મુસલમાનોની પેઠે ભાગી જવું અને દુશ્મનને પીઠ બતાવવી, એ તેમને નીચું લાગ્યું. એમ કરવાથી તો પોતાની જનેતાની કૂખ વગોવાય

× એ લઢાઈ ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં યૂરોપમાં તુર્ક ને રૂશિયન વચ્ચે થઈ હતી તેમાં તુર્ક સેનાપતિ ઓસ્માન પાદશાહને રૂશિયન લશ્કરે પ્લેવના નામે ગામમાં ઘેરી લીધો હતો.

એમ તેઓ માનતા હતા માટે જ્યાં જે ઉભા હતા ત્યાંજ તેઓ કપાઇ મૂઆ. સંકળોનો રાજા પંડે તાબે થવું કે ભાગી જવું પોતાને પસંદ નહિ પડવાથી લઢાઇમાં લઢતો લઢતોજ મરાયો. રાજા પડયા પછી થોડા બચ્યા હતા તે, રાણાજીની આગળ હથીઆર મૂકી શરણ થયા. રાણાજીએ તેમની બરદાશ કરી પાછા તેમને વતન મોકલી દીધા, આ પ્રમાણે ત્રણ મોટી જીત મેળવી પોતાના દુશ્મનોને તારાજ કરી, ગાજતે વાજતે લાખોરાણો પાછો ચિતોડમાં દાખલ થયો.

હવે લાખારાણાના સઘળા રાજ્યમાં સલાહશાન્તિ પસરી. જે લોકો પહાડી મેરના લોકોના ડરથી ચિતોડમાં આવી ભરાયા હતા, તેઓ સર્વ પોતપોતાને ઠકાણે વેરાવા લાગ્યા. ખેડુતો ને વેપારીઓ પોતપોતાને ધંધે વળગ્યા. વાણુઝારાની વણુઝારો ચાલવા લાગી. નિર્ભયપણે સર્વે પોતપોતાનું કામ કરવા લાગ્યા. ચોર ને લુટારાનો ડર મટયો. લાખારાણાના નામથી હરામખોરો પોતાની હરામખોરી છોડી દેઇ ખેતીએ વળગ્યા. રસ્તે સોનુ ઉછાળતા જઇએ તો પણ કોઈ નામ લે નહિ એવી શાન્તિ થઈ. વાઘ ને બકરી એક આરે પાણી પીવા લાગ્યાં. આવા શાન્ત વખતને લાખોરાણો ચાહનારો હતો. છેલ્લાં ચાર પાંચ વરસમાં દેશની થયેલી ખુવારી એક વરસમાં વળી ગઇ. ખજાનો તર થવા લાગ્યો. લાખારાણાના બાપ ખેતસીએ ચપણના ભીલ લોકો પાસેથી કેટલોક મૂલક જીતી લીધો હતો, તે ભાગમાં જાવડાનો કસ્બો હતો. આ કસ્બો લાખારાણાના વખતમાં ઘણો ઉપયોગી જણાયો. તેમાંથી કલાઇની ને રૂપાની અમૂલ્ય ખાણો મળી આવી. એમાંથી કલાઈ ને રૂપું જથાબંધ નીકળવા લાગ્યું. એ તો સ્વભાવિકજ છે કે એક લોભ પૂરો થયો કે બીજો જાગે. આ ખાણોની શોધથી રાણો બીજી ખાણોની શોધ કરવા લાગ્યો, મેવાડની જમીનનું ઉપરદળ જેવું ફળદ્રુપ હતું તેવુંજ નીચલું પડ ખનિજ પદાર્થને માટે ઉપયોગી થઈ પડયું, રાણાની શોધ નિષ્ફળ ગઈ નહિ. ત્રાંબાની, સી-

સાની ને સુરમાની મોટી મોટી ખાણો મેવાડના મૂલકમાં હાથ લાગી. એ પ્રમાણે લાખારાણાના વખતમાં કલાઈ, રૂપુ, ત્રાંબુ, સીસુ ને સુરમો જથાબંધ નીકળવા લાગ્યાં. દેશમાં સલાહશાન્તિ, મૂલક ફળરૂપ અને ખનિજ પદાર્થોની આટલી શોધ, એટલે મેવાડનો મૂલક આબાદ થવામાં શી કમી રહે ? દેશમાં ધંધાદારીઓ, વેપારીઓ, ખેડુતો, સઘળા પૈસે ટકે તર થયા; વેપાર પણ ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યો ખજાનામાં નાણું ઉભરાવવા લાગ્યું. લડાઈ લડવાનું તો હતું નહિ; એટલે ખજાનાનો ઉપયોગ કરવા તરફ લાખારાણાએ લક્ષ દોરવ્યું.

પોતાની પ્રજા સુખી થાય, કારીગરોને ઉત્તેજન મળે, જરૂરને વખતે કામ લાગે અને પોતાનું નામ અમર રહી જાય એવાં લોકોપયોગી કામો કરવાને રાણાએ આરંભ કર્યો. પહેલું તો પરદેશીઓના હુમલાથી રક્ષણ થાય માટે મોટા મોટા ને મજબુત કિલ્લા બંધાવ્યા. દુશ્મનો નજીક આવી શકે નહિ ને એકદમ લઈ કે તોડી શકે નહિ, ખોરાકી પોષાકી વગેરે પુષ્કળ રાખી શકાય એવી જાતની રચનાવાળા કિલ્લા બંધાવવામાં તેણે પોતાની સઘળી અક્કલ વાપરી. વળી કિલ્લા એવે ઠેકાણે બંધાવ્યા હતા કે જયારે જોઇએ ત્યારે, જેટલી જોઇએ તેટલી ખોરાકી મળી શકે, તેમજ કિલ્લાની અંદર પાણીનો ખૂટકો પડે નહિ માટે મોટાં મોટાં સરોવરો ને કુંડો બંધાવ્યા. દેશના બંદોબસ્ત માટે પાકું કામ કર્યા પછી એણે દેવળો બંધાવવા પાછળ લક્ષ લગાડ્યું. અલાઉદ્દીન ખુનીએ ઘણાં દેવળો તોડી નાંખ્યાં હતાં તે સઘળાં તેણે નવાં બંધાવ્યાં અને ભાગી તૂટી હાલતમાં આવી પડેલાં દેવળો સમરાવ્યાં. દેવળોની નકશી અને બાંધણીની મજબુતી વખાણવા લાયક હતી. પછી એણે લોકોપયોગી કામ આરંભ્યાં. જયાં જયાં પાણીની તંગી હતી ત્યાં ત્યાં તેણે મોટાં મોટાં તળાવો ને કુંડો કરાવ્યા કે દુકાળના વખતમાં પણ પાણીની તાણ પડે નહિ. સરોવરનું પાણી વહી જાય નહિ, માટે તેમને ફરતી મોટી મોટી પાળો કરાવી;

તથા ખેતીના કામમાં ઉપયોગી થાય એવા બંધ બંધાવ્યા. મુસાફરોને માટે ધર્મશાળાઓ અને સદાવ્રતો ચાલુ કર્યાં. આ બધાં કામ કરવામાં રાણો પંડે દેખરેખ રાખતો. મજુરોને બરાબર મજુરી મળે માટે તપાસ રાખતો અને સારા કારીગરો પોતાની કારીગરીના સારા નમુના બનાવે, તેમને મજુરી ઉપરાંત ઈનામ આપતો. નવી નવી કારીગરી અને નવી નવી હુન્નરકળાની શોધો એ કારણથી એના વખતમાં ઘણી થઇ.

લાખારાણાને ઘણાં છોકરાં હતાં, તેમાં ચંદ્રસિંહ સૌથી મોટો હતો. એના વંશના ચંદાવત કે સલુમ્બ્રા કહેવાયા. એજ પ્રમાણે લુણાના વંશના લુણાવત ને દુલાના વંશના દુલાવત કહેવાવા લાગ્યા. રાણો એટલો ઘરડો થયો કે તેના છોકરાંને ઘેર પણ છોકરાં થયાં: એ સઘળા પોતપોતાની જાગીર લઇ જૂદા રહેવા લાગ્યા.

એક દિવસ રાણો દરબાર ભરી ગાદીએ બેઠેલો છે. મેવાડનું છત્ર માથે ધરેલું છે. બંદીજનો રાણાના ગુણ ગાય છે, દરબારીઓ પોતપોતાના પરાક્રમની માંહોમાંહે વાતો કરે છે. કેટલાક રાણાના સાથે વાતે વળગેલા છે, ચંદ્રસિંહ પાટવીકુંવર બહાર ગયેલો છે. એવામાં નેકી પોકારનારે નેકી પોકારી મંડોરના રાવરણમલ રાઠોડે પોતાની દીકરીનો પાટવીકુંવર સાથે વિવાહ કરવા સારૂ શ્રીફળ આપી ગોરને મોકલ્યો. એ ગોરે દરબારમાં આવી રાજાને આશીર્વાદ દીધા ત્યારે નેકીવાળે નેકી પોકારી. સઘળા દરબારીઓ ચૂપ થઈ ગયા, ગોર કયાંથી આવ્યો છે, શા માટે આવ્યો છે, એ બધાની પૂછપરછ ચાલી. ગોરે મંડોરના રાવની કન્યાના વિવાહ કરવા શ્રીફળ લઇ આવ્યો છું એમ કહ્યું. રાણાજીએ મુછપર હાથ નાંખી કહ્યું કે "આવી ધોળી દાઢીવાળા વૃદ્ધને માટે કાંઇ એ નાળિએર ન હોય. અમારો ચંદ્રસિંહ બહાર ગયો છે, હમણાં આવશે. તમે બેસો." એમ કહી ગોરને બેસાડયો. ચંદ્રસિંહને તેડું મોકલ્યું. તેડવા જનારે રાજાએ મશ્કરીમાં ગોર સાથે કરેલી વાત ચંદ્રસિંહને કહી, તેથી દરબારમાં આવી ચંદ્રસિંહે કહ્યું કે "પિતાજી, મશ્કરીમાં પણ જે કન્યાને પરણવા તરફ આપનું મન

એવું તે મને ખપે નહિ મારાથી તેની સાથે પરણાય નહિ, માટે આ શ્રીફળ આપ સ્વીકારશે." રાજાએ અને દરબારીઓએ ઘણું સમજાવ્યો, પણ ચંદ્રસિંહ એકનો બે થયો નહિ. છેવટે રાણાએ પરણવાનો ઠરાવ કર્યો. રાણાએ ચંદ્રસિંહને કહ્યું કે "હું પરણું ખરો, પણ ભંડોરનો રાવ પોતાની દીકરીનો દીકરો મેવાડપતિ થાય, એવી આશાથી કન્યા દે છે માટે એને જે દીકરા થાય તે મેવાડપતિ થાય. તારે ગાદીનો દાવો છોડવો પડશે અને પહેલા દરજ્જાનો ઉમરાવ થઈ રહેવું પડશે." ચંદ્રસિંહની દૃઢતા હવે જોવાની હતી. ચંદ્રસિંહ શું કહે છે તે સાંભળવાને સઘળા આતુર થઇ રહ્યા; પણ તેમની આતુરતા લાંબીવાર ટકી નહિ. રાણાના મોંમાંથી બોલ નીકળતાંજ ચંદ્રસિંહે મેવાડની ગાદીનો દાવો નહિ કરવાને અને એક નિષ્ઠાથી મરતા સુધી પહેલા દરજ્જાના ઉમરાવ તરીકે રહેવાને એકલિંગજીના સોગન ખાધા. અસલ રજપૂતો કેવી લાગણીના, કેવા સ્વભાવના અને કેવા દૃઢ મનના હતા, તે એકલા ચંદ્રસિંહના આટલાજ દાખલાથી સમજાય છે. વળી તેઓ વચન પાળનાર કેવા હતા તે, ચંદ્રસિંહની આગળ ઉપરની વર્તણુક પરથી જણાય છે. ચંદ્રસિંહની દૃઢતા જોઈ ભાટ ચારણો ને ઉમરાવો પણ તેની નેકીનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.

લાખારાણા પરણ્યા, નવી રાઠોડાણી ઘેર આવી, અને કેટલીક મુદ્દતે એક પુત્ર થયો. તેનું નામ મોકળજી. આજ કાલ કરતાં મોકળજી પાંચ વરસનો થયો, રાણાજીએ ઘણીજ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ગયાજીના પવિત્ર ધામમાં જઇ પોતાનો દેહ પાડવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ તેમના મનમાં ગડભાંગ થયા કરતી હતી. ચંદ્રસિંહે ખાધેલા સોગન પોતાના ગયા પછી તે પાળશે તેની રાણાને ખાતરી થતી ન હતી. ચંદ્રસિંહ ગાદીએ બેસે ને માંહોમાંહે લઢીમરી મેવાડનો આબાદ મુલક ખરાબ કરે એ રાણાને ગમતું ન હતું. વળી રાઠોડાણીનો છોકરો ગાદીપતિ થાય એવી રાણાજીની ઇચ્છા હતી. રાણાજીએ મોકળના જન્મ પછી તેને ગાદી આપવા માટે કોઇવાર ચંદ્રસિંહ આગળ વાત ચલાવવાની હિંમત કરી ન હતી, માટે પોતેજ મોક-

૪

બને ગાદીએ બેસાડીને ગયાજી જવાનું નક્કી કર્યું. પણ તે ચંદ્રસિંહની મંજુરી વિના કાંઈ કરી શકાય તેમ ન હતું. રાણાજી વૃદ્ધ થયાથી સઘળો કારભાર ચંદ્રસિંહ ચલાવતો હતો. એના કામથી, હોશિયારીથી, બહાદુરીથી, સદ્‌ગુણોથી અને માયાળુ સ્વભાવથી સઘળા લોકોની પ્રીતિ ચંદ્રસિંહ ઉપર ઘણી હતી. આવા સારા અને ખરા હક્કદારને ગાદી નહિ આપતાં, મોકળ જે માત્ર પાંચ વરસનોજ હતો તેને ગાદી આપવી એ રાણાજી એકલાથી નહિ બને એવું હતું; માટે તેણે ચંદ્રસિંહને બોલાવીને ગયાજી જવાનો પોતાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો અને કહ્યું કે " મારી એવી ઇચ્છા છે કે મારા જતા પહેલાં મેવાડની ગાદીએ તને બેસાડવો અને મોકળને જાગીર આપવી, માટે તું કહે કે મોકળને શી જાગીર આપીશું?" ચંદ્રસિંહે કહ્યું કે "ચિતોડની." મારી પણ ઇચ્છા છે કે "આપના જતા પહેલાં મોકળને રાજ્યાભિષેક કરાવો અને સલુંબરની જાગીર મને આપો તો હું ત્યાં જઇને રહું." રાણો આ જવાબની રાહ જોતો હતો. આ નેક ઉત્તરથી રાણો ઘણો ખુશી થયો. મોકળને રાજ્યાભિષેક થયો અને પહેલવહેલો ચંદ્રસિંહ તેને નમ્યો. ચંદ્રસિંહને સલુંબરની જાગીર આપી ને તેથીજ તેના વંશના સલુંબરા કહેવાય છે. ત્યારથી ચંદ્રસિંહ પહેલા દરજ્જાનો ઉમરાવ થયો, અને તે સાથે એટલો ઠરાવ થયો કે કોઈપણ લેખમાં રાણાની સહી થતાં પહેલાં ચંદ્રસિંહની અને તેના વંશજોની ભાલાની નિશાની થવી જોઈએ. એ નિશાની વિના રાણાજી કોઈ લેખમાં સહી કરે નહિ. મોકળ મોટો થાય ત્યાંસુધી રાજ્યનો સઘળો વહીવટ ચંદ્રસિંહને કરવાનો સોંપી રાણાજી ગયાજી પધાર્યા.

ગયાજી ગયા પછી રાણાજીનું શાંત થએલું લોહી ઉકળે એવો એક બનાવ બન્યો. રાણાજી શરીરે વૃદ્ધ થયા હતા, પણ તેમનો જુસ્સો નરમ પડ્યો ન હતો. ગયાજીના પવિત્ર ધામમાં તૈમુરલેન હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, એ ગરબડમાં મુસલમાનોએ આવીને વટાળ કરવા માંડ્યો. દેવસ્થાનો ને બ્રાહ્મણોને વટાળવા લાગ્યા. ઉદેપુરનો રાણો ઘરડો ને એકલો પણ આવો જુલમ કેમ સાંખી શકે? ઘડપણને

લીધે જો કે શરીર પ્રૌઢ જતું હતું, તોપણ જુસ્સો આવ્યાથી પાછું ટટ્ટાર થયું, હથિયારો ભીડયાં, અને પોતાનાં માણસો લઇ મુસલમાનોની પૂઠે પડયા, અને તેમને બહાર કાઢી મૂકયા, આથી સઘળા ખુશી ખુશી થઈ ગયા. દેવસ્થાનો ને બ્રાહ્મણો મુક્ત થવાથી બ્રાહ્મણો આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા, પણ એવા આશીર્વાદો લેવાને રાણો ઝાઝું જીવ્યો નહિ. ઘરડે શરીરે મુસલમાનો સાથેના કજીઆમાં થએલા જખમ કારી થઈ પડયા. મુસલમાનોને મારતાં જુસ્સામાં એ ઝખમ ઝાઝા જણાયા નહિ, પણ પાછા વળ્યા પછી જુસ્સો નરમ પડયો, ને જખમોનું દરદ વધી ગયું. ચઢતે લોહીએ રૂઝાતા જખમો ઉતરતે લોહીએ રૂઝાયા નહિ અને મરતાં મરતાં પણ પોતાનું પરાક્રમ બતાવી, પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરતાં અને લોકોના આશીર્વાદ લેતાં રાણાજીએ દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવી દેહ છોડયો. ઇ. સ. ૧૩૯૯.

અહીં આગળ લાખારાણાનો ઇતિહાસ પૂરો થાય છે: પણ મોકળ મોટો થઇ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવે, ત્યાંસુધીની કથા લાખારાણાના રાજ્યમાં ગણવી જોઇએ. તખ્તનશીન તો મોકળ હતો, પણ સઘળો કારભાર લાખારાણાનો ઠરાવેલો વાલી અને ગાદીનો ખરો હક્કદાર ચંદ્રસિંહ ચલાવતો હતો. લાખા રાણાની સમક્ષ ચંદ્રસિંહે લીધેલું પણ, લાખારાણાના ગયા પછી અને તે દેવલોક પામ્યા પછી કેવી રીતે પાળ્યું એ બતાવવા સારૂ લાખા રાણાની વાતમાં ચંદ્રસિંહનો કારભાર વર્ણવવો વ્યાજબી છે. ચંદ્રસિંહ બહાદુર, નેકી ને ટેકી હતો, તેની સાથે રાજ્યનીતિમાં પ્રવીણ હતો, તે નીચેની વાત પરથી માલમ પડશે.

ચંદ્રસિંહ એના બાપના જેવો પરાક્રમી હોવાથી એના દુશ્મનો એના વખતમાં પણ માથું ઉંચું કરી શકયા નહિ. ચોરી, લૂંટ, ધાડ, ખૂન, એનું તો નામજ નાબુદ થયું. લાંચ લઈ ન્યાય વેચવા એ ન્યાયાધીશ સમજતો ન હતો. રાજ્યનો બગાડ થાય, તે તેનો પોતાનો થાય એમ તે સમજતો હતો. રૈયતને દુઃખે પોતે દુઃખી અને તેમને

સુખે તે સુખી રહેતો. રૈયતના ઉપર જુલમ ગુજરે કે અન્યાય થાય તે સાંખે એવો એ ન હતો. તેના તાબાના નોકરો પણ તેનો દાખલો લઈ તેવાજ થયા હતા. ઈન્સાફ ઉપર, કારભારીઓના કામકાજ ઉપર, લશ્કર ઉપર, મજુરોની મજુરી ને પગારદારોના પગાર બરાબર મળે તે ઉપર, ચોકી ઉપર, ખજાના ને કોઠાર વગેરે ઉપર તેની દેખરેખ હતી. એનાથી કાંઇ પણ ગુપ્ત રહેતું નહિ, તેમ કોઈ રાખતું કે રાખવાનો પ્રયત્ન કરતું નહિ. જેવા પોતે નેક, ખુલ્લા દીલનો, અને અદલ હતો, તેવાંજ તેના તાબામાં માણસો પણ હતાં. તે પોતે પોતાની પ્રજાને ભાઈબેન પ્રમાણે ગણતો હતો, તેમ બીજાઓ પણ કોઇ ઉપર વાંકી નજરે જોઇ શકે એમ ન હતું, ને ભોજની જે દંતકથાઓ આપણામાં આજે ચાલે છે તે દંતકથા ચંદ્રસિંહે ખરી પાડી આપી. વેશ બદલી રાત્રે નગરચર્યા જોવી, લોકોની દાદ ફરિયાદ દરબારમાં જાતે સાંભળવી, દુઃખી ને દરદીને મદદ કરવી, આવકખર્ચની તપાસ રાખવી, હુન્નરકળાને અને વેપાર-રોજગારને ઉત્તેજન આપવું, લોકોપયોગી ને રૈયત સુખી થાય એવાં કામો કરવાં એ ચંદ્રસિંહનું નિત્યકર્મ હતું. તેથી દેશમાં સઘળે આબાદી ને શાંતિ પ્રસરી. ચંદ્રસિંહ જ્યાં જાય ત્યાં લોકો એને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા, અને રસ્તામાં જતાં બારીએ ને જાળીએથી નગરસ્ત્રીઓ ફૂલોથી વધાવવા લાગી. પણ રૈયતને આ સુખ લાંબી મુદત ચાલ્યું નહિ. રાજ્યમાં સઘળે ચંદ્રસિંહનો કારભાર ચાલતો જોઈ મોકળના મોસાળીઆઓને અદેખાઈ આવી. કનોજના રાજ્યનો શાહબુદ્દીને નાશ કર્યા પછી કેટલાક રાઠોડો મંડોરમાં આવી રહ્યા હતા. એ મંડોરમાં મોકળનું મોસાળ હતું. મંડોરના ઠાકોરનું રાજ્ય કાંઇ મોટું ન હતું. ચિતોડના રાણાનું રાજ્ય ઘણું મોટું અને સઘળા રજપૂત રાજ્યોમાં મુખ્ય હતું; માટે પોતાના ભાણેજની બાલ્યાવસ્થામાં પોતે કારભાર કરવો અને લાગ આવેથી ચિતોડનું રાજ્ય પોતે પચાવી પડવું એવી રાઠોડની ઇચ્છા હતી; પણ જ્યાંસુધી ચંદ્રસિંહ રાજ્યકર્ત્તા હોય ત્યાંસુધી એ રાઠોડો તો શું પણ દિલ્હીના બાદશાહ

સરખાથી ચિતોડનું નામ લેવાય એવું ન હતું. માટે મોકળના મોસાળીઆઓએ ચંદ્રસિંહને ખસેડવાનો ઠરાવ કર્યો અને એ કામ પોતાની દીકરીની મારફત કરવાનું ધાર્યું. મોકળની માને મળવાને મોકળનો મામો જોધો જેણે આગળ જતાં જોધપુર વસાવ્યું તે, અને જોધાનો બાપ રાવ રણમલ થોડા ખીજમતદારો સાથે લઈ ચિતોડમાં આવ્યા. એક દિવસે રાત્રે એકાંતમાં વાતચીત કરતાં જોધો પોતાની બેનને કહે છે:—બેન રાજ્યાભિષેક તો આપણા મોકળને થયો છે, ને રાજ્યકારભાર તો સઘળો ચંદ્રસિંહ ચલાવે છે એ શું? રાણી કહે–ભાઇ, મોકળ મોટો થાય ત્યાંસુધી ચંદ્રસિંહને કારભાર કરવાનું કામ સોંપીને રાણાજી સિધાવ્યા છે, માટે તે કારભાર કરે છે, અને રાજ્ય બહુ સારી રીતે ચલાવે છે. રાજ્યમાં લૂંટ, ચોરી, કાંઇ થતું નથી. તથા રાજ્ય આબાદ ને સુખી છે ચંદ્રસિંહ પંડે દુઃખ વેઠીને પણ રૈયતને સુખ આપે છે, તેથી સઘળી રૈયત એના ઉપર રાજી છે.

જોધે કહ્યું કે બેન, રાજ્યખટપટની વાત તમે ન સમજો. હમણાં પોતે રાજ્ય સારી રીતે ચલાવી રૈયતની પ્રીતિ સંપાદન કરે છે પણ આગળ જતાં ભારે પડશે. હમણાં મોકળ તો માત્ર નામનોજ રાજા છે, અને અમે જોઈએ છીએ કે ખરો રાજા તો ચંદ્રસિંહ છે. સઘળું કામ પોતાની મરજી પ્રમાણે કરે છે અને પોતાને ગમે તેમ વર્તે છે. મોકળ તો નાનો છે, પણ કોઇ કામમાં તમારી પણ તે સલાહ લે છે? ના તમને તો માત્ર વરસ દહાડાનું ખર્ચ બાંધી આપ્યું છે તે ખાઓ પીઓ. તમારો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. સઘળું ચંદ્રસિંહને પૂછવામાં આવે. અમારે અને અમારાં માણસોને સારૂં જે જોઇએ તે પણ તમારે ચંદ્રસિંહને કહેવું પડે. રાણો મોકળ કહેવાય, રાજ્યમાતા તમે કહેવાઓ, અને તમારે પણ માગવું ચંદ્રસિંહ પાસે, ત્યારે ચંદ્રસિંહ રાણો હોત તે કરતાં હમણાં તેની પાસે શી સત્તા ઓછી છે તે કહો. રાણાનું નામ માત્ર ધારણ કર્યું નથી, અને તે પણ આપણો મોકળ મોટો થશે ત્યારે કરશે. મોકળ મોટો થયા પછી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં માગશે, ત્યારે ચંદ્રસિંહ ચોકખી ના કહેવાનો,

અને તેને જાગીર આપી જુદો કાઢવાનો. હમણાં તમે કહો છો તેમ ચંદ્રસિંહના ઉપર સઘળા લોકો રાજી છે એટલે તે વખતે મોકળના પક્ષમાં કોણ ઉભું રહેવાનું ? સઘળા ચંદ્રસિંહ તરફ થવાના. પછી તમે નાસીને અમારે મંડોર આવશો ત્યારે, કે તમને જેટલી જાગીર આપે તે લઇ ત્યાં રહો ત્યારે. અમારે કાંઇ લેવા દેવા નથી. અમારી તો તમે બેન અને મોકળ ભાણેજ, માટે અમને સ્વાભાવિક રીતે લાગે, તેથી અમારી તે લાગણી તમને જણાવી, પછી તમારી મરજીમાં આવે તેમ કરો.

ચંદ્રસિંહ ખરો હક્કદાર છતાં મોકળને રાજ્ય મળ્યું હતું, તેથી તે ઉપરથી ભાવ બતાવતાં છતાં અંતરમાં અભાવ રાખે એમ માનવાને કારણ મળે ખરૂં. વળી ચંદ્રસિંહ સામો અભાવ ઉત્પન્ન કરવાને બોલનાર પોતાનો સગો ભાઇ એટલે રાજ્યલોભથી ચંદ્રસિંહ કદાચ દગો કરે એવો વહેમ આ ભોળી રજપૂતાણી લાવે તો તે અશક્ય નથી. જોધે પણ તેવુંજ ધાર્યું હતું ને તેમજ થયું. જોધાનું વહેમયુક્ત બોલવું સાંભળી—

રાણી—ભાઇ તમે કહો છો એ વાત મારે ગળે ઉતરી. તમે જે કહોછો તે મને ખરૂં જણાય છે, પણ કરવું શું ? મને તો કાંઇ સુઝ પડતી નથી. ચંદ્રસિંહ એટલો તીખો છે કે એને એક શબ્દ સરખો કહેવાતો નથી. કહીએ તો કારભાર મુકી જતો રહે પછી રાજ્ય ઉંધું વળે તેથી અમે તો ડરતા રહીએ છીએ. પણ હમણાં તમે હિંમત આપતા હો તો એને એક વચન કહીશ કે એ જતો રહેશે.

જોધો—એમ ગભરાવાનું કે ડરવાનું કંઇ કારણ નથી; તમને અડચણ પડશે તો અમે કયાં મુઆ પડયા છીએ; અમે ભાણેજને મદદ નહિ કરીએ તો પછી કોને કરીશું ? માટે તમારે લગારે ડરવું નહિ.

રાણી—ત્યારે તો ભાઇ ઠીક, તમે અહીં આવો તો એના જેવું એકે નહિ. ચંદ્રસિંહને હું કહીશ કે રિસાઇને એ તો જતો રહેવાનો.

જોધો—બેન તમે ઉતાવળ કરશો નહિ. અમે પાછા જઇએ તે પછી તમે કહેજો, નહિ તો વળી અમારે માથે પડશે.

આમ ઠરાવ કરી જોધો ને તેનો બાપ રણમલ પાછા મંડોર ગયા. કેટલેક દિવસે રાણીએ ચંદ્રસિંહ પોતાની સલાહ લેતો નથી તે બાબત ઠપકો દેવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ ચંદ્રસિંહને મોઢામોઢ એક શબ્દ પણ બોલવાની તાકાત તેનામાં ન હતી; તેથી રાણી પોતાના માણસો આગળ ચંદ્રસિંહની નિંદા કરવા લાગી. વાત એક કાનેથી બીજે કાને ને બીજેથી ત્રીજે એમ ચંદ્રસિંહને માલમ પડી. ચંદ્રસિંહ આથી બહુ નાખુશ થયો. પોતે પાક દીલથી બીનસ્વાર્થી મહેનત કરતાં છતાં પણ પોતાના ઉપર રાણીએ વહેમ આણ્યો, એ ચંદ્રસિંહને કારી જખમ લાગ્યો. ચંદ્રસિંહે ધાર્યું કે એને ખર્ચની વાર્ષિક રકમ ઓછી પડતી હશે તેથી રાણી આમ બોલે છે માટે તે વધારી આપવાને રાણીને કહાવ્યું, પણ તેથી રાણી નિંદા કરતી બંધ પડી નહિ. તેથી ચંદ્રસિંહ છેવટે રાણી પાસે ગયો. રાણીએ એવી રીતે વાતચીત કરી કે તે ઉપરથી તેનું દીલ ઘણું ખાટું થયું, તેથી કારભાર કરવો છોડીને પરદેશ જઈ રહેવાનો પોતે ઠરાવ કર્યો, ને રજા લઈ જતી વખત ચંદ્રસિંહ કહે છેઃ—માતાજી મેં આજ-સુધી જેવી એકનિષ્ઠાથી ને પાક દાનતથી કામ કર્યું છે, સઘળા લો-કોની અને દરબારીઓની પ્રીતિ મેળવી છે, અને જેવી નેક બુદ્ધિથી રાજ્ય ચલાવ્યું છે, તેવીજ રીતે રાજ્ય ચલાવનાર મારા મેવાડી ભાઇઓના સુખની ખાતર તમને મળે એવી મારી પરમેશ્વર પાસે પ્રાર્થના છે, પણ તેવા મળવા દોહલા છે. આટલા દિવસ સુધી તમારા દીલમાં કાંઇ પણ વહેમ આવ્યો નહિ અને આજે તમે, મારા ઉપર વહેમ લાવોછો તેનું કારણ હું સમજુ છું. જે ખટપટીઆ ને લુચ્ચા લોકોએ તમારૂં દીલ ભમાવ્યું છે, અને મારા ઉપર વહેમ અણાવ્યો છે, તેથી હું કાંઇ અજાણ્યો નથી, પણ તેમણે માત્ર પોતાના સ્વાર્થની ખાતર આ કપટજાળમાં તમને ફસાવ્યાં છે. આ મારા બોલ પાછળથી તમને યાદ આવશે ને તમે તે વખતે પસ્તાશો. હવે હું આ રાજ્યની લગામ આપના હાથમાં સોંપું છું. એકનિષ્ઠાથી કામ કરતાં છતાં વહેમ આવે, તે ઠેકાણે રહેવું મને નાપસંદ છે,

અને તેથી આપની રજા લઉંછું. માજી, મારા સિસોદીઆ ભાઇઓની, મારા ભાઇ મોકળની માફક સંભાળ કરજો, અને હું જાઉં છું તોપણ મોકળ મારો ભાઇ છે ને તમે મારાં માજી છો. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે મને બોલાવજો. હું તમારી સેવામાં આવીને હાજર થઇશ. આમ કહીને ચંદ્રસિંહ બહાર નીકળ્યો, પણ પાપથી ને બુરા ભવિષ્યથી ભરાયલા હૈયાની રાઠોડાણીને આથી કાંઈ પણ અસર થઇ નહિ.

ચંદ્રસિંહ પોતાની સાથે પોતાના ખરા તનના બસેં શિકારીઓ હતા, તેમને લઇને માળવામાં માંડુના રાજાના દરબારમાં આવ્યો. ચંદ્રસિંહની ખ્યાતિ માળવામાં તો શું, પણ આખા આર્યાવર્તમાં ફેલાઈ હતી. ચંદ્રસિંહને આવતો સાંભળી માંડુનો રાજા સામો મળવા ગયો. તેને ઉતારો આપ્યા પછી ચંદ્રસિંહની સઘળી હકીકતથી રાજા વાકેફ થયો. રાજાએ પોતાના દરબારમાં તેને એક મોટા ઉમરાવ તરીકે રાખ્યો, ને માળવામાં હાલાર પ્રાંતની જાગીર આપી. અહીં આગળ ચંદ્રસિંહની વાત પડતી મૂકી ચિતોડમાં શા બનાવ બન્યા તે જોઇએ.

મંડોરના રાઠોડો ચંદ્રસિંહની જવાની રાહ જોતા હતા. ચંદ્રસિંહના ગયાની વાત તેમના જાણવામાં આવી કે તરતજ રાવ રણમલ, જોધો, ને ચાંપા સિવાયના તેના સઘળા ભાઇઓ ચિતોડ આવ્યા. મંડોરનું રાજ્ય સાચવવાનું કામ ચાંપાને સોંપ્યું. ચિતોડ આવી રાજ્યનો સઘળો કારભાર જોધાએ પોતાના હાથમાં લીધો. રાજ્ય ચલાવવામાં જોધો ચંદ્રસિંહની બરાબરી કરી શકે એવો હતો, રાવ રણમલ તો પોતાના દૌહિત્રને ખોળામાં લઇ માત્ર ચિતોડની ગાદીએ બેસતો હતો, પણ રાજ્યનું સઘળું કામકાજ જોધો કરતો હતો. જોધાને માલમ પડયું કે ચારે દહાડે મોકળ રાજ્યનો દાવો કરશે માટે તે પહેલાં ચિતોડમાં પોતાની સત્તા એટલી જામવી જોઇએ કે મોકળ મોટો થયા પછી પણ રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાંજ રહી શકે, કિંવા મોકળનું કોઈ પણ રીતે કાસળ કહાડી રાજ્યના ધણી થઈ પડાય. રાજ્યલોભ શું ન કરે! લોભ એ બડી

ચીજ છે. ભાઇ ભાઇને, છોકરો બાપને. મા દીકરાને ને દીકરો માને મારે તો આ તો ભાણેજ હતો. ઔરંગજેબે મુરાદને છેતર્યો ને માર્યો, શાહજહાનને કેદ કર્યો, ને અકબરના સામું લશ્કર મોકલ્યું, એ કંઇ નહિ પણ રાજ્યલોભ હતો. જોધાએ પોતાની ઉમેદ પાર પાડવાને મોટી મોટી ને જોખમની સઘળી જગાઓ રાઠોડોથી ભરી દીધી. સઘળા કામકાજમાં રાઠોડજ રાખ્યા. ઇન્સાફમાં, લશ્કરમાં, ઉપજ ઉઘરાવવામાં, પોલિસમાં, સઘળામાં ઉપરી અધિકારી રાઠોડો રાખ્યા. માત્ર ચિતોડની એક મુખ્ય જગા જેસલમેરના એક ભાટીને આપી, પણ તે તેનો સગો ને દોસ્ત હતો, તેથી તે પૂરો વિશ્વાસુ હતો. એટલું છતાં પણ સઘળા ઉપર ઔરંગજેબની માફક દેખરેખ પોતે રાખતો. સિસોદીઆનું ઉપરીપણું તો નીકળીજ ગયું. કોઇપણ અગત્યના કામમાં સિસોદીઆઓની સલાહ ક્વચિતજ લેવાતી. એ રીતે મેવાડમાં રાઠોડની સત્તા ધીરે ધીરે મજબુત થઇ.

ચિતોડના રાજ્યમાં રાઠોડનું સઘળી વાતે ચલણ છે, એવી વાત ફેલાયાથી મારવાડની માઉ ચિતોડમાં ભરાવા લાગી. કેટલાક તો નાની મોટી જેવી મળે તેવી જગા લેવા માટે આવ્યા. કેટલાક ભિખારી મારવાડીઓ, મેવાડના રાઠોડ કારભારીઓના આશરા તળે આવી રહ્યા; કેટલાક મેવાડના ફળદ્રુપ દેશમાં ખેતી કરવાને સારૂ આવ્યા; કેટલાક તો જોધાના બોલાવવાથી મેવાડનો સંપૂર્ણ કબજો લેવાને સિપાઇગીરી કરવાને આવ્યા. મંડોરમાં પાંચ રૂપરડી ન મળે તેવાને જોધો મેવાડમાં પચીસ પચીસ રૂપીઆનો ભારે પગાર આપતો હતો. મેવાડના રાઠોડ કારભારીઓને પણ એવીજ રીતે જોધો ભારે ભારે પગારો આપતો હતો. રાઠોડ નામજ મેવાડમાં જોધાની સરદારી નીચે પુજાવા લાગ્યું. મારવાડમાં ખાવાને રાબડી પણ મળવી મુશ્કેલ હતી તેવાને મેવાડના ફળદ્રુપ દેશમાં ઘઉંની રોટલી મળવા લાગી, એ કોને ન ગમે? મારવાડના હજામ, લુહાર, દરજી, મોચી, ઘાંચી, તેલી, તંબોળી અને બીજા વસવાયાંને મેવાડમાં સારી રોજી જાગી. તેથી આખું મેવાડ મારવાડીઓથી ભરાઇ ગયું. જોધાને પણ

તેજ જોઇતું હતું. જોધાનું ચાલે તો મેવાડીઓનાં હથિયાર વટીક લઈ લઈ તેમને નિરાધાર કરી મૂકે; જોધાનું જો ચાલે તો મેવાડીઓનાં માથાં ઉંચાં થવા ન દે, પણ મેવાડીઓ તેવા બાયલા ન હતા. જોધાના માગ્યાથી હથિયાર આપી બેસે તેવા ન હતા અને તેથીજ જોધાને તેમનો ડર હતો. પણ હવે મેવાડમાં મારવાડીઓનો સૂર્ય માથે આવ્યો.

જોધાની રાજ્યનીતિ ગમે તેવી હોય, ને ગમે તેવો હોશિયાર હોય તોપણ તે મેવાડમાં રાઠોડનું રાજ્ય સ્થાપવાને જન્મ્યો ન હતો. તે તો મારવાડના ભૂખડું મુલકમાં રાજ્ય સ્થાપવાને જન્મ્યો હતો. ચિતોડમાં ગાદી કરવાનું તેના નસીબમાં ન હતું. તેના નસીબમાં તો જોધપુરજ હતું. જોધાનો સઘળા પ્રકારનો જુલમ, મેવાડીઓ તરફ બતાવેલી બેદરકારી, મેવાડના પટાવતોને મળેલાં અપમાન, સઘળી મોટી જગાઓ મેવાડીઓ પાસેથી ખુંચી લેવી, મેવાડના પૈસાથી મારવાડી મઉને પાળવી, મારવાડીઓને મોટા પગારો આપવા, મારવાડીઓનું ભારે ખર્ચાળ લશ્કર રાખવું, મારવાડીઓને માન આપી મેવાડીઓને બાળવા, એ સઘળું સાંખે એવી સિસોદીઆની લાગણી બહેર મારી ગઇ ન હતી. રાઠોડો સિસોદીઆઓની કાંઇ ગણતરીમાં ન હતા, પણ પોતાનો રાણો મોટો થવાનીજ તેઓ માત્ર રાહ જોતા હતા, પણ એ પ્રમાણે તેમને ઝાઝી વાર રાહ જોવાનું રહ્યું નહિ. રાણો મોટો થતા સુધી તેમણે રાહ જોઇ હોત, તો મારવાડની ભૂખડું પ્રજા પૈસા ટકાથી તર થઇ મેવાડીઓને કંગાલ સ્થિતિમાં આણી મકત. પણ રાઠોડોનો પાપનો ઘડો છલકાવાને હવે થોડુંજ બાકી હતું. તે તેમણે પૂરૂં કર્યું. મેવાડમાં સઘળી સત્તા જોધાના હાથમાં હતી, રાઠોડો મેવાડના ધણી થાય તેમાં હરકત કરે એવું ચિતોડમાં કે ચિતોડની બહાર કોઇ રહ્યું ન હતું, એમ તે માનતો હતો. માત્ર ચંદ્રસિંહનો ભાઇ રઘુદેવ જેની જાગીર કેલવાડામાં હતી, ને જે કેલવાડામાંજ રહેતો, તેનો રાણાની પદ્દી લેવામાં જોધાને મન જબરો અટકાવ હતો. રઘુદેવ રાજ્યનો

ખરોજ ખેરખાહ હતો. તે પંડે ખૂબસુરત, બહાદુર ને સદ્ગુણી હતો. ચંદ્રસિંહ ગયો હતો તોપણ રઘુદેવ બીજો ચંદ્રસિંહ હતો. રઘુદેવ પોતાના ગુણોવડે ચિતોડીઓને પોતાના પ્રાણ સમાન વહાલો હતો, માટે રાણાની પદ્દી લેતા પહેલાં તેનું કાસળ કહાડવાનો જોધાએ વિચાર કર્યો. કોઈ સારા પ્રસંગ ઉપર બીજા પટાવતોની સાથે તેને પણ ઉમદા પોશાક લેવાને બોલાવ્યો, તેથી તે પોશાક પહેરવાને ચિતોડના દરબારમાં આવ્યો. એ બહાદુર હતો પણ બહાદુરીની સાથે રહેલું ભોળપણ તેનામાં હતું, અને તેથી આ કપટીઓની કપટજાળમાં ફસાયો. રઘુદેવ તો પોશાક લેવાને આવ્યો હતો. તેને માલમ ન હતું કે મને મારવાને માટે બોલાવ્યો છે. જોકે તે અસાવધપણે આવ્યો હતો તોપણ એને એની વહાલી પ્રજાની વચ્ચે મારવાની કોઈ રાઠોડની છાતી ચાલી નહિ, તેથી રાત્રે ઊંઘમાં તેને દગાથી મારી નાખ્યો. એના મરણની વાત માલમ પડવાથી આખી પ્રજા દીલગીર થઈ. નાના મોટા સર્વ મેવાડીઓ અશ્રુપાત કરવા લાગ્યા. તેઓ સઘળા રાઠોડો ઉપર રોષે ભરાયા, પણ સારા સરદાર વિના તેઓ માત્ર રડીનેજ બેસી રહ્યા; અને રઘુદેવનું વેર લેવાને કોઈ સારા લાગની રાહ જોવા લાગ્યા. રઘુદેવ ઉપર લોકોની કેટલી પ્રીતિ હતી તે આટલાથીજ માલમ પડશે કે આજે પણ રાણાથી તે રંકસુધી સઘળા સિસોદીઆ ચૈત્ર સુદ દશમે અને આસો સુદ આઠમે વરસમાં બેવાર પિતૃદેવ તરીકે તેની પૂજા કરે છે. રઘુદેવના ખૂનથી મારવાડીઓના પાપનો ઘડો ભરાયો. તેમાં નીચેની વાતથી ઉમેરો થયો.

પાછળ કહ્યું છે તેમ રણમલ મોકળને ખોળામાં લઈ બાપારાવળની ગાદીએ બેસતો હતો. મોકળ અણુસમજુ અને નાનો હતો, માટે તે ઘણીવાર રમવાને અને બીજા કારણથી ઊઠીને બહાર જતો, ત્યારે મેવાડનું છત્ર રણમલને માથે ધરાતું હતું. ચિતોડીઓને તેમનો જુસ્સો ઉશ્કેરવાને આટલું જ કારણ બસ હતું. મેવાડનું છત્ર તેમના તાબાના મંડોરના રાજાને માથે ધરાય એ

સિસોદીઆઓને શિર કાપવા બરાબર હતું. મરદને તો લાગે, પણ મોકળની દાઇની નજરે મેવાડનું છત્ર મોકળની ગેરહાજરીમાં રણુમલને માથે ધરાતું માલમ પડયું, કે તેને પગને અંગુઠેથી તે તાળવા લગી અગ્નિ પ્રગટયો. લાગલી તે રાણી પાસે દોડી ગઈ, અને રાણીને કહેવા લાગી કે શું તમારો બાપ તમારા દીકરાની ગાદી પણ ખૂંચી લેવાનો છે? મેવાડનો રાણો હયાત છતાં તમારો બાપ મેવાડનું છત્ર પોતાને માથે ધરાવે, એ ઘણુંજ ખોટું છે. માનો ન માનો પણ ખચીત મેવાડનું રાજ્ય એમને પચાવી પાડવાનું જણાય છે. મેવાડમાં નાના મોટા સઘળા કારભારીઓ રાઠોડ રાખેલા છે. જ્યારે જોઇએ ત્યારે રાઠોડોનું લશ્કર તૈયાર રાખેલું છે. આ બધી અગાઉથી કરેલી તૈયારી કાંઈજ નહિ, પણ મેવાડ અને મેવાડનું રાજ્ય પચાવી પડવાની જણાય છે. મેવાડ પચાવી પડવામાં ચંદ્રસહ ગયા પછી તેમને હરકત કરનાર માત્ર તેનો ભાઇ રઘુદેવ હતો; પણ તેનોએ તેમણે ઘાત કરાવ્યો છે. બાઈજી, તમે વિચાર કરો કે તેનું કાસળ કાઢયું હવે તેમને કોઈ અડચણ કરનાર છે? માટે ચેતો, નહિ તો પાછળથી પરતાવું પડશે. ચંદ્રસિંહ રહે, પણ તમે ખોટો વહેમ લાવ્યાં હતાં, તમારા ભાઇએ તમને તેમની આ બધી મતલબ સાધવા માટે ભોળવ્યાં છે. ચંદ્રસિંહે પોતાની ખુશીથી રાજ્ય છોડયું અને મોકળને આપ્યું. બાપાજી ગયાજી પધાર્યા તે પહેલાં મોકળજીને ગાદીએ બેસાડયા પછી જવા માટે તેમને ચંદ્રસિંહે કહ્યું હતું. અને મોકળજીને પ્રથમ પોતેજ નીમ્યો હતો. રાણાજી નાના એટલે બાપાજીના કહેવા પ્રમાણે ચંદ્રસિંહ રાજ્ય ચલાવતો હતો, પણ તે કેવા પાક દીલથી, કેવા પ્રમાણિકપણાથી અને કેવા ઉલટથી? રાણાજીને તે કેટલું માન આપતો? રાણાજી હોય કે નહિ, તોપણ પંડે ગાદીની બાજુએજ બેસતો હતો. એણે તમને શું અપમાન આપ્યું હતું, ને તમારૂં શું બગાડયું હતું? હવે થવા કાળ તે થયું; પણ ચેતો. હજુ વખત છે. પાણી વહી ગયા પછી પાળ બાંધવી તેના કરતાં વહી જતાં પહેલાં અટકાવવું એ ઠીક છે, માટે ચેતો.

રાણીના મનમાં આ વાતથી એના બાપ ઉપર વહેમ આવ્યો, પણ શું કરવું તે સૂઝે નહિ. છેવટ તેણીએ પોતાનો વહેમ એના બાપ આગળ ખુલ્લો કર્યો. રણમલ ધારતો હતો કે હવે ડરવાનું કાંઇપણ કારણ નથી, જેવો જોઈએ તેવો બંદોબસ્ત થઈ ચૂકયો છે; માટે કહ્યું કે "અમારા કામમાં તારે કાંઈ ડહાપણ કરવાની જરૂર નથી, અમે શું કરીએ છીએ અને કેમ કરીએ છીએ તેનું તારે શું કામ છે? વધારે ડહાપણ કરવા જતાં મોકળનો જાન ખોઈ બેસીશ." આથી રાણીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. પણ આ રાજ્યલોભીને તેથી કાંઇ અસર થઈ નહિ. રણમલ ઝાઝી વાર ઉભો રહ્યો નહિ. હવે કેમ કરવું? આ લોભીઓનો લોભ કેમ અટકે, મોકળનો જીવ કેમ બચે, મોકળને રાજ્ય શી રીતે મળે, એ વિચારમાં રાણી ગુંથાઇ.

પોતાના બાપનો ને ભાઇનો દગો રાણીને માલમ પડવાથી તથા રઘુદેવ કે જેના ઉપર રાણીનો આધાર હતો, તેને દગાથી મરાવી નાખ્યાથી રાણી હિંમત ધારતી બેઠી. હવે રાણીએ ચંદ્રસિંહને યાદ કર્યો, પણ એકવાર તુચ્છકારી કાઢયા પછી હવે તે સંકટ સમયે સહાય કરશે કે નહિ, એ બાબતની રાણીના મનમાં ઘડભાંગ થવા લાગી. પણ ચંદ્રસિંહના સદ્દગુણોની ખરી કિંમત રાણીને હવે સમજાઇ. એક છુપા જાસુસને બોલાવી ચંદ્રસિંહ પાસે જવાને કહ્યું, અને પોતાનાં કરેલાં સઘળાં કામોની માફી આપવા તથા પોતાના ભાઈને મદદ કરવા સારૂ ચિતોડ આવવા માટે ચંદ્રસિંહને કહેવરાવ્યું. જાસુસ થોડેક દિવસે માંડુગઢ જઇ પહોંચ્યો, સઘળી વાતથી ચંદ્રસિંહને વાકેફ કર્યો, અને રાણીના ગુના માટે માફી માગી. ચિતોડમાં શા શા બનાવ બન્યા છે, એ સઘળાથી ચંદ્રસિંહ અગાઉથી વાકેફ હતો. તેણે જાસુસને પાછો વિદાય કર્યો, ને રાણીને ધીરજ આપવાને માટે કહ્યું.

જે શિકારીઓને ચંદ્રસિંહ પોતાની સાથે લઇ આવ્યો હતો, તે બધા પોતાનાં બૈરાંછોકરાંને ચિતોડમાં મૂકી આવ્યા હતા, માટે તેમને મળવાને બહાને એ સઘળાને ચિતોડમાં એકે એકે મોકલ્યા.

તેમને સમજાવ્યું કે "ચિતોડમાં ગયા પછી તમારે બધાએ છૂટક છૂટક દરવાન થઈને રહેવું." અને રાણીને કહેવડાવ્યું કે "તે મોકળને આસપાસનાં ગામડાંમાં રોજ લોકોને ઉજાણી આપવા ચિતોડ બહાર મોકલે. રોજ નિત્ય થોડે થોડે દૂર ઉજાણી કરવા જવું અને છેવટે દિવાળીને દિવસે ગસુંદા ગામમાં ઉજાણી આપવાને આવવું. (ગસુંદા ગામ માળવાના રસ્તાપર ચિતોડથી સાત માઇલ પર આવેલું છે) ત્યાં સંધ્યાકાળે ચંદ્રસિંહ લશ્કર સાથે આવી પહોંચશે." અમે આવીએ એટલે દરવાજા ખુલ્લા મૂકવા અને જરૂર પડે મારો લડાઇનો પોકાર સાંભળીને તરત અમારી વહારે તમારે બધાએ આવવું. માટે દિવાળીને દિવસે તમે હથિયારબંધ તૈયાર રહેજો. ભાઇઓ મારી આ શિખામણ ભૂલશો નહિ. પાપી રાઠોડોએ પાપી મુરાદ બર લાવવાને રાણીને ભોળવી મને ખસેડયો અને મેવાડમાં સઘળે રાઠોડો ભર્યા. હવે મારા વહાલા ભાઈ રઘુદેવને દગાથી મારી નાખી એ પાપીઓએ પોતાનો પાપનો ઘડો પૂરો કર્યો છે. એ પાપનો ઘડો ફોડવાનું આપણે માથે આવી પડયું છે. રાણીએ મારા ઉપર વહેમ આણ્યો તો તેથી શું થઈ ગયું? એ પાપીઓએ દગાથી ભોળી સ્ત્રીજાતિને ભોળવી, તો તેમાં રાણીનો કાંઇ દોષ નથી. ગમે તેમ હોય તોપણ બાપારાવળની ગાદીએ રાઠોડ આવે એ આપણે જીવતા છતાં કેમ બને? આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી રાણાની ગાદી રાઠોડોને ભોગવવા કેમ દેવાય? પછી જીવવું પણ શા કામનું? મોકળ મારો ભાઇ છે, મેં પોતે એને તખ્તનશીન કર્યો છે. હું તેનો પહેલા નંબરનો પટાવત છું, નીમકહલાલીથી નોકરી કરવાનું મેં પણ લીધું છે, અને નીમકહલાલીથી નોકરી બજાવવી એ મારી ફરજ છે. વળી રજપૂતોનો ધર્મ છે કે શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવું. નબળાને બળીઓ પીડે ને નબળો મદદ માગે, તો તેની વહારે ધાવું એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, તેથી આવે ટાણે મારા ભાઇઓ, આપણે કાંઇ કાંચળી પહેરી બેઠા નથી. રાઠોડો શું એમ ધારે છે કે હવે કોઇ ખરો સિસોદીઓ ચિતોડની ગાદીનું રક્ષણ કરવા આવે

એમ નથી ? આપણે તેમને બતાવીશું કે હજુ સિસોદીઆ મુઆ પડયા નથી. પણ આપણે મૂઠીભર જઇ ઝંપલાવીએ તે તો દીવામાં પતંગીઆં ઝંપલાવે તેવું થાય. આપણું કામ થાય નહિ, અને એ પાપીઓ પોતાની પાપી મતલબમાં પાર પડે, માટે આપણે યુક્તિ કરવાની જરૂર છે, તેથી તમે જાઓ અને મારી શિખામણ પ્રમાણે ચાલજો. તમારાં સગાંસહોદર તજી, મારા દુ:ખમાં ભાગ લેવાને મારી સાથે આવ્યા છો, તેવીજ રીતે મારા વહાલા દોસ્તો, તમે આ આ વખત પણ મારી સાથે રહેશો અને મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલશો એવી મનને ખાત્રી છે." આ પ્રમાણે શિખામણ દઇ ચંદ્રસિંહે તેમને વિદાય કર્યા. એ લોકોએ સઘળી વાતથી રાણીને વાકેફ કરી, અને ધીમે ધીમે અને થોડે થોડે ચિતોડને સઘળે દરવાજે તેઓ દરવાન થઇને રહ્યા.

રાણીએ તે દિવસથી ઘણી નરમાશ પકડવા માંડી. પોતાન બાપને અને ભાઇને મિઠાશથી બોલાવવા લાગી ને હશી ખુશીને વાતો કરવા લાગી. થોડા દિવસ વીત્યા પછી અને આસો મહીનો બેઠો ત્યારે રાણીએ પોતાના ભાઇને કહ્યું કે " ભાઈ, આગાઉના વખતમાં રાણાજી આસપાસના ગામોમાં ઉજાણી આપતા અને તેથી લોકો તેમના પર ખુશી રહેતા. હમણાની રાણાજીએ લોકોને ઉજાણી આપી નથી, તેથી તમારે માથે દોષ આવશે. મોકળ નાનો છે એટલે લોકો તમારો વાંક કહાડશે, માટે આપણા મોકળને રજા આપો તો આસપાસના લોકોને ઉજાણી આપવા જાય, તેથી તમારૂં સારૂં દેખાશે ને લોકો રાજી થશે." જોધાએ વિચાર કર્યો કે લોકો આપણા ઉપર નાખુશ છે તે એથી ખુશી થશે. બેનને ખોટું નહિ લાગે અને એમ કરવા દેવામાં જોખમ થોડું છે: આપણે પાકા બંદોબસ્તથી જવા દઇશું, તેમાં હરકત પડવાની નથી એમ વિચારી જોધે બેનને રજા આપી.

બીજા દિવસથી મોકળ આસપાસનાં ગામડાંમાં ઉજાણી આ-પવા લાગ્યો, અને કાંઇ ખટપટ ન થાય માટે જોધો પોતાનાં થોડાં માણસો તેની સાથે મોકલવા લાગ્યો. પણ ઉજાણી તો રોજની

લાગી. ઠરાવ પ્રમાણે હમેશાં માણસો જવા લાગ્યા, પણ કોઈવાર કાંઇ વહેમ જાય એવો બનાવ નહિ બનવાથી ચોકી પહેરો નરમ પડયો. વળી પોલિસમાં નવા રહેલા શિકારીઓનો પણ કોઇ વાર વારો આવતો. સરદાર તરીકે એક ભરોસાદાર રાઠોડ નીમ્યો હતો તે પણ રોજ રોજ સાથે જવાને કંટાળ્યો. દિવાળી અગાઉ ચાર પાંચ દિવસથી તે જતો બંધ થયો, માત્ર પોલિસ જતી. પેલા શિકારીઓએ એવી યુક્તિ કરી રાખી હતી કે દિવાળીને દિવસે પોતાનો વારો આવે. એ પ્રમાણે દિવાળીનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. મોકળ, દાઇ, પુરોહિત અને પોલિસ ગસુંદામાં આવ્યાં. લોકોને ઉજાણી આપી ને સંધ્યાકાળે સઘળાં તૈયાર થયાં. અંધારૂં થયું પણ ચંદ્રસિંહ જણાયો નહિ. દાઇ ને પુરોહિત ઘણાંજ નિરાશ થયાં. તેમણે ધાર્યું કે હવે ચંદ્રસિંહ આવે એમ લાગતું નથી. રાત ઘણી ગઇ એટલે ઉદાસ ચહેરે તેઓ પાછાં વળ્યાં. ચિતોડના દરવાજા નજીક આવ્યાં ત્યારે કેટલાક સવારો તેમની નજીક ઘોડાં દોડાવતા આવી પહોંચ્યા.

ઠરાવેલે વખતે આવી પહોંચવાને ચંદ્રસિંહે તૈયારી કરી પોતાનાથી જેટલાં બન્યાં તેટલાં માણસોનો જમાવ કરીને અને માંડુના રાજા પાસેથી કેટલીક મદદ લઇને તે ગસુંદે આવવા નીકળ્યો. રસ્તો લાંબો હોવાથી ત્યાં પહોંચતાં ધાર્યા કરતાં વધારે વાર લાગી. ગસુંદે આવ્યા ત્યારે ત્યાંથી તો ઉજાણી કરી મોકળ તરતનોજ ચિતોડ ભણી વળ્યો છે એવી ખબર પડી લઇ. બધા લશ્કરને આવી મળવાનું કહીને ચાળીશેક સવારો પોતાની સાથે લઇ ચંદ્રસિંહ ઘોડા દોડાવતો ચિતોડ ભણી ચાલ્યો,અને મોકળને ચિતોડ નજીક મળ્યો.સઘળા ખુશી થયા. દરવાનોએ દરવાજા તો ખુલ્લા મૂકેલાજ હતા, એટલે તેઓ અંદર દાખલ થયા અને રામપોળ આગળ આવી પહોંચ્યા. રામપોળ આગળ કેટલાક રાઠોડોએ પૂછયું કે તમે કોણ છો ? ચંદ્રસિંહે જવાબ દીધો કે અમે ગસુંદાના ગરાસીઆ છીએ, અને રાણાજીને ઉજાણીમાં વાર લાગ્યાથી વળાવવા આવ્યા છીએ. ચંદ્રસિંહે પોતાનો વેશ બદલેલો હતો, તેથી

તે રાઠોડોથી ઓળખાઇ ગયો નહિ, પણ એવામાં પાછળ રહેલું લશ્કર આવી પહોંચ્યું એટલે સઘળો ભરમ ખુલ્લો પડી ગયો.

હવે રાઠોડો પેલા ભાટી સરદારની સરદારી નીચે ચંદ્રસિંહની સામે લઢવાને આવ્યા. રાઠોડોને આવતા જોઈ ચંદ્રસિંહે પોતાની તરવાર ખેંચી, અને એનો દાખલો લઈ ચંદ્રસિંહના લશ્કરે પણ તરવારો ખેંચી રાઠોડની કતલ ચલાવવા માંડી.—આ હંગામામાં પેલા બસેં શિકારીઓ ચંદ્રસિંહને બહુ કામ લાગ્યા. ચંદ્રસિંહના અવાજથી તેઓ અને તેમના દોસ્તો હથિયારબંધ દોડી આવ્યા. કેટલાક તો દરવાજા બંધ કરી ચોકી કરવા રહ્યા કે રાઠોડો નાસી જાય નહિ. ભાટી સરદારે આ વખતે પોતાની બહાદુરી દેખાડી. એની નજર ચંદ્રસિંહને મારવા તરફ હતી. તેણે એકદમ ચંદ્રસિંહની નજીક આવી પોતાની કટારી તેના પેટમાં ભોંકવાનો વિચાર કર્યો, પણ સિસોદીઆના જબરા મારાથી તે નજીક આવી શકયો નહિ, તેથી તેણે પોતાની કટારી ચંદ્રસિંહ પર ફેંકી. ચંદ્રસિંહ એથી ઘાયલ થયો પણ લડાઈના ખરા જુસ્સામાં ચંદ્રસિંહને મન તે જખમ ફૂલના ઘા જેવો જણાયો. ચંદ્રસિંહને કટારી લાગતા પહેલાં તો એ કટારી ફેંકનાર ભાટી સરદારના એક તેજ તલવારથી ટુકડે ટુકડા થઇ ગયા. ભાટી સરદારના મૂવાથી તેની જગાએ જોધાનો એક ભાઇ સરદાર થયો, પણ હવે રાઠોડોનો દહાડો પૂરો થયો હતો. તેમનું આવી બન્યું હતું. રાણાની ગાદીને રાઠોડોથી મૂક્ત કરવાને, અને રઘુદેવનું વેર લેવાને પોતાનો વહાલો ચંદ્રસિંહ આવ્યો છે; એ વાતની ખબર પડતાંજ સઘળા ચિતોડીઆ હથિયાર બીડી મેદાન પડયા. ઘેર ઘેર, શેરીએ શેરીએ, ચકલે ચકલે ને ખુણેખાંચરેથી રાઠોડોને ખોળી કહાડી કતલ કરવા માંડી. સ્ત્રીઓ પણ બારીએથી ને જાળીએથી રાઠોડો પર પથરા, ઇંટો ને નળીઆં ફેંકવા મંડી. ચંદ્રસિંહના સોબતીઓને આથી વધારે ઉલટ આવી અને તેઓ બમણા જોસથી રાઠોડોપર તૂટી પડયા. હવે તેમને બચવાનો આરો રહ્યો નહિ. એ વખતે જેટલા રાઠોડ ચિતોડમાં હતા તે સઘળાને ચંદ્રસિંહે ને તેના સોબતીઓએ

કાપી નાખ્યા. જેઓ બચી જવા સારૂ ચિતોડમાંથી નાસી જવાને દરવાજા ભણી દોડયા તેમને પેલા દરવાનોએ પૂરા કર્યા. લડાઇ શરૂ થઇ તેવામાંજ દરવાજા બંધ થતા પહેલાં જોધો કેટલાક રાઠોડોને લઇને નાસી ગયો હતો તેજ માત્ર બચ્યા.

ગામમાં આ પ્રમાણે લડાઇ ચાલતી હતી તે વખતે મહેલમાં જુદોજ બનાવ બન્યો હતો. રાવ રણમલ, મોકળની માનીતી એક ખૂબસુરત દાસી સાથે હળેલો હતો. રણમલ દાસી સાથે રાત્રે મહેલમાં સુતો હતો તેવામાં પેલી દાસીને માલમ પડયું કે ચંદ્રસિંહે રાઠોડોની કતલ ચલાવવા માંડી છે. તેથી તેણીએ પોતાની આબરૂ જૂલમથી લૂંટી છે તેનો બદલો લેવાનો આ ઠીક લાગ છે, એમ વિચારી રાવની મારવાડી પાઘડી લીધી ને તે વડે રાવને પલંગમાં સૂતેલોજ ખાટલાની આસપાસ પાઘડીના બંધ નાખી બાંધી લીધો. એવામાં રાવને ખોળતું સિસોદીઆનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું. રણમલ જાગૃત થયો ને જુએ છે તો દુશ્મનોથી પોતે ઘેરાઇ ગએલો છે ને પોતાની પાસે હથિયાર વગેરે કાંઈ છે નહિ, તોપણ આ રાઠોડ રાજા ઘરડો છતાં નામર્દ ન હતો. સિસોદીઆ કરતાં તેનો જુસ્સો કાંઇ નરમ ન હતો. એક વાર મરતાં મરતાં પણ કંઈ પરાક્રમ કરી બતાવવું એમ ધારી તેણે એક જબરા જુસ્સાથી એવો તો આચકો માર્યો કે સઘળા બંધ તૂટી ગયા. પોતાની પાસે બીજું કંઈ હથિયાર તો હતું નહિ પણ ઢોલીઆ નીચે એક પિત્તળનું પૂજાપાત્ર હતું તે હાથમાં લઇ ઉભો થયો, અને તે વડે એણે એટલા તો જુસ્સાથી ઘા કરવા માંડયા કે તેથી ઘણા સિસોદીઆ ઘાયલ થઇ પડયા. પણ એ શૂરા રાવનું એ છેલ્લુંજ પરાક્રમ હતું. એક સિસોદીઆની ગોળી એના કપાળમાં વાગી, તેથી તે નીચે પડયો ને ત્યાંજ પૂરો થઇ ગયો.

જોધાના નાદાની વાત ચંદ્રસિંહને માલમ પડી કે લાગલોજ પોતાના પસંદ કરેલા માણસો લઈ તે જોધાની પછવાડે પડયો. ચંદ્રસિંહના ડરથી જોધો નાસતો નાસતો મારવાડના રણ ભણી જતો રહ્યો. ચંદ્રસિંહ રાઠોડની રાજધાની તરફ ચાલ્યો અને એકદમ હુમલો

ફરી મંડોર જીતી લીધું, અને તેના દીકરા મુંજોજી અને કુંતોજી પાછળથી આવી પહોંચ્યા, તેમને મંડોરનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપી પોતે પાછો ચિતોડ આવ્યો. રાઠોડોએ ચિતોડ પોતાના કબજામાં લીધું હતું તેનું વેર ચંદ્રસિંહે મંડોર પોતાના કબજામાં બાર વરસ સુધી રાખી વાળ્યું.

ચંદ્રસિંહને હવે કાંઇ કામ કરવાનું બાકી રહ્યું નહિ. ચિતોડની ગાદી રાઠોડોથી છોડાવી મોકળને શત્રુ વિનાનો કર્યો; પહેલાંની માફક ચિતોડીઓનું ચલણ ચાલુ કર્યું; રાઠોડોનો ઘાણ કહાડયો અને મંડોરનો પોતે બાર વરસ સુધી કબજો રાખી રાઠોડો ફરીને પોતાનું નામ લઈ શકે નહિ, એવી હાલતમાં તેમને આણી મૂકયા. હવે ચંદ્રસિંહે પોતાની જાગીરમાં પાછા જવાને રાણીની રજા માગી, પણ હવે તેની આવી અમૂલ્ય ચાકરીની કીમત રાણી સમજી હતી. તેનાથી મોકળને કોઇ જાતનો ડર નથી પણ ઉલટો આશરો છે, એમ તેણે જાણ્યું હતું, એટલે તેને કેમ રજા આપે ? ઘણી આજીજી કરીને મોકળ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવી શકે ત્યાંસુધી કારભાર કરવાને અને મોકળને સામેલ રાખી રાજ્યનીતિ શીખવવાને માગણી કરી. ચંદ્રસિંહે એ માગણી કબુલ રાખી ને પોતે મરતા સુધી ત્યાંજ રહ્યો. અને મોકળને રાજ્યનીતિથી સઘળી રીતે વાકેફ કર્યો. મોટો થયા પછી જો કે મોકળ પોતે રાજ્ય ચલાવતો હતો, પણ ચંદ્રસિંહને પોતાના સલાહકાર તરીકે રાખ્યો હતો, અને કોઇ વાર તે એની સલાહથી ઉલટો ચાલ્યો ન હતો.

અહીં આગળ લાખારાણાની વાત પૂરી થાય છે. તે વખતના રાજાઓ ને રજપૂતો કેવા શૂરા ને પ્રમાણિક હતા, પોતાની રૈયતના સુખ પાછળ કેટલું લક્ષ આપતા, વેપાર રોજગાર વધે, કારીગરોને ઉત્તેજન મળે અને રૈયત આબાદ થાય તેવા કેટલા બધા ઉપાયો કરતા, મુલક વધારવા કરતાં અને ખજાનામાં પૈસા ભરવા કરતાં રૈયતના સુખ તરફ કેટલું ધ્યાન આપતા, એ આ વાત પરથી માલમ પડે છે. રૈયતનું રક્ષણ કરવું, તે સુખી ને આબાદ થાય તેવા ઉપાયો

કરવા, એજ લાખારાણાનું નિત્યકર્મ હતું. લાખા કરતાં તેનો દીકરો ચંદ્રસિંહ વધારે ચઢિઆતો માલમ પડતો હતો. તેના ગુણોની પ્રશંસા લોકોમાં લાખા કરતાં વધારે થતી હતી. લાખારાણાની મશ્કરી ઉપરથી મંડોરની કુંવરીને પોતે પરણ્યો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ રાણાની ગાદીનો પોતાનો હક્ક છોડીને સરદાર થઇ રહ્યો; સારી રીતે રાજ્ય ચલાવતાં છતાં પણ જ્યારે રાણીએ તેના ઉપર વહેમ આણ્યો, ત્યારે રાજ્યકારભાર છોડીને પરરાજ્યમાં જઇ પોતાના ગુણોવડે ત્યાં પ્રખ્યાત થયો. એજ રાણીએ જ્યારે પોતાના સંકટને સમયે ચંદ્રસિંહને પોતાની મદદે બોલાવ્યો ત્યારે તેના કરેલા અવગુણ મનમાં નહિ લાવતાં, રાણીને ને રાણાને દુઃખમાંથી છોડાવ્યાં અને મરતા સુધી એકનિષ્ઠાથી, સાફ દીલથી અને પાક દાનતથી મેવાડનું રાજ્ય ચલાવ્યું. આવા કારભારીઓ, આવા લોકો અને આવા રાજાઓ આપણા દેશમાં આ સમયે હોય તો રૈયતને કેટલું સુખ આપી શકે, રૈયતને કેટલી આબાદ કરી શકે અને પોતાના નામ અમર કરી રૈયતનો કેટલો બધો આશીર્વાદ લે ? તેઓ આ લોકમાં કેટલી કીર્તિ મેળવે અને છેવટે ઈશ્વરને ખુશ કરી પરલોકમાં કેટલું સુખ પામે ?

પ્રકરણ ૫ મું.

મોકળ.

(ઇ. સ. ૧૩૯૮ થી ઇ. સ. ૧૪૧૯ સુધી.)

ચંદ્રસિંહે ગાદીનો દાવો છોડી દીધાથી મોકળ ઇ. સ. ૧૩૯૮-માં મેવાડની ગાદીએ બેઠો. એ વરસ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં નોંધ રાખવા જોગ છે. તૈમુરલેને મધ્ય એશિયામાં *ચગીતાઇ રાજ્ય સ્થાપીને

* તૈમુર વંશના તાર્તારિના રાજ્યને ચગીતાઇ રાજ્ય કહે છે.

અને કૉન્સ્ટાન્ટિનોપલનું રાજ્ય તાબે કરીને એ વરસમાં હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરી, પણ એ સ્વારીને મેવાડના ઇતિહાસ સાથે કાંઇ સંબંધ નથી. કેમકે તૈમુરલેન દિલ્હી ઉપર તૂટી પડીને ચાલ્યો ગયો. એ વખતે દિલ્હીમાં તઘલખ વંશનો છેલ્લો પાદશાહ મહંમદશાહ રાજ્ય કરતો હતો. એ મહંમદ તૈમુરથી હારીને ગુજરાતમાં નાસી આવ્યો. એ નાસી જવાનો રસ્તો એણે મેવાડમાં થઇને લીધો, તેથી ઘેલોટીઓ સમજ્યા કે મહંમદ મેવાડ જીતવા આવે છે, માટે મોકળે લશ્કર જમાવીને મહંમદ સાથે અરવલ્લીની સામી બાજુએ રાયપુરના મેદાનમાં લડાઇ કરીને તેને હરાવ્યો, તેથી તેને ગુજરાતમાં જવાનો બીજો આડફેટો રસ્તો લેવો પડયો. મોકળે આ જીતનો લાભ લઇને પોતાના લશ્કરને આગળ દોરી સાંભર અને તેની પાસેનું ખારૂં સરોવર લઇ લીધું. તૈમુરના હુમલાથી દિલ્હીના રાજ્યની ખાખાવીખી થઇ ગઇ હતી, તેથી મોકળે દિલ્હીના રાજ્યનો ઘણો ભાગ જીતી લીધો, પણ મુસલમાની રાજ્ય મજબુત થવાનું હિંદના નસીબમાં હતું અને સિસોદીઆને દિલ્હી સાથે હજુ ભારે ટક્કરો લઇ ખરાબીમાં પડવાનું હતું. તેથી મોકળ દિલ્હીની પડતીના વખતનો આ સમયે લાભ લઇ શકયો નહિ.

મોકળને ત્રણ કુંવર ને એક કુંવરી મળી ચાર છોકરાં હતાં. કુંવરીનું નામ લાલબાઇ હતું. લાલબાઇનું લગ્ન ગાગ્રોનના ખીચી રાજા વેરે કર્યું હતું. એ રાજા ઉપર માળવાના મુસલમાન પાદશાહ હુસંગે સ્વારી કરી હતી તેથી ખીચી રાજાએ મોકળની મદદ માગવાને પોતાના દીકરા ધીરજને મોકલ્યો. તે વખતે રાણાની છાવણી મદારીઆમાં હતી. ત્યાંના પહાડી લોકોએ બળવો કર્યો હતો, તે સમાવવાના કામમાં રાણો રોકાયો હતો તેવામાં ધીરજ ત્યાં આવ્યો, તેથી રાણાએ તેને જોઇતી મદદ આપી. રાણા મોકળની જિંદગીનો અંત પણ દાદરીઆમાંજ આવ્યો. તેનાથી તેના કાકાની અજાણતાં મશ્કરી કરી જવાઇ, તેથી તેણે તેને મારી નાખ્યો.

હમીરના દીકરા ખેતસી રાણાના ઔરસ પુત્ર ચાચા ને મેરા એ બે હતા. ખેતસી રાણો એક ખૂબસુરત સુથારણને પરણ્યો

હતો. *તેના આ બંને કુંવર હતા એમ કહે છે. રાણાઓ જો કે તેમના ઉપર મહેરબાની રાખતા હતા, તોપણ દરબારમાં તેમની બેઠક બીજા વર્ગના ઉમરાવોથી નીચે હતી. આ વખતે રાણા મોકળે તેમને સાતસેં સવારોની સરદારી આપી હતી, ને તેઓ પણ મદારીઆમાં

---

* ભાટ લોકો એ વિષે નીચે પ્રમાણે વાત કહે છે—

આ વાત હમીરસીંગના બાપ ઉરસીની વાતને મળતીજ છે. ઉરસી એક રજપૂતાણીને અને ખેતસી એક સુથારણને પરણ્યો હતો, તે તથા બીજો કેટલોક તફાવત હોવાથી એ વાત આપવાની જરૂર છે.

એક દિવસે ખેતસી રાણો શિકારે જઇ પાછો આવતો હતો તેવામાં તેને વાટમાં એક બાઇ ભાતું લઇને ખેતર ભણી જતી જણાઇ. તેને રાણાના માણસોએ કહ્યું કે બાઇ તું આ તરફ નહિ જતી કેમકે નાળાની બોમાં એક સિંહ પડેલો છે તે તને મારી નાખશે. તે વખતે તે બાઇએ જવાબ દીધો કે ઠીક. એમ બોલી તે સિંહની કાંઇ પણ દરકાર રાખ્યા વગર તેજ તરફ ચાલી; તેની પાસે કાંઇ પણ હથિયાર ન હોવાથી રાણાજીએ વિચાર્યું કે બાઇ વગર વિચારી જાય છે, પણ સિંહ તેને મારી ખાશે, માટે આપણે એની પાછળ એના રક્ષણ સારૂ જવું જોઇએ. રાણાજીને પોતાની પાછળ આવતા જોઇ બાઇ બોલી કે મહારાજ મારી ફીકર આપને રાખવાને કાંઇ કારણ નથી. આપ સુખેથી મહેલે પધારો. મને કંઇ સિંહની નવાઇ નથી ને મને તે કાંઇ કરી શકનાર નથી. છતાં જો આપને ભરોસો પડતો ન હોય તો આપ મારી સાથે ચાલો, ને મને એક ભાલો આપો, એટલે હું આપને મારા બોલની ખાતરી કરી આપીશ. રાણાએ એ બાઇને એક ભાલો આપ્યો તે લઈને એ બાઇ પેલા સિંહની બો ઉપર ગઇ. ત્યાં નીચે નજર કરી તો સિંહને પડેલો દીઠો. પડેલા સિંહને સાવચેત ન હોય તેવી હાલતમાં ઓચિંતો મારવામાં બહાદુરી નથી પણ બાયલાપણું છે; એમ વિચારી તેણીએ પડેલા સિંહ ઉપર ધીરેથી ભાલાની અણી ભોંકી. આથી તે ચમકી ખીજવાઇને ગાજી

રાણાની સાથેજ હતા. ચાચા ને મેરા ઉપર કેટલાક સરદારો દ્વેષબુદ્ધિથી જોતા હતા ને તેમના પર વેર લેવાનો લાગ ખોળતા હતા. એ લાગ તેમને મદારીઆમ મળ્યો.રાણો મોકળ, તેના કાકા, ને કેટલાક સરદારો એક સમયે ઝાડીની ઘટામાં રાવણું કરવા બેઠા હતા. તે વખતે રાણાએ એક ઝાડનું નામ એક ચોહાણ સરદારને પૂછ્યું.

ઊઠયો, ને કૂદીને બહાર આવ્યો. એવામાં પેલી બાઇએ એવા તો જોરથી ભાલો માર્યો કે તે સિંહને વીંધીને આરપાર નીકળી ગયો ને સિંહ તેજ જગાએ મરણ પામ્યો. રાણો એ બાઇની આવી બહાદુરી, ધીરજ ને હોશિયારી જોઇને બહુ તાજુબ થયો ને એ બાઇનું નામ, ઠામ ને જાત પૂછી લઇ ઘેર ગયો.

એ બાઇ જાતની સુથારણ હતી. આવી ખૂબસુરતીની સાથે બહાદુરી રહેલી હોવાથી રાણાએ તેની સાથે પરણવાને માગું મોકલ્યું. હાલના રાજાઓ મલાવવાની પેઠે ખૂબસુરત સ્ત્રીઓ જોઇ વ્યભિચાર કરે તે કરતાં, ખેતસીરાણાનો આ વિચાર હજારગણો સારો છે. રાણાનું માગું આવેલું જોઈ સુથાર તો ખુશી ખુશી થઇ ગયો. પણ રાણાએ ઘડીઆં લગ્ન લેવડાવ્યાં હતાં, કેમકે રાણો સુથારણ સાથે પરણે છે એ વાત રાજ્યભાટના જાણવામાં આવે તો એ વાત બંધ રખાવે, તેથી રાણો થોડા માણસો ને ગોર લઇ સુથારણને ત્યાં પરણવા ગયો, પણ તે વખતે કોઇપણ ભાટ ચારણને માંડવામાં પેસવા દેવાની મના કરી હતી. રાણાજી પરણવા બેઠા તે વખતે પરણવાની વિધિ થતાં ગોરે રાણાજીને માથું નીચે નમાવવા કહ્યું. એ સાંભળી એક ભાટનું નાનું છોકરૂં છાનુમાનું ત્યાં પેસી ગયું હતું, તે છોકરૂં બોલી ઊઠયું, અલ્યા ગોર, મહારાજ આટલા બધા નીચે નમ્યા છે, તોપણ હજુ તારે કેટલા નીચે પાડવા છે ? ચિતોડનો રાણો એકલિંગજીની નિષ્કલંકી ગાદીનો ધણી ને બાપા રાવળનો વંશજ એક સુથારણને પરણવા આવ્યા છે, એટલા નીચા તો નમ્યા છે, ને હજુ કેટલા નીચા નમાવવા છે ?

પછી સરદારે પોતે જાણુતો ન હોય એવો ડોળ કરીને રાણાના કાનમાં કહ્યું કે કાકાને પૂછો, તેમને માલમ હશે. ચૌહાણ સરદારના આ માર્મિક બોલનો ભાવ મોકળના સમજ્યામાં નહિ આવ્યાથી તેણે પૂછ્યું, કે કાકા, આ ઝાડ શાનું છે ? તેથી ચાચા ને મેરા સમજ્યા કે આપણે સુથારણના પેટના છીએ, તેથી આ ઝાડનું નામ પૂછીને રાણો આપણી મશ્કરી કરે છે. પણ ખરૂં જોતાં રાણો આ વાતમાં નિર્દોષ હતો. બંને ભાઇઓએ રાણા ઉપર એ દ્વેષ રાખીને રાણો માળા ફેરવતો હતો તે વખતે ઓચિંતા જઇને તરવારના ઝટકાથી તેને મારી નાખ્યો. રાણાનું ખૂન કરીને સવાર થઇ લાગલાજ તેઓ ચિતોડ ગયા. તેમને ચિતોડ લેવાની આશા હતી, પણ કિલ્લેદારે તેમને કિલ્લામાં પેસવા દીધા નહિ તેથી તેઓ મદારીઆ નજીકના એક મજબુત કિલ્લામાં આવી ભરાયા.

આ સાંભળી રાણાજીએ તેના તરફ જોયું તો પોતાનાજ રાજ્ય બારોટનો છોકરો દીઠો. રાણાજી એથી શરમાયા ને હીણું તો લાગ્યું પણ શું કરે ? પરણવા આવેલા પાછા કેમ જવાય ? તેથી પરણીને સુથારણને ઘેર લઇ ગયા. એ સુથારણના છોકરા ચાચા ને મેરા હતા. તેઓ ઘણા બહાદુર ને શૂરા હતા, તેથી ખેતસી રાણાને લાગ્યું કે એ બંને લાખા સાથે કજીઓ કરીને મેવાડના ધણી થશે. પણ મેવાડની નિષ્કલંકી ગાદીએ સુથારણના છોકરા બેસે એ રાણાને ઠીક લાગ્યું નહિ, તેથી રાણાએ મરતી વખતે એ બંને ભાઇઓને દેશવટો દેવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ ચાચા ને મેરાએ મેવાડની ગાદીનો દાવો નહિ કરવાને સોગન ખાધાથી, તથા લાખારાણાને તેમના ઉપર પ્રીતિ હોવાથી તેમણે મેવાડના ત્રીજા દરજ્જાના સરદાર થઇ રહેવાનું કહ્યું હતું ! તેથી તેઓ દરબારમાં રહેતા હતા પણ મોકળરાણાએ તેની હાંસી કરવાથી તેમણે તેને મારી નાખ્યો. છેવટે કુંભારે એ બંનેને માર્યા ત્યારે તેમના છોકરા દક્ષિણમાં જઇ વસ્યા.

મોકળનું ખૂન થયાથી તેનો મોટો દીકરો કુંભો નાસીને મોકળના મોસાળીઆ મંડોરના રાવને આશ્રયે ગયો. તેમણે તેને આ અણીની વખતે સારી મદદ કરી, રાઠોડનું લશ્કર લઇ કુંભો મોકળના ખૂનીઓની પાછળ પડયો ને મદારીએથી તેમને નસાડી મૂકયા, તેથી તેઓ છુપાઇ ગયા ને રાતાકોટના ડુંગરમાં એક મજબુત ગઢ બાંધી ત્યાં રહ્યા. ચાચા ને મેરા એક ચૌહાણ ઠાકોરની કુંવારી કન્યાનું હરણ કરી લાવ્યા હતા; તે ઠાકોરનું નામ સુજો હતું. એ સુજો પણ ચાચા ને મેરા ઉપર વેર લેવાને તેમની શોધમાં હતો. તેણે ચાચા ને મેરાનું રહેઠાણ ખોળી કાઢયું. એટલામાં કુંભો મારવાડીનું લશ્કર લઇ તેને દેલવાડામાં મળ્યો. સુજાએ પોતાની સઘળી હકીકત કુંભારાણાને જાહેર કરી, તે ઉપરથી તેઓ સઘળા રાત્રે રાતાકોટના ડુંગરીગઢમાં આવ્યા ને નીસરણીઓ મૂકી ઓચિંતા ગઢ ઉપર ચઢી ગયા; અને ચાચાને અને મેરાને મારી નાખ્યા. એ રીતે પોતાના બાપને મારનારનું વેર લઈ કુંભોરાણો ચિતોડ આવ્યો.

રાણા મોકળમાં સિસોદીઆનું ઉપરીપણું કરવાના અને મેવાડનું રાજ્ય ચલાવવાના સઘળા ગુણ લાખારાણાના જેવા હતા. એ લડાઇમાં બહાદુર ને રાજ્ય ચલાવવામાં હોશિયાર હતો. મકાનો બંધાવવાનો શોખ પણ એનામાં લાખારાણા કરતાં કાંઇ ઓછો ન હતો. લાખારાણાએ બંધાવવા માંડેલો રાજ્યમહેલ મોકળે પૂરો કરાવ્યો. એ મહેલનાં ખંડીઅરો આજે પણ છે. તેણે પશ્ચિમના ડુંગરમાં ચતુર્ભુજનું દેવળ બંધાવ્યું. તૈમુરની સ્વારીથી તથા મહમદની નબળાઇથી અને તેના પછી સૈયદવંશી પાદશાહો પણ તેવાજ નબળા નીકળ્યાથી દિલ્હીની પાદશાહત એટલી બધી નબળી થઈ ગઇ હતી, કે મોકળ વધારે જીવ્યો હોત તો તેનો લાભ લઇને મેવાડનું રાજ્ય વધારે મજબુત ને વિસ્તીર્ણ કરી શકયો હોત, પણ તેના અકાળ મૃત્યુથી ને શરૂઆતમાં કુંભાનું ધ્યાન બીજી તરફ રોકાવાથી દિલ્હીની પડતી થતી બચી. રાણો મોકળ ૨૧ વરસ રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૪૧૯ માં મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું.

કુંભોરાણો

કુંભોરાણો ગુજરાતમાં પણ મશહૂર છે. એક પછી એક એમ બહાદુર અને પરાક્રમી રાજાઓ કેટલાક સૈકા સુધી એક રાજ્યગાદી ભોગવે, એવું ઇતિહાસમાં કવચિતજ જોવામાં આવે છે, પણ એવો બનાવ મેવાડમાં બન્યો છે. મેવાડની કીર્ત્તિનો રસ્તો હજુ તો અર્ધો થયો છે. મેવાડ પોતાના શત્રુઓ ઉપર મેળવેલી જીતનો ઉપભોગ હજુ હમણાં કરતી હતી. હુન્નરના ને કારીગરીના નમુનાને ધર્માંધ અલ્લાઉદ્દીને નાશ કર્યાને સો વરસ થઈ ગયાં હતાં. તેના હુમલાથી થએલા જખમોમાંથી ચિતોડ પાછું તાજું થયું હતું, તથા ચિતોડના બચાવ માટે જેઓ કેસરીઆં કરી મરણ પામ્યા હતા, તેમને ઠેકાણે તેજ કામ માટે નવા શૂરવીરો તૈયાર થયા હતા. કાકેસસની તળેટીમાં અને ઓકસસ નદીના કાંઠા ઉપર મેવાડ ઉપર તૂટી પડવાને જે તોફાન એકઠું થતું હતું, તથા જે તોફાન કુંભાના પૌત્ર સંગ ઉપર તૂટી પડયું હતું, તે તોફાનની સામા થવા સારૂં જે જે તૈયારી કરવી જોઇએ, તે સઘળી કુંભારાણાએ કરી. હમીરના જેવી ચંચળાઇથી ને લાખારાણાના જેવી હુન્નર વગેરેને ઉત્તેજન આપવાની હોંશથી, તથા એ બંનેની અક્કલ જેવી અક્કલથી અને બંને કરતાં બળવાન નસીબથી સઘળાં કામોમાં એણે ફતેહ મેળવી. કગર નદીના કાંઠા ઉપર જ્યાં સમરસ રાણો શાહબુદ્દીન સામે બહાદુરીથી લડતાં મરાયો હતો, ત્યાં આગળ એકવાર ફરીને મેવાડનો વાવટો કુંભારાણાએ ઉરાડયો.

દિલ્હીમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું ત્યારથી કુંભોરાણો ગાદીએ બેઠો ત્યાંસુધીમાં ૨૪ પાદશાહ અને એક બેગમ મળીને ૨૫ રાજ્યકર્તા થયા હતા; અને ચિતોડમાં તેટલાજ સમયમાં માત્ર અગિઆર રાજા થયા છે. તેમાંના કેટલાક તો પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરતાં

કરતાં પોતાના દેશમાં ને પરદેશમાં મૂઆ છે. તેથી દિલ્હીના દરેક પાદશાહનું રાજ્ય સરાસરી ૯ વરસ ને મેવાડના દરેક રાણાનું રાજ્ય સરાસરી ૨૩ વરસ આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે એ મુદ્દતમાં દિલ્હીના પાદશાહી કૂળમાં કેવી કાપાકાપી થઈ હતી, અને મેવાડના રાણાઓના કુટુંબમાં કેવો સંપ હતો.

તઘલખ વંશના નબળા પાદશાહોના વખતમાં તેમના સૂબા સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. તેમણે જુદે જુદે ઠેકાણે સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં. જ્યારે કુંભો રાણો મેવાડમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે માળવામાં ને ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની પાદશાહો રાજ્ય કરતા હતા. ધીમે ધીમે એ બંને રાજ્યો જોર પર આવ્યાં, ને તેમણે આસપાસનાં રાજ્યો જીતીને તેમને ખંડીઆં બનાવ્યાં. મેવાડનો કુંભારાણો પણ એ જ રીતે પોતાનું રાજ્ય મજબુત પાયા પર લાવતો હતો. મોકળના અચાનક મોતથી, મોકળના કાકાના કજીઆથી ને કુંભાની નાની ઉમરથી, આસપાસના પહાડી લોકો નિરંકુશ થયા હતા, તેમને મોકળના કાકાનો નાશ કર્યા પછી કુંભારાણાએ વશ કર્યા. મુલકનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો પછી તેને મજબુત કરવા તરફ તેણે લક્ષ લગાડયું. ડુંગરોમાં જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાઈ ત્યાં ત્યાં કિલ્લા વગેરે બંધાવી પોતાનું રાજ્ય મજબુત કર્યું. કુંભાની બહાદુરી, ચપળતા ને હોશિયારી જોઇ સઘળા ખંડીઆ રાજાઓ અસલની માફક કુંભાને માન આપવા લાગ્યા. દિલ્હીના પાદશાહો તે વખતમાં એટલા નબળા થઈ ગયા હતા, કે તેમના તરફથી રાણાને લગાર પણ ચિંતા ન હતી. પણ મેવાડની દક્ષિણ હદ ઉપર મેવાડને શાંતિનો ભંગ કરનાર મુસલમાની રાજ્યો તે વખતે જોરપર આવ્યાં હતાં. તેઓ મેવાડના હિંદુ રાજ્યને બળવાન થતું જોઈ અદેખાઇ કરવા લાગ્યાં. પોતાની પાડોશમાં હિંદુ રાજ્ય બળવાન થાય તે તેમનાથી કેમ ખમી શકાય? તેથી એ રાજ્ય તોડીને તેને મુસલમાની રાજ્ય સાથે જોડી દેવાનો કે છેવટે તેને પોતાનું ખંડીઉં રાજ્ય બનાવવાનો વિચાર કર્યો, પણ તે કામ ગુજરાત કે માળવા બેમાંથી એકે રાજ્યથી એકલે હાથે બને

તેમ ન હતું. તેઓ સિસોદીઆના પરાક્રમથી કાંઇ અજાણ્યા ન હતા, તેથી ગુજરાત ને માળવાના પાદશાહોએ મેવાડ જીતવાને સંપ કર્યો. બંને પાદશાહોએ પોતપોતાથી એકઠું થઇ શકયું તેટલું લશ્કર જમાવ્યું, ને બંને લશ્કર એકત્ર થઈ મેવાડ જીતવાને ચાલ્યાં.

માળવા ને ગુજરાતના પાદશાહો મેવાડ જીતવાની તૈયારી કરે છે, તે વાત કાંઇ છૂપી ન હતી. તાબાના ખંડીઆ રાજાઓનાં લશ્કરનું એકઠું થવું કાંઇ છૂપું રહે તેમ ન હતું. તેમ તેઓ ગમે તેટલી છૂપી તૈયારી કરે તોપણ તે કુંભારાણાની ચંચળ દ્રષ્ટિથી છૂપું રહી શકે તેમ ન હતું. કુંભારાણાને પોતાના ભટકતા છૂપા જાસુસોથી માળવા ને ગૂજરાતના પાદશાહોના વિચારની શરૂઆતથીજ ખબર મળી હતી. કુંભોરાણો આ મુસલમાન પાદશાહોથી હરભડી જાય તેવો ન હતો. તેણે મુસલમાન પાદશાહો કરતાં પણ વધારે ચપળતાથી લડાઇની તૈયારી કરવા માંડી. મેવાડી પટાવતોનું લશ્કર તો જ્યારે બોલાવે ત્યારે હાજર હતું, એટલુંજ નહિ પણ તે સિવાય મેવાડના ખંડીઆ ને તાબેદાર રાજાઓ પણ મુસલમાનોનું વેર લેવાને અને મેવાડનું રક્ષણ કરવાને એક પછી એક ઉલટભેર આવવા લાગ્યા. દિનપ્રતિદિન ચિતોડના લશ્કરમાં માણસોની ભરતી થવા માંડી.

જ્યારે સઘળા રાજારાણાઓ ને રાવપટાવતો પોતાનાં લશ્કર લઇ આવી રહ્યા, ત્યારે તે સઘળાઓને દરબાર ભરી ભેગા કર્યા. લડાઇ શી રીતે ચલાવવી ને કયાં કરવી, સામા જવું કે મુસલમાનોને આગળ આવવા દેવા વગેરે બાબત ઉપર વિચાર કરવાને સઘળા એકઠા થયા. દરેક જણ પોતપોતાના વિચાર જણાવવા લાગ્યા. તે બધાના વિચારનો સાર એટલોજ હતો, કે મુસલમાનો વગર લેવાદેવા આપણા ઉપર ચઢી આવે છે. તેમને લડાઇ કરવા આવવાનું આપણે એક પણ કારણ આપ્યું નથી. તેમણે હાથે કરીને આ લડાઇ વહોરી લીધી છે, ને મેવાડના સૂતા સિંહોને છંછેડયા છે. માટે તેઓ આપણા મુલક ઉપર ચઢી આવી રૈયતને ભયભીત કરે, ખેતરો વણસાડે, અને ગામડાં લૂટીને બાળે, તે કરતાં આપણે

પોતેજ તેમના મુલક ઉપર ચઢી જવું એ વધારે સારૂં છે. એ બાબતમાં સઘળા એકમત થયા, એટલે રાણાજીએ બીજે દિવસે સવારમાં લશ્કરને ચિતોડની બહાર ચોગાનમાં એકઠા થવાનો હુકમ કર્યો. આ વખતે સલુંબરનો ચંદ્રસિંહ મરણ પામ્યો હતો, પણ તેનો દીકરો ચંદ્રસિંહ જેવોજ બહાદુર નર ચિતોડનો મુખ્ય પટાવત હતો.

બીજો દિવસ થયો. સૂર્યોદયથી ચિતોડની બહાર ડંકા ગડગડવા લાગ્યા ને નિશાન ફરકવા લાગ્યાં. ઢોલ, તાસાં, ભેર ને શરણાઇના સૂર ગવાવા લાગ્યા. ભાટ, ચારણ ને બંદીજન શૂરી કવિતાઓ ગાવા લાગ્યા. મહાભારતમાંથી, પૃથુરાજ રાસામાંથી, ખોમાન રાસામાંથી અને બીજાં જુનાં વીરરસ કાવ્યોમાંથી ભાટચારણો વીરરસનાં કાવ્યો ગાતા હતા. તે સાંભળતાં બાયલાને પણ શૂર ચઢે તો આ બહાદુર રજપૂતો દુશ્મનો ઉપર ઘા કરવાને એક પગા થઇ રહે, તેમનાં રૂવાં ભાલાની માફક ઉભાં થાય તો તેમાં શી નવાઇ છે? સલુંબ્રા સર્વથી પ્રથમ આવ્યા. તે પછી રાઠોડ, ચૌહાણ, ઝાલા, પરમાર, હાલા ને બીજા સિસોદીઆ પટાવતો એક પછી એક પોતાના લશ્કર સાથે આવીને ખડા થયા. રજપૂત લશ્કર બધુંજ ઘોડેસવાર હતું. પગપાળે લઢવું રજપૂતો પસંદ કરતા નથી, તેથી પાયદળ તો થોડુંજ જણાતું હતું. લડાઇના હાથીઓની હાર લાંબી લાગેલી હતી. આજસુધી મેવાડના કોઇ રાણાએ એટલા હાથીઓ લડાઇમાં દોર્યા ન હતા. પહોર દહાડો ચઢતામાં તો સઘળું લશ્કર જમા થઈ ગયું, એટલે રાણાજી પધાર્યા. રાણાજી આવ્યા તે વખતે બધા લશ્કરે મેઘગર્જનાની પેઠે જયજયકારના ઘોષથી તેમને વધાવી લીધા તે પછી સઘળા ચૂપ થઇ ગયા. રાણાજીએ સઘળાને નીચે પ્રમાણે હુકમ આપ્યો.

મારા બહાદુર શૂરા સામંતો ને સરદારો, લડાઇમાં કેમ વર્તવું ને લડાઇ કેવી રીતે કરવી, કે કેવું પરાક્રમ બતાવવું, એ તમને કહેવાની જરૂર નથી. તમે ને તમારા બાપદાદા એજ કામ કરતા આવ્યા છો. મુસલમાનો આપણા ધર્મના ને તેથી આપણા દેશના દુશ્મનો છે. તેમને હરાવી તેઓ જે ઇચ્છાથી આપણા મુલક ઉપર

ચઢી આવે છે, તેમને નિષ્ફળ કરવા, એજ આપણું આજનું કર્ત્તવ્ય છે. મારા બહાદુર વીરાઓ, તમે જેવી ઉલટથી મને સહાય કરવાને અને આપણા દેશનું ને ધર્મનું રક્ષણ કરવાને આવ્યા છો તેવીજ ઉલટથી છેવટ સુધી ચાલશો એવી મને ખાતરી છે. તમે જાણો છો કે માળવાના ને ગુજરાતના પાદશાહોનાં એકત્ર લશ્કર આપણા મુલક ઉપર ચઢી આવવાને નીકળી ચૂકયાં છે; ને તે થોડા રોજમાં આપણા મુલકમાં દાખલ થશે, માટે તે પહેલાં આપણે જઇ પહોંચી, તેમનાજ મુલકમાં આપણે જંગ મચાવવો. આ લડાઇમાં આપણી ફતેહ છે એતો નક્કીજ છે; કેમકે ધર્મ આપણા તરફ ને અધર્મ તેમના તરફ છે. આ લડાઇનુ મૂળ આપણે નથી પણ તેઓ છે. માટે પરમેશ્વર તેમને તેમના અધર્મનું ફળ આપશે. રજપૂતોનો ધર્મ શો છે, તે તમે જાણો છો. દુશ્મનને પીઠ બતાવવી એ આજ સુધી કોઇવાર મેવાડના ઇતિહાસમાં બન્યું નથી, ને બનવાનું પણ નથીજ. જીતીને કે રણસંગ્રામમાં પડીને સ્વર્ગમાં જવું એમાંજ મારા વહાલાઓ, આપણી રજપૂતવટ રહેલી છે. તે વટ તમે છેવટ સુધી સાચવજો, એજ મારી ભલામણ છે. લડાઇમાં જીત મેળવીને આ લોકમાં અમર કીર્તિ મેળવવી કે લડાઇમાં કામ આવી પરલોકમાં જવું, એ બેજ રસ્તા માત્ર રાજ્યપુત્રોને માટે છે. તમે પણ એજ રસ્તાના ભોગી ને ઉત્સાહી છો, માટે હવે ચાલો કે આપણે આપણા દુશ્મનોને ભેટી તેમનો નાશ કરીએ.

રાણાજીના મોંમાંથી છેલ્લો શબ્દ નીકળ્યો કે સઘળા સરદારો મહારાણા કુંભાજીની જે બોલાવી પોતપોતાનાં લશ્કર ગોઠવી મીસલ પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યાં. એક લાખ કરતાં વધારે સવારો ને પાળા એ ઠેકાણે મળેલા હતા. ચૌદસેં હાથીઓની હલગાર લાગેલી હતી. લશ્કરની હારની હાર ચાલવાથી જાણે મોટો મહાસાગર રેલ્યો હોય એવું જણાતું હતું. લશ્કરની ઉલટ ને જુસ્સો એટલાં જણાતાં હતાં કે જાણે મેવાડીઓ માળવાને ઉપાડીને દરીઆમાં નાખવાને જતા ન હોય! પાયદળની, ઘોડાંની ને હાથીઓની ગરદીથી

સૂર્ય છવાઇ ગયો, ને ચોમાસામાં જેમ સૂર્ય વાદળાંમાં પેસી જવાથી અંધારકોટ બને, તેમ અંધારકોટ બની ગયો. ઘોડાઓના થડકારાથી ધરતીકંપની પેઠે ધરતી ડોલવા લાગી. રસ્તે ચાલતાં કાઇ ઠેકાણે સિંધુરાગ તો કોઇ ઠેકાણે ચંદના ભુજંગ પ્રયાત થડકારાબંધ બોલાતા હતા. કેટલાક બહાદુર ક્ષત્રિપુત્રો તો પોતપોતાના પરાક્રમનીજ વાતો કરતા ચાલ્યા જતા હતા. મુસલમાનો પરની રીસથી થએલી રાતી આંખો સિંદુરીઆ રંગની બની ગઇ હતી. તેમના અંતઃકરણમાં ઘરબાર ને કુટુંબ પરિવાર પરની માયાનો અંશ પણ રહ્યો ન હતો. રસ્તે ચાલતાં સઘળા શૂરવીરોના હાથ હથિયાર ને ઘોડો બરાબર કબજે રાખવામાં ને તેમની ચંચળ ને ક્રોધી સિંદુરીઆ આંખ દુશ્મનની તપાસ રાખવામાં ને ચારે તરફ જોવામાં રોકાઇ હતી. તેમના તીણા કાન "દુશ્મન આવે છે." એવો બોલ સાંભળવાને અધીરા થઇ ગયા હતા; અને એવો બોલ કાને પડે કે ઘોડાને એડી મારી કુદાવી પાડવાને તેમના પગ તૈયાર રહ્યા હતા. આવા લડાઇનાજ રસીઆ, મારવું કે મરવું એવાજ નિશ્ચયવાળા બહાદુર સુભટોની આગળ જાણે મેરૂ ઉખેડી નાખવો હોય તોપણ કાંઈ ગણતીમાં નથી એવું જણાતું. લશ્કર ગમે તેટલું ઉલટમંદ ને જુસ્સાવાળું હતું, તોપણ પોતાના સરદારનો એક શબ્દ કાને પડે, કે તરતજ સ્થિર ને શાન્ત પડી જઈ, તે સાંભળી તેના હુકમ પ્રમાણે કરવાને તે તૈયાર થઇ જતું.

એમ કરતાં બીજે દિવસે રાણા સાહેબ પોતાના મુલકની હદ ઉપર આવ્યા. મેવાડ ને માળવાની હદ જાણે કુદરતેજ જુદી પાડી હોય તેવું એ સ્થળ હતું. માળવાની હદમાં પેઠા કે એક મોટું વિશાળ મેદાન આવ્યું. એ મેદાન મેવાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી ઢાળ પડતું માળવામાં પૂરૂં થતું હતું. ત્યાં આગળ બન્ને બાજુએ ઘીચ જંગલો હતાં કે જ્યાં હજારો માણસો ભરાઇ રહે તોપણ માલમ ન પડે. મેવાડના મુલકમાં પેસવાનો માર્ગ બે ડુંગરાની વચ્ચેની ખીણમાં હતો. રાણાસાહેબે લડાઇની આ જગા પસંદ કરી. એ ખીણની

ઉપલાણમાં ને ડુંગરાની બખોલોમાં કેટલુંક લશ્કર પાછળ રાખ્યું ; કેટલુંક બંને તરફની ઝાડીમાં છુપું રાખ્યું. ઝાડીમાંના લશ્કરને હુકમ આપ્યો કે મુસલમાનો ડુંગરાની ખીણ સુધી આપણા લશ્કરની નજી આવે કે તેમણે બંને બાજુથી અમુક નિશાની કરી એકદમ સાથે ધસારો કરવો; અને ખીણમાં રાખેલા લશ્કરને હુકમ કર્યો કે મુસલમાનો પીઠ બતાવે કે તેમણે તેમની પાછળ પડી તેમનો ઘાણ કહાડવો. ત્યાંસુધી તેમણે લડાઇથી અળગા રહેવું. સલુંબ્રાને પોતાન માણસો સાથે આગળ જઈ મુસલમાનો ક્યાં ને કેટલા છે તેન તપાસ કરી લાવવા મોકલ્યો, અને રાણાજી પંડે મેદાનમાં લશ્કરને મુખ્ય ભાગ રાખી પંડાવ નાખી રહ્યા; પણ તે સઘળાંને ભેરીને નાદ સાંભળતાંજ તૈયાર થઇ જવાનો હુકમ હોવાથી તેમણે પોતપોતાના ઘોડા તંગબંધ તૈયાર રાખેલા હતા.

ચંદાવત પટાવત (સલુંબ્રાવાળો) પોતાના માણસો લઇ ઘોડે ઠેકાવતો આગળ ચાલ્યો. એટલામાં થોડે દૂર આકાશમાં ધૂળ ઊડતી જણાઇ. તે ઉપરથી સલુંબ્રાને જણાયું કે એ મુસલમાની લશ્કર આવતું હશે, તેથી તેણે પોતાના માણસોને પાસેની ઝાડીમાં ઉભા રહેવાનો હુકમ કર્યો. તેની પાસે માત્ર હજાર બારસેં માણસો હતાં તોપણ તેના મનમાં એવી ઉમેદ હતી કે મુસલમાનોને મારી હઠાવવાનું માન મનેજ મળે તો ઠીક, પરંતુ તેની એ હોંસ પૂરી પડે તેમ ન હતું. તે શૂરા અને ડાહ્યા ચંદ્રસિંહનો શૂરો ને ડાહ્યો પુત્ર હતો. આખા મહાસાગરમાં તેનું લશ્કર બિંદુ માત્ર હતું. ગુજરાત ને માળવાનું સઘળું મુસલમાની લશ્કર મેવાડીઓ પર જીત મેળવવાનો લાહાવો લેવાને એકઠું થઇ આવતું હતું. બંને લશ્કરના પાદશાહી સરદારો પણ શૂરા ને પરાક્રમી હતા. તેઓ તેમના લશ્કરને હિંદુઓ ઉપર વેર લેવાને ઉશ્કેરી ઉલટભેર લાવતા હતા. તેમનું લશ્કર લડાઇની ગોઠવણીમાંજ ચાલતું હતું. આખા લશ્કરનો કોટ ને કોટ ચાલતો હોય તેવા મજબુતાઇથી ને દ્રઢતાથી ચાલતા હતા. તેઓ બેભાન કે નાઉમેદીમાં ચાલતા ન હતા. દુશ્મનો જે ઘડીએ નજરે

પડે તે ઘડીએ લડવાને તેઓ તૈયાર હતા: એવા લશ્કરને ચંદ્રાવતથી ભેદી શકાય તેમ ન હતું. એ લશ્કર પર પડવું તે પતંગીઆની પેઠે દીવામાં ઝંપલાવા જેવું હતું. ડાહ્યો સલુંબરા પાસેની એક ટેકરીપર ચઢી લાંબી દ્રષ્ટિથી જોવા લાગ્યો તો લશ્કરનો લાંબો મજબુત કોટ ધસારાબંધ ચાલ્યો આવતો હોય તેમ જણાયાથી તે તાબડતોબ નીચે ઉતરી પોતાના માણસો લઇ પાછો વળ્યો, ને દોડતે ઘોડે જઇ રાણાજીને ખબર આપી કે મુસલમાની લશ્કર અસંખ્ય છે, ને તે ધસારાબંધ ચાલ્યું આવે છે, માટે આપણે પણ તેમને ભેટવાને તૈયારી કરવી જોઇએ.

આ વાત સાંભળતાંજ રાણાજીએ ભેરીનો નાદ કરાવ્યો કે સઘળા સિસોદાઓ સવાર થઇ હથિયારબંધ સજ્જ થઈ ઉભા. રાણાસાહેબે પંડે તાકીદથી વ્યૂહરચના કરી. વ્યૂહરચના કરવામાં કુંભારાણો સમરસિંહરાણાથી ઉતરે તેવો ન હતો. પોતાની જમણી બાજુએ સલુંબરાને અને ડાબી બાજુએ હાડાને રાખી મધ્યમાં મુખ્ય લશ્કરનો ભાગ પોતાની પાસે રાખ્યો, અને હાથીઓનો કોટ એવી રીતે બનાવ્યો કે મુસલમાનો એકદમ ધસારો લાવી શકે નહિ, અને રજપૂતોને એકદમ ધસારો લઇ જવો હોય તો જગા આપી શકે. બધું લશ્કર ખીણથી અડેલું નજીક રાખ્યું કે મુસલમાનો ઠેઠ પાસે આવી શકે અને ઝાડીમાંનાં માણસો એકદમ બે પડખેથી કે પાછળથી ધસારો લાવી શકે. આ પ્રમાણે ગોઠવણી કરતામાં તો મુસલમાની લશ્કરી કોટ સુસવાટા કરતો આવી પહોંચ્યો. મુસલમાનો પણ બેભાન ન હતા. તેમણે રજપૂતોને અડગ ઉભેલા દીઠા. આ વખતે માત્ર ચાર ઘડી દિવસ બાકી હતો. રજપૂતોને દીઠા કે મુસલમાનો તેમના પર જવાનો હુકમ માગવા લાગ્યા. રજપૂતો પણ તેટલાજ અધીરા થયા. રાણાના લશ્કરની રચના જોઇ મુસલમાન પાદશાહોએ પણ પોતાનાં લશ્કર તાબડતોબ તે પ્રમાણે લડાઈની રચનામાં ગોઠવી દીધાં. વ્યૂહરચનામાં મુસલમાનો કાંઈ રજપૂતોથી ઉતરે તેવા ન હતા. મુસલમાની લશ્કરનો દરિયો ઉલટાયો જોઇ સામાવાળા રજપૂતો ન હોય તો

ખચીત તેમનું કાળજું ફાટી જાય તેવું હતું. અસંખ્ય મુસલમાની લશ્કરની સામા લાખ રજપૂતો છતાં મૂઠીભર જેવા જણાતા હતા. તોપણ રાણી જાયા તે સઘળાને કાપી નાખવાને આતુરતાથી રાણાજીના હુકમની રાહ જોવા લાગ્યા.

રાણાજીએ વિચાર્યું કે દુશ્મનના સંખ્યાબળ આગળ આપણાથી હાથી પર લઢી શકાશે નહિ, ને લશ્કરની વ્યવસ્થા જાતે કરવાની હોવાથી હાથી પર વખતે આપણી ઇચ્છા સફળ નહિ થાય. મુસલમાનોની સંખ્યાબળ સામે થવામાં જાતબળ અજમાવ્યા વગર ફાવીશું નહિ, અને જાતબળ હાથી કરતાં ઘોડા ઉપર ઠીક ફાવશે એમ વિચારી રાણાજી ઘોડેસવાર થયા. તેમણે પ્રથમ પોતાની પાસેના લશ્કરને એકદમ ધસારો કરી મુસલમાનોની હરોલ તોડીને તેમને ગભરાટમાં નાખવાનો હુકમ કર્યો. પોતાનું લશ્કર પાછું હઠે નહિ માટે મુસલમાનોએ પોતાના હાથીઓ પાછળ રાખ્યા હતા, પણ રાણાજીએ ધાર્યું કે તેમની આગલી હરોલ પાછી હઠે તો તેમનું સઘળું લશ્કર ગભરાટમાં પડશે, એટલે આપણું ઝાડીમાં રાખેલું લશ્કર તેમને કાપી નાખશે. રાણાજીએ પ્રથમ પંડે ધસારો કર્યો ને તેમની પડખે સલુંબરા ને હાડા પણ તેટલીજ દઢતાથી ચાલ્યા. રજપૂતો ઉઘાડી તરવારે હરહર મહાદેવ કરતા આવતા જોઇ મુસલમાનો પણ દીનદીનનો પોકાર મારતા આગળ ધસ્યા. રજપૂતો મરવું કે મારવું એવા ઇરાદાથી એવી તો દ્રઢતાથી ધસ્યા કે મુસલમાનોની આગલી હરોલ કપાઇ ગઇ. પરંતુ મુસલમાનો એવા ધીરપણાથી લઢ્યા કે તેમની આગલી હરોલ કપાઇ ગઇ તોપણ તેથી લગારે નહિ ગભરાતાં કે નહિ ડરતાં તેઓ પણ જાણે બીજા રજપૂતોજ ન હોય તેમ મુએલાનાં મડદાં ઉપર થઇને આગળ ચાલ્યા. માળવાનો મહંમદશાહ પંડે લશ્કરના મધ્ય ભાગમાં ને તેની જમણી બાજુએ ગુજરાતનો અહમદશાહ પાદશાહ હતો. બંને પાદશાહ પોતપોતાના લશ્કરને ઉશ્કેરતા ને પાણી ચઢાવતા હતા. તેમના પંડના પરાક્રમથી મુસલમાની લશ્કર અચળ કિલ્લા માફક ઉભું રહી લડતું હતું. જે માણસો કપાતા તેની

જગા બીજાથી વીજળીના ચમકારા માફક પુરાતી હતી, કે જેથી તે કયારે અને શી રીતે પુરાઇ તે રજપૂતોને માલમ પણ પડતું નહિ. પ્રથમ હુમલામાં રાણાજીએ ધારેલી ધારણા અફળ ગઇ. તેમનો હુમલો નકામો ગયો, પણ શૂરા સિસોદીઆ પોતાનું કામ પાર પાડયા વિના પાછા હઠે તેમ ન હતું. પ્રથમ હુમલો નિષ્ફળ ગયાથી ક્ષત્રિપુત્રો વધારે જોસપર ચઢયા. રાણાજીનાં રૂવાં ભાલાની માફક ઉભાં થયાં. તેમણે બૂમ પાડીને કહ્યું કે મારા શૂરા સિસોદીઆઓ ચાલો ફરીને વધારે જુસ્સાથી મારી સાથે ચાલો. હું તમારી આગળ થાઉં છું. એ તુર્કડાઓના શા ભાર છે? આપણા એકલિંગજી સહાય છે ત્યાં એ મુસલ્લાઓનું શું ચાલવાનું છે, માટે ચાલો મારા શૂરા વીરાઓ ચાલો, તેમને મારીને હડાવીએ. એમ બોલતાં બોલતાં પોતાના ઘોડાને એડી મારી એવો ઠેકાવ્યો કે મહંમદશાહના હાથીના માવતના એકજ ભાલે પ્રાણ લીધા. એટલામાં પડખેથી મહંમદશાહનો ઘા આવ્યો તે રાણાજીએ જાળવી લીધો. રાણાજીને જોખમમાં પડેલા જોઇ હાડા ને સલુંબરા, લુણાવત ને દુલાવત એમ સઘળા પટાવતો કુદી પડયા, અને તેમણે વીજળીના ચમકારા માફક ચળકતી તરવારો ને ભાલા એવા તો જુસ્સાથી ચલાવ્યા કે ઘણા મુસલમાનો ધૂળ ફાકતા નીચે પડયા, અને કેટલાકનાં ધડ–શીશ જુદાં પડયાં. રાણાજીની પાસે મુસલમાનોના મડદાંનો ઢગલો થયો. માવત મરાયાથી મહંમદશાહ ઘોડેસવાર થયો ને પોતાનો દાખલો આપી પોતાના લશ્કરને શૂર ચઢાવવા લાગ્યો. અહમદશાહ પણ પોતાના મિત્રની મદદે દોડી આવ્યો. મુસલમાનોએ રાણાજીને મારવાને ઘણાંએ ફાંફાં માર્યા, તેમણે ઘણાએ ઘા કર્યા, પણ રાણાજી ચપળતાથી તે બચાવી લેતા ને તેમના ઉપર ઘા નાંખનારના કડકા તેજ ક્ષણે ઉગામેલો ઘા નાંખતા પહેલાં થઇ જતા. આ પ્રમાણે મોખરે ખરો રણજંગ જામ્યો છે, લોહીની રેલો વહે છે, મડદાંના ઢગલા પડે છે, એક બીજાને મારવામાં આંધળા થઇ મંડેલા છે, એટલામાં મુસલમાની લશ્કર બંને બાજુથી અંદર દબાતું ચાલ્યું. તેમનામાં "દગો દગો,

માર્યા માર્યા”નો અવાજ થવા લાગ્યો. ચોમાસામાં લીલું ઘાસ કાપે તેમ બંને બાજુથી મુસલમાનોને કાપતા રજપૂતો આવી પહોંચ્યા. ઝાડીમાંના રજપૂતોએ નીકળી આવી મુસલમાનોને કાપતા જોયા કે રાણાજી ને તેમના પટાવતો વધારે જુસ્સામાં આવ્યા. તેઓ વધારે દઢતાથી ને હિંમતથી આગળ કાપવા લાગ્યા. ચારે બાજુથી મુસલમાનો ઘેરાઈ ગયા. હવે તેમનો કોઈ ઉપાય ન રહ્યો. તેમનામાં હાહાકાર વરતાઇ ગયો. તેઓ ગભરાઇને નાસભાગ કરવા લાગ્યા. હવે કોઈ ઉપાયે તેઓ એકઠા થઇ દઢતાથી ઉભા રહી લડે એવું ન હતું. ગુજરાતનો પાદશાહ તો પોતાના લશ્કરને પડતું મૂકીને ગડબડાટમાં પોબારા ગણી ગયો હતો. મહંમદશાહે મુસલમાનોની કાપાકાપી અટકાવી, તેમને દઢતાથી લડવાનો ઘણોએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે વ્યર્થ ગયો. જેમ જેને ફાવ્યું તેમ તે નાસવા લાગ્યા. મહમદશાહને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી કે આપણી જીત થશે પણ તે આશા ભંગ થઇ. તે પંડે નિરાશ થઇ ગયો. એટલામાં રાણો કુંભા ને કેટલાક ઝાલાએ આવીને મહંમદશાહને ઘેરીને પકડી લીધો. મહમદશાહ પકડાયાથી મુસલમાનો હિંમત હારી ગયા ને તેઓ પીઠ બતાવી નાસવા લાગ્યા. એટલામાં પહાડમાં રાખેલું તાજું લશ્કર દોડી આવ્યું. તેમણે નાસતા મુસલમાનોને પકડી પાડયા. જેમણે હથિયાર મૂક્યાં તેમને પકડી લીધા ને જેઓ સામા થયા તેમને કાપી નાખ્યા. એ પ્રમાણે પહોર વાર ઉપર જેઓ રજપૂતો ઉપર જીત મેળવવાની પૂર આશામાં આવેલા તેમની ખાખાવીખી થઈ ગઇ.

આ પ્રમાણે મુસલમાનો પર સંપૂર્ણ જય મેળવી રજપૂતો પાછા ફર્યા. પણ તેમાં રજપૂતોને ઓછી હાનિ થઇ નહિ. તેમના મોટા મોટા સરદારો ને શૂરવીર માણસો ઘણા મરાયા હતા, પણ તે બદલો મુસલમાન પાદશાહને કેદ કરીને લાવ્યાથી વળી ગયો હતો. કુંભારાણો એ પ્રમાણે બે બળવાન મુસલમાની રાજ્યોનાં એકત્ર સૈન્ય ઉપર જીત મેળવી ચિતોડ નજીક આવ્યો, ને વિજયની ધામધુમથી તેણે સઘળા લશ્કરને ચિતોડમાં દાખલ કર્યું. ચિતોડી રજપૂતાણીઓએ અને

નગરની બીજી સ્ત્રીઓએ એ શૂરા સૈન્યને પુષ્પથી વધાવી લીધું. રાણાજીની અંબાડી પણ પુષ્પથી છવાઇ ગઈ. આખે રસ્તે આકાશમાંથી ફૂલોનો વરસાદ વરસ્યો. ફૂલથી આખો માર્ગ ભરાઇ ગયો. એ રીતે રાણાજી વિજય કરી ઘેર પધાર્યા. ઇ. સ. ૧૪૪૦*

ઘેર આવ્યા પછી રાણાજીનો વિચાર મુસલમાનો પર મેળવેલા વિજયની યાદગીરી કેવી રીતે રાખવી તેમાં રોકાયો હતો. માળવાનો શાહ અને તેનું બાકીનું લશ્કર ચિતોડમાં કેદી તરીકે રાખેલું હતું. પોતાના પટાવતોનાં લશ્કર પણ હજુ વેરાયાં ન હતાં. એટલામાં કુંભારાણાને ખબર મળી કે દિલ્હીનું બાદશાહી લશ્કર મેવાડ ઉપર આવે છે. રાણાજીએ જીતના તાજા મદમાંજ પોતાના શૂરવીર સૈન્યને પાદશાહી લશ્કર ઉપર લઈ જવામાં લાભ છે, એમ વિચારી લડાઇનો ડંકો વગડાવ્યો. માળવાના મહંમદશાહને પોતે કેદ કરીને લાવ્યા હતા છતાં રાણાજી તેને પોતાના મિત્ર તરીકે માન આપતા હતા. શરણે આવેલાને અપમાન આપવાનું બાયલાપણું રજપૂતોમાં હતુંજ નહિ. રાણાજી મહંમદશાહને કોઇ જાતની ઉણપ પડવા દેતા નહિ. તેમણે માળવી લશ્કર પણ કેદ કરી રાખ્યું ન હતું. તેઓ સઘળા મેવાડીઓના મેમાન તરીકે પળાતા હતા. મહમદશાહ તો શું પણ આ મુસલમાન સિપાઇઓ પણ રાણાજીની મેમાનગતથી એટલા ખુશી ખુશી થઈ ગયા હતા, કે કુંભારાણાએ દિલ્હીના પાદશાહી લશ્કરના સામા જવાને લડાઇનો ડંકો વગડાવ્યો ત્યારે મહંમદશાહે અને તેના લશ્કરે રાણાજીની સાથે પોતાનાજ જાતભાઇઓ સામા લડવા લઇ જવાને અરજ કરી. મેમાનગતનો-સલુકાઇની વર્તણુકનો બદલો મુસલમાન જેવી રજપૂતોની ધર્મશત્રુ જાત પણ ભૂલી નહિ. ગુણનો બદલો ભૂલી જાય એવા મુસલમાનો પણ નથીજ. રાણાજીએ પણ મુસલમાનો પર ભરોસો રાખ્યો, કેમકે તેમની વર્તણુક સારી હતી તથા તેમને

* કેટલાક લખનારા આ લડાઇ ઇ. સ. ૧૪૫૦ માં થઈ હોય એમ જણાવે છે. જો એ વાત સાચી હોય તો તે વખતે ગુજરાતમાં અહમદશાહ નહિ પણ કુતુબશાહ પાદશાહ હતો.

પોતાને ચપળ દૃષ્ટિ ઉપર ને બળ ઉપર ભરોસો હતો. તેથી તેમને પણ પોતાની સાથે લીધા. છતાં અગમચેતી વાપરી પોતાના વિશ્વાસુ રજપૂત સરદારોને તે ઉપર બારીકીથી નજર રાખવાને ચેતાવી રાખ્યા.

માળવી ને મેવાડી લશ્કર ઉત્તરમાં પાદશાહી લશ્કર તરફ આનન્દોત્સાહમાં ચાલ્યું. થોડે દિવસે તેઓ જુનજુનું નામે જગા આગળ આવી પહોંચ્યા. તેની નજીકમાંજ પાદશાહી લશ્કર પણ પડાવ નાખી રહેલું હતું. તે રજપૂતોને માલમ પડતાંજ તેઓ લડાઈની હારમાં ગોઠવાઇ ગયા. દિલ્હીની પાદશાહત જો કે આ વખતે પડતીમાં આવી ગઈ હતી, તોપણ પાદશાહી લશ્કર ને સરદારો એ પડતીનો અટકાવ કરવાને અને દિલ્હીની પાદશાહત મજબુત કરવાના ઇરાદાથી આ વખતે આવ્યા હોય એમ જણાયું. પાદશાહ પંડે એ લડાઇમાં હાજર હતો. પાદશાહી લશ્કર પણ ખૂબ જુસ્સાથી લઢ્યું. પ્રથમ તો કોની જીત થશે તે શક પડતું જણાયું. એક વખતે તો મુસલમાની લશ્કરે એવો જબરો હુમલો કર્યો કે રજપૂતોની હરોલ તૂટી ગઇ ને તેમના લશ્કરમાં ભંગાણ પડશે એમ જણાયું. પણ ડાબી તરફથી મહંમદશાહ મુસલમાન છતાં જાણે દિલ્હીના પાદશાહ ઉપર વેર હોય તેમ પોતાના લશ્કર સાથે ઘૂમવા લાગ્યો, ને જમણી તરફથી રાણોજી પંડે પોતાની હરોલ તૂટેલી જોઇ દોડી આવી નાહિંમત થતા રજપૂતોને હિંમત આપી ઉશ્કેરવા લાગ્યા. રાણાજીના ગમે તેટલા પ્રયત્ન છતાં પણ જો મહંમદશાહે ખરા મનથી મહેનત ન કરી હોત તો રજપૂત લશ્કરમાં પડેલું ભંગાણ એકઠું થવું મુશ્કેલ હતું, પણ ધન્ય છે મહંમદશાહને કે તેણે પોતાની કરેલી મેમાનગતનો બરાબર બદલો વાળ્યો. તેણે પોતાને હરાવનાર ઉપરનું વેર વિસારી અચ્છી મદદ કરી. તેના મુસલમાન લશ્કરને અને સરદારોને ઓછી શાબાશી ઘટતી નથી. તેમણે દગો તો ન જ કર્યો, પણ ખરા અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરી. જો આ વખતે મહંમદશાહ મુસલમાન પાદશાહને મળ્યો હોત તો રજપૂતોનું શું થાત તે કળી શકાતું નથી, પણ શાબાશ છે મહંમદશાહને કે રજપૂતોનો તૂટેલો જુસ્સો તેણે સાંધ્યો, ને રજપૂતોને હારના

અપમાનમાંથી ઉગારી જીતની કીર્ત્તિ અપાવી. મહંમદશાહને અને તેના મુસલમાન લશ્કરને પોતાના પક્ષમાં રહી લઢતું જોઈ, તથા રાણાજીનું પંડનું પરાક્રમ જોઇ રજપૂતોને તાજો જુસ્સો ભરાઇ આવ્યો, અને હરહર મહાદેવ કરતા ને એકલિંગજી અને રાણાજીની જય બોલાવતા એટલા આવેશથી મુસલમાનો પર તુટી પડયા, કે તેમની આગળ પાદશાહી લશ્કરથી ટકાયું નહિ. પાદશાહ પંડે નાસી ગયો ને તેનું લશ્કર તારાજ થઇ ગયું. રજપૂતોએ તેમની પૂઠ પકડી ને હિસારનો કિલ્લો જીતી તેના ઉપર રાણાજીનો વાવટો ચઢાવ્યો. આ પ્રમાણે સમરસિંહની હારને ઠેકાણે ફરી મેવાડનો વાવટો ઊડતો જોઇ રજપૂતો અતિ આનંદમાં આવી ગયા. ને પછી કુંભોરાણો ચિતોડ આવવા નીકળ્યો.

આ લઢાઇમાં માળવી લશ્કર એવું એક દીલથી વર્ત્યું કે મહંમદશાહ ઉપર રાણોજી બહુજ ખુશી થયા. આ વખતે મહંમદશાહને કેદ કર્યાને પૂરા છ માસ થયા હતા. રાણાજીએ વિચાર્યું કે મહંમદશાહ જેવા મૈત્રીભાવથી ચાલનારને કેદી તરીકે રાખી તેનું રાજ્ય બીજાને ભોગવવા દેવું એ સારૂં નહિ; તેથી તેમણે મહંમદશાહને પોતાની ઇચ્છા જણાવી. રાણાજીએ દરબાર ભરીને મહંમદશાહને સરપાવ આપ્યો તથા લશ્કરને અને સરદારોને ઘટીત વિદાયગીરી આપી; એટલુંજ નહિ પણ મહંમદશાહ પાસે હતું તેટલા લશ્કર વડે માળવાની ગાદી પાછી મેળવવી મુશ્કેલ હોવાથી રાણાજીએ લશ્કરની યોગ્ય મદદ પણ આપી. રાણાજીની આવી ઉદારતા તથા પોતાના પ્રત્યે પ્રીતિ જોઇ મહંમદશાહે મરતાં સુધી રાણાજી સાથે મૈત્રી રાખવાને કુરાનના સોગન ખાધા. રાણાજીની આવી હેતાળ વર્ત્તણુકથી મહંમદશાહ તો શું પણ તેના મુસલમાન સરદારો ને લશ્કર પણ રાણાજી ઉપર ફીદા ફીદા થઈ ગયા, ને થાય તેમાં નવાઇ પણ શી? તે વખતના રજપૂતોની ને મુસલમાનોની ખાસિયતમાં મોટો તફાવત હતો. જ્યારે મુસલમાનો દુશ્મનને મારવામાં, તાબે થએલાને પણ મારી જુલમથી વટાળવામાં, કે ક્રૂરતા કરવામાં ખુશી થતા; ત્યારે બહાદુર પણ ઉદાર રજપૂતો શરણે આવેલાને મારતા નહિ,

એટલુંજ નહિ પણ ઉલટા તેના ઉપર ઉદારતા બતાવતા. નિર્બળ, હથિયાર રહીતને શરણે આવેલાના ઉપર હાથ ઉગામવા જેવું હીચકારાપણું રજપૂતો બીજા કશામાં સમજતા નહિ. મહમદશાહને દંડ લઇ છોડવાને બદલે રાણાજીએ ઉલટો તેને સરપાવ આપ્યો ને લશ્કરની મદદ કરી વિદાય કર્યો. એ તે વખતના મુસલમાનોના જાતિસ્વભાવથીજ ઉલટું હતું. એટલું છતાં મારે કહેવું જોઇએ કે માળવાનો મહંમદશાહ પણ રાણાજીની એ ઉદારતાને ખરેખર યોગ્ય હતો. તેનું, તેના સરદારોનું ને લશ્કરનું દીલ કુંભારાણાની આ અણધારી અનહદ ઉદારતાથી ભરાઇ ગયું ને છેવટ સુધી તેઓ તેની સાથે નેકીથી ચાલ્યા. ઉદારતાથી ચાલ્યાનો બદલો હંમેશાં ઉદારતાથીજ વળે છે.

આ બે જીત મેળવ્યાથી કુંભારાણાને કાંઇ જંપવા વારો આવ્યો નહિ. નાગોરનો મુસલમાન સુબો ગુજરાતના પાદશાહની મદદથી મેવાડ સાથે લડાઇ કરવાને તૈયાર થયો. હિસારના કિલ્લા ઉપર રાણાજીનો વાવટો ફરકતો જોઇ તેની આંખમાં તસીઆ આવ્યા. ગુજરાતનો પાદશાહ પણ પોતાની હાર થવાથી તથા ભુંડી રીતે ભાગવું પડયું હતું, તેથી લાગેલુ કલંક ધોઈ નાખવાની આશાથી તે પોતાના સગા નાગોરના સુબાની વહારે આવવાને તૈયાર થયો. એ રીતે નાગોર અને ગુજરાતનાં લશ્કર મળીને મેવાડ જીતવાની આશા રાખવા લાગ્યાં. આ વાત સાંભળી કુંભારાણાએ ફરીને મુસલમાનો પર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરી; અને બધું લશ્કર જમાવ થયું કે તેમને પોતાની સાથે નાગોર ઉપર ચઢી જવાનો હુકમ કર્યો. રસ્તે જતાં દક્ષિણ તરફથી ગુજરાતનું લશ્કર નાગોરની મદદે જતું જણાયું. રાણાજીએ ધાર્યું કે બંને મુસલમાની લશ્કર એકઠાં થયા પછી એટલે મુસલમાનો વધારે મજબુત થયા પછી લડવું, તે કરતાં બંને લશ્કરને છુટક છુટક હરાવવાં એ બહુ સહેલું પડશે; માટે તેમણે ગુજરાતના લશ્કરનો નાગોર જવાનો રસ્તો રોકી પડાવ નાખ્યો, ને એ લશ્કરને આવવાની રાહ જોવા લાગ્યા. આગળ ઉપર મારવાડના

જશવંતસિંહે આરંગઝેબ સાથે ક્ષિપ્રા નદી ઉપર લઢાઇ કરી. તે વખતે તેણે જાણી જોઇને ગુજરાતના મુરાદને પોતાના લશ્કર સાથે ઔરંગઝેબને મળી જવા દઈ બંને બળવાન થયા પછી બંનેને સામટા હરાવવાનો લોભ કર્યો, પણ ઉલટો તે હાર્યો ને પોતાની ને પોતે જેના પક્ષમાં રહી લઢયો તેની ખરાબી કરી. તેવી ભૂલ આ વખતે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી કુંભારાણાએ કરી નહિ તેથી પરિણામ સારૂં આવ્યું. તેમની ધારણા સફળ થઇ. થોડા દિવસમાં ગુજરાતના પાદશાહનું બળવાન લશ્કર રાણાની છાવણી નજીક આવી પહોંચ્યું. એ લશ્કર પોતાની થએલી હારનું સાટું વાળવાની ઉલટમાં જોરભેર આવ્યું હતું. પરંતુ તેમને માલમ ન હતું કે આપણને નાગોર પહોંચતા પહેલાં રસ્તામાંજ રાણા સાથે લઢવું પડશે; પણ રાણાજીની અગમચેતી ને દીર્ઘદૃષ્ટિથી તેઓ નાગોર જવા પામ્યાજ નહિ. રજપૂતોનું લશ્કર પોતાનો જવાનો માર્ગ રોકીને પડેલું હોવાથી તેને વટાવીને જવાય તેમ ન હતું. તેમ તેમની ચંચળ દૃષ્ટિ ચુકાવીને આડફેટો રસ્તો પણ લેવાય તેમ ન હતું. મુસલમાનો પણ બહાદુર લડવૈઆ ને જીતવાની પૂરી આશામાં હતા, તેથી તેમણે તેજ જગાએ રજપૂતો સાથે લઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. બને લશ્કરો વચ્ચે ભારે જંગ મચ્યો, પણ તેમાં છેવટે મુસલમાનો હાર્યા ને તેમને નાસીને પાછું આવવું પડયું.

ગુજરાતનું લશ્કર હારીને પાછું ગયાની ખબર નાગોર પહોંચી કે નાગોરનો સૂબો નરમ પડયો. તેણે રાણાજીની માફી માગી તે તેમણે ઉદાર દીલથી આપી; પણ તે માફ તેણે માત્ર નામની માગી હતી. તેને તૈયારી કરવાને થોડો વધારે વખત જોઇતો હતો. રાણાજી તો નિશ્ચિંતપણે પાછા કોમલમેર આવ્યા.

ગુજરાતનું લશ્કર હારીને ગયું તે ગુજરાતના કુતુબશાહ પાદશાહથી ખમાયું નહિ. હિંદુથી મુસલમાન હારે તે કેમ ખમાય ? તેથી પ્રથમ કરતાં વધારે બળવાન સેના જમાવી. આ વખતે તેણે જાતે નાગોરની મદદે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. કુતુબશાહ પોતાની સેના લઇ

આગળ ચાલ્યો, ને શિરોહી જઇને ત્યાંના રાજાને હરાવી કોમલમેર ગયો. પણ રાણાજીએ મુસલમાનો ઉપર બહાદુરીથી હુમલા કરી તેમને હરાવી તેમનું લશ્કર નસાડી મૂકયું હતું. બાદશાહ પંડે પણ નાસી છૂટયો. આ વખતે કુંભારાણાએ મુસલમાનોનું સઘળું બળ તોડવાનો ઠરાવ કર્યો. આ પ્રમાણે મુસલમાનોથી વારંવાર હેરાન થવા કરતાં તેમનો એવો સજ્જડ નાશ કરવો કે ફરીને તેઓ માથું ઉચું કરી શકે નહિ, એ વિચારથી તેમનું પોતાનું સઘળું બળ એકઠું કરીને ચિતોડ, કોમલમેર ને બીજા ડુંગરી કિલ્લાઓના રક્ષણાર્થે સૈન્ય રાખી બાકીના લશ્કરના બે ભાગ પાડયા. એક ભાગને ગુજરાતની હદ ઉપર ગુજરાતી લશ્કરને રોકવા માટે રાખ્યું, અને બીજો મોટો ભાગ પંડે લઇને નાગોર ઉપર ચાલ્યા.

આણી તરફ ગુજરાત તરફ ગએલા સૈન્ય ઉપર કુતુબશાહ ફરીને લશ્કર લઇ ચઢી આવ્યો; ને શિરોહી જીતીને તથા ત્યાં મુસલમાની થાણાં બેસાડીને આગળ ચાલ્યો. રસ્તામાં તેમને મેવાડી લશ્કર મળ્યું. મુસલમાનો અને રજપુતો સામસામી આવી પહોંચ્યા ને એક ખૂનખાર લડાઇ ચાલી, પણ મુસલમાનોનું લશ્કર એટલું બધું હતું કે રજપૂતોની થોડી સંખ્યા તેમને શેહમાં રાખી શકી નહિ. રજપૂતોએ ઘણોએ શ્રમ કર્યો પણ "એકનો ઉપાય બે." તો આ તો ચારથીએ વધારે હતા, ત્યાં તેમનું શું ચાલે ? રજપૂતો જેમ જેમ મુસલમાનોને કાપતા જાય તેમ તેમ તેમની જગા બીજાઓથી પુરાતી. પણ કપાએલા રજપૂતોની જગા પૂરવા તે બીજા કયાંથી લાવે ? તેથી છેવટે તેમને પાછા હઠી પાસેના ડુંગરામાં ભરાઇ જવું પડયું, આ જીતથી મુસલમાનો વધારે જોસપર આવ્યા. રાણાના લશ્કર ઉપર આ તેમની પહેલીજ ફતેહ હતી. જો કે તે તેમને ઘણી મોંઘી પડી હતી, તોપણ ધારેલી જીત મળ્યાથી તેમને વધારે પાણી ચઢયું. તેઓ જીતના મદમાં ડુંગરામાં ભરાયલા રજપૂતોની પૂંઠે પડયા. તેમનું ચાલે તો આખો ડુંગર ઉખેડી નાખે, એવી હોંસમાં તેઓ ડુંગરાને ઘેરી વળ્યા. રજપૂતો ઘેરાયલા તોપણ સિંહ હતા, તેઓ

કાંઇ બકરાં ન હતાં કે કસાઇઓથી રેંસાઇ જાય, તેથી મુસલમાનો ડુંગરાની ચારે બાજુ ઘેરી લઇ સાવચેતીથી પડયા, પણ ઘેરાએલા સિંહ કાંઇ ધુધવાટો કરવામાંથી જાય ! તેઓ ફરીને મુસલમાનોપર ઓચિંતા તૂટી પડયા, પણ મુસલમાનો કાંઇ અસાવધ ન હતા. તેઓ તેમને ભેટવાને તૈયાર હતા, એટલે તેમને ફરીને બીજી વાર ડુંગરામાં ભરાઇ જવું પડયું.

આ તરફ પ્રથમની હારની રાણાજીએ ખબર સાંભળી કે તેમણે નાગોર જીતવાની ઉતાવળ કરી. એકદમ હલ્લો કરી નાગોર જીતી લીધું. તથા જીતની નિશાની દાખલ ત્યાંના મુસલમાન સુબા પાસેથી ખંડણી લઇને તથા નાગોરનો એક દરવાજો તોડાવી તે દરવાજો, ને ત્યાંના હનુમાનની મૂર્તિ, એટલું લઇને રાણાજી પાછા ગુજરાતના મુસલમાની લશ્કર ઉપર જવાને નીકળ્યા. રસ્તામાં આવતાં રજપૂતો બીજીવાર હારીને ઘેરાઇ પડયાની ખબર સાંભળી તેથી રાણાજી કૂચ કરતા જલદીથી આવી પહોંચ્યા. રાણાજી ઘેરાએલા લશ્કરની વહારે આવ્યાની મુસલમાનોને ખબર પડી કે તેમના હાંજા નરમ પડી ગયા. નાગોર જીતાયાની ખબરથી કુતુબ-શાહ પણ હિંમત હારી ઉદાસ થયો. રજપૂત લશ્કર જીતના મદમાં આવે છે, એ સમાચારથી ઘેરાએલા સિંહો ધુધવાટો કરતા જાગી ઊઠયા, અને કેસરીઆં કરી મુસલમાનો પર ઝંપલાવવા તૈયાર થયા, પણ હવે મુસલમાનોની હિંમત ટકે તેમ ન હતું. ડુંગરોની ખાણોમાં ઘેરાઈ જવાની તેમને દહેશત લાગી, તેથી કુતુબ-શાહે પોતાનો મુકામ ઉઠાવી રાણાજી સાથે હાથ મેળવવાની આશા નહિ રાખતાં રતોવાઇ ગુજરાત ભણી રસ્તો લીધો, અને સલામતીથી અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો. મુસલમાની લશ્કરે રસ્તો લીધાની ખબર પડી કે રજપૂતોએ ડુંગરામાંથી બહાર આવી તેમની પૂંઠ પકડી, પણ મુસલમાનો તે પહેલાં પોબારા ગણી જવાથી તેઓ પાછા રાણાજીને આવી મળ્યા. આ પ્રમાણે સર્વ સ્થળે જીત મેળવી રાણાજી પાછા ચિતોડ પધાર્યા. ઇ. સ. ૧૪૫૯.

કુંભારાણાએ ૫૦ વરસ રાજ્ય કર્યું તેટલા વખતમાં મુસલમાનો સાથે આ મોટી લડાઇઓ થઈ. રાજ્યનો બંદોબસ્ત થયા પછી તેને રજપૂત રાજ્યો સાથે સલાહસંપ રહ્યો. મુસલમાનો સાથેની સઘળી લડાઈઓમાં તેમણે એને મદદ કરી હતી, માત્ર મંડોરના રાવ સાથે એને વેર થયું હતું. મંડોરના રાવના કુંવરનો વિવાહ ઝાલારાજાની કુંવરી વેરે થયો હતો. તે કુંવરીનું કુંભારાણો હરણ કરી લાવ્યાથી એ વેર ઉત્પન્ન થયું હતું. એ વેર વાળવાને રાવે ઘણાંએ ફાંફાં માર્યાં, ઝાલી રાણીને ચોરી જવાને તેનાથી થયા તેટલા ઉપાયો કર્યા, પણ તે સઘળા કુંભારાણાની હોશિયારી આગળ નિષ્ફળ ગયા.

કુંભારાણાએ ગુજરાત ને માળવાના પાદશાહોને હરાવ્યા, તેની નિશાની દાખલ તેણે માળવાના રાજાનો મુગટ રાખ્યો હતો; તથા નાગોર જીત્યાની નિશાની દાખલ દરવાજો ને હનુમાનની મૂર્તિ લાવીને કોમલમેરમાં મૂકયાં હતાં. એ પ્રમાણે કુંભારાણાએ જીતની નિશાનીઓ આણી હતી, તોપણ માળવાની જીતની સૌથી મોટી નિશાની તે હજુ સુધી હયાત છે. એ મોટી નિશાની એનો ચિતોડમાં બંધાવેલો કીર્તિસ્તંભ (વિજયસ્તંભ છે). એ વિજયસ્તંભ એ લઢાઇ થયા પછી દશ વરસે પૂરો થયો. તેને બંધાવ્યાને ચારસેં કરતાં વધારે વરસ થઇ ગયાં, તોપણ હજુ મેવાડની મુસલમાનો પરની જીતના સ્મરણાર્થે ઉભો છે. પ્રભુ એ સ્તંભ બનાવનારની કીર્તિની એ યાદદાસ્ત લાંબી મુદત સુધી કાયમ રાખે.

કુંભારાણો મેરતીઆના રાઠોડની કુંવરી મીરાંબાઇ વેરે પરણ્યો હતો. મીરાંબાઇ ભક્તાણી તરીકે ગુજરાતમાં પણ પ્રખ્યાત છે. મીરાંબાઈ કવિ હતી ને બહુ ખૂબસુરત હતી. મેવાડના બહાદુર અને પ્રખ્યાત રાણા કુંભા સાથે પરણી છતાં તેની સંસાર ઉપરથી આસ્થા ઉઠી ગઈ. તે દ્વારકાં જાત્રાએ ગઈ ત્યારથી સાધ્વી થઈ ગઈ. એ ભક્તકવિને મારવાને માટે રાણાએ ઝેરનો પ્યાલો આપ્યો તે તે પી ગઇ, તો પણ તેને કાંઇ અસર થઇ નહિ એમ કહે છે. કુંભારાણો પંડે પણ

કવિ હતો, પરંતુ રાણો મીરાંબાઈ પાસેથી, કે મીરાં રાણા પાસેથી કાવ્ય કરતાં શીખી તે માલમ પડતું નથી. મીરાંબાઇની ગુજરાતી કવિતા તો હજુ પણ ગુજરાતનાં બૈરાંમાં ઘણી ગવાય છે.

લડાઈનો વખત બાદ કરતાં બાકીના શાંતિના વખતમાં રાણાસાહેબ નિશ્ચિંત બેસી રહેતા નહિ. એવી શાંતિનો વખત કુંભારાણાને ઘણો મળ્યો જણાય છે; કેમકે તેનાં બંધાવેલાં મકાનો, દેવળો, કિલ્લા ને કીર્તિસ્તંભ ઉપરથી જણાય છે કે આટલું બધુ બંધાવવાને જે ખર્ચ જોઇએ તેનો શાંતિના વખત વગર સંગ્રહ થઇ શકે નહિ. શાંતિના વખતમાં રાજ્યની ઉપજ એટલી થતી કે લડાઇના વખતમાં પડેલી ખોટ વળી જઇને ખજાનો તર થતો. એ ખજાનો રાણોજી મકાનો, કિલ્લા, દેવળો અને બીજાં લોકોપયોગી મકાન બંધાવવામાં ખર્ચતા. કુંભારાણાએ લડાઇમાં બહાદુરી મેળવી જેવી નામના કરી છે, તેવીજ રીતે તેણે કિલ્લા ને મકાનો બંધાવીને પોતાનું નામ અમર કર્યું છે.

મેવાડના રક્ષણાર્થે બાંધેલા ૮૪ કિલ્લામાંના ૩૨ કિલ્લા રાણા કુંભાએ બંધાવ્યા છે. મજબુતીમાં ચિતોડથી ઉતરતો કુંભોમેર અથવા કોમલમેર છે, એ નામ કુંભાના નામ ઉપરથી પડયું છે. એ કિલ્લો ઘણો મજબુત છે, અને તે દેશી લશ્કરને માટે જીતવાને અશકય છે. જ્યારે કુંભારાણાએ નાગોર જીત્યું. ત્યારે ત્યાંનો દરવાજો અને હનુમાનની મૂર્તિ આણીને એ કિલ્લાને એક દરવાજે મૂકી, તે ઉપરથી એ હનુમાન દરવાજો કહેવાય છે. વળી આબુ ઉપર એ રાણાએ એક દહેરૂં બંધાવ્યું છે. તે પરમારોના અસલી કિલ્લાની અંદર છે. ત્યાં એ પોતે કેટલીક વાર રહેતો હતો. તેમાં દારૂખાનાની જગા અને ભય બતાવનાર મિનારો કુંભારાણાના નામથી હાલ પણ પ્રખ્યાત છે. ત્યાં એક જંગલી દહેરાની અંદર કુંભાની અને તેના પિતાની જસતની મૂર્તિઓ હજુ પણ પુજાય છે. આબુ પરનાં કુંભારીઆનાં દહેરાં ને કુંભારીઆ ગામ એ કુંભાના નામની નિશાનીઓ છે. જો કે સેંકડો વરસ થયાં આ જગા ઉપરથી મેવાડપતિઓની સત્તા નીકળી ગઈ છે,

તોપણ તે વખતની નિશાનીઓ તેમની સત્તાની આબેહુબ યાદદાસ્ત આપે છે. એના રાજ્યની પશ્ચિમ હદ અને આબુના રસ્તાની ઉપર કુંભા રાણાએ બચાવનાં મજબુત બાંધકામ કર્યાં, તથા શીરોનાળા, દેવગઢના અને અરવલ્લીના મેર લોકોના હુમલાથી બચાવ કરવા માટે શિરોહીની નજીકની વસતી અને માચિનના કિલ્લા બાંધ્યા. ભોમીઆઓને તથા ઝારોળ ને પનોરના ભીલોને શહેરમાં રાખવાને આહોર ને બીજા કિલ્લા સમરાવ્યા, તથા મારવાડ ને મેવાડની હદ નક્કી કરી.

ઉપર લખેલા એની અક્કલના નમુના સિવાય એણે ધર્મનાં બે ક્ષેત્ર બંધાવેલાં પણ હયાત છે. તેમાંનું એક કુંભોશામ તે આબુ ઉપર છે, અને બીજું મકાન જે આખી દુનિઆનાં મોટાં મકાનોમાંનું એક છે તે રીષભદેવનું છે. તે મેવાડના પશ્ચિમ ઘાટના ઢળતા પ્રદેશમાં સાદરીની ખીણમાં બંધાવેલું છે. તેની પાછળ એક કરોડ કરતાં વધારે રૂપીઆ ખર્ચ થયેલા કહેવાય છે, ને તેમાં કુંભાએ આઠ લાખ રૂપીઆ આપેલા છે. એ દેવળ એવી જગાએ બાંધેલું છે કે ધર્મના ઝનુની લોકોના ગુસ્સામાંથી ને નાશ થતું બચી ગયું છે, પરંતુ હાલ તો એમાં જંગલી પશુઓ આશરો લે છે. વળી કુંભારાણાએ ગીતગોવિંદ ઉપર ટીકા રચી છે, પણ તે હાલ ત્યાંના રાણાઓ પાસે છે કે નહિ, તે માલમ નહિ પડવાથી તે વિષે કાંઇ અભિપ્રાય આપી શકાય નહિ.

કુંભાએ ૫૦ વરસ રાજ્ય કર્યું. તેણે મેવાડીઓના દુસ્મનો ઉપર જીત મેળવી, એના મુલકને મજબુત કિલ્લા બાંધી બચાવવાળો કર્યો, દેવળોવડે મેવાડ દેશ શણગાર્યો અને પોતાના દેશની કીર્તિની સાથે પોતાની કીર્તિ પણ અમર કરી. જ્યારે સઘળા લોકોને આનંદ ઉત્સવનું વર્ષ ગુજરતું જોઇએ, ત્યારે એક ઘાતકી કામથી તે વર્ષ શિહા રંગનું કરી નાખ્યું, અને મેવાડના ઇતિહાસમાં એક કાળો ડાઘ બેસાડયો. એની જિંદગી જે કુદરત બંધ કરવાની તૈયારીમાં હતી તેનો તેના દીકરાએ ઝેર દઈ અંત આણ્યો. ઇ. સ. ૧૪૬૯.

એ મારનાર કુંભાનો દીકરો ઉદયસિંહ હતો, પણ મેવાડની વંશાવળીમાં એનું નામ લખ્યુંજ નથી. માત્ર હત્યારોજ લખ્યું છે. એ કેટલી નામોસી છે ? એ પાંચ વરસ ગાદી ઉપર રહ્યો એટલામાં તો લાખો જાન આપી મેળવેલી આબરૂ મેવાડે અર્ધી ગુમાવી. એણે આબુના દેવરાજાને સ્વતંત્ર કર્યો; જોધપુરના જોધાને *સાંભર, અજમેર, ને તેની આસપાસનો કેટલોક મુલક આપ્યો; પણ તેથી એનું કાંઇ વળ્યું નહિ. એનો મોટો ભાઇ રાયમલ જે ઇડરમાં કેદ હતો, તેણે આવીને મેવાડનું રાજ્ય જીતી લીધું, તેથી ઉદયસિંહ નાસીને દિલ્હીના પાદશાહને આશરે ગયો, ને પોતાની દીકરી આપવાની સરતે તેની પાસેથી મદદ માગી; પણ એ કબુલાત કરીને બહાર નીકળતાંજ એના ઉપર વીજળી પડવાથી તે મરણ પામ્યો. એ રીતે એ હત્યારાનો અંત આવ્યો, ને જે આબરૂ સાચવવાને મેવાડે લાખો જાન આપ્યા હતા અને હજુ લાખોનો ભોગ આપવાની છે, તે આબરૂ (મુસલમાનને દીકરી નહિ દેવાની) સચવાઇ ને બાપારાવળની ગાદી નિષ્કલંક રહી.

પ્રકરણ ૭ મું.

રાયમલ.

ઇ. સ. ૧૪૭૪ થી ઇ. સ. ૧૫૦૯ સુધી.

કુંભાનો વડો પુત્ર રાયમલ ઇ. સ. ૧૪૭૪ માં ગાદીએ બેઠો. દિલ્હીનો પાદશાહ, ઉદયસિંહ હત્યારાના બે પુત્ર શેષમલ ને સૂરજમલને લઇને મેવાડ જીતવાને આવ્યો. ને નાથદ્વાર આગળ પડાવ નાખ્યો.

---

* મંડારના રાવ જોધાએ જોધપુર વસાવી ઇ. સ. ૧૪૫૯ માં ગાદી કરી ત્યારથી રાઠોડનું રાજ્ય જોધપુરમાં થયું.

રાયમલને તેના સઘળા પટાવતોએ મદદ કરી, પણ હત્યારાના છોક-રાના પક્ષમાં ચિતોડનો કોઇ પણ સરદાર આવ્યો નહિ. રાયમલ ૫૮૦૦૦ સવાર ને ૧૧૦૦૦ પાયદળ લઇ ઘાસા આગળ પાદશાહ સામો લઢવાને આવ્યો, અને બહાદુરીથી લઢાઇ કરી પાદશાહી લશ્કરને હરાવ્યું. એ રાણાએ તેના બાપદાદા જેવાં પરાક્રમ કરી કીર્તિ મેળવી. માળવાનો ગ્યાસુદ્દીન પાદશાહ એના વખતમાં મેવાડ ઉપર કેટલીક વાર ચઢી આવ્યો હતો, પણ તે બધી લડાઇમાં રાણાએ તેને હરાવીને પાછો કાઢયો હતો. એના ભત્રીજા શેષમલ ને સુરજમલ (હત્યારાના દીકરા) પાછળથી પરતાઇને એની માફ માગી એને શરણે આવ્યા હતા. તેમણે નીમકહલાલીથી ને એકનિષ્ઠાથી રાણાની સામે વરતી મુસલમાનો સાથે લઢવામાં સારી મદદ કરી.

રાયમલને ૩ દીકરા હતા. એક બાબર સામો લઢનાર સંગ; બીજો પૃથુરાજ, એ ઉત્પાતીઓ હતો; અને ત્રીજો જેમલ. પૃથુરાજ ને સંગ વચ્ચે અણબનાવ ચાલતો હતો. તે જો ન હોત તો રાયમલનું રાજ હમીર, લાખા કે કુંભારાણાના જેવું પ્રખ્યાત થાત. સંગ ને પૃથુરાજ ઝાલીરાણીના દીકરા હતા, ને જેમલ બીજી રાણીનો હતો.

પૃથુરાજ એ દિલ્હીના ચોહાણ રાજા પૃથુરાજના જેવોજ બહા-દુર હતો, તે એનાં આગળ વર્ણવેલાં કામો ઉપરથી જણાશે. પૃથુરાજના નામથી આજે પણ સિસોદીઆ ખુશી થાય છે.

ગાદીનો વારસ સંગ તેનાથી જૂદા સ્વભાવનો હતો. તે પૃથુરાજ જેવો બહાદુર હતો, પણ એના જેવો ઉતાવળીઓ નહોતો. પરંતુ બહુ વિચારવંત હતો, પૃથુરાજ હમેશાં લઢાઇને માટે આતુર રહેતો અને ઘણીવાર કહેતો કે મેવાડનું રાજ્ય કરવાનું વિધાતાએ મારા નસીબમાં સરજેલું છતાં પણ સંગ મોટો હોવાથી ગાદીનો વારસ હતો, તેથી સંગને અને પૃથુરાજને અણબનાવ ચાલતો હતો, એક દિવસે એ ત્રણ ભાઇઓ અને તેમના કાકાનો દીકરો સુરજમલ ગાદીના દાવા વિષે વાદવિવાદ કરતા હતા, ત્યારે માંહોમાંહેનો કજીઓ

પતાવવાને માટે મોટા મનથી સંગે કહ્યું, કે જો કે મેવા-ડનાં દશ હજાર ગામોનો વારસ હું છું, તોપણ આપણો ટંટો પતાવવાની ખાતર કહું છું કે ×નાહર શિખર પરની ચારણી માતા જેને રાજ્ય મળવાનું કહે તેને રાજ્ય મળવા માટે હું મારો હકક છોડી દઉં છું. સંગે આ પ્રમાણે કહેવાથી ચારે જણા ત્યાં ગયા. પૃથુરાજ ને જેમલ પ્રથમ દાખલ થયા, તે બિછાનાપર બેઠા. સંગ પાછળથી આવ્યો ને વ્યાઘ્રચર્મ ઉપર બેઠો. સૂરજમલ પણ વ્યાઘ્રચર્મ ઉપર એક ઘુંટણ માંડી બેઠો. પૃથુરાજે ત્યાં આવવાનું કારણ માતાને કહ્યું. માતાએ વ્યાઘ્રચર્મ ઉપર બેઠેલા સંગ તરફ આંગળી કરીને કહ્યું કે વ્યાઘ્રચર્મ એજ રાજ્યગાદીની નિશાની છે, માટે એ આખું રાજ્ય ભોગવશે અને સૂરજમલ ઘુંટણ રાખી બેઠો છે માટે તે પણ રાજ્ય નો થોડો ભાગ ભોગવશે. આ સાંભળી પૃથુરાજે પોતાની તરવાર ખેંચી; અને કદાપિ ચારણી દેવીનું ભવિષ્ય ત્યાંજ ખોટું પાડ્યું હોત, પણ પૃથુરાજે સંગપર ઉગામેલો ઘા સૂરજમલે વચ્ચે પડી પોતાની ઉપર લીધો. ચારણી માતા પણ પૃથુરાજના ગુસ્સામાંથી બચવાને નાસી ગઇ. સૂરજમલ ને પૃથુરાજ બંને જણા ઘણા જખમો લાગવાથી થાકી ગયા. સંગને ત્યાં આગળ પાંચ જખમો થયા ને એક તીર આંખમાં વાગ્યું. એથી તે જન્મ સુધીનો કાણો થયો.

સંગ ત્યાંથી નાસીને ચતુર્ભુજની જાત્રા કરી સેવંતી થઇ બીડા ઉદાવતને ત્યાં આશરો લઈ રહ્યો. ત્યાંથી હથિયાર ભીડી સજ્જ થઈ ઘોડા ઉપર બેસવાનું કરતો હતો, તેવામાં જેમલ જે સંગની પાછળ પડેલો હતો તે આવી પહોંચ્યો. ઉદાવતે પોતાને શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવામાં પોતાનો પ્રાણ આપ્યો, એ દરમિયાનમાં સંગ નાસી ગયો.

પૃથુરાજ પોતાના થએલા જખમોમાંથી સાજો થયો. પોતાના કીનાખોરભાઇને હાથ પકડાઈ ન જવાય માટે સંગને ઘણી

× નાહર શિખર પર ચારણોની એક માતા હતી, તેનો પુજારી ચારણ હતો. તે માતાના બોલમાં માતાના હુકમ આપતો હતો.

તરેહથી સંતાઈ રહેવું પડયું. જે આગળ જતાં તૈમુરના વંશજ સામો લાખ માણસો લાવીને લડયો, તેને આ વખતે ભરવાડના ટોળામાં સંતાઇ રહેવાની જરૂર પડી. ભરવાડનાં ઢોર ચારતાં ને સાચવતાં ન આવડયાથી તેને ત્યાંથી પણ કાઢી મૂકયો. ઇંગ્લાંડમાં થએલા મોટા આલ્ફ્રેડની માફક એક વખત આપણા સંગને પણ એના ભરવાડ શેઠે રોટલી શેકવા બેસાડયો હતો, અને ત્યાં રોટલી શેકવા કરતાં તે ખાવાને વધારે ઈંતેજાર જણાયાથી તેના ધણીએ તેને બહુ ઠપકો દીધો હતો. આ સ્થિતિમાં કેટલાક વિશ્વાસુ રજપુતોએ એને દીઠો. તેમણે તેને હથિયાર અને ઘોડો આપ્યાં, પછી તે બધા અજમેરની પાસેના શ્રીનગરના પરમાર રાજા કરણસીંગને ત્યાં નોકર રહ્યા. એક દિવસ ફરતાં ફરતાં સંગ એક વડના ઝાડની નીચે ઉતર્યો, અને પોતાની કટારી ઓશીકા નીચે મૂકી આરામ લેવાને સૂતો. તે વખતે તેના બે વિશ્વાસુ રજપુત—બાળીચો—અને જેમુસીદીલ એમણે શિરામણ તૈયાર કર્યું. તેમના ઘોડા ત્યાં આગળ ચરતા હતા. એવામાં વડમાંથી સુરજનાં કીરણ સંગ ઉપર પડતાં એક નાગ નજરે પડયો. એ નાગ ટાઢને લીધે ગુંચળું વળી પડેલો હતો. તે સુરજની ગરમીથી છુટો પડયો, અને પોતાની ફેણ કહાડી સંગના માથા ઉપર ડોલવા લાગ્યો. તે વખતે તે રસ્તે થઈને એક ભરવાડ જતો હતો, તેણે આ બનાવ જોયાથી ધાર્યું કે આ કોઈ છત્રપતિ છે. એટલામાં સંગ જાગી ઉઠયો, તેને તેણે સલામ કરી. એ ભરવાડે પોતાના ગામમાં જઈ પરમાર રાજા કરણસીંગને ખબર કરી કે આ તારે ત્યાં જે નોકર રહ્યા છે તે કાંઈ જેવા તેવા નથી, એ તો કોઇ છત્રપતિ છે. આ વાત જાણી એ રાજાએ પોતાની દીકરી સંગ વેરે પરણાવી, અને એનો કીનાખોર ભાઈ પૃથુરાજ મરાયા પછી એને મેવાડની ગાદીએ બેસવા બોલાવ્યો ત્યાંસુધી પોતાને ત્યાં રાખ્યો.

ત્રણે ભાઇઓની માંહોમાંહેની લડાઇની વાત જ્યારે રાણા રાયમલે સાંભળી ત્યારે તેણે પૃથુરાજને દેશવટો દીધો, ને કહ્યું કે જા તું તારી બહાદુરી ઉપર પરદેશમાં ગુજરાન ચલાવ. આ સાંભળી

પૃથુરાજ માત્ર પાંચ સવાર લઈ ગોદવાડ જવાને નીકળ્યો. આ વખતે મેવાડની પશ્ચિમના જંગલી લોકો ને અરવલ્લીના પહાડી લોકો નાંદોલ (ગોદવાડનું મુખ્ય શહેર) ના લશ્કરની દરકાર રાખ્યા વગર મેદાનના મુલકમાં પણ લૂંટફાટ ચલાવવા મંડયા હતા. પૃથુરાજ નાંદોલમાં રહ્યો. ત્યાં ખર્ચખૂટણ સારૂ પૈસાની જરૂર પડયાથી પોતાની વીંટી એક વેપારીને વેચાતી આપવા માંડી. એ વીંટી પૃથુરાજે એજ વેપારી પાસેથી વેચાતી લીધેલી હોવાને લીધે તેને એણે ઓળખ્યો: તેથી આ પ્રમાણે કરવાનું તેણે તેને કારણ પૂછયું. પૃથુરાજે સઘળી વાત કહી. ગોદવાડમાં ચાલતું અંધેર બંધ કરીને તથા મુલકનો સારો બંદોબસ્ત કરીને સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવી શકે એવી પોતાનામાં શકિત છે, એવી પોતાના પિતાને ખાતરી કરી આપવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. પોતાનો એ ઠરાવ તેણે પેલા વેપારીને જણાવી દીધો, તેથી એ વેપારી પણ પૃથુરાજ સાથે સામેલ થયો. મીણા લોકો એ પ્રાંતના અસલી રહેવાસીઓ હતા, તેમની પાસેથી રજપૂતોએ એ મુલક જીતી લીધો હતો. એ મીણા જાતના એક રાવતે પોતાનું વતન જીતી લઈ સપાટ પ્રદેશના નાંદોલ ગામમાં પોતાની ગાદી કરી હતી. કેટલાક રજપૂતો પણ એને ત્યાં નોકર રહ્યા હતા. પેલા વેપારીનું નામ ઉર્જો હતું. તેની સલાહથી આ મીણા રાવતને ત્યાં પૃથુરાજ અને તેના રજપુતો નોકર રહ્યા. મીણા લોકોમાં શિકારપૂજાનો એક તહેવાર આવે છે. તે તહેવાર ઉપર સઘળા સરદારોને પોતપોતાને ઘેર જવાની રજા મળે છે. એ તહેવારને દિવસે બીજા સરદારોની સાથે પૃથુરાજ જલદીથી નીકળ્યો, અને બહાર ઝાડીમાં સંતાઇ રહી બીજાઓ ગયા કેડે પોતાનાં માણસોને એ રાવતનું ગામ જીતી લેવાને મોકલ્યા. થોડી વાર પછી મીણા રાવતને સવાર થઈ નાસી જતો જોઇ પૃથુરાજ તેની પાછળ પડયો, અને તેને પકડીને મારી નાખ્યો તથા તેનું માથું પોતાના ભાલામાં ખોસી એક ખાખરાના ઝાડ સાથે લટકાવ્યું. તે પછી ગામને આગ લગાડી. એ આગમાંથી બચવાને જે મીણા નાસી જતા હતા

તેમને પકડીને મારી નાખ્યા. મીણાઓનાં બીજાં ગામોનો પણ પૃથુ-રાજે એજ રીતે નાશ કર્યો, અને દેસુરી સિવાયનો આખો ગોદવાડ પ્રાંત પૃથુરાજને તાબે થયો. દેસુરીનો કિલ્લો મદ્રીચા ચૌહાણનો હતો. ત્યાં સોઢો સોળંકી રાજ્ય કરતો હતો. અણહીલવાડ પાટણનો નાશ થયો ત્યારે આ સોળંકીઓ નાસી આવી આ પહાડી મુલકમાં વસ્યા હતા. તેમના તાબામાં સોદગઢ હતું. આ સોળંકી મદ્રીચા ચૌહા-ણની કન્યા વેરે પરણ્યો હતો, માટે તે પૃથુરાજની સામો થયો હોત; પણ પૃથુરાજે દેસુરી અને તેની આસપાસનાં પ્રગણાંની સૂર્યચંદ્ર તપે ત્યાં સુધીના ભોગવટાની તેને જાગીર આપી, તેથી તે પણ તેના પક્ષમાં આવ્યો.

પૃથુરાજે આ પ્રમાણે ગોદવાડમાં બંદોબસ્ત કર્યો તેથી એના પિતાની એના ઉપર ફરીને મહેરબાની થઈ, વળી એજ વખતમાં એનો ભાઈ જેમલ મરાયાથી એનો ગુનો માફ કરી એને પાછો ચિતોડ બોલાવી લીધો. ઉજાને અને સોળંકીને ગોદવાડનો કારભાર સોંપી પૃથુરાજ પાછો આવ્યો. જેમલ શી રીતે મરાયો અને પૃથુરા-જને પાછો બોલાવવો પડ્યો તેની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—

તે વખતે બેદનૂરમાં રાવ સુરતન કરીને રાજ્ય કરતો હતો. તે પણ અણહીલવાડના સોળંકી રાજાનો વંશજ હતો. અલ્લાઉદ્દીને ગુજરાત જીત્યુ ત્યારે સોળંકીઓ રાજસ્થાનમાં આવી વશ્યા. તેમના વંશનો રાવ સુરતન પણ હતો. સુરતનના બાપદાદાઓએ બનાસ નદી ઉપરનું ટાંકટોડા જીતીને ત્યાં રાજ્ય સ્થાપી આસપાસનો મુલક જીતી લીધો હતો. મેવાડમાં રાયમલ રાણો રાજ્ય કરતો હતો, તેવામાં રાવ સુરતન પાસેથી લીલા નામના પઠાણે ટાંકટોડા જીતી લીધું; તેથી તે મેવાડની હદના અરવલ્લીની તળેટીમાં બેદનૂરમાં રાજ્યધાની કરીને રહ્યો. પણ પોતાનો ખોએલો મુલક પાછો મેળવવાને રાવ સુરતને ઘણી મહેનત કરી. એ રાવને એક તારાબાઈ નામે કુંવરી હતી. તે બહુ બહાદુર ને ખૂબસુરત હતી. તેના બાપદાદા ગુજરાતના રાજા હતા તે વખતની, અને ટાંકટોડામાં તેના વડવાઓના પરાક્-મની વાતો સાંભળવાથી તથા પોતાનું રાજ પઠાણોએ જીતી લીધાથી

તારાબાઇને ઘરમાં ભરાઈ રહેવું ગમ્યું નહિ. તેને પણ પરાક્રમ કરવાની હોંસ થઈ. તેથી લડાઇમાં ઘોડો કેમ ખેડવો, તથા દોડતે ઘોડે કેવી રીતે તીર મારવું તે એ શીખી; અને તેનો બાપ ટાંક જીતી લેવાને મહેનત કરતો હતો, તેમાં સામેલ થઈ પોતાની બહાદુરી બતાવવા લાગી, પણ સુરતન ટાંક જીતી શકયો નહિ. તારાબાઇની ખૂબસુરતીની અને પરાક્રમની વાતો ભાટચારણોએ આખા રાજ્યસ્થાનમાં ફેલાવી દીધી. તે સાંભળી રાયમલના કુંવર જેમલે તારાબાઇ સાથે પરણવાનું માગું મોકલ્યું. સુરતને જેમલને કહાવ્યું કે મારૂં રાજ્ય પઠાણોએ લઈ લીધું છે તે પાછું જીતી આપો, તો તારાબાઇ તમને પરણાવું. જેમલે તે સરત પાળવાની કબુલ કરી, પણ પોતાની સરત પૂરી કરતા પહેલાં જેમલ તારાબાઈની મુલાકાત લેવા ગયો તેથી સુરતનને ક્રોધ ચડયાથી તેણે જેમલને મારી નાખ્યો. ગમે તેવી પડતી સ્થિતિમાં પણ રજપૂતો પોતાની આબરૂને કેટલી વહાલી ગણે છે, તે રાવ સુરતનના દાખલાથી માલમ પડે છે. પોતાનું રાજ્ય ગયું હતું, રાણાના આશ્રિત જેવો રહેતો હતો, વળી જેમલને તારાબાઈ પરણાવવાનું કબુલ પણ કર્યું હતું, એટલું છતાં પરણાવતા પહેલાં ને સરત પાળતાં પહેલાં તારાબાઇની મુલાકાત લે, તે સુરતનને કારી લાગ્યું; ને તેથીજ ગુસ્સામાં રાણાની દુશ્મનાવટ થવાની દરકાર રાખ્યા વગર જેમલને મારી નાખ્યો, જેમલ મરાયો ત્યારે ભાટ ચારણોએ કવિતા જોડી કહ્યું કે—

સોરઠો.

તારા તારા માટ, જો જેમલ મલ આવિયો;
તારા મળવા ઘાટ, કુંડળી તારો નાવિયો.

તે વખતે સંગ છૂપો ભટકતો હતો અને પૃથુરાજ દેશવટે હતો, તેથી મેવાડની ગાદીનો વારસ માત્ર જેમલ હતો. તે મરાયાથી તેનું વેર લેવાને રાણાને ઉશ્કેરવામાં આવ્યો, ત્યારે રાણાએ પોતાનું કેવું મોટું દીલ જણાવ્યું ! વેર લેવાનું કહેનારને તેણે કહ્યું કે "જેણે દીકરીના બાપની આબરૂ લેવા માંડી અને તે પણ તેની પડતીના

વખતમાં ! તેને જે શિક્ષા થઇ છે તે યોગ્યજ થઇ છે. " ધન્ય છે રાણાજી તમારા મોટા મનને અને લાગણીને ! રાયમલ રાણો એટલો મોટા મનનો હતો કે તેણે સુરતનને પોતાના દીકરાનું ખૂન માફ કર્યું, એટલુંજ નહિ પણ ઉલટો બેદનૂર મહાલ તેને જાગીરમાં આપ્યો. સંગનું ઠામઠેકાણું માલમ ન હોવાથી પૃથુરાજને તેનો ગુનો માફ કરી મેવાડની ગાદીએ બેસવા માટે પાછો બોલાવ્યો.

જે સરતે જેમલ તારાબાઈ વેરે પરણવા તૈયાર થયો હતો, તે સરતે પરણવાને પૃથુરાજ પણ તૈયાર થયો. પૃથુરાજના પરાક્રમની અને કીર્ત્તિની વાતો પણ તે વખતે આખા રાજ્યસ્થાનમાં પ્રસરી હતી. પૃથુરાજ નામજ રજપૂતાણીઓને મોહ પમાડનારૂં છે, ને વળી પૃથુરાજ ચૌહાણ જેવાજ શૌર્યવાન ગુણો આ પૃથુરાજમાં પણ હોવાથી તારાબાઇ તેના ઉપર પણ મોહિત થઈ. તેણીએ તેના બાપની પરવાનગીથી પૃથુરાજને કહાવ્યું કેઃ

સોરઠો.

" એક વચનથી પૃથુરાજ, કહે ટોડા જીતી આપીશ;
તો તારા મહારાજ, પરણે વચન વિશ્વાસથી. "

ટોડા જીતી આપવાનું વચન આપ્યાથી તારાબાઈ પૃથુરાજ વેરે પરણી. પછી પોતાનું વચન પાળવાને તાજીઆને દિવસે ટોડા જીતી લેવાનું પૃથુરાજે નક્કી ઠરાવ્યું. તે દિવસે પોતાના પાંચસેં બહાદુર રજપૂતો તથા પોતાનો એક વિશ્વાસુ મિત્ર લઈ તે ટોડે જવાને નીકળ્યો. તારાબાઇ પણ તેની સાથે જવાને તૈયાર થઇ. તેણીએ કહ્યું કે " હું પણ તમારા સુખ દુખની ભાગીઅણ છું, માટે મને સાથે લો. હું તમને વેઠરૂપ નહિ થઇ પડું; પણ મારાથી બનશે તેટલી હું તમને સહાય કરીશ. લીલા પઠાણને હું ઓળખું છું. મારા બાપની સાથે તેના સામી હું પણ કોઈવાર ગઇ છું, ને હું તે જગાની માહીતગાર છું. વળી લીલા પઠાણ જેવા ઘાતકીની સામા આટલા માણસ સાથે જવાના જોખમમાં તમને એકલાને જવા દઈ હું ઘેર રહેવાની નથી; માટે મને પણ સાથે લો. " પૃથુરાજે તેના આગ્રહથી ને તેનો પ્રેમ

જોઈ તેને સાથે લીધી. તારાબાઈ મરદનો પોશાક પહેરી ધનુષ્ય ને ભાથો લઇ ઘોડેસવાર થઇ તેની સાથે ચાલી. સઘળાં ટોડે આવી પહોંચ્યાં. લશ્કરને શહેર બહાર રાખી પૃથુરાજ, તારાબાઇ, ને તેનો મિત્ર, એ ત્રણે જણ શહેરમાં પેઠાં; ને રાજ્યમહેલ આગળ ચોકમાં તાજીઆ ઉપાડવાની તૈયારી હતી તે વખતે બધા ટોળા ભેગાં એ ત્રણે ભળી ગયાં. લીલોપઠાણ પોશાક પહેરી તે વખતે ત્યાં આવતો હતો. તેણે પૂછ્યું કે આ અજાણ્યા પુરુષો કોણ છે ? એટલામાં પૃથુરાજે તેને એક ભાલો માર્યો, અને બહાદુર તારાબાઇએ તાકીને એક તીર માર્યાથી તે જમીન ઉપર પડ્યો. આથી સઘળા અફઘાનો ભયભીત થઈ ગયા. તેઓ ફરી સાવધ થાય એટલામાં તો ત્રણે જણ દરવાજે આવી પહોંચ્યાં, પણ દરવાજા વચ્ચે એક હાથી ઉભેલો હોવાથી તેમનો રસ્તો રોકાયો હતો; તેથી તારાબાઇએ પોતાની તરવારના એકજ ઝટકાથી હાથીની સૂંઢ કાપી નાખી તેથી તે ત્યાંથી નાસી ગયો, ને ત્રણે જણ સહીસલામત લશ્કર ભેગાં થયાં

પૃથુરાજ પોતાનું સૈન્ય લઇ અફઘાનો ઉપર તૂટી પડ્યો. આ અણધાર્યા બનાવથી અફઘાનો નાસી ગયા. જેઓ નાઠા નહિ તે પૃથુરાજને હાથે કપાઈ મુઆ. એ રીતે રાવ સુરતનને પોતાના વતનમાં તેણે ફરીને ગાદીએ બેસાડ્યો ને પોતાનું વચન પાળ્યું. લીલાપઠાણનો ભાઈ પોતાના ભાઇનું વેર લેવાને અને ટોડા જીતવાને આવ્યો, પણ તેનીએ એજ વલે થઈ; તેથી અજમેરનો નવાબ મલ્લુખાન પૃથુરાજની સામે થવાને તૈયાર થયો. એ વાત સાંભળી પૃથુરાજે અજમેર આગળ નવાબની છાવણી ઉપર સૂર્યોદય થતામાં તો હલ્લો કરી મુસલમાનોને કાપી નાખ્યા, ને અજમેરનો કિલ્લો જીતી લીધો. એથી રાજ્યસ્થાનમાં પૃથુરાજની કીર્ત્તિ બહુ વધી, ને એના જેવાંજ પરાક્રમ કરી કીર્ત્તિ મેળવવાને તરસ્યા એક હજાર રજપૂતો પૃથુરાજના વાવટા નીચે એકઠા થયા. તેમની તરવારો વીજળીની માફક ચમકવા લાગી, અને તેમનાથી પૃથ્વી ધ્રૂજવા લાગી, પરંતુ આ બહાદુર શૂરાઓ નિર્બળનેજ આશરો આપનારા હતા.

પૃથુરાજના પરાક્રમની ઘણી દંતકથાઓ રાજસ્થાનના ભાટ ચારણો કહે છે. એ વાતો ઉપરથી આપણી ખાતરી થાય છે, કે એના એકનામી દિલ્હીના ચૌહાણરાજા પૃથુરાજ જેવોજ તે પરાક્રમી હતો. રજપૂતોના ડાયરામાં આજે પણ શ્રોતાઓને રાજી કરવાને એ પૃથુરાજની વાતો લલકારીને કહેવામાં આવે છે. એ વાતો એટલી તો રસિક છે કે સાંભળનારનાં રૂવાં ઉભાં કરે છે. તેમાંની એક બે આ ઠેકાણે ઉતારી લઇએ તો તે વાંચનારને નકામી નહિ લાગે.

એક દિવસે પૃથુરાજ દરબારમાં બેઠેલો હતો. તે વખતે માળવાના મુસલમાન પાદશાહનો એક દાસ ત્યાં આવેલો હતો, તેની સાથે રાયમલરાણો છૂટથી વાતે વળગ્યો. માળવાના પાદશાહને છ માસ ચિતોડમાં કેદ રાખનાર કુંભારાણાનો પુત્ર અને ચિતોડનો રાણો આ પ્રમાણે માળવાના પાદશાહના સેવક સાથે છૂટથી વાતો કરે એ પૃથુરાજને ઘણું નામોશી ભરેલું લાગ્યું. તેથી એણે રાણાજીને કહ્યું કે “ દાસ સાથે આટલું છૂટથી બોલવું આપને છાજતું નથી ” તેના ઉત્તરમાં રાણે કહ્યું કે “ ભાઇ તું તો મોટા પાદશાહોને પણ કેદ રાખનારો હોઇશ. પણ મારે તો મારૂં રાજ્ય સાચવવું છે. ” આ મહેણું પૃથુરાજ સાંખે એવો ન હતો. પિતાનું વચન સાંભળતાંજ કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર ઊઠીને ઉભો થયો; અને પોતાના વિશ્વાસુ માણસો લઈ નીમચ ગયો. ત્યાં તેનું નામ સાંભળતાંજ પાંચ હજાર રજપૂતો તેના ઝુંડા નીચે જમાવ થયા. બહાદુર રજપૂતોને શૂરા પૃથુરાજનું નામ એટલું વહાલું હતું, કે તેનું નામ સાંભળતાંજ તેના હાથ નીચે લડાઇમાં ઉતરવાને તેઓ દોડી આવ્યા. પૃથુરાજે એ લશ્કરવડે દેવલપુર પર હુમલો કરીને તેના સૂબાને મારી નાખ્યો ને એ ગામ લૂટ્યું. માળવાના પાદશાહને એ વાતની ખબર પડતાંજ તે જેટલું લશ્કર એકઠું કરી શક્યો તેટલું લઇ પૃથુરાજને સજા કરવાને નીકળ્યો. પૃથુરાજ તેનાથી લગારે ગભરાયો કે ડર્યો નહિ પણ ઉલટો તેની સામે ચાલ્યો, ને પાદશાહે થાકેલા લશ્કરને આરામ લેવાને મુકામ નાખેલો હતો તે ઉપર ઓચિંતો હુમલો કર્યો; ને લાગલોજ પાદશાહી તંબુ આગળ

જઈ એકદમ પાદશાહને કેદ કરી એક સાંઢણી ઉપર નાખીને ચાલ્યો. આથી સઘળા લશ્કરના માણસો ગભરાટમાંથી સાવધ થઈ પૃથુરાજ ઉપર ધસારો કરવા લાગ્યા, ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું કે " ખબરદાર, તમે જો લગારે ચું કે ચાં કર્યું તો, પાદશાહનો જીવ મારા હાથમાં છે. તમે લગાર પાસે આવ્યા કે પાદશાહ તો જાણે હતોજ નહિ એમ કરી નાખીશ, નહિ તો એને ઊની આંચ આવવાની નથી. માત્ર મારા બાપને પગે લગાડી પાછો મોકલી દઈશ." મુસલમાનો આ ધમકીથી ડરી ગયા. તેમ પૃથુરાજના વચન પર તેમને પણ વિશ્વાસ હોવાથી તેઓ છાના રહ્યા. પૃથુરાજ પાદશાહને ચિતોડ લઇ ગયો; ને પોતાના પિતાના પગ આગળ તેને મૂકીને બોલ્યો, કે " પિતાજી આપના માળવી દાસને બોલાવીને પૂછો કે આ કોણ છે? આ પ્રમાણે પૃથુરાજે પોતાના પિતાનું મહેણું ટાળ્યું એટલુંજ નહિ, પણ માળવાના પાદશાહને ચિતોડમાં એક મહીનો કેદ રાખી દંડ લઈ છોડી મૂક્યો અને માનમરતબા સાથે વિદાય કરી પોતાનું વચન પાળ્યું.

રાણા રાયમલનો ઈતિહાસ તે પૃથુરાજના પરાક્રમનો ઇતિહાસ છે. પૃથુરાજના કાકાનો દીકરો સૂરજમલ ઘણી લડાઈઓમાં પૃથુરાજ સાથે છતાં ચારણીદેવીનું ભવિષ્ય પોતાનાથી બને તો ખરૂં પાડવાનો તેનો વિચાર હતો. જેમલ મરાયા પછી પૃથુરાજ દેશવટે હોવાથી, અને સંગનું ઠેકાણું માલમ ન હોવાથી, સૂરજમલે મેવાડની ગાદી ઉપરનો પોતાનો દાવો આગળ ધર્યો. તેથી રાયમલના બોલાવ્યાથી, પૃથુરાજ આવ્યો ત્યારે તેણે સૂરજમલ સાથે પાછો કજીઓ આરંભ્યો, સૂરજમલ ને પૃથુરાજનો કજીઓ પણ રજપૂતોની ખાસિયત જાણવાને વાંચવા યોગ્ય છે.

સૂરજમલે ગાદી મેળવવાને જેટલા બન્યા તેટલા ઉપાય કર્યા. રાજ્યલોભ એના મનમાં રમી રહ્યો હતો. લાખારાણાનો બીજો વંશજ સારંગદેવ કરીને હતો તેની સાથે સૂરજમલે રાજ્ય વહેંચી લેવાનો ઠરાવ કર્યો; અને બંને માળવાના પાદશાહ મુજફ્ફર પાસે ગયા. એની મદદથી મેવાડના દક્ષિણ ભાગ ઉપર તેમણે હુમલો કર્યો; અને સાદરો, બાતરી વગેરે નાઈ ને નીમચ વચ્ચેનો મુલક

છતી લઇ ચિતોડ ઉપર જવા લાગ્યા. આ ખબર સાંભળી જેટલું લશ્કર હાજર હતું, તેટલું લશ્કર લઇને રાયમલ આ બંડખોરને સજા કરવા નીકળ્યો. બંનેનો ગંભીરી નદી આગળ મેળાપ થયો. આ વખતે રાણો એક સાધારણ સિપાઇની માફક બહાદુરીથી લડતો હતો. તેને બાવીસ જખમો થયા ત્યારે મૂર્છા ખાઇ નીચે પડનો હતો, તેવામાં પૃથુરાજ એક હજાર સવાર લઇને આવી પહોંચ્યો અને ફરીને લડાઇ ચલાવી. પૃથુરાજે પોતાના પીતરાઇ ભાઇ ઉપર ધસારો કર્યો, અને તેનું શરીર જખમોથી ભરી કાઢ્યું. બંને બાજુનાં ઘણાં માણસો મુઆં પણ એકે બાજુ નમ્યું આપે નહિ. જ્યારે બંને થાકયા ત્યારે બંનેએ સાથે લડાઇ બંધ કરી ને રાત્રે પાસે મુકામ નાખીને પડયા.

રાત્રિએ બંને ભાઈઓની થએલી મુલાકાત ઉપરથી વાંચનારને રજપૂતોની ખાસ ખાંમયત અને લાગણીનો વિચાર આવશે. દુનિયાની શરૂઆતથીજ લડાઇના વખતમાં લડવૈયાઓમાં કદાચ આ વિલક્ષણ લક્ષણ હતું. આ મુલાકાતની હકીકત સાદરીમાં સૂરજમલ પછી જે ઝાલો ગાદીએ બેઠો તેના લખાણ ઉપરથી લીધેલી છે. રાત્રે પૃથુરાજ પોતાના ભાઇને મળવા આવ્યો, ત્યારે સૂરજમલ પોતાના એક નાના તંબુમાં ગોદડા ઉપર સૂઇને હજામ પાસે જખમો સીવડાવી પાટા બંધાવતો હતો. પૃથુરાજને આવતો જોઈ ને તે ઊઠયો અને કંઇ બન્યુંજ ન હોય તેમ રિવાજ પ્રમાણે પોતાના ભાઇને મળ્યો: પણ ઊઠવાને લીધે કેટલાક જખમો ફરીને સીવવા પડયા. એ બંને વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઈ

પૃથુરાજ—ભાઈ તમારા જખમો કેમ છે ?

સૂરજમલ—તને જોયાની ખુશાલીમાં મારા જખમો સઘળા રૂઝાઈ ગયા.

પૃથુરાજ—પણ ભાઈ મેં રાણાજીને તો હજુ જોયા નથી, હું તો તમને મળવાને દોડયો આવ્યો ને મને બહુ ભૂખ લાગી છે. કાંઈ ખાવાનું છે ?

ખાવાનું ભાણું આવ્યું અને આ વિચિત્ર ભાઈઓના જોડાએ એકજ થાળીમાં ખાધું. એટલુંજ નહિ પણ જતી વખતે પૃથુરાજને પાન આપ્યું તે ખાવાને પણ તેણે કંઈ આચકો ખાધો નહિ.

પૃથુરાજ—ભાઈ સવારના પહોરમાં આપણે બંને જણ લડાઈનો છેડો લાવીશું.

સૂરજમલ—વારૂ ભાઈ વહેલો આવજે.

સવારના પહોરમાં લડાઈ શરૂ થઈ, તેમાં સારંગદેવે ઘણો ઝપાટો માર્યો. ચાર ઘડી સુધી જોસમાં લડાઈ ચાલી. ભાલા ને તરવારોના જખમો ઉપરાઉપરી થવા લાગ્યા. બંને તરફ હજારો રજપૂતોના જીવ ગયા અને સંખ્યાબંધ ઘાયલ થયા. એકલા સારંગદેવને પાંત્રીસ જખમો થયા. સૂરજમલ ને સારંગદેવ છેવટે હાર્યા ને સાદરી નાસી ગયા. પૃથુરાજને સાત ઝટકા વાગ્યા હતા, તોપણ જીત કરી વાજતે ગાજતે ચિતોડ ગયો. આ હારથી નાઉમેદ થઈને બંડખોરોએ પોતાની આશા છોડી દીધી નહિ. બંને ભાઈ ઘણીવાર સામસામા આવી ગયા ને લડયા. પૃથુરાજ કહેવા લાગ્યો કે ટાંકણીના માથા જેટલી મેવાડની જમીન ભાઈને હાથ રહેવા દઈશ નહિ. સૂરજમલે કહ્યું કે તારી ચિતા કરવા જેટલી જમીન માત્ર તારે તાબે રહેવા દઈશ. પણ પૃથુરાજે તેમને નિરાંતે બેસવા દીધા નહિ. અહીંથી તહીં નસાડતો તે તેમની પાછળ લાગ્યો રહ્યો. સારંગદેવ ને સૂરજમલે બાતરોના જગલમાં સંતાઈ રહેવાની જગા કરી હતી ત્યાં પૃથુરાજ ખોળતો ખોળતો આવી લાગ્યો. ઘોડાનો ખોંખારો સાંભળતાંજ સૂરજમલ સમજ્યો કે ભાઈ આવ્યો. પૃથુરાજે આવીને તરવારોનો ઝપાટો ચલાવ્યો. જો સારંગદેવની મદદ આવી પહોંચી ન હોત, તો પૃથુરાજના ઝટકાથી સૂરજમલના બે કટકા થયા હોત. સારંગદેવ કહે કે ભાઈ ઘડપણનો વખત છે. જવાનીમાં ઝટકા ખવાય પણ ઘડપણમાં મુક્કી ખમવી મુસ્કેલ પડે. સૂરજમલ કહે કે ઘડપણમાં પણ જયારે મારા ભાઈની મુક્કી હોય. ત્યારે સૂરજમલે કહ્યું કે ભાઇ, બંધ રહે, જો હું મરી ગયો તો ફીકર નથી. મારાં છોકરાં

રજપૂત બચ્ચાં છે. આખો દેશ પડયો છે, ગમે ત્યાં પોતાનું પેટ ભરશે પણ જો તું મરી ગયો તો ચિતોડનું શું થશે? મારે કપાળે કાળી ટીલી આવશે અને મારા નામને હંમેશ સુધી કલંક લાગશે.

એ પ્રમાણે લડાઈ બંધ પડી, તરવારો મ્યાન કરી અને બંને ભાઈ ભેટયા. પૃથુરાજે કહ્યું, ભાઇ હું આવ્યો ત્યારે તમે શું કરતા હતા? સૂરજમલ કહે ખાધા પછી નકામી વાતો કરતા હતા. પણ ભાઈ, મારા જેવો દુશ્મન માથા ઉપર ને તમે આવા બેફીકરા કેમ રહ્યા? શું કરૂં? તેં મારી પાસે કંઇ રહેવા દીધું નથી અને આરામ લેવાને મારે કંઈ ઠેકાણું તો જોઈએ કે નહિ? બીજે દિવસે સવારે પૃથુરાજે સૂરજમલને કહ્યું કે આ પાસેના દહેરામાં ચાલો આપણે માતાને ભોગ આપીએ, પણ તેનાથી ગઇ રાત્રે થએલા જખમને લીધે જવાય એમ ન હતું તેથી સારંગદેવ એકલો તેની સાથે ગયો. એક પાડાનો ભોગ આપ્યો ને બકરાનો ભોગ આપવાનો હતો, એટલામાં પૃથુરાજે પોતાની તરવાર સારંગદેવ પર ચલાવી. આ બંને વચ્ચે ભારે લડાઈ ચાલી. છેવટે પૃથુરાજે સારંગદેવના માથાનો ભવાનીને ભોગ આપ્યો. સૂરજમલ સાદરી રહ્યો અને પોતાની સઘળી જમીન બ્રાહ્મણોને અને ભાટચારણોને આપી દીધી. સૂરજમલ કહેતો કે જો મારી જમીન મારાથી નહિ સચવાય, તો રાણા કરતાં પણ વધારે જબરાને આપી દઈશ કે તેમની પાસેથી રાણાથી લઇ લેવાય નહિ. આ ઉપરથી સમજાય છે કે આ વખતે બ્રાહ્મણ ને ભાટચારણોનું પરિબળ વિશેષ હતું. સૂરજમલે પરવારીને મેવાડ છોડયું. બાનથળના જંગલમાં થઈને જતાં એને એક જગાએ શુકન થયા. એક વરૂ એક બકરાના બચ્ચાને લઇને જતું હતું, તેને તેની માએ બચાવ્યું, આથી સૂરજમલે ધાર્યું કે આ જગા બહુ મજબુત છે. ચારણીદેવીનું વચન યાદ આવ્યાથી તે ત્યાં રહ્યો, આસપાસના જંગલી લોકોને વશ કર્યા, અને તે જગાએ દેવલાનો કિલ્લો ને ગામ બાંધ્યાં. આગળ જતાં એક હજાર ગામનો તે ધણી થયો. આજે પણ ત્યાં એના વંશજો અંગ્રેજ સરકારના આશરા નીચે રાજ્ય કરે છે. પ્રતાપગઢ દેવલાના રાજ્યની આ રીતે સ્થાપના થઇ.

પૃથુરાજ ઘણોખરો વખત કોમલમેરમાં રહેતો હતો, અને ત્યાંજ પરાક્રમો કરી તેણે પોતાની જિંદગી પૂરી કરી. એના દરેક પરાક્રમમાં એની સ્ત્રી તારાબાઈએ પણ ભાગ લીધા હતા. એ ચૌદ વરસનો થયો ત્યારથી તે તેત્રીસ વરસની ઉમરનો થઈ મરાયો ત્યાં-સુધી એણે ઉપર વર્ણવ્યાં એવાંજ પરાક્રમો કર્યાં છે. એ તો ખરૂં છે કે એવા વીરપુરુષની જિંદગી લાંબી મુદ્દત સુધી ચાલતી નથી, તો પણ તે પોતાનું નામ અમર કરી જાય છે. પૃથુરાજ કોઈ દુશ્મનને હાથે લડાઇમાં ઘાયલ થઈને મરાયો નથી. એને એના બનેવીએ દગાથી ઝેર દઈને મારી નાખ્યો.

પૃથુરાજ કોમલમેરમાં હતો, ત્યારે એને માલમ પડયું કે એનો ભાઈ સંગ શ્રીનગરના ઠાકોરની કુંવરી વેરે પરણ્યો છે, ને તે ઠાકોરે તેને આશ્રય આપ્યો છે. સંગને આશ્રય નહિ આપવાનું કહાવ્યા છતાં શ્રીનગરના ઠાકોરે આ પ્રમાણે માથાફરેલ થઈ સંગને રાખ્યો, એટ-લુંજ નહિ પણ તેના સાથે પોતાની કુંવરીને પરણાવી, તે પૃથુરા-જથી ખમા શકાયું નહિ. આથી તેણે એને શિક્ષા કરવા સારૂ જવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ એટલામાં શિરોહીથી એની બેનનો પત્ર આવ્યો. પૃથુરાજની બેનનું લગ્ન શિરોહીના દેવરારાજા વેરે થયું હતું. એ રાજા અફીણ કસુંબા કરી પોતાની સ્ત્રીને પોતાના ઢોલીઆ નીચે જમીન ઉપર સુવાડતો અને ઘણું દુ:ખ દેતો, તેથી તેણીએ પોતાને એ દુ:ખમાંથી છોડાવી બોલાવી લેવાને પૃથુરાજને કહાવ્યું કે:—

માડી જાયા વીર, પૃથુરાજ મુજ બંધવા:
ધારણ ધારી ધીર, વેગે વા'રે આવજે.
હું દુખિઆરણ બેન, સ્વપ્ને સુખ ન પામતી:
રહું દુ:ખમાં દિન રેન, પૃથુ પૃથુ સંભારતી.
ડૂબી દુ:ખદધિમાંહી, ઓ બંધુ પૃથુ તું છતાં;
આવી વા'રે આંહી, દુ:ખી બેનને છોડવો.
રાહ જોઉં દિન સાત, આશા ધારી તાહરી;
નહિ તો ઓ પૃથુ ભ્રાત, હું પાડીશ દે' માહરી.

પૃથુરાજે આ સંદેશો સાંભળ્યો કે તેણે શ્રીનગર વેર લેવાને જવાનું માંડી વાળી. પોતાની બેનને દુઃખમાંથી છોડાવવા માટે શિરોહી જવાનું ઠરાવ્યું. તે લાગલોજ શિરોહી જઈ પહોંચ્યો. તે શિરોહી પહોંચ્યો તે વખતે મધ્યરાત્રિ હતી, તેથી નીસરણી મૂકીને મહેલમાં ચઢી ગયો, ને શિરોહીના રાજા પ્રભુરાવને ગળચીમાંથી પકડયો. આ ઓચિંતા બનાવથી પ્રભુરાવ ગભરાયો, ને તેની સ્ત્રીને કાલાવાલા કરવા લાગ્યો કે મારો જીવ ઉગાર હું તને કોઈવાર દુઃખ નહિ દઉં. પૃથુરાજે કહ્યું કે મારી બેનનાં પગરખાં માથા ઉપર મૂકીને તેને હાથ જોડી પગે લાગે તોજ જીવતો મુકું. પ્રભુરાવે તેમ કર્યાથી પૃથુરાજે તેને છોડયો. ત્યારપછી પ્રભુરાવ તેના ઉપર એટલી પ્રીતિ બતાવી, તથા પોતાની સ્ત્રી સાથે એવી સારી વર્તણુક ચલાવી કે બંને ભાઈબેન પ્રભુરાવની પ્રીતિથી અંજાયાં. પ્રભુરાવના આગ્રહથી પૃથુરાજ પાંચ દિવસ સુધી મહેમાન તરીકે શિરોહીમાં રહ્યો. એટલું-જ નહિ પણ તેની બેન પણ શિરોહીમાંજ રહેવાને ખુશી થઈ. ત્યારપછી પૃથુરાજ કોમલમેર જવા નીકળ્યો. પ્રભુરાવ મુરબ્બો બનાવવામાં એક્કો હતો. તેણે કેટલોક મુરબ્બો પૃથુરાજને વાટમાં ખાવા માટે આપ્યો. પૃથુરાજ કોમલમેર નજીક આવ્યો ત્યારે ત્યાં નાસ્તો કરવા બેઠો. બહાદુર પણ ભોળા ને વિશ્વાસુ પૃથુરાજે તે મુરબ્બા-માંથી થોડોક ખાધો. લુચ્ચો પ્રભુરાવ પૃથુરાજના પીતરાઈ ભાઈ સૂરજમલ જેવો નિખાલસ દીલનો ન હતો. તે બાયલો ને દગા-બાર હતો. તેણે મુરબ્બામાં ઝેર ભેળવ્યું હતું. મુરબ્બો ખાધા પછી પૃથુરાજ થોડો ચાલીને મામાદેવીના દહેરા આગળ આવ્યો. તેટલામાં ઝેરની એટલી અસર થઈ કે તેનાથી આગળ ચલાયું નહિ. હવે તે પ્રભુરાવનો દગો સમજ્યો, તેથી તેણે તારાબાઈને સંદેશો કહાવ્યો કે જો મોં જોવું હોય તો જલદીથી આવો. સમાચાર મળ્યા કે તરત એ બાઈ આવી, પણ તે અગાઉ પૃથુરાજ તો મરણ પામ્યો હતો. તારાબાઇ સતી થવાને પોતાના પતિનું શબ ખોળામાં લઈ વિલાપ કરવા લાગી. આ પ્રમાણે શૂરા પૃથુરાજનો ને તારાબાઈનો અંત આવ્યો. એ બંનેને બાળ્યાં ત્યાં આગળ કરેલું દહેરૂં હજુ પણ હયાત છે.

તારા- સીતાજીના મહીનાનો રાગ.

મારા પ્યારા પ્રાણાધાર, મુને કયમ મૂકી ગયા,
વા'લા વા'લા વિસારી આ વાર, નમેરા કયમ થયા:
જાતાં આપણ જોડે, સજોડ ઘોડ ચઢી રણમહી,
સજી સઘ સહુ હથિયાર, વિખુટાં પડયાં નહિ. ૧
પણ આજ વિખુટી કરી આપ, ગયા કરી વાયદો,
વા'લા જોતી રહી હુ વાટ, ઉચાટ ઉરે થતો:
તમે તો એકવચની સદાય, આવ્યા વાયદો થતાં,
કા'વ્યો સંદેશો દુ:ખદાઈ. મામાદેવી આવતાં. ૨
આવી ધસમસી મળવાને માટ, વા'લા મુખ નીરખવા.
પણ હાય ? હુવો ઉચાટ, વા'લા વિખુટા હુવા:
ધિક્ક નણદોઈ સગપણ તારૂં, બળી તા'રી બહાદુરી,
ગયું પરાક્રમ વ'તે પૂર, બળી વટ તાહરી. ૩
ધિક્ક લજવી તેં માતની કુખ, વગોવી જાત તેં,
કર્યું બાયલા કેરૂં કામ, કરે ન કજાત જે;
સામે મુખે ધરી ખાંડું હાથ, તે ભાલો ભલકતો,
સામા સામી લીધા હોત ઘાવ, નહિ શોક તો થતો. ૪
કરે કો નહિ રજપુત નારી, ભુંડા તેવું તેં કર્યું,
આપી વિશ્વાસ છેતરી આપ, મુરખે વિષ ધર્યું:
જાયું તેહ જવાનું જરૂર, રહેવાનું ન કો અહીં.
ક્ષણભંગુર દેહનો શોક, કરવા ઘટે નહિ. ૫
પણ સ્વામી મુઆ વણ મોત, તે વિશ્વાસઘાતથી,
મને તે થકી તન પરિતાપ, મૃત્યુથી બી'તી નથી:
ગયા આપ જુવાની માંય, લા'વા ન લીધો રતી,
નથી તેનો કરતી શોક, નથી મન લાવતી. ૬
ખરા ક્ષત્રિ મરે રણજંગ શત્રુને સંહારતાં,
કાંતો જન્મભૂમિને માટ, કાંતો વટ રાખતાં·
મરે અબળાતણા રક્ષણાર્થ, મરે રાજ રક્ષણે,

ખરે ધર્મના રક્ષણહાર, શત્રુ સંહારી રણે. ૭
મરે શરણાગતને માટ, કે નિર્બળ રક્ષતા,
મરે ક્ષત્રિ જુવાન ને બાળ, કે શત્રુ સંહારતાં;
સ્વામી તેમ મુવા હોત આપ, કદી રણજંગમાં,
મારૂં હૈયું અતિ ઉભરાત, આનંદ ઉમંગમાં. ૮
ભાવિ થાય નહિ મિથ્યા બનાવ, થવાનું તે થયું,
શાને શોક કરૂં મનમાંહી, હવે મારૂં શું રહ્યું;
સ્વામી ચિંતા ન કરશો લગાર, ઉતાવળી આવું છું,
શોક કરતાં નકામી આમ, હું ખોટી થાઉં છું. ૯
આ હું આવી બેઠી તમ પાસ, ખોળે શિર લઈને,
આ હું અગ્નિમાં પેસુ આપ, આશીર્વાદ દઈને;
થજો દેશી સહોદર સુખી, સુખી [1]પ્રભુ તું થજે,
એમ બોલી અંગેઅંગે બાલ, થઈ બળી ભસ્મ તે. ૧૦

પૃથુરાજની વાત ઉપરથી રજપૂતોના ને રજપૂતાણીઓના ગુણ આપણને માલમ પડે છે. જો બાયલા પ્રભુરાવે હીચકારાની માફક દગાથી આ પ્રમાણે પૃથુરાજનો અંત આણ્યો ન હોત, તો સંગને બદલે બાબર સામે એ થયો હોત, મેવાડની ગાદી દિપાવી હોત, અને કદાચ સંગ કરતાં વધારે નામજાદો થઈ, મેવાડને દિપાવી મોગલાઈ રાજ્યનો પાયો નંખાતાં અટકાવી શકયો હોત. પણ બહાદુરી સાથે રહેલા ભોળાપણે તેનો જલદીથી અંત આણ્યો, ને ચારણીમાતાનું ભવિષ્ય ખરૂં પાડી આપ્યું, કેમકે એના મુઆ પછી રાણો રાયમલ પણ થોડાજ દિવસમાં દેવલોક પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૦૯. તેથી ચારણીમાતાનો ઠરાવેલો સંગરાણો મેવાડની ગાદીએ બેઠો. રાયમલરાણો જો કે હમીર, લાખા કે કુંભારાણા જેવો ન હતો, તો પણ તે સંકટ સમય મેવાડની આબરૂ સાચવી શકયો હતો.

૧ પ્રભુરાવ—બળી મરતાં સતિએ શાપ ન દેતાં મોટા મનથી આશીર્વાદ દીધો.

પ્રકરણ ૮ મું.

સંગ્રામસીંગ (સંગ રાણો).

ઇ. સ. ૧૫૦૯ થી ઇ. સ. ૧૫૩૦ સુધી.

સંગ્રામ અથવા મેવાડના ઇતિહાસમાં જેને સંગ લખ્યો છે, (મોગલ ઇતિહાસકર્તા એને સીંગ કહે છે) તે સંવત ૧૫૬૫ (સન ૧૫૦૯) માં ગાદીએ બેઠો. મેવાડની પુરેપુરી ચઢતી આ રાણાના વખતમાં થઇ. મેવાડની વંશાવળીમાં કહે છે કે રાણો સંગ મેવાડની કીર્ત્તિના શિખર ઉપર કળશ રૂપે હતો. એના પછી મેવાડની કીર્ત્તિનો સૂર્ય આથમવા લાગ્યો. પછીથી જો કે કેટલાએક તેજસ્વી કિરણોએ પડતીના વખતમાં મેવાડને શોભાવી, પણ તે કિરણો માત્ર પડતીના કળશને ઢોળ ચઢાવવા બરાબર હતાં.

દિલ્હીની ગાદીએ પાંડુના વંશના તુંવાર રાજાઓ પછી પૃથુરાજ ચોહાણ થયો. તેની પાસેથી શાહબુદ્દીને એ રાજ્ય જીતી લીધું. અનુક્રમે ગિજની અને ઘોરી વંશના, તથા ગીલચી અને લોદી વંશના રાજાઓ દિલ્હીની ગાદીએ થયા. આ વખતે એ રાજ્યના ઘણા ભાગ પડી જઈ તેમાંથી નાનાં નાનાં અનેક રાજ્યો ઉભાં થયાં હતાં. માત્ર દિલ્હી ને કાશીની વચ્ચેનાજ પ્રદેશમાં ચાર[૧] રાજ્યો હતાં. એક ઉમરાવને મારી નાખીને બીજો બેસતો હતો. એવા કાપાકાપીના વખતમાં માત્ર કહેવાતા પાદશાહથી મેવાડને કાંઈ ડર ન હતો. માળવા ને ગુજરાતના પાદશાહો બંડખોરોની સાથે મળી જઈને આવતા, તોપણ જ્યારે સંગ પોતાના યોદ્ધાઓને લઈને ચઢતો ત્યારે તેઓ મેવાડ પર કાંઈ અસર કરી શકતા નહિ. રાણો જ્યારે યુદ્ધે ચઢતો ત્યારે તેની સાથે ૮૦૦૦૦ સવાર, સાત મોટા રાજાઓ, નવ રાવ, એકસો ચાર રાવત સરદારો, તથા પાંચસેં લડાઇના હાથીઓ જતા. મારવાડ ને અંબર (જેપુર) ના રાજાઓ રાણાજીને મુરબ્બી ગણતા. ગ્વાલિયર,

---

૧ દિલ્હી, બીઆણા કાલ્પી ને જોનપુર.

અજમેર., સીક્રી, રાયસેન, કાલ્પી, ચંદેરી, બુંદી, ગાગ્રોન, રામપુર અને આબુના રાવ પણ રાણાજીના તાબેદાર તરીકે લશ્કર લઈ લડાઈમાં મદદે આવતા.

દુઃખના વખતમાં જેણે જેણે આશરો આપ્યો હતો તેને રાણા સંગ કંઈ વિસરી ગયો નહિ. શ્રીનગરના કરમસીંગને અજમેરની જાગીર આપી, તથા ચંદેરી જીતવામાં કરમસીંગના દીકરા જગમલે મદદ કરી હતી તેના બદલામાં જગમલને રાવનો ઈલ્કાબ આપ્યો.

પોતાના કુટુંબના થએલા માંહોમાંહેના કજીઆથી થએલો સઘળો ગેરબંદોબસ્ત સંગ રાણાએ ટુંક મુદ્દતમાં બીલકુલ શમાવી દીધો. જે કારણથી સંગે પોતાનો હક્ક અને હોદ્દો થોડી મુદ્દત સુધી પોતાના મિજાજી ભાઈને આપ્યો, તે કારણ ઉપર જો વિચાર કરીએ તો માલમ પડશે કે તેણે માત્ર અગમ બુદ્ધિથી તથા પોતાના ભાઈ પરની અને સ્વદેશની પ્રીતિથીજ તેમ કીધું હતું, અને જો તેમ ન કીધું હોત તો મેવાડ ભયમાં આવી પડત, તથા એના કુટુંબની પણ ભારે ખુવારી થાત. ગાદીએ બેઠા પછી એણે જે પરાક્રમો કર્યા તે ઉપરથી જણાય છે, કે રાજગાદી ઉપરનો પોતાનો હક્ક છોડતી વખતે પણ એનામાં પરાક્રમ રહેલું હતું, અને તેથી તે હક્ક એણે બાયલાપણાથી છોડયો કહેવાય નહિ. રાણા સંગે ધીરે ધીરે પોતાનું લશ્કર સુધાર્યું, અને તેજ લશ્કરની મદદથી રણક્ષેત્રમાં પોતે વારંવાર જીત મેળવતો હતો.

સંગ પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરી રહ્યો, કે એને મુસલમાનો સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડયું. તે વખતે દિલ્હીમાં લોદી રાજ્ય કરતો હતો. આખા રાજ્યસ્થાનમાં સંગરાણો જોરાવર હોવાથી તથા રજપૂતોનું એકત્ર બળ સંગ સાથે જોડાવાથી ઈબ્રાહિમને સંગનો ડર લાગ્યો, તેથી તેનું બળ તોડવા માટે તે તૈયારી કરવા લાગ્યો. દિલ્હીની પાદશાહત સૈયદવંશી પાદશાહોના વખતમાં છેક નબળી પડી ગઈ હતી. તેમાંથી જુદાં જુદાં મુસલમાની રાજ્યો સ્વતંત્ર પડી ગયાં હતાં, પણ લોદી વંશના પાદશાહોએ દિલ્હીના રાજ્યની પાયમાલી થતી અટ-

કાવી હતી. ઇબ્રાહિમના બાપે અને દાદાએ દિલ્હીની આસપાસનાં કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો જીતીને પોતાનું રાજ્ય મજબુત પાયા પર આણી મૂક્યું હતું. જ્યારે ઈબ્રાહિમ લોદી સંગ સામે લડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો, ત્યારે એ પાદશાહત બળવાન થઈ હતી; તેથી ઇબ્રાહિમ તેની સામે લડવાને એક બળવાન સૈન્ય જમાવી શક્યો, ને તે સૈન્ય મેવાડના રાણાને જીતવા માટે મોકલ્યું. સંગરાણો પણ ચપળતાથી પોતાનું લશ્કરી બળ એકઠું કરી મુસલમાનો સામો ચાલ્યો. મુસલમાનો રજપૂતોના ધર્મશત્રુ હોવાથી તેમના સામા જવાને તેઓ ઉલટભેર તૈયાર થયા. સંગે પોતાના શૂરા પટાવત ને ખંડીઆ રાજાઓનું લશ્કર એકઠું કર્યું; એટલુંજ નહિ, પણ તેનામાં તેના ભાઈ પૃથુરાજ જેવાજ ગુણ હોવાથી, તથા ઠેકાણે ઠેકાણે પરાક્રમ કરી જીત મેળવ્યાથી પૃથુરાજના પરાક્રમથી મોહિત થએલા રજપૂતો પણ સંગની સરદારી નીચે લડવા જવાને ઉશ્કેરાઈ આવ્યા. એ બધું સૈન્ય લઇ સંગ મુસલમાનો સામે ચાલ્યો. મુસલમાનો રાજ્યસ્થાનમાં પગ મૂકે તે પહેલાં તો રજપૂતો તેમની સામે આવી પહોંચ્યા. મુસલમાનો પણ ધર્મના ઝનુનમાં ઉશ્કેરાઈ આવ્યા હતા. તે વખતે તેઓ પણ રજપૂતોને ધર્મશત્રુ ગણતા હતા, અને તેમનું ચાલે તો રાજ્યસ્થાનમાં પણ મુસલમાની ફતેહો પઢાવવા ચૂકે એવા ન હતા; પરંતુ તેમની આશા ફળીભૂત થવાનાં કાંઇ ચિહ્ન જણાતાં ન હતાં. એક પછી એક એમ ઘણી લડાઈઓમાં તેઓ હાર પામી ગયા. તેમને વારંવાર ઉશ્કેરીને રજપૂતો ઉપર દોરવા માંડયા, પણ તે દરેક વખતે તેમની વધારે ને વધારે ખરાબી થતી ગઈ. છેવટે તેમનું બાકી રહેલું સૈન્ય હારીને નાસી ગયું.

ઈબ્રાહિમ એથી વધારે ભયભીત થયો. સંગ આ વખતે સીધોજ દિલ્હી ગયો હોત તો હિંદના ઇતિહાસમાં કોઇ નવોજ ફેરફાર થાત. પરંતુ તેના લશ્કરમાં પણ ભરતીની જરૂર હતી. જો કે તેમને જીત મળી હતી, તોપણ ઉપરાઉપરી લડાઇઓ થવાથી તેમને કંઇ થોડી હાનિ થઈ ન હતી, વળી ઘણા દિવસથી તેઓ ઘરબાર

છોડીને આવેલા હતા, તેથી તેમને ઘેર જવા દઈ થોડો આરામ આપવાની જરૂર હતી. ઇબ્રાહિમ આ હારથી નિરાશ થઇ બેસી રહે તેમ ન હતું. સંગ જેવા દીર્ઘદ્રષ્ટિવાળા રાણાના વિચારમાં આ વાત પણ આવવી જોઈએ, કે દિલ્હી ઉપર જતાં ત્યાંના તાજા લશ્કર સામે આપણુ થાકેલું લશ્કર હાર્યું તો આપણી મેળવેલી કીર્ત્તિ ઉપર પાણી ફરી વળવાનુ; વળી ત્રણસેં વરસથી દિલ્હીમાં મુસલમાનો રાજ્ય કરતા હતા, તેથી દિલ્હી નામ મુસલમાનોને એટલું વહાલું હતું કે દિલ્હી ઉપર આપણે જઈશું તો હિંદનાં સઘળાં મુસલમાની રાજ્ય પાદશાહતનું રક્ષણ કરવાને આવશે, તે વખતે આપણને જીત મેળવવી મુશ્કેલ થઈ પડશે. આવા આવા લાંબા વિચારથી મુસલમાનો પર સંપૂર્ણ જય મળ્યો છતા તે પાછો ચિતોડ આવ્યો.

ચિતોડમાં તેને આરામ લેવા લાંબો વખત મળ્યો નહિ. હાર પામેલું મુસલમાની લશ્કર દિલ્હી પહોંચ્યું કે ઇબ્રાહિમ ફરીને લડાઈની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેણે આખી પાદશાહતમાંથી જેટલું મેળવી શકાય તેટલું સૈન્ય જમાવીને રજપૂતોને નમાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે પોતે જાતે પણ લડવા આવવાને તૈયાર થયો. પોતાના પાદશાહે પંડે લડાઈમાં આવવાનો ઠરાવ કરેલો જોઈ મુસલમાનો વધારે જોસમાં આવ્યા આસપાસના પ્રાંતોનાં અને સુબાનાં લશ્કરોની દિલ્હીમાં ભરતી થઈ. મુસલમાનોએ હિંદુઓ સામે દીનનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો, એ રીતે મુસલમાનો જેમ જુસ્સામાં આવ્યા, તેમ બીજી તરફ હિંદુઓ પણ ધર્મયુદ્ધ કરવાને ધર્મઘેલા થઇ સંગની સરદારી નીચે મુસલમાનો સામે જવાને દોડી આવ્યા.

સંગ પણ તેજ જુસ્સામાં રજપૂતોને દોરીને મુસલમાનો પર ચાલ્યો. બાકરોલ આગળ હિંદુ મુસલમાન સામસામા થયા. રજપૂતોએ એકજ ધસારામાં મુસલમાનોની હરોલ તોડી. મુસલમાનો ફરી સાવધ થાય (ઇબ્રાહિમ તેમને ઉશ્કેરી તેમનામાં પડેલું ભંગાણ અટકાવી તેમને જમાવે) તે પહેલાં તો રજપૂતોએ ફરીને એવા તો

ઝુસ્સાથી નાગી તરવારો લઈ ઘોડા કુદાવ્યા, કે મુસલમાનોમાં ભંગાણુ પડી ગયું, ને ઇબ્રાહિમ પંડે નાસી ગયો. પછી ધાટોલી આગળ તેનું સૈન્ય ફરીને જમાવ થયું. પણ રજપૂતોએ મુસલમાનોને લાગેલા ઘા પર ટેભા મારવાનો કે પાટાપાટી કરવાનો વખત આપ્યો નહિ. બાકરોલની લડાઈમાં મુએલાને ઠેગાણે પાડી તેઓ તરતજ મુસલમાનોની પૂંઠે પડ્યા. અને ધાટોલી આગળ તેમને ઓચિંતા પકડયા. રજપૂતોને અણધાર્યાં આવેલા જોઈ મુસલમાનો હિંમત હારી ગયા. કેટલાક સિપાઈ બચ્ચા પોતાના પાદશાહની સાથે ઉભા રહી લડવા તૈયાર થયા, પણ ઘણાના તો ગાળાજ નરમ પડી ગયા. દુશ્મનો એટલા જલદી આવી પહોંચશે એમ નહિ ધાર્યાથી તેમને આવેલા જોઈ તેઓ આભાજ પડી ગયા મુસલમાનો તૈયાર થાય કે ઇબ્રાહિમ સામો થવાને સજ્જ થાય, ને પહેલાં તો રજપૂતોએ તરવારો ને ભાલા ચલાવ્યા. મુસલમાનો ભયભીત થઇ આમતેમ નાસવા લાગ્યા. નાસતા મુસલમાનોને પકડી પકડીને રજપૂતોએ કાપી નાખ્યા. હથિયાર મૂકી તાબે થયા તે, કે તેમની નજર ચુકાવી નાસી ગયા તેજ માત્ર બચ્યા. બાકીના સઘળા કપાઈ મૂઆ. ઇબ્રાહિમ ને થોડાક સવારો નાસી છૂટયા તે મહા મુશ્કેલીએ દિલ્હી જઇ પહોંચ્યા. આ લડાઇમાં મુસલમાનોની એટલી ખુવારી થઇ કે ફરીને એક દાયકા સુધી તો તેઓ ટટાર થવા ન પામે. ઇબ્રાહિમનો એક સગો નાસતાં નાસતાં કેદ પકડાઇ ગયો. રાણાએ તેને જીવતદાન આપી જીવતો રાખ્યો. સંગરાણાનો આ લડાઇમાં એક હાથ કપાયો તેથી તે ઠુંઠો થયો.

આ પ્રમાણે મુસલમાની લશ્કરની ખાખાવીખી કરી નાખી. ને સંગ પોતાના સૈન્યને જીતના મદમાં રણથંભોરના અજીતગઢ ઉપર લઇ ચાલ્યો. રણથંભોરનો મજબુત ગઢ પહેલાં રજપૂતોનો હતો, પણ તે મુસલમાન પાદશાહોએ જીતી લીધો હતો. આ વખતે ત્યાં અલી નામે પાદશાહી સુબો રાજ્ય કરતો હતો. અલીએ ઇબ્રાહિમ સામેની લડાઈમાં સંગને ઘણી મહેનત આપી હતી, તેથી તેના ઉપર વેર

લેવાને સંગ પોતાના બળવાન સૈન્ય સાથે ત્યાં આવ્યો. અલી ગઢ બંધ કરી અંદર ભરાયો. કોટના રક્ષણ અર્થે એક જબરૂં સૈન્ય રાખી પોતે તેની સરદારી લીધી. અલી પંડે બહુ બહાદુર ને પાદશાહનો નીમકહલાલ નોકર હતો. પાદશાહી લશ્કરની ખરાબી થયાની ખબર તેને મળ્યાથી તે ગઢની મજબુતી ઉપર મુસ્તાક રહી, ગઢ બંધ કરી અંદર ભરાયો. આ ગઢ દુશ્મનોને જીતવા બહુ મુશ્કેલ છે. ઘણા ઘણા એ ગઢ આગળ પોતાનું બળ અજમાવી માથાં પટકી નિરાશ થઈ પાછા ગયા હતા, પણ સંગ તેમ નિરાશ થાય તેમ ન હતો. તે બહાદુર પણ ધીરજવાળો ને ડાહ્યો હતો. એના ભાઈ જેવો એ ઉતાવળીઓ ન હતો. લડાઈમાં એ સઘળા રાણા કરતાં વધારે ચતુર હતો. કોઈ પણ રીતે રણથંભોર લેવો એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને સંગ આવ્યો હતો, અને તે નિશ્ચય ફેરવે એવો એ પોચા મનનો ન હતો. રણથંભોરના લોકોને અનાજની તાણ પાડીને તાબે થવાની જરૂર પાડવી એવો વિચાર પણ સંગનો ન હતો, એ ગઢ ઉંચો, સીધો ને ચઢાણમાં મુશ્કેલ છે, તેથી સંગે જાતિબળ અજમાવવાની યોજના કરી. તે પોતે એક આંખે કાણો ને એક હાથે ઠુંઠો તો હતોજ, તોપણ તેના પોતાની બહાદુરી વગર આ ગઢ લેવાશે નહિ એમ એને જણાયું. ચોકી પહેરાની સામે પોતાનો મુકામ નાખી પોતે કેટલાક વીણી કહાડેલા માણસો લઈ ગઢની આસપાસ ફરી વળ્યા. જ્યાં લાગ ફાવ્યો અને ચોકી પહેરાનું બળ થોડું દીઠું, ત્યાં નીસરણીઓ ગોઠવી ઉપર ચઢવાનો વિચાર કર્યો. પણ ગઢની ઉંચાઈ તેમના સામી થઈ. નીસરણીઓનું બળ કંઈ ચાલ્યું નહિ; પણ શૂરા ને મરણીઆ શું ન કરે ? તેમણે નીસરણીઓ ઉપર ચઢી છેલ્લે પગથીએ ઉભા રહી આકાશચક્રી ખેલની પેઠે એકએકના ખભા ઉપર તેમને ઉભા લીધા, ને ઉપર ચઢાવ્યા. આપણો ઠુંઠો રાણો પહેલો ગઢ ઉપર ચઢ્યો. તેણે એકજ ઝટકાથી ત્યાં ઉભેલા પણ ઝોકતા પહેરેગીરના પ્રાણ લીધા. ત્યાંથી નીચે ઉતરતાં તો મુસલમાનો જાગી ઊઠ્યા. દરવાનો એક પછી એક લડવાને સજ્જ થવા લાગ્યા, પણ તે પહેલાં

તો બહાદુર રજપૂતો ગઢમાં દાખલ થયા. તેમાંના એક જણે દરવાજો ખોલ્યો કે તૈયાર થઇ રહેલા ક્ષત્રિપુત્રો મુસલમાનો પર તૂટી પડયા. તેટલામાં અલી દરવાજા આગળ આવ્યો. તેનું સઘળું સૈન્ય હિંમત પકડી અટક્યું. હવે એક તરફ દીનદીનનો અને બીજી તરફ હરહર મહાદેવનો પોકાર થવા લાગ્યો. હિંદુ—મુસલમાનો ખૂબ જુસ્સાથી લડયા. અલીએ પંડે ઘણું પરાક્રમ કર્યું, પણ છેવટે તે પડયો ને મુસલમાનો તેની લાસ આગળ પતંગીઆની પેઠ કૂદી પડયા, પણ તે સઘળા સંગના હાથની અંબાળવાનીની દોધારીના ભોગ થઈ પડયા. આ રીતે સંગ રણથંભોરના અજીતગઢનો ધણી થયો.

પાદશાહી લશ્કર ઉપર બે વાર મળેલી જીતથી, રણથંભોરનો અજીત કિલ્લો જીત્યાથી, અને પાદશાહના ભાઈને કેદ પકડી લાવ્યાથી સંગની કીર્તિ આખા હિંદુસ્તાનમાં ગવાઈ ગઈ. ભાટચારણોએ નવાં કાવ્યો કરી સંગને હિંદના કીર્તિ શિખર પર ચઢાવી દીધો. સંગ તે કીર્તિને ખરેખર યોગ્ય હતો. હિંદનાં સઘળાં દેશી રાજ્યો મેવાડમણિને પોતાનો શિરોમણિ ગણવામાં માન સમજવા લાગ્યાં. જે માન આજસુધી હમીર, લાખા કે કુંભાને મળ્યું ન હતું, તે માન કુંભાના પુત્રોને મળવા લાગ્યું. સંગે મેવાડના કીર્તિસૂર્યને માથા પર આણી મકયો, પણ જે પરાક્રમ એના ભાઈ પૃથરાજે કર્યું હતું, તે પરાક્રમ સંગને કરવાનું હજુ બાકી હતું. માળવાનો પાદશાહ મુઝફર સંગની કીર્તિની અદેખાઈ કરવા લાગ્યો, કોઈ પણ ઉપાયે મુસલમાનોનું બળ વધારી સંગનું બળ તોડવાને તેનાથી થાય તેટલા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેણે ગુજરાતના પાદશાહને પોતાની મદદે બોલાવ્યો હતો, તે ખબર સંગને મળી એટલે તે પોતાનાં વીણી કહાડેલાં માણસો લઈ એકદમ માંડુગઢ આવી પહોંચ્યો. ગુજરાતનો પાદશાહ આવ્યાની તો હજુ નિશાની સરખી પણ જણાતી ન હતી: માળવાનો પાદશાહ મુઝફરશાહ પણ હજુ કોઈ જાતની તૈયારીમાં હોય એમ જણાયું નહિ. સંગ પોતાના માણસો લઈ સંધ્યાકાળે માંડુગઢમાં પેઠો, ને લાગલોજ રાજ્યમહેલ તરફ ગયો. માંડુગઢના મુસલમાનો સંગના માણસોને જોઈ અચંબો

પામ્યા. સંગે પણ સાહસ કામ કર્યું હતું. મુસલમાનો ચેતીને ગઢ બંધ કરે તો સંગનો છૂટકારો થવો મુશ્કેલ થઈ પડે તેવું હતું, પણ સંગ કંઈ કાચો ન હતો. દરવાનોને ધૂળ ફાકતા કરીને તથા ત્યાં પોતાના માણસો મૂકીને તે આગળ વધ્યો હતો. દરવાનો મરાયાથી સઘળી પ્રજા ભયભીત થઇ ગઇ. મુસલમાનો પણ રજપૂતોનું લશ્કર કોણ જાણે કેટલુંએ હશે તેના ખ્યાલમાં હબકી ગયા. રજપૂતો સીધા રાજમહેલમાં પેઠા. ત્યાં દરબારીઓ વચ્ચે જબરી મારામારી ચાલી. રજપૂતોના પોબાર પડયા. દરબારીઓ મરાયા કે મુજફ્ફર તાબે થયો. સંગ તેને પકડીને ચાલ્યો. તેને છોડાવવા મુસલમાનો તૈયાર થાય તે પહેલાં તો રજપૂતો રસ્તે પડયા. એ રીતે સાહસ કરી સંગ માળવાના મુજફ્ફરશાહને કેદ કરી ચિતોડ લાવ્યો. એને છોડાવવાને ગુજરાતના બાદશાહે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પણ તે અફળ ગયા. છેવટે સંગે પોતાને ફાવતી સરતો કરીને તેને છોડી મૂકયો.

સંગના વખતમાં મેવાડના રાજ્યની હદ નીચે પ્રમાણે હતી.– ઉત્તરે બીઆણાની પાસેનો પીળો ખાળ અથવા પીળો વહેળો, પૂર્વે સિંધુ નદી, દક્ષિણે માળવા, ને પશ્ચિમે નહિ ભેદી શકાય એવા મેવાડી પર્વતો રૂપી કોટ. આ પ્રમાણે રાજ્યસ્થાનનો ઘણો ભાગ એની સત્તા નીચે આવ્યો, સંગમાં રજપૂતોને પ્રિય લાગે એવા સદ્‌ગુણો હોવાથી તેઓ તેને બહુ ચહાતા. આ રીતે સંગ કીર્તિના શિખર પર ચઢવા લાગ્યો, અને જો ઓકસસ ને જકસાર્તિસ નદીઓના ફળદ્રુપ કાંઠા પરના ઉસ્બેક ને તાર્તર લોકોનાં જંગલી ટોળાં હિંદુસ્તાનના મેદાનો પર તૂટી પડયાં ન હોત, તો ચક્રવર્તી રાજાનો મુગટ ફરીને એક વાર હિંદુ રાજાના માથા ઉપર બિરાજતો હોત; અને આધિપત્યપણાનો વાવટો ઇંદ્રપ્રસ્થને બદલે ચિતોડના કિલ્લા ઉપર ફરકતો હોત. પણ નિરાશ થએલા મુસલમાનોને હિંમત આપવાને, અને પોતાના વિજયી ઝુંડા નીચે એકઠા કરવાને અણી પરની કવખતે બાબર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો.

સંગનો સામાવાળીઓ બાબર તેની બરોબરીઓ હતો. તે

તુર્કિ જાતનો હતો, અને એનું રાજ્ય ફરઘાન (ખોકાન) પ્રાંતમાં હતું. સંગની પેઠે એ પણ દુઃખમાં ઉછર્યો હતો. તે ઇ. સ. ૧૪૯૪ માં બાર વરસની કુમળી વયે ગાદીએ બેઠો, અને સોળ વરસની ઉમરે એના કેટલાક દુશ્મનોને હરાવીને સમરકંદ લીધું. તે બીજા બે વરસમાં ખોયું, અને વળી ફરીને લીધું. એની જિંદગીમાં એને ઘણી વાર હારજીત ખમવી પડી. એક વખત એ ટ્રાંઝોકિસઆના મુખ્ય રાજ્યોનો ધણી થતો અને એક વખત એકલો નાસતો ફરતો. છેવટે હારીને એને સમરકંદ છોડીને હિંદુકુશ ઓળંગી આ પાર નાસી આવવું પડયું. ઇ. સ. ૧૫૧૯માં સિંધુ ઓળંગી તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. પંજાબ ને કાબુલ વચ્ચે એણે સાત વરસ ગાળી નાખ્યાં, અને અંતે દિલ્હીના પાદશાહ ઇબ્રાહિમ લોદીની સામા લડવાને આગળ ધસ્યો. હવે એનું નસીબ ખુલ્યું. ઇબ્રાહિમ મરાયો, એનું લશ્કર નાસી ગયું, અને ફરઘાનના નાસી આવેલા રાજાને માટે દિલ્હી ને આગ્રાના દરવાજા ખુલ્યા. જીત્યા પછી બાબર કહેતો કે "અરે અલ્લા આ મારી જીત નહિ પણ તારી જીત છે." દિલ્હી લીધાને એક વરસ થયું, એટલામાં એને સૌથી વધારે બળવાન દુશ્મન ચિતોડના રાણા સંગ સામે જવાની જરૂર પડી.

બાબરે દિલ્હી લીધું, ઇબ્રાહિમ લોદી મરાયો, ને હિંદમાં મોગલાઈ રાજ્ય સ્થપાયું મુસલમાની રાજ્યમાં આ પ્રમાણે ફાટફુટ થવાથી સંગ રાણો એ તકનો લાભ લેવાને તૈયાર થયો. લોદી લોકો મોગલો ઉપર નારાજ હતા, એટલુંજ નહિ પણ બીજા પઠાણ સરદારો પણ મોગલો ઉપર રાજી ન હતા. તેમને તેઓ પોતાના કટ્ટા શત્રુ ગણતા હતા. પણ દિલ્હી પડયાથી તેઓ નરમ પડી ગયા હતા: પરંતુ રાણો સંગ મોગલો સામે લડવાને તૈયાર થએલો સાંભળી તેઓ પણ સંગને મદદ કરવા ને ઉભા થયા. ઇબ્રાહિમ લોદીનો છોકરો તો એના બાપના મરાયા પછી રાણા સંગને આશરે આવીને રહ્યો હતો, તે બાબર ઉપર વેર લેવાને તળે ઉપર થવા લાગ્યો. મેવાતનો રાજા હસનખાન પણ પોતાનું સૈન્ય લઇ સંગની મદદે આવી પહોંચ્યો. મુસલમાનો આ પ્રમાણે ઉલટયા, ત્યાં હિંદના સઘળા રજપૂત રાજાઓ તો પોતપોતાનાં

લશ્કર લઈ આવે તેમાં શી નવાઈ? રજપૂતો સંગના પરાક્રમથી, ને તેના હાથ નીચે મેળવેલી જીતથી તેના ઉપર ફીદા ફીદા થઇ જતા હતા. બાબરે દિલ્હી લીધું તે વખતે આખા રાજસ્થાનમાં સંપૂર્ણ સંપ હતો. તેઓ સઘળા સંગને સહાય આપવાને ઉલટમંદ થયા. ડુંગરપુરનો રાવળ અને ચંદાવત: સોનીગડા, પરમાર હાડા વગેરે પટાવતો તથા રાઠોડ, ચૌહાણ, તુંવાર વગેરે રાજાઓ પોતાનાં સૈન્ય લઈ આવી પહોંચ્યા. એ પ્રમાણે રાણો સંગ રાજસ્થાનના સઘળા રાજાઓનું લશ્કર લઈ બાબર સામે આવ્યો. તેની સામો થવાને બાબર આગ્રેથી નીકળ્યો. સંવત ૧૫૮૪ના કાર્તક સુદ ૫ ને દિવસે રાણો બીઆણાથી નીકળ્યો. કાનુઆ આગળ તાર્તર લશ્કરના હરોળના પંદરસે સિપાહીઓ મળ્યા. તેમનો રાણાના લશ્કરે નાશ કર્યો. આ હારની ખબર બાબરને થઈ, ત્યારે જીતની આશાએ આગળ વધવાને બદલે મોરચા બાંધી મુકામ કરવાને તેણે પોતાના લશ્કરને હુકમ કર્યો. તેણે કેટલુંક બીજું લશ્કર મદદે મોકલ્યું, તેની પણ એજ વલે થઈ, તોપણ બાબર તેથી કાંઈ નાઉમેદ થયો નહિ. લશ્કરમાં નાઉમેદી ફેલાય નહિ તેને માટે તેણે ઉપાયો લીધા. મોરચા બાંધી તેમાં પોતાનું તોપખાનું રાખ્યું, એટલું છતાં પણ હિંદુઓના પોબાર પડવા લાગ્યા. મુસલમાન જોષીઓ પણ મુસલમાનો હારશે એમ કહેવા લાગ્યા. એ રીતે પોતાની છાવણીમાં કેદી તરીકે બાબર પંદર દિવસ નકામો પડી રહ્યો. બાબરે દારૂ નહિ પીવાના સોગન ખાધા અને પોતાની પાસે હતો તે ઢોળાવી દીધો, પણ તેથી લશ્કરમાં નાઉમેદી વધારે ફેલાઇ. છેવટે બાબરે પોતાના અમીર ઉમરાવોને અને લશ્કરને ભેગું કરી તેમને હિંમત આપવાને એક અસરકારક ભાષણ કર્યું. બાબરે કહ્યું કે "ભાઈઓ, આ દુનિયામાં જે આવે છે તે સઘળાનો નાશ એક દિવસે થાય છે. એક વાર મરવું તો છેજ, પણ કીર્ત્તિ મેળવીને મરવું એ વધારે સારૂં છે. અપકીર્ત્તિમાં જીવવું તેના કરતાં મરવું બહેતર છે. જ્યારે આપણું શરીર નાશવંત છે ત્યારે કીર્ત્તિ મેળવો અને તેમ કરતાં મરવામાં સંતોષ માનો. ખુદાએ અનુકૂળ થઇને આપણને આવી સ્થિતિમાં

મૂક્યા છે. જો આપણે લડાઈમાં મુઆ તો ધર્મનું રક્ષણ કરતાં મ-રીશું. માટે આવો અને આપણે સઘળા કુરાનના સોગન ખાઓ કે કોઈએ આ લડાઈમાંથી પીઠ બતાવી પાછા હઠવું નહિ, અને જ્યાં સુધી ખોળીઆમાં જીવ છે ત્યાં સુધી દુશ્મનને મારવા, જીતવું કે મરવું." આ ભાષણથી લોકો ઉપર સારી અસર થઈ. સઘળા લોકો ઉશ્કેરાઈ ગયા. તે પછી બાબરે મુકામ ઉઠાવ્યાં અને એ માહલ આગળ આવ્યો. જ્યારે કાનુઆમાં બાબર ઘેરાઈ ગયો હતો, ત્યારે તે સંગ સાથે સંધિ કરવામાં ગુથાયો હતો. તેમાં તેણે કબૂલ કર્યું હતું કે બીઆણા આગળનો પીળો ખાળ બંને રાજ્યની હદ સમજવી, અને બાબરે દર વર્ષે રાણાને ખંડણી આપવી. તે વખતે બાબર એવી સંકડાશમાં આવ્યો હતો, કે એના જેવો શાણો એ પ્રમાણે કબૂલ કરે તો તેમાં કાંઇ નવાઈ નથી. રાયસેનનો તુંવાર-રાજા શિલાદિત્ય આ સલાહ કરવામાં હતો, અને જો કે તે સલાહ થઈ નહિ, તોપણ દગાથી બાબરનો છુટકારો થયો. ઇ. સ. ૧૫૨૭ ની ૧૯ મી માર્ચે તાર્તર લોકોની ડાબી બાજુએ અને મધ્યમાં રજપૂતોએ જબરો હુમલો કર્યો. અને કેટલાટ કલાક સુધી જોસમાં લડાઈ ચાલી. રજપૂતોએ આ ટાણે બતાવેલી સ્વામિભક્તિના વધારે સ્વામિભકત કોઈવાર બતાવી નથી. કોની જીત થશે એ ઘણી વાર સુધી શક પડતું હતું એટલામાં પેલો દગાખોર રાયસેનનો તુંવા-રરાજા જે સંગના લશ્કરની હરોલમાં હતો, તે ફૂટીને બાબરને જઈ મળ્યો. લડાઇની શરૂઆતથી સંગને જીત મળવાની પૂરી આશા છતાં, આ વખતે એને પાછા ફરવાની જરૂર પડી. એમાં પોતે સખત ઘાયલ થયો અને એના સારામાં સારા સરદારો મરાયા. ડુંગરપુરનો રાવળ ઉદેસિંહ, સલુંબરનો રત્નો, મારવાડના રાજાનો કુંવર રાયમલ્લ રાઠોડ, મેરતીઆના ખેતસીનો રત્નો, સોનીઘડાનો રાવ રામદાસ, ઉજમસિંહ ઝાલા, ગોકળદાસ પરમાર, મેવાડના પહેલા વર્ગના ચોહાણ પટાવત માણેકચંદ અને ચંદ્રભાણ, મેવાતનો રાજા હસનખાન અને ઇબ્રાહિમ લોદીનો છોકરો એ સઘળા આ લડાઈમાં મરાયા.

સંગ મેવાતના ડુંગરો ભણી નાસી ગયો, અને તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જીત મેળવ્યા વગર ચિતોડમાં પગ મુકવો નહિ; અને જો એ વધારે મુદ્દત જીવ્યો હોત તો તે પોતાનું પણ પુરૂં કરત; પરંતુ એની હારનું વરસ તે એની જિંદગીનું છેલ્લું વરસ હતું. મેવાતની હદ ઉપર બસવામાં એ મરી ગયો. એને કોઇએ ઝેર દીધું હોય એવો વહેમ છે. સંગે પણ લીધાથી એના વજીર આદીએ, સુખમાં દહાડા કહાડવાને અને સંગની સાથે રખડપટીનો અંત લાવવાને આ કામ કર્યું હોય એવો શક છે.

રાણો સંગ સાધારણ ઉંચાઇનો પણ બહુ જોરાવર હતો. એ રંગે ગોરો હતો, અને તેની આંખો ઘણી મોટી હતી. એના ભાઇની સાથેની લડાઇમાં એની એક આંખ ગઈ હતી, દિલ્હીના લોદી રાજાની સાથેની લડાઇમાં એ ઠુંઠો થયો હતો, અને એક બીજી લડાઇમાં તોપનો ગોળો વાગવાથી એ લંગડો થયો હતો, તથા તરવારના અને ભાલાના થઇને એના આખા શરીર ઉપર ૮૦ જખમો ગણી શકાતા હતા. એ પરાક્રમનાં અને સાહસનાં કામ કરવામાં પણ પ્રખ્યાત છે. માળવાના રાજા મુઝફરને એનીજ રાજધાનીમાંથી કેદ કરી લાવવાનો દાખલો એનું સાહસ જાણવાને બસ છે. રણથંભોરના અજીત કિલ્લાને અલી નામનો બહાદુર પાદશાહી કિલ્લેદાર બચાવતો હતો, તે છતાં પણ તે લીધો એથી રાણા સંગની કીર્તિ ઘણી વધી.. કાનુઆ સુધી મેવાડની ઉત્તર હદ ઠરાવીને સંગે એક મહેલ બાંધ્યો હતો, અને જો એના પછી એના જેવી અગમ બુદ્ધિનો અને તર્કશક્તિવાળો રાજા મેવાડની ગાદી ઉપર થયો હોત તો બાબરના વંશજો હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય સાચવી શકયા નહિ હોત. સંગને સાત છોકરાં હતાં. તેમાંનાં બે બાળપણમાંજ મરણ પામ્યાં હતાં તેથી ત્રીજો કુંવર રત્નો ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં મેવાડની ગાદીએ બેઠો.

પ્રકરણ ૯ મું.

ઇ. સ. ૧૫૩૦ થી તે ૧૫૪૧–૪૨ સુધી.

રત્નાદિત્ય.

સંગરાણા પછી તેનો મોટો દીકરો રત્નાદિત્ય ગાદીએ બેઠો, ઇ. સ. ૧૫૩૫. એ એના બાપના જેવો જ બહાદુર હતો. એણે ચિતોડના દરવાજા બંધ કરવાની મના કરી હતી, અને રણક્ષેત્ર એજ પોતાની રાજધાની કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એ જો વધારે જીવ્યો હોત તો એણે એના બાપનું પણ પાળ્યું હોત, અને પોતાના દેશના અને ધર્મના શત્રુની સામા થવામાં એક સંપ કર્યો હોત; પરંતુ તે વધારે જીવ્યો નહિ. જેપુરના રાજાની કન્યા સાથે એનો વિવાહ થયો હતો, છતાં બુંદીનો રાજા સૂરજમલ પરણી લાવ્યાથી તેની સાથે એને કજીઓ થયો, તેમાં એ બંને જણ માર્યા ગયા, તેથી તેના પછી તેનો ભાઇ વિક્રમજીત ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૫૩૫.

વિક્રમ એના ભાઇની પેઠે પોતાના સરદારો અને પટાવતોને રાજી રાખી શક્યો નહિ. તેથી એના ઉપરથી એના રજપૂત લશ્કરનો પ્રેમ ઓછો થયો. રજપૂતો સવાર થઇ લઢવામાં માન સમજે છે. પ્યાદા લઢવામાં તેઓ હલકું માને છે, એટલુંજ નહિ પણ પાયદળને ધિક્કારે છે. વિક્રમજીતે પોતાના લશ્કરમાં પહેલવહેલું પાયદળ રાખ્યું, તે રજપૂતોને પસંદ પડયું નહિ. બાબરના આવ્યા પછી હિંદુસ્તાનમાં તોપો વપરાવા લાગી હતી. એ તોપોના કામમાં એમને પાયદળ રાખવાની જરૂર પડી. તેમનું જોઇને રાણાએ પણ પાયદળની પોલિસ રાખી. ચિતોડની આસપાસના પહાડી લોકો એ પોલીસને નહિ ગણકારતાં ચિતોડનાં ઢોર વાળી લેવા લાગ્યા. એ ચોરોની પાછળ જવાને રાણો જ્યારે સવારોને કહેતો, ત્યારે જતા પહેલાં તેઓ મશ્કરીમાં કહેતા કે તમારી પોલિસને મોકલોની. એ રીતે રાણા ઉપર રજપૂતોનો અભાવ થયો.

એ વખતે ગુજરાતમાં બહાદુરશાહ રાજ્ય કરતો હતો. તેણે

રજપૂતોમાં આ રીતે ફાટફુટ થએલી જોઈ તે તકનો લાભ લેવાનો, અને પોતાની જાતના માંડુના પાદશાહ મુજફ્ફરને કેદ કરેલો તેનું વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેથી તેણે માંડુના પાદશાહને પોતાના પક્ષમાં લીધો ને તેની મદદ મેળવી તે રાણાના મુલક ઉપર આવ્યો. રાણાએ પણ જેટલું બની શક્યું તેટલું લશ્કર જમાવી લડવાનો ઠરાવ કર્યો. રાણાના ઉમરાવો ને સરદારો ચિતોડનો બચાવ કરવાને રહ્યા ને પાયદળ લશ્કર લઈ રાણો મુસલમાનો સામે ગયો. પણ મુસલમાનોના અસંખ્ય લશ્કર સામા રાણાનાં થોડાં અને તે પણ પોલિસના પાયદળનાં લડાઈનાં બીન અનુભવી નવાં માણસો ટકી શક્યાં નહિ; તેથી રાણાને હરાવીને બહાદુર ચિતોડ ઉપર આવ્યો,

આખી રજપુત જાતને ચિતોડ નામ વહાલું હતું, તેથી તેનો બચાવ કરવા જવું એ પોતાની આબરૂ બચાવવાને જવા બરાબર તેઓ ગણતા હતા. પ્રતાપગઢ દેવલાના રાજા સુરજમલના મુઆ પછી ગાદીએ બેઠેલો તેનો પુત્ર પણ પોતાના બાપદાદાના વતનનું રક્ષણ કરવાને આવ્યો. બુંદીના રાજાનો કુંવર પણ પાંચસો હાડા લઈને આવ્યો. એ વગર સોનીગડા, ઝાલોરાના દેવરા રાવ, આબુના પરમાર, ને બીજા ઘણા રજપુતો ચિતોડના રક્ષણાર્થે એકઠા થયા.

બહાદુરે પણ ચિતોડ લેવાની જબરી તૈયારી કરી હતી. તે યુરોપિયન તોપખાનાના માણસો ને તોપો પણ ચિતોડનો કિલ્લો તોડવાને લઈને આવ્યો હતો. તે તોપખાનાવાળા માણસો વાસ્કોડાગામાના માણસો હશે. એ તોપો વડેજ એ ચિતોડ જીતી શક્યો. બીકાખક્રના રક્ષણાર્થે હાડાઓ ઉભા હતા, એ જગા સુરંગ ફોડીને ઉડાડી દીધી, તેમાં હાડાઓ માર્યા ગયા. રાવ દુરાગા, અને ચંદાવત સરદાર સનો અને દુદુ એમણે બહાદુરીથી ત્યાં થએલા ઘણા હુમલા પાછા હઠાવ્યા. આ વખતે રાઠોડાણી (રાણાની રાઠોડ કૂળની સ્ત્રી) જવાહીરબાઈએ જે બહાદુરી બતાવી તે વખાણવા જોગ છે. રજપુતસ્થાનની રજપુતાણીઓએ અને તેમાં વિશેષે મેવાડની રજપુ-

તાણીઓએ કરેલી બહાદુરીના હજારો દાખલામાંનો એ પણ એક છે.

બીકાખફક આગળ હાડા મરાયાના સમાચાર સાંભળ્યાથી રાણી જવાહીરબાઈને વિચાર આવ્યો, કે હવે રજપુતો હિંમત હારી જશે તો ચિતોડ બચવું મુશ્કેલ છે. તેથી એ રાણી બખ્તર પહેરીને ઉઘાડી તરવારે આવી પહોંચી. ત્યાંના રક્ષણ કરનાર રજપૂતોને વધારે હિંમત આપવાને પંડે લડાઈમાં ઉતરી, અને પોતાના માણસોને બહાદુરીથી લઢવાનો પોતાનો દાખલો આપી ઉસ્કેરવા લાગી. પોતાની રાણીને મર્દની માફક લડતાં, ને બહાદુરીથી મુસલમાનો સામા નીડરપણે તરવાર દેવીને ભોગ આપતાં જોઈ ચંદ્રસીંગના વંશજો પણ શૂર પર આવ્યા. તેમણે પોતાની રાણીની સરદારી નીચે મુસલમાનોના હુમલા પાછા વાળ્યા. આ જગાએ રજપૂતોની ને મુસલમાનોની કાપાકાપી થઈ રહી. ધડશીશ જુદાં પડી રખડવા લાગ્યાં, મુડદાંના ઢગલે ઢગલા થવા લાગ્યા. એટલામાં રાણીને ગોળી વાગવાથી તે પડી. રજપૂતોએ રાણીની લાશને મોકલાવી દીધી અને પછીથી તેઓ મરણીઆ થઈ મુસલમાનો પર ધસ્યા. મુસલમાનોના સંખ્યાબળ આગળ રજપૂતોની બહાદુરી ટકી નહિ. તેમની સંખ્યા ઓછી થઈ ગઈ એટલે મુસલમાનો જમીન દબાવતા આગળ ધસ્યા. મુસલમાનો ધસતા જાય તેમ રજપૂતો કાપતા જાય, પણ છેવટે રજપૂતો પોતપોતાની જગાએ કપાઇ મુઆ.

આ પ્રમાણે રજપૂતોની બાજુ નમતી ચાલ્યાથી તેઓ સઘળા એકઠા થઇ વિચારવા લાગ્યા કે હવે ચિતોડ પડશે અને આપણે સઘળા ચિતોડના ભોગ થઈ પડીશું, પછી એને મુસલમાનોના હાથથી છોડાવવાને પાછળ કોણ રહેવાનું. સઘળાની નજર માત્ર સંગના ધાવણા બાળક ઉદેસીંગ ઉપર હતી, પણ તેને ઉગારવો કેમ ? અને એને નસાડીએ તો રાણાની જગાએ સરદારી કોણ લે ? એટલે પ્રતાપગઢ દેવલાનો રાજા (સુરજમલનો પુત્ર) વાઘજી સરદારી લેવાને ઉભો થયો. તેણે કહ્યું હું રાણાની જગાએ મરવાને તૈયાર છું.

તમે બધા મારી સાથે ચાલો. ઉદેસીંગને બુંદી મોકલાવી દો. આ પ્રમાણે ઠરાવ કરી ઉદેસીંગને બુંદી મોકલાવી દીધો. હવે ભાંજગડ રજપૂત સ્ત્રીઓની આવી. કેસરીઆં કરવામાં ઘણી સ્ત્રીઓ સામેલ થાય, એ વાત રજપૂતોને ગમી નહિ, કેમકે વખતે કોઇ પકડાઇ જાય તો મુસલમાનો રજપૂતાણીની આબરૂ લે. તેથી તેમને ઠેકાણે પાડીને કેસરીઆં કરવાનો ઠરાવ કર્યો. એટલે ઉદેસીંગની મા કરૂણાવતી બોલી, કે બેનો આપણે તૈયાર થાઓ. આપણે કયાં નવાઇ કરવી છે? પદ્મિની આપણને દાખલો આપી ગઈ છે. આપણે તેનો દાખલો લો. ગર્ભવંતી હોવાથી મારાથી મારા પતિ પાછળ સતી થવાયું ન હતું, તે આજે હું મારા ચિતોડ પાછળ સતી થાઉં છું. બેનો, તમે પણ તમારા સ્વામીની પાછળ સતિ થવાને બદલે મારી સાથે ચાલો. તમારા સ્વામીની આવવાની રાહ જોઇ ઇંદ્રપુરીમાં પુષ્પમાળ હાથમાં લઇ ઉભાં રહો. એમ કહી મહેલમાં પેઠી ને મહેલને આગ લગાડી. સુમારે તેર હજાર રજપૂતાણીઓ એક પણ દીલગીરીનો કે શોકજનક અવાજ કર્યા વગર જીવતી બળી મૂઇ. તેમના સ્વામી તો કેસરીઆં કરી તૈયાર થઈ ઉભા હતા. વાઘજી તેમની આગળ થયો. હાથમાં નાગી તરવારો લઈ ભૂખ્યા સિંહની માફક સઘળા પોતાની તરવારોને મ્લેચ્છનું લોહી પાતા એ રણજંગમાં ખપી ગયા. આ લડાઈમાં બત્રીસ હજાર રજપૂતો મરાયા. તેમાં ઘણીખરી શાખાના સરદારો ને બહાદુર રજપૂતો મરણ પામ્યા. ઇ. સ. ૧૫૩૭.

ચિતોડની માઠી દશા જોઇને તથા તે હવે બચવાનું નથી, એવું માલમ પડવાથી રાણી કરૂણાવતીએ દિલ્હીના પાદશાહ હુમાયુંને પોતાનો ભાઇ ગણીને રાખડી મોકલી હતી. હુમાયુંએ કરૂણાવતીને બેન ગણી રાખડી બાંધી. તે તે વખતે બંગાળા જીતવાનું કામ કરતો હતો, તે કામ પડતું મૂકીને પોતાના ભાણેજનું રક્ષણ કરવાને આવવા નીકળ્યો, પણ એટલે દૂરથી આવતાં વાર લાગી, એટલામાં ચિતોડ પડયું. આ વખતે હુમાયું નજીક હોત તો ચિતોડનો નાશ થતો અટકત. બહાદુર ચિતોડ જીત્યા પછી માત્ર પંદર દિવસ ત્યાં રહી

શક્યો. હુમાયુંને પોતાના ઉપર આવતો સાંભળ્યો કે બહાદુર માળવામાં ગયો. આ વાત ઉપરથી આ જગાએ હુમાયુંના મોટા મનનાં ને સદ્ગુણનાં વખાણ કર્યા વગર રહેવાતું નથી. એજ કરૂણાવતીનો સ્વામી સંગ હુમાયુંના બાપ બાબર સામો લડયો હતો, ને હુમાયું હિંદુઓનો ધર્મશત્રુ હતો, છતાં કાંઈ વેર નહિ રાખતાં કરૂણાવતીને પોતાની બેન કબુલ કરીને ભાણેજનું રક્ષણ કરવાને બંગાળા જીતવાની અણી પર હતો, તોપણ તે કામ પડતું મૂકી તાબડતોબ આવ્યો. એજ તેના મહાન્ રજપૂત ગુણો અને એનામાં રહેલી બહાદુરી ને મોટું મન બતાવે છે. હુમાયુંના સદ્ગુણોનું આ એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે.

હુમાયું બેનની મદદે આવ્યો, તે વખતે તે મરણ પામેલી હતી, તોપણ તેણે તેનો બોલ પાળ્યો. તેણે ચિતોડને દુશ્મનોના હાથમાંથી છોડાવ્યું, તથા બહાદુર ને તેના મળતીઆ માંડુના પાદશાહને હુમલો કરીને હરાવ્યા ને માંડુ જીત્યું. રાજા વિક્રમજીત નાસી ગયો હતો, તેને પાછો બોલાવીને માંડુના ગઢમાં પોતાને હાથે તરવાર બંધાવીને મેવાડના રાણા તરીકે સ્વીકાર્યો.

આ પ્રમાણે વિક્રમજીત ફરીને ગાદીએ બેઠો, પણ હજુ તે પોતાને પડેલા સંકટના અનુભવથી સુધર્યો નહિ. તેણે પોતાના પટાવતોને પહેલાંના જેવુંજ અપમાન આપવું જારી રાખ્યું, તથા પોતાનો માનમરતબો જાળવવાનું બીલકુલ એક કોરે મૂકી દીધું. વળી વૃદ્ધાવસ્થાને આખા દુનિયામાં અને તેમાં હિંદમાં તો વિશેષે કરીને માન અપાય છે, તે માન પણ આપવું તેણે છોડી દીધું. એના બાપ સંગરાણાને દુઃખના વખતમાં આશરો આપનાર અજમેરના રાવ કર્મસીંગને એણે ખુલ્લી કોર્ટમાં માર મારી અપમાન આપ્યું. આ અપમાનથી સભાના સઘળા ઉમરાવો એક પછી એક ઉભા થયા. તેમને ચંદાવત પટાવત કાનજીએ કહ્યું કે "ભાઇઓ આજ સુધી આપણને મો'રની વાસ આવતી હતી, પણ હવે તો આપણને તેનાં ફળ ચાખવાં પડશે." પછી કર્મસીંગ પરમારે કહ્યું કે "કાલે એનો સ્વાદ માલમ પડશે." આમ બોલી તેઓ સઘળા ચાલ્યા ગયા.

જો કે રજપૂતો પોતાના રાજાને દેવ કે માબાપ પ્રમાણે ગણે છે, અને ધર્મમાં પણ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાને ફરમાવેલું છે, તોપણ તેની હદ હોય છે. રાજાનાં કૃત્યથી રાજ્યને હાનિ થાય એવું બને, ત્યારે અમીર ઉમરાવોએ અને રાજ્યસભાસદોએ રાજાઓને પદભ્રષ્ટ કર્યાના દાખલા હિંદના ઇતિહાસમાં બનેલા છે. પણ તેઓમાં એક જાતની પ્રીતિ અને ભય રહેલું હોય છે, કે જે તેમને હદમાં રાખે છે, ને તેમની સખ્તાઇને નરમ પાડે છે. ચિતોડના પટાવતો બાળક રાજાથી કંટાળીને હવે સંગના ભાઇ પૃથુરાજના દીકરા વનવીર પાસે ગયા: અને તેને ચિતોડની ગાદી લેવાને અરજ કરી. તેણે પ્રથમ તો ના પાડી, પણ જ્યારે તેમણે કહ્યું કે જે રાજા ઉપર ઉમરાવોનો વિશ્વાસ ને પ્રેમ ન હોય, એવો રાજા ગાદીએ હોવાથી રાજ્યને કેટલું નુકસાન છે તેનો આપ વિચાર કરો. ઉમરાવોના આગ્રહથી વનવીરે છેવટે હા કહી. એ રીતે ઉમરાવોની સાથે વનવીર ચિતોડ લેવા આવ્યો. તે વખતે વિક્રમજીતના પક્ષમાં કોઇ પણ ન હતું. તેની ગેરવર્તણુકે સઘળાને એના દુશ્મન કર્યા હતા. વિક્રમજીતની પાસે સામા થવાનાં કંઇ પણ સાધન ન હતાં, તેથી પટાવતોએ તેને પકડીને મારી નાખ્યો, અને વનવીરને ગાદીએ બેસાડયો. સારા રાજા વગર અને રાજા ને અમીર ઉમરાવોમાં સંપ વગર રાજ્યમાં કેવી ફાટફૂટ થાય છે, તેનો આ વિક્રમજીતનો દાખલો શીખવા જોગ છે.

ગાદીએ બેઠા પછી વનવીરમાં રાજ્યલોભ ઉત્પન્ન થયો. તેણે નિષ્કંટક રાજ્ય કરવાનો વિચાર કર્યો. રાજ્યમાં એની સામા ગાદીનો દાવો કરે એવો માત્ર સંગનો બાળકુંવર ઉદેસીંગજ હતો. તેને વિક્રમજીતના વખતમાં બુંદીથી ચિતોડમાં આણેલો હતો. તેને મારીને નિશ્ચિંતપણે રાજ્ય કરવાનો એણે વિચાર કર્યો, પણ વનવીરનો આ વિચાર ઉદેસીંગની ધાવને માલમ પડતાંજ તેણે એક કંડીઆમાં ઉદેસીંગને સુવાડી, તે ઉપર પાતરાં વગેરે ઢાંકી, તે કંડીઓ એક હજામને આપી એક અમુક જગાએ લઇ જઇ ઉભા રહેવાને કહ્યું. હજામ વિદાય થયો ને થોડો વખત થયો કે વનવીર ઉદેસીંગને શોધતો આવી

પહોંચ્યો. તેણે ધાવને પૂછ્યું કે ઉદેસીંગ ક્યાં છે? ધાવે પોતાના છોકરાને બતાવીને કહ્યું કે પેલા પારણામાં ઊંઘે છે. વનવીરે ત્યાં જઇ તેને મારી નાખ્યો. રાતનો વખત હોવાથી તથા પોતાનો વિચાર તાકીદે અમલમાં લાવવાની ઉતાવળમાં વનવીરે વગર તપાસે તે છોકરાને મારી નાખ્યો. ઉદેસીંગ મરાયો એવી ધાવે બૂમ પાડયાથી આખા [1]રાવળામાં હાહાકાર વરતાઈ રહ્યો. સઘળી રાણીઓ શોકસાગરમાં ડૂબી ગઈ. ઉદેસીંગની ધાવ ખીચી જાતની રજપૂતાણી હતી. તેનુ નામ પન્ના હતું, તે છાનીમાની નીકળી નાઠી ને પેલા હજામને આવી મળી. તે પોતાના બાળક રાજાને લઇ દેવલાના વાઘજી પછી થએલા રાજા સિંહરાવ પાસે ગઈ. દેવલાનો રાજા પકડાઇ જવાની દહેશતે તેમને લઈ ડુંગરપુરના રાવળ એશકર્ણ પાસે ગયો. એશકર્ણની ઇચ્છા તેમનું રક્ષણ કરવાની હતી, છતાં એ વાત જાહેર થવાથી વનવીર સામા આપણાથી ટકી શકાશે નહિ, એ દહેશતથી તેમને કોમલમેર જવાની સલાહ આપી. ત્યાંના વાણીઆ સૂબાને ત્યાં એ બાળક ઉછેરવામાં કોઈને શક જશે નહિ અને વાત પકડાશે નહિ, એમ વિચારી પન્નાને કોમલમેર વિદાય કરી. પન્ના ઇડર થઈ કોમલમેર આવી. ત્યાં દેવરા જાતનો જૈન ધર્મનો વાણીઓ આશાશાહ નામે સંગના વખતથી સૂબાગીરી કરતો હતો. પન્નાએ તેના ખોળામાં ઉદેસીંગને મૂકી સઘળી હકીકત કહી, ને તેનું રક્ષણ કરી ઉછેરવાને અરજ કરી. આશાશાહના મનમાં ગડભાંગ થવા લાગી કે કેમ કરવું. પણ તે વખતે તેની મા ત્યાં ઉભી હતી તેણીએ કહ્યું કે "બેટા, નીમકહલાલી ભયની કે મુશ્કેલીની દરકાર રાખતી નથી. એ તારા રાજા સંગનો પુત્ર છે, એટલે તારા માથાનો મુગટ છે. એનું તારે રક્ષણ કરવુંજ જોઈએ. માટે એને તારી પાસે રાખ ને આપણા ઘરમાં આપણાં છોકરાં ભેગો ઉછેર, એટલે વાત કોઈ જાણશે નહિ. પરમેશ્વર તારા રાજાને મોટો કરશે ને સૌ સારા વાનાં થશે." વાણીઅણ થઈ ને આવાં રજપૂતાણી

---

૧ જનાનખાનું.

જેવાં પોતાના પુત્રને શિખામણનાં વચન કહેનારને ધન્યવાદથી વધાવી લીધા વગર ચાલતું નથી. રજપૂતાણીઓની સોબતમાં રહેવાથી વાણીઅણોને પણ કેવી " સોબતે અસર થાય છે " તે બતાવવાને આ આશાશાહની માનોજ દાખલો બસ છે. ઉદેસીંગને આશાશાહને સોંપ્યા પછી પન્ના ત્યાંથી ચાલી ગઈ, કેમકે શ્રાવકના છોકરાની રજપૂતાણી ધાવ હોય નહિ, અને એ વાત ચર્ચાય તો પરિણામ સારૂં ન આવે. ધન્ય છે એ પન્ના રજપૂતાણીને કે પોતાના રાજાના રક્ષણાર્થે પોતાના બાળકનો પ્રાણ ખોયો; અને આટલુ આટલું રખડી રઝળીને તેને સારા નિર્ભય સ્થળે સોંપી આવી. પન્નાની બહાદુરી, હોશિયારી, નીમકહલાલી, મોટું મન, દ્રઢતા ને ધીરજ અનુપમ હતાં. પન્ના તે ખરેખર એક પન્નુ કે હીરોજ હતી. ઇતિહાસમાં એનો જોટો રજપૂતાણી વગર બીજી જાતમાં કવચિતજ મળી આવશે.

આશાશાહને ત્યાં ઉદેસીંગ સાત વરસ સુધી છાનો રહ્યો, પછી તે છતો થયો. એ વાત ગામેગામ ફેલાઈ ગઈ. સંગરાણાનો પુત્ર જીવતો સાંભળીને ચિતોડના સઘળા ભાયાતો કોમલમેરમાં એકઠા થયા. તેમણે આશાશાહને તે વાત પૂછીને તથા પન્નાને બોલાવીને ખાતરી કરી. પોતાની ખાતરી થયા પછી તેમણે આશાશાહને અને પન્નાને તેમની નીમકહલાલી માટે શાબાશી આપી ને કોલમમેરમાં ઉદેસીંગના નામની આણ વરતાવી, પછી તેઓ સઘળા તૈયાર થઈ ચિતોડ આવ્યા. તેમણે વનવીરને પોતાની ઇચ્છા જણાવી કે મહારાજા, અમારી ઇચ્છા અમારા સંગરાણાના પુત્ર ઉદેસીંગને ચિતોડની ગાદીએ બેસાડવાની છે, માટે આપ આપના વતનમાં પધારો; જો આપ ખુશીથી જશો તો આપને આપની સઘળી મિલ્કત સાથે વગર હરકતે જવા દેવામાં આવશે, કેમકે એક વખત આપે અમારૂં વચન માની અમારા કહ્યાથીજ આ ગાદી લીધી છે, તો અમારી જ ઇચ્છાથી આપ રાજીખુશીથી રાજ્યગાદી છોડશો તો આપનું કોઈ નામ લેનાર નથી. વનવીરે વિચાર્યું કે સામા થવામાં હવે કાંઈ માલ નથી, માટે તેમની મરજીને તાબે થઈ માલમતા લઈને જવું એજ ઠીક છે. એમ વિચારીને પોતાની

સઘળી માલમિલ્કત તથા છૈયાંછોકરાં લઈને તે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં જઇ વસ્યો. વરાડના ભોંસલા રાજા એના વંશથી ઉતરેલા છે એમ કહેવાય છે. વનવીર ગયા પછી સઘળા પટાવતોએ મળીને ઉદેસીંગને ગાદીએ બેસાડયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ઇ. સ. ૧૫૪૧ થી ઇ. સ. ૧૫૭૨ સુધી.

ઉદેસીંગ.

ઉદેસીંગ ઇ. સ. ૧૫૪૧–૪૨ માં બાર વરસની ઉમરે ચિતોડની ગાદીએ બેઠો. એનામાં એના બાપનો કોઈપણ ગુણ ન હતો. ખરૂં કહીએ તો ઉદેપુરના રાણાના નામને એ લાયક ન હતો. સંકટમાં ને એકાંતમાં છૂપો ઉછર્યો હતો છતાં તેનામાં રજપૂત નામને છાજે એવો એકે ગુણ આવ્યો ન હતો, અને તેથીજ એના વખતમાં અજીત ચિતોડનો નાશ થયો.

ચંદકવિ કહે છે કે "જે મુલકમાં બાળક રાજા હોય કે રાણી રાજ્ય કરતી હોય તે મુલકમાં પારાવાર દુઃખ જાણવું, પણ જ્યાં એ બંને વાનાં સાથે મળ્યાં હોય, ત્યાં દુઃખનો પારજ નહિ." ઉદેસીંગમાં રાજાને યોગ્ય એક પણ ગુણ ન હતો. વંશપરંપરાથી ચાલતી આવેલી બહાદુરી પણ તેનામાં ન હતી, તેથી ચિતોડનું રાજ્ય એક બહાદુર પણ રાખેલી સ્ત્રીના હાથમાં ગયું. ઉદેસીંગ રાખેલી સ્ત્રીના હાથમાં રમકડા જેવો હતો.

હુમાયુંના નાસભાગના વખતમાં અને શેરશાહના વંશજોના ઝગડાના વખતમાં ઉદેસીંગનામાં બહાદુરી નહિ છતાં તે ચિતોડમાં શાંતિથી રાજ્ય કરી શકત; પણ ચિતોડને અને સિસોદીઆઓના કમનસીબે જે સાલમાં ઉદેસીંગ ગાદીએ બેઠો, તેજ સાલમાં તેને હરાવનાર અને અજીત ચિતોડનો નાશ કરનાર સિંધના રણમાં અમર-

કોટમાં જન્મ્યો. ઉદેસીંગની પેઠેજ તે દુઃખમાં ઉછરીને મોટો થયો હતો, પણ તે દુઃખમાં ઘડાઈ ઘડાઈને બહાદુર ને ધીટ જેવો થયો હતો. જેટલી ઉમરે ઉદેસીંગ ગાદીએ બેઠો, તેટલીજ ઉમરે તો એણે એના બાપની સાથે હિંદુસ્તાનમાં આવીને સરહિંદ આગળ દુશ્મનો ઉપર જબરી જીત મેળવી, અને દિલ્હી તથા આગ્રા જીતી લીધાં; અને તે પછી થોડી મુદતમાં એના બાપના અચાનક મોતથી ૧૩ વરસની નાની ઉંમરે તે દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. આ મહાપુરુષ તે અકબર હતો.

જ્યાં આગળ રાજાની સત્તાની હદ નથી, અને રાજ્યનો સઘળી જાતનો અધિકાર તેનાજ હાથમાં છે, ત્યાં આગળ દેશની ચડતી પડતી રાજાના ગુણ અને દુર્ગુણ ઉપર રહે છે. જો તે સદ્ગુણી હોય તો રાજ્ય આબાદ ને સુખી થાય છે, ને જો દુરાચરણી હોય તો તે રાજ્યે મેળવેલી કીર્તિ પણ ખોઈ દે છે. આ વાતની સત્યતાનો પુરાવો અકબર અને ઉદેસીંગ બરાબર આપે છે.

અકબર અને ઉદેસીંગ બંને જણ ગાદીએ બેઠા, ત્યારે લગભગ સરખા ઉંમરના હતા. તેમને બંનેને સરખી સ્થિતિમાં રાજ્યની લગામ હાથ આવી હતી, પણ એકનું નસીબ જોરાવર હતું, અને બીજાનું નબળુ હતું. અકબરને બહેરામ ને અબુલફજલ જેવા શાણા ને ઉદાર દીલના સલાહકારો હતા; ત્યારે બીજો એક રાખેલી સ્ત્રીથી દોરાતો હતો. પણ એ રીતે બંનેનો મુકાબલો કરવો વ્યાજબી નથી. જો કે તે બંને દુઃખમાં ઉછર્યા હતા, તોપણ એના બાપની સાથે રખડીને, એના કાકાને ત્યાં ઉછરીને અને તરેહ તરેહનાં દુઃખ ખમીને અકબરને દુનિયાનો ઘણો અનુભવ મળ્યો હતો. ઉદેસીંગ એના સ્વદેશી પહાડોમાં નાનપણથી ઉછર્યો હતો, એનો જન્મ છુપો રાખ્યો હતો, અને એને રાજ્યગુણને યોગ્ય તાલીમ મળી ન હતી, અને તેથીજ તેણે અકબર સામા લડવામાં ચિતોડનો નાશ કરાવ્યો.

મેવાડના રાજામાં યોગ્ય ગુણોની ખામી હોવાથી મેવાડના નસીબને પ્યાલો પૂરેપૂરો ભરાઈ રહ્યો. સિસોદીઆની કૂળદેવીએ વચન આપ્યું હતું કે જ્યાંસુધી બાપારાવળના વંશજ મને ભોગ આપવાને આગેવાન થશે, ત્યાંસુધી હું ચિતોડનું રહેઠાણ તજીને જઇશ નહિ, અને તેનું રક્ષણ કરીશ. જ્યારે અલ્લાઉદ્દીને ચિતોડ ઉપર પહેલી વાર હુમલો કર્યો ત્યારે બાર રાજકુંવરોએ મરતાં સુધી ચિતોડનો બચાવ કર્યો હતો, બીજો ઘેરો જ્યારે બહાદુરશાહે ઘાલ્યો ત્યારે મેવાડનો વંશજ દેવલાનો રાજા વાઘજી મરાયો, પણ આ ત્રીજા અને સૌથી મોટા ઘેરા વખતે મેવાડનો મુગટ જેને માથે ધર્યો હોય એવો કોઈ ચિતોડના રક્ષણાર્થે ન હતો, તેથી ચિતોડ પડયું. ચિતોડ નામથી સિસોદીઆ જે મોહ પામતા તે મોહ ગયો, અને ચિતોડ સાથે પડેલી સ્નેહની મડાગાંઠથી જોડાએલા ઘેલોટીઓ હમેશને માટે છૂટા પડયા—જે ચિતોડ અજીત કહેવાતું તે નહિ બચાવી શકાય એવી દશામાં આવી પડયું. જે ચિતોડ એક હજાર વરસ સુધી આખા હિંદુસ્તાનમાં સઘળા શહેરો કરતાં શ્રેષ્ઠતા ભોગવતું હતું, તે ચિતોડનાં દેવળો જંગલી પ્રાણીઆનાં રહેઠાણ થઈ પડયાં. ચિતોડની રાજધાની જે પવિત્ર ગણાતી હતી, તે મ્લેચ્છોનો વાસ થઈ પડી, અને જેને માટે ત્યાંના રાજા અને લોકો પોતાનો જાન કુરબાન કરતા, તેમાં પેસવાને પણ ત્યાંના રાણાઓ પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠા.

મુસલમાન ઇતિહાસકર્ત્તાઓ અકબરે એકજ વખત ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો ને જીતી લીધું એમ કહે છે, પણ રજપૂત વંશાવળી અકબરના બે હુમલાનું વર્ણન કરે છે. પહેલી વારના હુમલામાં અકબર હાર્યો હતો. એ હરાવનાર તે રાણાની રાખ હતી. તેણીએ મરદાનગીથી રજપૂતોની સરદારી લઈ કિલ્લા બહાર નીકળી મુસલમાનોની છાવણી સુધી ધસારો કર્યો, એટલુંજ નહિ પણ પાદશાહના તંબુ સુધી ધસારો લઈ ગઈ. આથી મુસલમાનો ગભરાઈ ને નાસી ગયા. રાણાએ આ જીત એની રાખની બહાદુરીથી થઈ એમ જાહેર કર્યાથી એના પટાવતો સઘળા ગુસ્સે થયા અને તેમણે તે રાખને મારી નાખી.

આ માંહોમાંહે કજીઆ થયા તેનો લાભ લેવાને અકબરે એક જબરૂં સૈન્ય લઈને ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો. એ લશ્કર એટલું હતું કે તેનાથી છાવણી દસ માઇલ લાંબી થઈ હતી. જેવો અકબરે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો તેવોજ રાણો ઉદેસીંગ નાસી ગયો, પણ તેથી ચિતોડના રક્ષકો હિંમત હારી ગયા નહિ. ચંદ્રસીંગનો વંશજ સહીદાસ પોતાના અનંત ભાયાતો લઈને પોતાની જગાએ ચિતોડના રક્ષણાર્થે ઉભો હતો. સુરજ દરવાજા ઉપર મુસલમાનોએ હુમલો કર્યો ત્યારે તેનું રક્ષણ કરતાં કરતાં તે ત્યાંજ મરાયો. ચંદ્રસીંગના સગા સાંગાનો વંશજ મદારીઆનો દૂદો રાવત ને તેના ભાયાતો, દિલ્હીના પૃથુરાજના વંશજ બેડલા અને કોઠારીઆના ડાકોરો, બીજોલીનો પરમાર અને સાદરીના ઝાલા, એમણે પણ પરાક્રમ કરી પોતાનો દાખલો પોતાના માણસોને આપી ઉશ્કેર્યા. દેવલાનો રાજા તો પહેલાં મરાયો હતો, પણ તેની પછીનો બીજો રાજા સિંગરાવ પણ ચિતોડના રક્ષણ કાજે બહાદુરીથી લડયો. એ બધા તો રાણાના પોતાના પટાવતો હતા, પણ એ વિના ચિતોડનું રક્ષણ કરવાને બીજા રાજાઓ પણ આવ્યા હતા. તેઓમાં ઝાલોરનો સોનીગડા રાવ, ઈસુરીદાસ રાઠોડ, કર્મસીંગ કછવા, દુદો, સાદાણી અને ગ્વાલિયરનો તુંવાર જાતનો રાજા એ મુખ્ય હતા. ઇ. સ. ૧૫૬૮.

પણ મેવાડના ઇતિહાસનાં આ વખતનાં કાળાં પાનાંમાં જે જે નામો પ્રકાશી નીકળે છે, અને જે નામો હજુ સુધી ખરા રજપૂતો અને ભાટ ચારણો પવિત્ર ગણે છે; તથા અકબરે પોતે પોતાની કલમવડે જે નામોને અમર કર્યાં છે, તે નામો બેદનુરના જેમલ અને કેલવાના પ્રતાપસિંહનાં છે. એ બંને મેવાડના સોળ મોટા પટાવતોમાંના હતા. જેમલ મારવાડના બહાદુરમાં બહાદુર મેરતીઆ જાતનો રાઠોડ હતો, અને પ્રતાપસિંહ ચંદ્રસીંગના વંશની બીજી મોટી શાખાનો હતો. જેમલ ને પ્રતાપસિંહનાં નામ નાના બાળકથી તે વૃદ્ધ સુધી રાંક ને તવંગર સઘળામાં મશહૂર છે; અને જ્યાંસુધી

રજપૂતોને તાબે જમીનનો એક ટુકડો પણ હશે, અને પ્રાચીનકાળની વાતોના સંભારણાનો આભાસ પણ રહેશે, ત્યાંસુધી તેમના નામને માન આપશે. ચિતોડીઓને જ્યારે પોતાનો રાજા પોતાનો બહાદુરી ભરેલો દાખલો આપી લડાઈમાં દોરે છે, ત્યારે તેઓ જેવા ઉન્મત્ત હસ્તિની માફક શૂરથી લડે છે તેવા તેઓ રાજા વિના લડતા નથી. આ વખતે રાણો તેમને માથે ન હતો, તોપણ અગાઉ રજપૂતોનાં જેવાં પરાક્રમો વર્ણવ્યાં છે, તેવાં અને તેથી પણ વધારે પરાક્રમ અને કામો તેમણે કર્યાં છે.

જ્યારે સૂરજ દરવાજા પાસે સલુંબરા મરાયો, ત્યારે ત્યાંના લશ્કરની સરદારી કેલવાના પ્રતાપસિંહને મળી. તે વખતે તે માત્ર સોળ વરસની ઉમરનો હતો. એનો બાપ પહેલી લડાઈમાં મરાયો હતો, અને એની મા જીવતી હતી. પ્રાચીન કાળની સ્પાર્ટન માતાની પેઠે તેણીએ પોતાના એકના એક પુત્રને કેસરીઆં કરવાને, અને ચિતોડના બચાવમાં જીવ આપવાને માટે હુકમ કર્યો. પણ આ રજપૂતાણીએ તો સ્પાર્ટન માતાથી પણ વિશેષ કર્યું. પોતે કહ્યું તે પ્રમાણે પોતે પોતાનો દાખલો પોતાના પુત્રને આપ્યો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના પુત્રને પોતાની વહાલી સ્ત્રી યાદ આવ્યાથી રખે કેલવાની પ્રકાશિત કીર્ત્તિને ઝાંખ લાગે, એ બીકથી તેણીએ પ્રતાપની જુવાન વહુને ભાલો આપી હથિયારબંધ તૈયાર કરી, અને બંને જણીઓ શત્રુઓ ઉપર તૂટી પડી. ચિતોડના રક્ષકોએ પોતાની બાજુ ઉપર રહીને તે સાસુ વહુને બહાદુરીથી લડાઈમાં મરાતાં જોઈ. આ પ્રમાણે પોતાની બેનોને અને સ્ત્રીઓને પરાક્રમ કરીને મરતાં જોઈ તેઓ પણ મરણીઆ થયા, અને ઘણા દહાડા સુધી ચિતોડનો બચાવ કર્યો, પણ તાબે થવાનું નામ લીધું નહિ. એ ઘસારામાં પ્રતાપસિંહ પણ પોતાની સ્ત્રી ને માતાની સાથે બહાદુરીથી લડતાં મરાયો. પ્રતાપસિંહનું આ છેલ્લી વખતનું પરાક્રમ અવર્ણનીય છે. આ પ્રમાણે જુસ્સાબંધ લડાઈ ચાલતી હતી, એવામાં રાણાના સગાના મૂઆથી તેની જગાએ જેમલે સરદારી લીધી હતી. તેને ગોળી વાગી, પણ

આવી દૂરની ગોળીથી મરાતાં જેમલના આત્માને બહુ માઠું લાગ્યું. તેણે જોયું કે હવે ચિતોડ બચવાનું નથી. ઉત્તર તરફનો બચાવ બીલકુલ તૂટી ગએલો દીઠો, અને તેથી પોતાની જિંદગીનો છેડો આવતાં પહેલાં પોતાનું નામ અમર કરી જવાનું ધાર્યું, અને આઠ હજાર રજપૂતોએ કેસરીઆં કર્યાં. તેઓ દરવાજા ખુલ્લા મૂકી દુશ્મનો ઉપર તૂટી પડયા, તેમાં પોતાનાં કેસરીઆં વસ્ત્રને એબ લગાડી તાબે થવાને કોઈ પણ જીવ્યું નહિ. અકબરે ચિતોડમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્યાંના ત્રીસ હજાર રહેવાસીઓ અકબર જેવા જીતના તરસ્યા પ્રજાપતિના ભોગ થયા. અકબરના સૈન્ય સાથે ઘેર ઘેર ને શેરીએ શેરીએ ચિતોડવાસીઓ સામા થયા ને લડીને મરણ પામ્યા, પણ પરધર્મી દુશ્મનને તાબે થયા નહિ. અકબરે માત્ર ખાલી ચિતોડનો કબજો લીધો. એ લડાઈમાં મેવાડના ને બહારના સઘળા રજપૂત જાતના સરદારો અને રાણાના સત્તરસેં સગાઓએ પોતાના દેશના રક્ષણાર્થે જીવ આપ્યા. માત્ર ગ્વાલિયરનો તુંવાર રાજા એકલોજ કોઈ બીજા કીર્તિવંત દહાડાને માટે જીવતો રહ્યો હતો. નવ રાણીઓ, પાંચ કુંવરીઓ, બે નાના કુંવરો અને જે સાથીદારોની સ્ત્રીઓ પોતાના વતનમાં ન હતી તે સઘળી સ્ત્રીઓ, રજપૂતોએ કેસરીઆં કર્યાં ત્યારે ચિતોડને આગ લગાડી અંદર બળી મૂઈ.

જેમલને ગોળી મારનાર તે અકબર હતો, એવું અબુલફજલે અને જહાંગીરે લખેલું છે. જેમલે અને પ્રતાપે આ લડાઈમાં જે બહાદુરી કરી તેથી અકબર પણ ચકિત થયો હતો. તેણે તેમની નામના રાખવા માટે દિલ્હીમાં પોતાના મહેલના દરવાજા આગળ બે બાજુએ બે હાથી કરી એક ઉપર જેમલનું અને બીજા ઉપર પ્રતાપનું બાવલું ઉભુ કર્યું હતું. આ બાવલાં ઇ. સ. ૧૬૬૩ માં જ્યારે બરનીયર દિલ્હી ગયો ત્યારે જોયાં હતાં.

ઉદેસીંગ ચિતોડથી નાસી જઈ ને અરવલ્લીના પહાડોમાં ભરાયો. એ પહાડની એક ખીણના મોં આગળ ઉદેસીંગે એક તળાવ કરાવ્યું હતું. હજુ પણ તેને તેના નામ પરથી ઉદેસાગર કહે છે. ત્યાં આગળ

એક બંધ બાંધ્યો કે જેથી એક વહેળો આવતો અટક્યો. અહીં કેટલીક ટેકરીઓ ઉપર એણે એક મહેલ બંધાવ્યો, તેને નવચોકી કહે છે. આ મહેલની આસપાસ ધીમેધીમે બીજાં મકાનો થયાં અને આખરે એક ગામ જેવું થયું. તેને પોતાના નામ ઉપરથી ઉદેપુર નામ આપ્યું ને પછી તે મેવાડની રાજધાની થઈ જે આજે પણ છે.

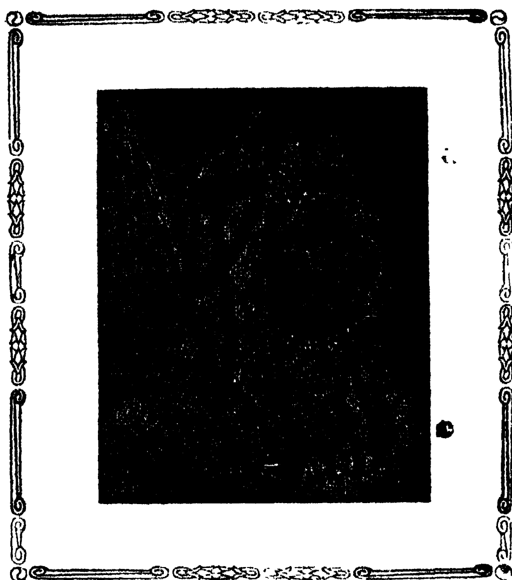
ચિતોડ ખોયા પછી ઉદેસીંગ માત્ર ચાર વરસ જીવ્યો. બેતાળીસ વરસની કાચી ઉમરે તે મરણ પામ્યો. તેને પરણેલી સ્ત્રીઓથી થએલા પચીસ છોકરા *હતા. ગાદીએ બેસવાનો હક્ક સૌથી મોટા છોકરાનો હતો, છતાં તે ધારો એક કોરે મૂકી માંહોમાંહે છોકરા લડી મરે એવું કામ રાણાજીએ મરતી વખતે કર્યું. રાણાએ પોતાના વહાલા કુંવર જગમલને ગાદીનો વારસ ઠરાવ્યો. રાણાને બાળવા લઈ ગયા ત્યારે જગમલ ગાદીએ બેઠો. સૌથી મોટો ઝાલોરના સોનગરા રાવની બેનનો કુંવર પ્રતાપ હતો. રાવે પોતાની બેનના કુંવરને ગાદી શા માટે નહિ મળી એવું સલુંબરાના ઠાકોર કૃષ્ણસીંગને પૂછ્યું. તેણે કહ્યું મારો વિચાર પણ પ્રતાપસિંહને ગાદી આપવાનો છે. પછી કૃષ્ણસીંગ ને ગ્વાલિયરનો રાજા દરબારમાં ગયા. પ્રતાપસિંહ સવાર થઇને દેશ તજવાની તૈયારી કરતો હતો, તેવામાં બંને જણાએ આવીને એકેક જણે જગમલનો એકેક હાથ ઝાલી ઉઠાડયો; અને કહ્યું કે મહારાજા, આ જગા તો આપના મોટા ભાઈ પ્રતાપસિંહની છે. એમ કહી પ્રતાપસિંહને તરવાર બંધાવી ગાદીએ બેસાડયો; તથા તેને નમીને મેવાડના રાણા તરીકે પોકાર્યો. રાણો ગાદીએ બેસે ત્યારે સલુંબરાનો ઠાકોર તેને તરવાર બંધાવે અને એજ વજીરાત કરે, એવો વંશ-પરંપરાનો રિવાજ છે; તે પ્રમાણે ચંદાવતે કર્યાથી સઘળા સરદારો ને પટાવતો તેને નમ્યા; તથા આગળ જતાં પ્રતાપસિંહના સંકટના સમયમાં પણ તેને છેવટ સુધી વળગી રહ્યા.

---

* તેમના વંશજોને રાણાવત કહે છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ઈ. સ. ૧૫૭૨–૧૫૯૭.

રાણો પ્રતાપસિંહ.

જે વખતે રાજધાની દુસ્મનોએ જીતી લીધી હતી, પૈસા ટકા જતા રહ્યા હતા, સગાંવહાલાં અને જાતિભાઓમાંના ઘણાખરા મરણ પામ્યા હતા, ને બાકીના પોતાની થએલી હારથી નાહિંમત થઈ ગએલા હતા, એ વખતે રાણો પ્રતાપસિંહ મેવાડની કીર્તિવંત ગાદીએ બેઠો. તોપણ પ્રતાપમાં ખરો ક્ષત્રિય ગુણ હતો, અને તેથી તેણે પોતાની સત્તા પાછી મેળવવાનું અને પોતાના કૂળની આબરૂ

સાચવવાનું સ્થાન ચિતોડ લેવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ કર્યો. એ ઇચ્છા બર લાવવાની ઉત્કંઠામાં તેના દુશ્મનની સેના ને સાધન કેટલાં છે, તેની ગણતરી કરવાની દરકાર રાખ્યા વિના એના બળવાન દુશ્મન (અકબર) સાથે લડાઈ કરવાની તેણે તૈયારી કરી. ચિતોડ રાજ્યના ઇતિહાસમાં એના બાપદાદાઓએ કરેલાં પરાક્રમો વાંચવાની આદત હોવાથી, તથા મેવાડીઓના દુશ્મનને એક કરતાં વધારે વાર ચિતોડમાં કેદ કરેલા વાંચ્યાથી તેને એમ ભાસ્યું કે ચઢતી પડતી વારાફરતી છે, દિવસ ને રાત્રિ વારાફરતી થાય છે. તે પ્રમાણે દિલ્હીનું રાજ્ય મારી મહેનતથી ઉંધું વળી મેવાડનો દિવસ ફરીને કેમ ન ઊગે ? પ્રતાપનું ધારવું વ્યાજબી ને ઉમદા હતું. પણ પ્રતાપ જ્યારે આવા ઉમદા વિચાર કરતો હતો, ત્યારે તેનો સામાવાળીઓ એના વિચાર ઉંધા વાળવાને એક યુક્તિ રચતો હતો. તે યુક્તિ પ્રતાપના જાણવામાં આવ્યાથી એનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. એ પહોંચેલા મોગલ બાદશાહે પ્રતાપના સ્વધર્મી અને સગાઓને તેની સામા લડવાને ઉભા કર્યા. મારવાડ, અંબર, બિકાનેર અને ચિતોડની છેલ્લી લડાઇમાં જેમલની સાથે લડનાર બુંદાનો રાજા પણ અકબરને મળી ગયો, અને તેની તાબેદારી કરવા લાગ્યો: એટલુંજ નહિ પણ પ્રતાપનો પોતાનો ભાઈ સગરજી અકબરને આશરે ગયો, અને એ દગાના બદલામાં અકબરે તેને કંદહાર અને તેની આસપાસનો મુલક આપ્યો. અકબરના શાહજાદા જહાંગીરનો મોટો સરદાર મહોબતખાં તે આ સગરજીનો પુત્ર થાય. મહોબતખાં મુસલમાન થઈ ગયો હતો.

આ પ્રમાણે જેમ જેમ આપદાનો વધારો થતો ગયો, તેમ તેમ પ્રતાપનું ધૈર્ય પણ દૃઢ થતું ગયું. પ્રતાપે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “ મારી માના ધાવણને હું કીર્તિ અપાવું ત્યારેજ ખરો. ” અને તે પ્રમાણે એણે છેવટ સુધી પોતાની પ્રતિજ્ઞા બરાબર પાળી. દિલ્હીના પાદશાહના એકંદર લશ્કર સામે અને અકબર જેવા પરાક્રમી દુશ્મનના સામે રજપૂસ્તાનના બીજા રાજાઓની મદદ ન છતાં, એટલુંજ

નહિ પણ તેઓ અકબરના પક્ષમાં જઈ તેની સામા લડવા આવ્યા છતાં પ્રતાપ પચીસ વરસ પોતે એકલો બહાદુરીથી લડયો. એક વખતે મેદાનમાં નાશ કરતો તો બીજી વાર આ પહાડથી આ પહાડ એમ ભટકતો, અને પોતાના દેશના પહાડોમાંથી મળતાં ફળફૂલ ઉપર પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવતો; તથા ક્રૂર પ્રાણીઓ અને તેમના જેવાજ જંગલી માણસોની અંદર પોતાની ગાદીના વારસ અમરસિંહને ઉછેરતો હતો. આ કાંઇ નાનીસૂની વાત ન કહેવાય. બાપા રાવળના દીકરા નાશવંત મનુષ્યને શિર નમાવે એ વિચાર પ્રતાપને નહિ ખમી શકાય એવો લાગતો, અને તેથીજ એણે તાબે થવાની કે મોગલોને (તેઓ આખા હિંદુસ્તાનના પાદશાહ હતા તોપણ) કન્યા દઈને તેની સાથે સંબંધ કરવાની અકબર તરફથી જે જે માગણીઓ આવી તે સઘળી ધિક્કારી કાઢી.

એ વખતે એણે જે જે પરાક્રમો કર્યાં તે મેવાડની દરેક ખીણમાં હયાત છે. એ પરાક્રમો દરેક ખરા રજપૂતના અંતઃકરણમાં આજ સુધી કોરાઈ રહેલાં છે, અને ઘણાંખરાં તો તેજ વિજયી મોગલના ઇતિહાસમાં તેમના ઇતિહાસકર્ત્તાઓએ નોંધેલાં છે. એ સઘળાં પરાક્રમો આ ઠેકાણે લખવાથી, અને પ્રતાપે જે જે કષ્ટો સહન કર્યાં તે સઘળાં વર્ણવવાથી, જે લોકોએ મેવાડમાં મુસાફરી કરી નથી તેને ગપ્પાં લાગે, બાકી મેવાડની અંદર પ્રતાપસિંહના પરાક્રમની વાતો હજુ તાજી છે. જો પ્રતાપના સરદારોના વંશજોની સાથે આપણે હાલમાં વાતો કરીએ, તો તેઓ તેમના વડવાઓનાં બહાદુરી ભરેલાં કામો વર્ણવે છે, તે સાંભળી આપણાં રૂવાં ઉભાં થાય છે, અને ઘણીવાર તો એ વાતો કરતાં શ્રોતાવક્તાની આંખો આંસુથી ભરાઈ જાય છે.

પ્રતાપના સરદારો ધૈર્યથી તેને છેવટ સુધી વળગી રહ્યા. જો કે તેના સરદારોને જાગીરની અને પૈસાની લાલચોથી ફોડવાને ઘણાએ પ્રયત્નો થયા હતા, તોપણ તેનો એકે સરદાર તેને છોડીને ગયો નહિ.

એવી તેમની સ્વામિભક્તિને ધન્ય છે. પ્રતાપસિંહના પક્ષમાં રહી જેમલના છોકરાઓએ, અને તેમનીજ સાથે નીમકહલાલ ચંદ્રસિંહના કૂળના વંશજો સલુંબરાએ પોતાના પ્રાણ આપ્યા. મેવાડના ઇતિહાસનાં પંચરંગી પાનાંમાં આ પડતીના વખતનાં પાનાં ગુલ થતા દીવાની પેઠે સૌથી વધારે પ્રકાશિત છે. કેટલાક સરદારો તો પ્રતાપના પડતા નશીબની વખતે પ્રતાપસિંહની સાથેજ લડવું ને મરવું એવા આગ્રહથી તેને વળગી રહ્યા. આવા સરદારોમાં દેલવાડનો સરદાર મુખ્ય છે, કે જેની સ્વામિભક્તિથી તેને રાણાની જમણી બાજુએ બેસવાનો હક્ક મળ્યો. રજપૂતોના આવા ધૈર્યનો, સ્વામિભક્તિનો, સહનશીલતાનો, સ્વદેશાભિમાનનો, સ્વાત્માર્પણનો ને પરાક્રમનો મુકાબલો કરવાને દુનિયાના ઇતિહાસમાં બીજી ખોળ કરવી તે ધુમાડાના બાચકા ભરવા જેવું છે. ધન્ય છે રજપૂત વીરાઓ તમને !

ચિતોડના નાશની યાદગીરી રાખવાને, ચિતોડ ફરીને પાછું અસલની માફક કીર્તિવંત થાય ત્યાંસુધી પ્રતાપે પોતે અને પોતાના વંશજોને શોખની અને ભભકાની વસ્તુઓ વાપરવાની બંધ કરી. સોનારૂપાની થાળીઓ દૂર કરી તેને બદલે પત્રાળીમાં જમવું, ઘાસ ઉપર સૂવું અને દાઢી મુડાવવી નહિ એમ ઠરાવ્યું. વળી તેમને પડતી જલદીથી માલમ પડવા અને ચઢતી કરવાની જલદીથી ઉશ્કેરણી થવાને પહેલાં લડાઇમાં કે વરઘોડામાં નગારખાનું હરોલમાં રહેતું, તે સાથી પાછળ રાખવાનો ઠરાવ કર્યો. મેવાડની પડતીની આ છેલ્લી નિશાની હજુ પણ છે. તેઓ હજુ સુધી દાઢી કાતરતા નથી. જો કે ગમે તે બાનાથી પણ સ્વદેશાભિમાની પ્રતાપની કરેલી મના તજી દીધી છે, તોપણ તેની યાદગીરીની નિશાની હજુ સુધી રહેલી છે. પ્રતાપના વંશજો સોનારૂપાની થાળીઓમાં જમે છે અને ઢોલીઆ ઉપર સૂઇ રહે છે ખરા, તોપણ થાળી નીચે પત્રાળાં ને ઢોલીઆ નીચે ઘાસ રાખે છે.×

× ટૉડ રાજ્યસ્થાન પુસ્તક ૧ લું.

પ્રતાપસિંહ ઘણીવાર કહેતો કે "જો ઉદેસીંગ થયોજ ન હોત, અથવા મારી ને સંગરાણાની વચમાં બીજો કોઇ રાણો થયો ન હોત, તો કોઈ મુસલમાને રાજ્યસ્થાન ઉપર કોઈવાર અમલ કર્યો ન હોત." પાછલા સૈકામાં હિંદુઓની સ્થિતિમાં સુધારો થયો. મુસલમાનોના દબાણથી પડી ભાગેલાં રાજ્યો આગળ પડવા લાગ્યાં. એમાં અંબર ને મારવાડનાં રાજ્યો મુખ્ય હતાં. તેઓ એટલાં બળવાન થયાં હતાં કે મારવાડનું એકલું રાજ્ય દિલ્હીના પાદશાહ શેરશાહ સામું થઈ શકયું હતું. તેમજ ચમ્બલ નદીના બંને કાંઠા ઉપર નાનાં નાનાં ઘણાં રાજ્યો હસ્તીમાં આવી બળવાન થયાં હતાં. મુસલમાનોની પાસેથી રાજ્ય પાછું છીનવી લેવાને માત્ર એક પરાક્રમી સરદારની ખામી હતી. એવો સરદાર તેમને સંગ મળ્યો હતો. તેનામાં અધિરાજા થવાને યોગ્ય સઘળા સદ્‌ગુણો હતા. વળી ચિતોડના રાણાને હિમાલયથી રામેશ્વર સુધીના સઘળા રાજાઓ કુળવાન ગણીને માન આપતા હતા. એવા સરદારને તાબે રહેવાની અગત્ય તેઓ સમજતા હતા, અને એવા સરદારની ખામીથીજ તેમણે તેમના બાપદાદાનું જુનું દેશી રાજ્ય ગુમાવ્યું હતું. એ સંગના જેવોજ સરદાર તેમને પ્રતાપસિંહ મળ્યો હતો. તેથી જો ઉદેસીંગ ન થયો હોત, અથવા અકબર જેવો જોરાવર પાદશાહ પ્રતાપ સામો ન હોત તો એણે હિંદુરાજ્યની પુનઃસ્થાપના કરી હોત; પણ હિંદુરાજ્યને કમનસીબે તે વખતે દિલ્હીની ગાદીએ બળવાન ને અક્કલબાજ પાદશાહ હતો. તેણે રજપૂત ઐક્યમાંથી યુક્તિથી ઘણાં બળવાન રજપૂત રાજ્યોને નોખાં પાડયાં, એટલુંજ નહિ પણ તેમને પ્રતાપસિંહની સામા લડવાને ઉભાં કર્યાં; તેથી પ્રતાપસિંહ એકલો પડી ગયો, અને તેથીજ તે હિંદના રજપુત રાજ્યોનું નસીબ ફેરવી શકયો નહિ.

અનુભવી ને અક્કલવાળા કેટલાક સરદારોની મદદથી પ્રતાપે તે વખતે અનુકૂળ આવે એવો પોતાની ટુંકી ઉપજને અનુસરીને રાજ્યમાં સુધારો કર્યો. અમુક પ્રકારે નોકરી કરવી ઠરાવીને નવી જાગીરો આપી. રાજ્યગાદીની જગા કોમલમેરમાં હતી તે જગા

મજબુત કરી, અને એજ પ્રમાણે ગગુંદા ને બીજા પહાડી કિલ્લા પણ મજબુત કર્યા. મેવાડના સપાટ પ્રદેશમાં લડવાનું અશકય હોવાથી એના વડવાઓની રીત મુજબ તે પહાડોમાં ભરાયો, ને એની રૈયતને પણ પહાડોમાં ભરાઈ જવાનો હુકમ કર્યો તથા જે ન જાય તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા ઠરાવી. આથી બનાસ અને બેરીસ નદીની વચ્ચેનો અને અરવલ્લીના પૂર્વના ઉંચા પ્રદેશ વચ્ચેનો ફળદ્રુપ દેશ એના વખતની લાંબી મુદત સુધી ચાલેલી લડાઇના વખતમાં દીવા વગરનો રહ્યો.

આ વખતે પોતાના હુકમનો બરાબર અમલ થવાને પ્રતાપે જે સખ્તાઇ વાપરી તેની ઘણી વાતો જોડાએલી છે. પોતાના હુકમનો બરાબર અમલ થએલો જોવાને થોડા સવારો સાથે લઈને પ્રતાપ ઘણીવાર પર્વતમાંથી બહાર આવતો. એ પ્રમાણે એની સખ્તાઇથી સપાટ ફળદ્રુપ દેશ ઉજાજડ જેવો થઈ ગયો. અનાજને બદલે ખેતરોમાં ઘાસ ઊગી નીકળ્યાં, ધોરી રસ્તામાં બાવળાઆ ઊગ્યા, ને વસ્તી વગર ઉજ્જડ થએલાં ગામોમાં શિકારી જાનવરો વસવા લાગ્યાં. એક વખત એક ભરવાડે પોતાનાં મેઢાંને બનાસ નદી ઉપર ઊગેલા સારા ઘાસમાં છાનાંમાનાં ચાર્યાં, તેની તપાસ કરીને પ્રતાપે તેને મારી નાખ્યો, ને બીજા લોકમાં ભય બેસાડવાને તેને ઉંચો લટકાવ્યો. સખત ઉપાયો લઈ લઈને પ્રતાપે રાજ્યસ્થાનનો આ મેવાડી બાગ તેના જીતનારને નિરુપયોગી કરી મૂકયો. એ વખતે દિલ્હી ને યૂરોપ વચ્ચે વેપાર શરૂ થયો હતો, તે વેપારનો માર્ગ મેવાડમાં થઈ સુરત ને બીજા બંદરો મારફત હતો; તે પ્રતાપે લુટ ચલાવ્યાથી બંધ પડયો.

પ્રતાપની સાથે લડાઈ ચલાવવાને અકબર પંડે આવ્યો, ને અજમેરમાં પોતાની છાવણી કરી. આ પ્રખ્યાત કિલ્લો આગળ જતાં અકબરના બાવીસ સુબામાંના એક સુબાની રાજધાની થઈ, તથા ત્યાં પાદશાહી લશ્કર રહેવા લાગ્યું. શેરશાહની સામા બહાદુરીથી લડનાર મારવાડનો રાજા માલદેવ, અંબરના રાજા ભગવાનદાસનો દાખલો લઈ અકબરને શરણે આવ્યો. પ્રતાપ ગાદીએ બેઠા પછી

બીજે વરસે (જોધપુર અને મેરતીઆ આગળ લડાઈમાં હાર્યા પછી) માલદેવે પોતાના દીકરા ઉદેસીંગને અકબરની છાવણીમાં તાબે થવાનું કહેણુ લઈ મોકલ્યો ઇ. સ. ૧૫૭૩. અજમેર જતાં નાગોર મુકામે અકબરે ઉદેસીંગની મુલાકાત લીધી. તે વખતે અકબરે મંડોરના રાવને રાજાનો ઇલ્કાબ આપ્યો. આગળ જતાં જોધપુરના રાજા મહારાજાના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા, અને ત્યારથી મારવાડના રાજાને મોગલ પાદશાહને જમણે હાથે બેસવાનો હક્ક મળ્યો. રજપૂતોની ખાસિયત તજી દઈ એણે જે મોટાઈ મેળવી તે કરતાં રાઠોડ રાજા એના દેશીઓમાં વધારે આબરૂદાર હતો. પહેલવહેલી ઉદેસીંગેજ પોતાની દીકરી અકબરના દીકરા સલીમ વેરે પરણાવી. ઉદેસીંગે આબરૂ વેચી તેના બદલામાં અકબરે તેને વીસ લાખ રૂપીઆની ઉપજના ચાર પ્રાંતો આપ્યા. મારવાડ ને અંબરના રાજાઓનો દાખલો લઈ રાજ્યસ્થાનના નાના રાજાઓ પણ દિલ્હીના તાબામાં આવ્યા. આ રાજાઓને મોગલ ઇતિહાસકર્તાઓ રાજ્યના થાંભલા અને શણગાર તરીકે લખે છે, તે બરાબર વ્યાજબી છે.

પણ એ બધું પ્રતાપને નુકસાનકારી હતું. તેનાજ દેશીઓ ને તેનીજ જાતના તેની સામા થયા. તેઓ પ્રતાપના મહાન્ ઠરાવની નકલ કરવાને બદલે તેની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. બુંદી સિવાયના રાજ્યસ્થાનના સઘળા રાજાઓએ હિંદુ આચાર છોડી દીધો તેથી પ્રતાપે તેમની સાથેનો વ્યવહાર બંધ કીધો, અને પોતાનો વ્યવહાર દિલ્હી, પાટણ, ધાર ને મારવાડના જુના રાજ્યકુળના પોતાના પટાવતો સાથે ચાલુ કર્યો. પ્રતાપને અને તેના વંશજોને ધન્ય છે કે મોગલ રાજ્યની આખર આવી ત્યાંસુધી પણ તેમણે મોગલોને કન્યા દીધી નહિ; એટલુંજ નહિ પણ મારવાડ ને અંબરના રાજાઓ સાથે પણ વ્યવહાર રાખ્યો નહિ. સદ્ગુણના જુસ્સાની જીત લખતાં કોને અભિમાન ન આવે? મારવાડ ને જેપુરના રાજા વખતસીંગ અને જેસીંગ લખી ગયા છે, કે " અમે રજપૂતોની ખાસિયત તજી દઈ મોટાઈ મેળવી છે; તથા અમે પાદશાહની મહેરબાનીથી અમનચમનમાં મશગુલ છીએ, અને ખરી રજ-

પૂતાઇને વળગી રહેવાથી મેવાડ પડતી હાલતમાં આવ્યું છે; તોપણ અમારે પવિત્ર થવાને માટે અને કન્યા વ્યવહારમાં દાખલ થવાને શુદ્ધ થવા માટે રાણાજીને કાલાવાલા કરવા પડયા, અને અમારી આ માગણી રાણાએ ફરીને મુસલમાનોને કન્યા નહિ દેવાની સરતે કબુલ કરી. તે સાથે બીજી સરત એ કરી કે મેવાડની કન્યા જે રાજ્યમાં દીધી હોય તેનો પુત્ર પાટવી હોય કે નહિ, તોપણ તેજ તે રાજ્યનો વારસ થાય." આ સરત મોગલ રાજ્યની પડતીને લીધે તૂટી નહિ. આબરૂ વેચીને મોટાઈ મેળવવા કરતાં આબરૂ નહિ વેચવામાં પ્રતાપની મોટાઈ રજપૂતવટ રાખવાથી કેવી સચવાઈ? મોટા કહેવાતા રજપૂતોનેજ પ્રતાપના વંશજોના કાલાવાલા કરવા પડયા એ કેટલી મોટાઇ? જો પ્રતાપે રજપૂતોની ખાસિયત તજી દઈ રજપૂતોની પવિત્રતા સાચવી ન હોત તો હાલમાં પવિત્ર રજપૂતો કયાંથી હોત? પણ મહાન્ પ્રતાપના મહાન્ સદ્ગુણોથીજ એ પવિત્રતા આજ સુધી સચવાઈ રહી છે.

મુસલમાનોને કન્યા દીધાથી પ્રતાપ ને તેના પટાવતો આ પ્રખ્યાત રાજાઓને કેટલા ધિક્કારતા હતા, તે આ નીચેની વાત ઉપરથી માલમ પડે છે. અંબરની ગાદીએ એ વખતે રાજા માન રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજા અંબરના રાજાઓમાં ઘણો પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે. એ રાજ્યની ચઢતી પણ માનસીંગથીજ થઈ છે. પોતાના રાજ્યની મજબુતી કરવાનો ઉપાય હિંદુઓ સાથે લગ્ન સંબંધ કરીને કરવાની જે રીત બાબરે પાડી હતી તે ખરી છે, એવું માનસીંગે સાબીત કરી આપ્યું. માનસીંગની બેન હુમાયું વેરે પરણાવી હતી, એટલે રાજા માન અકબરનો મામો થતો હતો. માનસીંગ બુદ્ધિ અને બહાદુરી વડે તથા અકબર સાથે આ સગાઈ હોવાથી અકબરના સઘળા સરદારોમાં પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે. અકબરે જે જય મેળવ્યા હતા તેમાંના અર્ધોઅર્ધ તો આ માનસીંગે મેળવ્યા હતા. માનસીંગ કચ્છવા જાતનો રજપૂત રાજા હતો. કચ્છવા ભાટોએ રાજા માનનાં બહુ વખાણ કર્યાં છે. પશ્ચિમમાં ઇરાનમાંના

પરોપામીસન પર્વત સુધી, ને પૂર્વમાં આરાકાન સુધીનો સઘળો મુલક એ રજપૂત રાજાએ રજપૂત લશ્કરવડે જીતીને તાબે કર્યો. એમ તેઓ લખી ગયા છે, અને એ વાતમાં સચ્ચાઇ પણ છે.

માનસીંગ દક્ષિણમાં સોલાપુરની જીત કરી દિલ્હી જતો હતો, ત્યારે પ્રતાપસિંહે મુલાકાત માટે કોમલમેર જે પોતાની રાજધાની હતી ત્યાં તેને બોલાવ્યો. પ્રતાપસિંહ તેની મુલાકાત માટે ઉદેસાગર સુધી આવ્યો. એ સરોવરને કાંઠે જમવા માટે તૈયારી કરાવી જમવા માટે પાટલા માંડયા; પછી પ્રતાપસિંહના કુંવર અમરસિંહને પીરસવાનું કામ સોંપી માનસીંગને તેડું મોકલ્યું. માનસીંગ આવ્યો પણ ત્યાં રાણાજી ન હતા, કારણ પૂછતાં અમરસિંહે જણાવ્યું કે રાણાજીનું માથું દુખે છે, તેથી આપ જમવા માટે બેસી જાઓ. મેમાનગત માટે પણ તેથીજ રાણાજીએ મને મોકલ્યો છે. રાણાનું નહિ આવવાનું ખરૂં કારણ માનસીંગ સમજ્યો, તેથી તેણે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે " રાણાજીને કહો કે તેમનું માથું દુખવાનું કારણ હું સમજ્યો છું, પણ જે ભૂલ થઈ તે સુધરે તેમ નથી. જો રાણાજી મારી સાથે નહિ બેસે તો હું જમવાનો નથી." હવે કાંઇ બીજું બહાનું રહ્યું ન હતું, એટલે અમરસિંહે દીલગીરી બતાવી કહ્યું કે "જે રજપૂતે તુર્કને કન્યા દીધી અને જે કદાચ તેની સાથે જમ્યો પણ હોય, તેની સાથે રાણાજી જમશે નહિ," માનસીંગ આ અપમાન ખમે એવો ન હતો. પ્રતાપસિંહે એને નોતરૂં દઈ આ અપમાન આપ્યું તે વ્યાજબી ન હતું. માનસીંગ જમ્યા વગરજ અન્નદેવને અપમાન ન થાય માટે થોડા દાણા પાઘડીમાં મૂકી ઊઠયો, અને બોલ્યો કે " અમે તમારી આબરૂ સાચવવા માટે અમારી બેનો ને દીકરીઓ તૂર્કને આપી અમારી આબરૂ ગુમાવી છે, પણ હવે આ દેશમાં તમે રાજ્ય કરી શકવાના નથી. જો તમારો દૃઢ નિશ્ચય હોય તો દુ:ખમાં પણ તમે તેવાજ રહેજો." આ મુલાકાતનો એ રીતે ઓચિંતો છેડો આવ્યાથી રાણાજી ત્યાં આવ્યા, એટલે માનસીંગે ઘોડેસવાર થઈ પ્રતાપસિંહ તરફ ફરીને કહ્યું કે " જો હું તમારો અહંકાર નીચો

નમાવું નહિ તો મારૂં નામ માનસીંગ નહિ." ત્યારે પ્રતાપે કહ્યું કે " ભલે તમે જ્યારે આવશો, ત્યારે હું પણ તમને ખુશીથી ભેટવાને તૈયાર છું." તેવામાં એક જણે લગાર મરડાગીમાં કહ્યું કે "એ જ્યારે આવશે ત્યારે એના ભાણેજ અકબરને લાવ્યા વગર નહિ રહે." માનસીંગ ગયા પછી જ્યાં ભાણાં નાખ્યાં હતાં તે જગા અપવિત્ર થએલી ગણી ત્યાં ગંગાજળ લાવી છાંટયું, તથા ત્યાં રાણાના જે સરદારો આવ્યા હતા તે સરદારોએ માનસીંગના આવવાથી જાણે અભડાયા હોય તેમ નાહીને કપડાં બદલ્યાં. આ દરેક વાતની અકબરને ખબર થઈ, અને આ અપમાન પોતાને મળેલું ગણી જે વહેમ તે નાશ પામેલો ધારતો હતો, તે ફરીને તાજો થએલો જોઈ અકબરને રીસ ચઢી. તેણે ધાર્યું કે પ્રતાપની તોછડાઈ અટકાવીશું નહિ તો બધા રજપૂતો મારો પક્ષ છોડી જતા રહેશે, આથી જે લડાઈઓએ પ્રતાપનું નામ અમર કર્યું છે, તે લડાઈઓમાં પહેલી લડાઈ જલદીથી શરૂ થઈ. એ પહેલી લડાઈ હલદીઘાટ આગળ થઈ. મેવાડમાં જ્યાંસુધી સિસોદીઆનું રાજ્ય હશે, અથવા એ લડાઈની વાત કહેવાને મેવાડનો એક પણ ભાટ જીવતો હશે, ત્યાંસુધી હલદીઘાટ ભુલાવાનો નથી.

પોતાના પાટવી કુંવર સલીમની સરદારી નીચે અકબરે સૈન્ય મોકલ્યું; અને સલીમના સલાહકાર તરીકે રાજા માનને, તથા પ્રતાપના ભાઈ સગરજીના દીકરા મોહોબતખાનને મોકલ્યા. સલીમના સામા થવાને પ્રતાપનો મુખ્ય આધાર પોતાના બાવીસ હજાર રજપૂતો અને મેવાડના પહાડો ઉપર હતો. અરવલ્લીને પશ્ચિમ છેડે થઈને આવતા મોગલાઈ લશ્કરને કાંઇ અંતરાય નડયો નહિ. તેઓ જ્યારે આ અજાણ્યા દેશના ભયંકર રસ્તાના નાકા આગળ આવ્યા ત્યારે ત્યાં સઘળા એકઠા થયા.

પ્રતાપસિંહ જે જગાએ ભરાઈ બેઠો હતો તે જગાની આસપાસ ને તેમાં વિશેષે નવી રાજધાનીની પશ્ચિમ બાજુએ પહાડો હતા. એ જગા ઉત્તરમાં કોમલમેરથી દક્ષિણમાં રીકમનાથ સુધી ૮૦ માઈલ લાંબી, અને પશ્ચિમમાં મીરપુરથી પૂર્વમાં સાતુલા સુધી સુમારે ૮૦

માઈલ પહોળી હતી. આ સઘળી જગા પહાડો ને જંગલો તથા ખીણો ને નાળાંથી ભરેલી હતી. સઘળી દિશા તરફથી રાજધાની ઉપર આવવાના રસ્તા એટલા સાંકડા હતા કે રસ્તાને સાંકડી ખીણ કહીએ તો ચાલે. તે રસ્તા બે ગાડી સામસામી મુશ્કેલીથી જાય એટલા પહોળા હતા, અને રસ્તાની દરેક બાજુએ ઉંચા છાતી સમાન ખડકો હતા. તે રસ્તાઓમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે કુદરતી બનાવની એવી જગાઓ હતી કે જ્યાં આગળ હજારો માણસનું લશ્કર રહી શકે. હલદીઘાટનું મેદાન પણ એવું હતું. આસપાસ પર્વતો ને ખીણના મોં આગળ નાના ટેકરા આવ્યાથી જાણે ખીણ બંધ થઈ ગઈ હોય તેવું હતું, તેથી તે જગા દુશ્મનોને જીતવી મુશ્કેલ હતી.

આ જગાએ પ્રતાપ પોતાના બાવીસ હજાર રજપુતો ને ભીલોનું લશ્કર લઈ આવ્યો. સઘળું લશ્કર જમાવ થયું એટલે તેમને બેગા કરીને પ્રતાપસિંહે કહ્યું કે—મારા શૂરા ભાઈઓ, આજે આપણે આપણી આબરૂ સાચવવા, આપણા દેશનું રક્ષણ કરવા, અને દિલ્હીનો પાદશાહ જેપુર ને જોધપુરવાળાને મુસલમાન કર્યા તે પ્રમાણે આપણને મુસલમાન કરવા ધારે છે તેથી બચવાને એકઠા થયા છીએ. અંબ-રવાળા નાકકટ્ટાએ નાત વટાળી તેમ પોતાના જેવા આપણને કરવાને એના મામાને લઇને લડવા આવ્યો છે; પણ આજે આપણે તેને બતાવી આપીશું કે કચ્છવા જેવા કંઈ સિસોદીઆ બાયલા નથી કે તેઓ ડરીને મુસલમાન થશે. શૂરા સિસોદીઆ પ્રાણ તજશે પણ પોતાની રજપૂતવટ કદી તજવાના નથી. સિસોદીઆ ગમે તો રાજ્ય ખોશે, પ્રાણ આપશે ને પાયમાલ થશે પણ તેઓ પોતાની વહાલી આબરૂ ખોશે નહિ. આ લોકના ચાર ઘડીના ચાંદરણા માટે તેઓ સ્વર્ગનું અનંતકાળ લગીનું સુખ વેચશે નહિ. સિસોદીઆ મેવાડની તસુએ તસુ જમીનને માટે છેવટ સુધી લડશે ને પોતાના પરાક્રમનો તેમને સ્વાદ ચખાડશે, પણ તેઓ તાબે થઈ મુસલમાન થશે નહિ. સિસોદીઆ તમારી સંખ્યાના બળથી હિંમત હારી પાછા હઠવાના નથી અને તેઓ છેવટ સુધી તમને નિરાંત વળવા દેવાના નથી.

મારા શૂરા ભાઈઓ, આપણે એ વટલેલા કચ્છવાઓને ને રાઠોડોને બતાવવું કે તમારા જેવા સ્વદેશશત્રુને સિસોદીઆઓએ કોઈ દિવસ લેખામાં ગણ્યા નથી ને ગણવાના પણ નથી. મુસલમાનોની સંખ્યા ઘણી છે, તોપણ શું થઈ ગયું ? એવાં ઘેટાંના ટોળાથી શું સિંહ નાહિંમત થશે ? શું સિંહો બકરાના ટોળાથી હઠી જશે ? એવાં બકરાંને મારવામાં કે ભગાડવામાં સિંહ બચ્ચાને કેટલી વાર લાગવાની છે ? પેલો અલાદીઓ ખૂની ઘણાંએ બકરાં લઈ આવ્યો હતો, વળી માળવા ને ગુજરાતવાળા કયાં ઓછાં ઘેટાં લઈ આવ્યા હતા ? વહાલાઓ, આપણા બાપદાદાઓએ એવાં ધર્મશત્રુ ઘેટાંઓનો કેટલીએ વાર ભગાડીને નાશ કર્યો હતો, તે તમને કયાં માલમ નથી. માટે મારા શૂરા સિંહો ચાલો, તૈયાર થાઓ. મુસલમાનો તૈયાર થઈ આવે છે તેમને રોકવાને, નસાડવાને અને નાશ કરી જડમૂળ કાઢવાને તૈયાર થાઓ. ચાલો અને આપણી તલવારનો સ્વાદ તેમને ચખાડો; પણ જો તમારામાંનો કોઈ મુસલમાન અને મુસલમાન થઈ ગએલા રજપૂતોની સંખ્યાના બળથી ડરતો હોય જેને પોતાના દેશની આબરૂ કરતાં પ્રાણ વધારે વહાલો હોય, તે હમણાં સુખેથી જાય ને ઘર ભેગો થાય. જાઓ, મારી રજા છે. એવા અધકચરાથી આપણને કંઈ મદદ મળવાની નથી, પણ ઉલટા તે આપણને સાચવવા ભારે થઈ પડશે. માટે ભાઇઓ, એવા અધકચરા હો તે પહેલેથી સુખે ઘેર જાઓ. હું તમને રજા આપું છું. પણ રજપૂત, ભીલ, જુવાન કે વૃદ્ધ સૌ ઉભાજ રહ્યા. સઘળા પોતાના દેશનું, ધર્મનું ને આબરૂનું રક્ષણ કરવાને સ્થિર થઈ ઉભા. તેઓ સ્વદેશાભિમાનના જુસ્સામાં મોટા આવેશથી સૌ સાથે બોલી ઊઠયા કે મહારાજા, અમે પણ આપની પ્રજા ને બચ્ચાં છીએ. અમારામાં જો આપના જેવાજ સદ્ગુણો ન હોય તો અમને ધિક્કાર છે. અમે તો આપની સાથે મરીશું કાં મારીશું. અમે અમારા ધર્મનું, દેશનું ને રજપૂતવટનું રક્ષણ કરીશું, ને તેમ કરતાં મરીશું તો મોક્ષ પામીશું, પણ અમારી જાત લજવીશું નહિ. મહારાજા આ દેહમાં પ્રાણ હશે ત્યાંસુધી અમે

તમારી સાથેજ રહી સુખદુઃખના ભાગીઆ થઈશું. આબરૂ ગુમાવીને જીવવાનું કોઈ મેવાડી પસંદ કરવાના નથી. તે તો કચ્છવા ને રાઠોડોને સોંપ્યું, માટે મહારાજા અમને હુકમ આપો. એમ બોલી તેમણે સઘળાઓએ "એકલિંગજીની જે, મેવાડપતિની જે, હિંદુ ધર્મની જે." એ પ્રમાણે ત્રણ વાર જય પોકરાવી. જયજયકારનો અવાજ શમ્યો કે રાણા સાહેબ બોલ્યા, કે મારા બહાદુર શૂરવીરો ને સુભટો, આપણે કાંઈ ઉતાવળનું કામ નથી, દુસ્મનોને આપણી ખીણો નજીક આવવા દો. આપણે માત્ર સાવધ રહો કે આપણા ઉપર એ દગાખોરો છાપો મારે નહિ. તેઓ ઘણા છે, માટે આપણે વધારે સાવચેતી રાખવી જોઈએ. પછી ભીલો તરફ ફરીને તેમને કહ્યું—શૂરા રાવતો ને નાયકો, તમે રજપૂતોની સાથે મેદાનમાં લડશો તે કરતાં ડુંગરી લડાઈમાં તમે વધારે ફાવશો. તરવારો આગળ તીરકામઠાં ટકશે નહિ, માટે તમે ડુંગરાની આ ધારો ઉપર ને શિખરો ઉપર જાઓ ને ત્યાંથી દુસ્મનો ઉપર તીરોનો વરસાદ વરસાવજો: અને દુસ્મનો આ ધારોની નજીક આવે કે તેમના ઉપર મોટા મોટા પથરાની ગદાઓ ગબડાવી પાડજો, ને તીર ને પથરાના વરસાદથી નાશ કરજો. જોજો ભાઈઓ સાવધ રહેજો અને કદાપિ આપણો પાસો અવળો પડે, તો તેમને હાથ નહિ આવતાં ડુંગરાની છૂપી ગુફાઓમાં ભરાઈ જઈ ને મને આવી મળજો; ને જો હું પણ કામ આવ્યો હોઉં તો તમારા બાળક રાણાનું રક્ષણ કરી સાચવજો, કે આગળ ઉપર મેવાડનું રાજ્ય પાછું સ્વતંત્ર થઈ આબાદી ભોગવે. એમ કહી ભીલોને બરાબર ગોઠવ્યા. પછી રજપૂતો તરફ ફરીને બોલ્યો કે મારા વીરાઓ, મારૂં આટલું વચન યાદ રાખજો કે આ લડાઈમાં આપણે અમર નામ કરી આપણી આબરૂ સાચવીશું એ તો નક્કીજ છે, પણ જો મેવાડને કમનસીબે હું કામ આવ્યો તો તમે નકામા પતંગીઆની માફક અવિચારથી ઝંપલાવશો નહિ. મારી સાથે તમે પણ બધા કામ આવી ગયા તો તમારા બાળક રાણાનું રક્ષણ કોણ કરશે? દુઃખની વખતે તેની સહાય કોણ કરશે? અને તેથી પણ વધારે આપણા દેશની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવા

રાણા અમરસિંહને મદદ કોણ કરશે ? માટે મારો આ છેલ્લો હુકમ છે ને મને આશા છે કે તમે તેને માન આપશો. જો દૈવ ઇચ્છાથી આ લડાઈમાં હું કામ આવું, તો તમે તરતજ પાછા જઈ તમારા બાળક રાણાને આ પહાડોની ગુહ્ય ગુફાઓમાં આપણા વનપતિ ભીલ રાજાઓના રક્ષણ નીચે લઈ જઈ ઉછેરજો; કે આગળ ઉપર આપણો દેશ મુસલમાનોના હાથમાંથી છોડવે ને આ લડાઈનું વેર લે. આ આજ્ઞા સઘળાઓએ પોતાની ઇચ્છા નહિ છતાં માથે ચઢાવી.

આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત થઈ રહ્યો કે મુસલમાનો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. બંને લશ્કર સામસામાં આવ્યાં કે ભૂખ્યો સિંહ જેમ હરણના ઉપર તલપ મારે તેમ રજપૂતો મુસલમાનો ઉપર હાથમાં નાગી તરવારો લઈ તૂટી પડયા. સામસામી ભાલા ને તરવારો ઉછળવા લાગી. એક બીજાનાં ધડ માથાં જુદાં થવા લાગ્યાં, લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી, ને તેમાં માથા વગરનાં ધડ ને ધડ વગરનાં માથાં તણાવા લાગ્યાં. લડાઈ દેવીને બંને તરફના જોદ્ધાઓ ભોગ આપવા લાગ્યા. મુસલમાનો ઘણા હતા ને રજપૂતો થોડા હતા, તેથી હિંમત ન હારે માટે પ્રતાપસિંહ લડાઈને મોખરે વિકરાળ સિંહનું રૂપ ધારણ કરી ઘૂમવા લાગ્યો, અને શત્રુનો કચ્ચરઘાણ કહાડવા લાગ્યો. તેનો દાખલો લઈ તેના શૂરા સામંતો પણ પોતપોતાનાં માણસો લઈ મરણીઆ થઈ શત્રુ ઉપર તૂટી પડવા લાગ્યા. પ્રતાપે મોખરે રહી રાજા માનને પોતાની તરવારનો સ્વાદ ચખાડવાને ઘણોએ ખોળ્યો, પણ તે તો કયાંએ છુપાઇ ગએલો તે હાથ લાગ્યોજ નહિ. જ્યારે પ્રતાપસિંહ માનસીંગને ખોળવામાં કોઈ રીતે ફતેહ ન પામ્યો, ત્યારે તેણે છેવટે અકબરના વારસ સલીમ ઉપર પોતાનો ઘોડો ઠેકાવ્યો, અને એકજ ભાલે તેના માવતના પ્રાણ લીધા, તેમજ સલીમના રક્ષકોને પણ ખુદાને આશરે પહોંચાડયા, અને જો સલીમે બખ્તર પહેર્યું ન હોત તો અકબરના એ વારસને પણ પ્રતાપે કયારનોએ ઘોરમાં પહોંચાડયો હોત. પ્રતાપસિંહનો ઘોડો પણ એના જેવોજ

હતો. આ લડાઇના જે જે નકશા ચીતરેલા છે, તે બધામાં પ્રતાપનો ઘોડો ચૈતક સલીમના હાથી ઉપર એક પગ ચઢાવી ઉભેલો, અને પ્રતાપ ભાલા સહીત સલીમ ઉપર ધસેલો ચીતર્યો છે. હાથીનો હાંકનાર મરાયો એટલે સલીમનો હાથી કોઇના કબજામાં ન રહ્યાથી સલીમને લઇને નાસી ગયો. આ જગાએ ખુનામરકીની હદ રહી નહિ. મોગલો સલીમનો બચાવ કરવાને અને સલીમને મારવા આવેલાને મારવાને તે સ્થળે એકઠા થયા. તેમ બીજી તરફથી પ્રતાપસિંહ મોગલો વચ્ચે ઘેરાઇ ગયાથી તેને બચાવવાને મેવાડી જોદ્ધાઓ ખૂબ જુસ્સાથી તૂટી પડયા: અને મોગલોને કાપી પ્રતાપસિંહની આસપાસ ખુલ્લો રસ્તો કરવા લાગ્યા. એ સમયે પ્રતાપને ત્રણ ભાલાના ને ત્રણ તરવારના જખમો થયા હતા, અને એક ગોળી વાગી હતી. પણ તે કશાની દરકાર રાખ્યા વગર પ્રતાપ ગાંડા હાથીની માફક ઘૂમવા લાગ્યો. એની દોધારીના સપાટામાં જે આવતા તે એકજ ઝટકે પૂરા થતા. તે વખતે લડાઇની દેવીએ જાણે પ્રતાપની તરવારમાંજ વાસો કર્યો ન હોય તેમ જણાતું. પ્રતાપને માથે રાજ્યછત્ર હોવાથી તેને મારવાને કે પકડવાને સઘળું મોગલાઇ બળ ત્યાં આગળ એકઠું થયું હતું. છતાં ત્રણ વાર પ્રતાપે પોતાની તરવારના બળથી પોતાની આસપાસની જગા મોગલો વગરની કરી: પણ મોગલો એટલા બધા જુસ્સામાં આવ્યા હતા કે તેઓ ફરી ફરીને એજ જગાએ એકઠા થતા હતા. છેવટે મોગલોનું બળ વધ્યું ને પ્રતાપ ઘેરાઇ ગયો. એને માથેથી રાજ્યછત્ર ખસે નહિ તો પ્રતાપનો પ્રાણ બચવા મુસ્કેલ હતો, તેથી તે અણીની વખત સાદરીના ઝાલા રાજા માનસીંગે સાચવી. તેણે પ્રતાપની જગાએ પોતાનો પ્રાણ અર્પી સ્વાત્માર્પણનો ઉત્તમ દાખલો આપ્યો. માનસીંગે મેવાડવાનું રાજ્યછત્ર પોતાને માથે ધરાવીને પ્રતાપસિંહને ત્યાંથી પાછો કહાડયો ને બચાવ્યો. માનસીંગ પોતાના સઘળા લશ્કર સાથે મુસલમાનો પર આગળ ધસ્યો અને બહાદુરીથી લઢતાં મરાયો. આ શૂરા ઝાલા રાજાની સ્વામિભક્તિની યાદગીરી માટે હલદીઘાટની લડાઈ થઈ

ત્યારથી તે આજ સુધી તેના વંશજોને માથે મેવાડનું રાજ્યછત્ર ધરાય છે, [1]અને તેઓ રાણાના જમણા હાથપર બેસે છે. [2]રજપૂતો ગમે તેટલા મરણીઆ થઈ શૂરથી લડયા પણ એમની સઘળી મહેનત વ્યર્થ ગઈ. મૂઠીભર બહાદુરોની બહાદુરી લાખો માણસોના દળ આગળ શી વિસાતમાં ? મોગલોની તોપોના ને બંદુકોના મારા આગળ શૂરા રજપૂતોની તરવારોનું શું ચાલે ? હલદીઘાટના બચાવ માટે મળેલા બાવીસ હજાર મેવાડીઓમાંથી માત્ર આઠ હજાર જીવતા રહ્યા. સ્વામિભક્તિનાં ને સ્વદેશ રક્ષણ માટે સ્વાત્માર્પણનાં દૃષ્ટાંતો આ લડાઇમાં જેવાં બન્યાં છે, તેવાં બીજી કોઈ લડાઈમાં ભાગ્યેજ બન્યાં હશે.

બીજા કોઈ પણ સોબતી વગર પ્રતાપસિંહ એકલો ચૈતક ઉપર પાછો ફર્યો. આખો દિવસ ચાલતાં ચૈતક અટકયો નહિ. પ્રતાપને પાછો ફરતો જોઈ તેની પાછળ બે મોગલ સરદારો પડયા હતા. તેમણે એને પકડી પાડયો હોત, પણ એટલામાં એક નાની નદી આવી તે ચૈતક કૂદી ગયો, ને મોગલોના ઘોડાથી તે નહિ કુદાયાથી તેમને થોડીવાર લાગી; પણ પ્રતાપની પેઠે તેનો ઘોડો ચૈતક પણ ઘવાયો હતો તેથી તેની પાછળ પડનાર મોગલો આવી પહોંચશે એમ તેને જણાયું. એટલામાં એક જણને મેવાડી ભાષામાં તાણીને બૂમ પાડતાં સાંભળ્યો કે " ઓ આસમાની રંગના ઘોડાવાળા સવાર હોઓ " આ સાંભળી પ્રતાપે પાછળ જોયું તો માત્ર એક સવાર તેના જોવામાં આવ્યો. એ સવાર એનો ભાઈ સકતો હતો.

---

૧ ટૉડ રાજ્યસ્થાન.

૨ ઝાલા રાજા માનસીંગના વંશજો હજુ પણ સાદરીમાં રાજ્ય કરે છે, અને આ લડાઈને લીધે મળેલા સઘળા હક્ક ભોગવે છે. મેવાડમાં સાદરીના ઝાલા રાજા સિવાય બીજા કોઈનાં નગારાં રાજ્યમહેલના દરવાજા સુધી વગાડાતાં નથી. એ હક્ક પણ હલદીઘાટની લડાઇમાંજ તેમને મળ્યો, તથા ઝાલા રાજાને ' રાજ 'નો ખિતાબ પણ ત્યારથીજ મળ્યો છે.

એ સક્તાને અને પ્રતાપને અણુબનાવ હોવાથી તે અકબરને જઈ મળ્યો હતો; અને તે સલીમની સાથે લશ્કરમાં આવ્યો હતો. તેણે પ્રતાપને સોબતી વગર એકલો નાસી જતો જોયો, ત્યારે તેના મનમાંથી સઘળી દુશ્મનાવટ જતી રહી, અને તેના અંતઃકરણમાં પોતાના ભાઇપરનો પ્રેમ ઉભરાઇ–આવ્યો, તથા તે સાથે મેવાડીઓની હારથી તેના મનમાં દીલગીરી થઈ આવી. તે પ્રતાપની પાછળ પડયો હતો તે માત્ર પેલા બે પઠાણોને મારવા માટેજ. તેણે પોતાના ભાલા વડે બંને પઠાણોને માર્યા, અને પછીથી પ્રતાપને બૂમ પાડીને બોલાવ્યો. આ વખતે તેમની જિંદગીમાં પહેલીજ વાર બંને ભાઈ ઓ હેતથી ભેટયા. અહીં આગળ ચૈતક ઉપરથી તંગ છોડી નાખ્યો કે તે જમીન ઉપર પડયો ને મરણ પામ્યો. તેથી સક્તાએ પોતાનો "અંકારો" નામનો ઘોડો પ્રતાપને આપ્યો, તે ઉપર પ્રતાપ સવાર થયો. ચૈતક મરી ગયો ત્યાં આગળ કરેલો ચોતરો આજે પણ ઝારોલ પાસે છે. [1]આ સઘળો દેખાવ ઉદેપુરનાં અર્ધાં અર્ધ ઘરોમાં ચીતરેલો આજ પણ જોવામાં આવે છે. સક્તાની સ્વદેશપ્રીતિ પણ વખાણવા યોગ્ય કહેવાય. સ્વદેશપ્રીતિ માટે વેરભાવ છોડી દેવો, એ ગુણ પ્રશંસનીય છે. એ ગુણની ખામીથીજ શાહબુદ્દીન સાથેની લડાઈમાં પૃથુરાજ હાર્યો હતો. તે વખતે જો સઘળા રજપૂતો સ્વદેશ-રક્ષણ માટે વેરભાવ ભૂલી ગયા હોત, તો હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય થાતજ નહિ; પણ હાય! વેરભાવ ને કુસંપેજ હિંદનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે.

પ્રતાપ ને સક્તા વચ્ચેની મુલાકાત ટુંકી હતી. હસમુખો સક્તો સલીમના લશ્કર તરફ પાછા જતી વખતે પ્રતાપની મશ્કરી કર્યા વગર ન રહ્યો. તેણે કહ્યું કે "કેમ ભાઈ માણસ જીવ લઈને નાસતો હોય ત્યારે તેને કેવું લાગતું હશે ?!" વળી તેણે પ્રતાપને કહ્યું કે "ભાઇ લાગ આવશે કે હું તને પાછો આવી મળ્યા વગર નહિ રહું." એમ કહી તે સલીમ પાસે આવ્યો. સક્તાને સલીમે હકીકત

૧ ટૉડ રાજસ્થાન.

પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું કે "પ્રતાપે બંને પઠાણોને મારી નાખ્યા, એટલુંજ નહિ પરંતુ મારા ઘોડાને પણ મારી નાખ્યો, તેથી હું પેલા પઠાણના ખોરાસાની ઘોડા ઉપર પાછો આવ્યો છું." આ વાત સલીમના માનવામાં આવી નહિ, તેથી સલીમે સકતાને કહ્યું કે 'જો તું સાચેસાચું કહી દઈશ તો તારો જે ગુનો હશે તે માફ કરીશ." ત્યારે સકતાએ કહ્યું કે "મેવાડના રાજ્યનું જોખમ મારા ભાઈ ઉપર છે, તેને જ્યારે જોખમમાં આવેલો દીઠો ત્યારે મારાથી તેનો બચાવ કર્યા વગર રહેવાયું નહિ." આ સાંભળી સલીમે તેને પોતાને ત્યાંથી રજા આપી. તે પોતાના ભાઈ પાસે જવાને નીકળ્યો, પણ પોતાના ભાઈને મળતાં કોઇ યોગ્ય નજરાણું કરવું, એ વિચારથી એણે ભૈનસ્રોર ઉપર છાપો મારી જીતી લીધું, અને ઉદેપુર આગળ પ્રતાપને આવી મળ્યો. પ્રતાપે તેને ભૈનસ્રોરની જાગીર આપી. એના વંશજો સક્તાવત કહેવાય છે. એ સક્તાવતોની રાજધાની ઘણી મુદ્દત સુધી ભૈનસ્રોરમાં રહી. જે બે મોગલ સરદારોને સકતાએ માર્યા હતા તે બે ખોરાસાની ને મુલતાની હતા; માટે સકતાની ને તે જગાની યાદગીરી સારૂ એ જગાને આજસુધી "ખોરાસાની મુલતાની હદ" કહે છે.

સંવત ૧૬૩૨ ના શ્રાવણ સુદ ૭ નો દિવસ મેવાડના ઇતિહાસમાં યાદ રહેવા જોગ થયો. તે દિવસે મેવાડીઓના શૂરા લોહીથી હલદીઘાટ છંટાઈ ગયો. રાણાના નજીકના સગાઓમાંના પાંચસે જોદ્ધાઓ તે દિવસે મરાયા. ગ્વાલિયરના પદચ્યુત રાજા રામસંગે અને તેના કુંવર ખંડેરાવે તેના ૩૫૦ તુંવાર યોદ્ધાઓ સાથે રણસંગ્રામમાં પડીને રાણાની મેમાનગીરીનો બદલો વાળ્યો; બાબરે તેમને ગ્વાલિયરમાંથી કહાડી મૂકયા પછી તેઓએ મેવાડમાં રાણાનો આશરો લીધો હતો. તેમના ગુજરાનના માટે દરરોજ આઠસેં રૂપીઆ આપવા માટે રાણાજીએ હુકમ કર્યો હતો. રાજ્યભકત ઝાલા રાજા માનસીંગ પોતાના દોઢસો જોદ્ધાઓ સાથે મરાયો, અને મેવાડના દરેક ઘરમાં ઘર ચલાવનારના મોતથી શોકે નિવાસ કર્યો.

એ રીતે જીત પામી ફુલાતો સલીમ ડુંગરી મુલક છોડી અજમેર ગયો. વર્ષાઋતુ બેઠાથી લડાઈનું કામ અટકી પડ્યું, તેથી થોડા મહીના પ્રતાપને વિસામો મળ્યો. વર્ષાઋતુ ખુલ્યા પછી પાછા દુશ્મનો લડવાને આવ્યા. તેમની સાથે પ્રતાપે સંવત ૧૬૩૩ ના મહા સુદ સાતમને દિવસે લડાઈ કરી, પણ તેમાંએ પ્રતાપ હાર્યો; તેથી કોમલમેરમાં જઈ ભરાયો; ત્યાં તેને શાબાજખાન કોકાએ ઘેરી લીધો. કોમલમેરનો એણે બહાદુરીથી લાંબી મુદ્દત સુધી બચાવ કર્યો પણ છેવટે જે કૂવાના પાણી ઉપર તેમને આધાર હતો તે કૂવાનું પાણી જીવડા પડી બગડ્યું. આબુનો દેવરાજા જે આ વખતે અકબરના પક્ષમાં હતો, તેણે દગાથી આ પાણી બગાડ્યું એમ કહેવાય છે. પ્રતાપ કોમલમેરથી કેઓન્ડના કિલ્લામાં ભરાયો, ને સોનીગડા જાતનો સરદાર ભાણ કોમલમેરનો બચાવ કરવા રહ્યો. તેણે છેવટની ઘડી લગી બચાવ કર્યો, પણ આખરે તે મરાયો. આ જગાએ મેવાડનો રાજ્યબારોટ પોતે કવિતા ગાઈ ને અને પોતાનો દાખલો આપીને લશ્કરને ઉશ્કેરતો હતો તે મરાયો. નિર્દય પાદશાહની સામે છેવટ સુધી લડવાના જુસ્સાની ને પ્રતાપનાં પરાક્રમોની સ્તુતિ વિષેની એની કવિતા હજુ પણ દરેક જણ મેવાડમાં ગાય છે. રાજ્યબારોટ મરાયાથી તેની સાથે કાવ્યશકિત નાશ પામી નહિ; કેમકે રાજાઓ ને સરદારો, ભાટ ને ચારણ, નાના ને મોટા, બહાદુર રજપૂતોને શૂર ચઢે એવી જુસ્સાવાળી કવિતા સ્વદેશાભિમાની પ્રતાપના ગુણ ગાવાને નવી બનાવી ગાવા લાગ્યા; અને પ્રજાના આ જુસ્સાથી પ્રતાપ અને તેના માણસો યુદ્ધ કરવામાં ઝંપલાવા લાગ્યા.

કોમલમેર લીધા પછી માનસીંગે ધરમતિ ને ગગુંદાના કિલ્લાને ઘેરી લીધા. મોહબતખાંએ ઉદેપૂર જીતી લીધું, અને પ્રતાપના સગામાંના એક જણે[1] ઓગુણાપાનોરાના રહેવાસીઓ પ્રતાપને

---

[1] મેવાડની વંશાવળીમાં અમીદાસ લખ્યો છે.

સામાન પૂરો પાડતા હતા, તે અટકાવ્યો; તથા ફરીદખાન ચપન[2] ઉપર હુમલો કરીને દક્ષિણ દિશા તરફથી કેઓન્ડ જઈ પહોંચ્યો, આ પ્રમાણે ચારે બાજુએ પ્રતાપ ઘેરાઈ ગયો. સંતાઇ રહેવાની છાનામાં છાની જગાએથી પણ એક ખીણથી બીજી ખીણ ભણી એમ નસાડવા માંડયો, એટલે પ્રતાપને જીતવાની કાંઇ આશા રહી નહિ; એટલું છતાં પણ જ્યારે એના દુશ્મનો એને કોઈ છુપાઈ રહેવાની જગાએ ભરાઈ રહેલા ધારતા હતા, ત્યારે તે પોતાની છૂપી સંજ્ઞાઓવડે પોતાનાં માણસો એકઠાં કરીને ઓચિંતો દુશ્મનો અસાવધ હોય ત્યારે ધસારો કરતો. ફરીદ ધારતો હતો કે પ્રતાપ હવે મારા હાથમાં કેદ પકડાઈ જવાનો; પણ એવામાં પ્રતાપે એક-વાર યુક્તિથી એને એક ખીણમાં આંતરી લીધો. તે વખતે તેની પાસે માત્ર એકજ માણસ રહ્યું હતું. પણ ઉદાર પ્રતાપે તેને નહિ મારતાં તેનાં હથિયાર મુકાવી જવા દીધો. વાહવાહ ! ! પડતીમાં પણ મોટું મન રાખનાર પ્રતાપ તારાં કેટલાં વખાણ કરવાં ! ! ! મોગલો આવી જાતની લડાઈમાં માહીતગાર નહિ હોવાથી કોઈ કોઈ વારજ દુશ્મનો નજરે ચઢે એવા શત્રુઓ સાથે લડવાને કંટાળી ગયા. આગળ જતાં મરાઠાઓએ પણ એમને એજ રીતે થકવ્યા હતા. એવામાં વર્ષાઋતુ બેઠી, નદીનાળાં ભરાઈ ગયાં, ભરાઈ રહેલાં પહાડી ઝરણોને લીધે હવા ઝેરી થઈ ગઈ, તેથી તેઓ પાછા પોતાની છાવણીમાં ગયા. એ રીતે વર્ષાઋતુ પ્રતાપને થોડો થોડો વિસામો આપતી.

આ પ્રમાણે વર્ષ પર વર્ષ જવા લાગ્યાં પણ દર વરસે પ્રતાપનાં સાધનો ઘટતાં ગયાં, અને આપદાઓ વધતી ગઈ. સૌથી વધારે ચિંતા એને એના કુટુંબની હતી, કે તે રખેને દુશ્મનોના હાથમાં સપડાઇ જાય, અને ઘણીવાર તેઓ અણીને વખતે બચી જતાં.

---

૨. મેવાડના નૈર્ઋત્ય ખુણાના પહાડી મુલકને ચપન કહે છે. એમાં આશરે ૩૫૦ ગામડાં હતાં ને તેમાં મુખ્યત્વે ભીલ લોકો રહેતા હતા. કેઓન્ડ પણ એ ચપનના પહાડી મુલકમાં મધ્ય ભાગે હતું.

એક વાર તેઓને પકડાઈ જતાં કાવાના વિશ્વાસુ ભીલોએ બચાવ્યાં. તેમણે નાની નાની ડાળીઓની ગૂંથેલી ટોપલીઓમાં ઘાલીને તેમને જાવડાની કલાઈની ખીણોમાં સંતાડયાં, અને ત્યાં તેમને તેઓએ ખાવાપીવાનું આણી આપ્યું ને સાચવ્યાં. જાવડા ને કેઓન્ડમાં વાઘ વરૂથી બચાવ કરવા સારૂ રાણાના કુંવરોને ટોપલીઓમાં સુવાડી ઝાડની ડાળીઓએ લટકાવતા ને હિંચોળતા; કેમકે રાજકુંવરોને માટે તે વખતે એજ *પારણાં હતાં. એ ડાળી ને પારણાં આજ લગી સાચવી રાખ્યાં છે. એવાં એવાં અસહ્ય દુઃખોના દરિયા વચ્ચે પણ પ્રતાપની ધીરજ તેવીને તેવીજ હતી. અકબરે પ્રતાપના સમાચાર લાવવાને મોકલેલા જાસુસે અકબરને ખબર આપી કે પ્રતાપ અને તેના સરદારોને થોડું ને જંગલનું ફળફળાદિનું ખાવાનું મળે છે, તોપણ રાજશાહી રીતે અને સલાહશાંતિના દહાડાની માફક સંતોષથી જમે છે. પ્રતાપના નહિ નમે એવા મહાન મનની વાત સાંભળી અકબર ગદગદીત થયો અને રાજ્યસ્થાનના સઘળા રાજાઓને પ્રતાપના ગુણ શીખવાને ફરમાવ્યું, એટલુંજ નહિ પણ અકબરના લશ્કરમાં જે જે માણસો આવ્યા હતા તેઓ પણ પ્રતાપની વાત સાંભળી શાબાશીના પોકાર મારવા લાગ્યા. દિલ્હીના સુબાઓમાંના પહેલા સુબા ખાનખાનાને પ્રતાપનાં પરાક્રમ અને આગ્રહનાં વખાણની કવિતા મેવાડી ભાષામાં કરેલી, તે મેવાડની વંશાવળીમાં સાચવી રાખી છે. તેમાં ખાનખાનાન લખે છે કે–" આ દુનિયામાં સઘળું જતું રહેશે, પણ મહાન પુરુષના સદ્‌ગુણો હંમેશ લગી રહેશે. પટ્ટા (પ્રતાપ) એ જમીન ને દોલત સઘળું તજી દીધું, પણ કોઈને કોઈવાર માથું નીચું નમાવ્યું નહિ. હિંદુસ્તાનના સઘળા રાજાઓમાં માત્ર એણે એકલાએજ રજપૂતોની લાજ રાખી છે. " ધન્ય છે પ્રતાપ તને કે તારા સદ્‌ગુણો ને જુસ્સાનું માન તારા દુશ્મને તારીજ ભાષામાં કાવ્ય કરી તને આપ્યું ને તારી કીર્તિ અમર કરી.

---

* ટોડ રાજસ્થાન.

પણ કેટલીક વાર એવો વખત આવે છે કે પોતાની જિંદગીથી પણ વધારે વહાલાં પોતાના કુટુંબની જરૂરિઆત જોઈને માણસ વધારે ઝનુની થઈ જાય છે. પ્રતાપની રાણી ખડકોમાં કે ગુફાઓમાં સંતાડયા છતાં સલામત નહિ હતી, નાનાં બાળક જે સઘળાં રાજ-શોખને યોગ્ય હતાં, તે ખોરાક વગર ટળવળતાં હતાં. કેમકે મરણીઆ મોગલો એટલી દૃઢતાથી એમની પાછળ પડયા કે વખત નહિ મળવાથી તૈયાર થએલી રસોઇ ખાધા વિના પાંચ વાર તેમને નાસી જવું પડયું હતું. એક વખત એની રાણી અને એના કુંવરની સ્ત્રીએ મોલ (એક જાતનું મેવાડમાં ઘાસ થાય છે) તે દળીને તેના લોટના રોટલા કર્યા અને દરેકને એકેક (અર્ધો તરત ખાવાને અને અર્ધો બીજી વાર) ખાવાને માટે આપ્યો. એ વખતે પ્રતાપ પોતાના કમનસીબ ઉપર એક ખુણે બેઠો બેઠો વિચાર કરતો હતો, એટલામાં એની દીકરીએ ચીસ પાડી તે સાંભળી એ ઉભો થયો. એ દીકરીએ પોતાનો અર્ધો રોટલો રાખી મૂકયો હતો, તે એક રાની બિલાડી લઇ ગઇ તેથી ભૂખની મારી એ બૂમેબૂમ પાડવા લાગી હતી. અત્યાર સુધી પ્રતાપનું હૈયું દૃઢ હતું, એનાં છોકરાંને અને સગાં-વહાલાંને રણસંગ્રામમાં મરતાં જોયાં હતાં, તો પણ તે બાબત એને કાંઇ લાગ્યું નહિ હતું, કેમકે રજપૂત તેજ માટે જન્મે છે, પણ ખોરાકને સારૂ એનાં છોકરાંને રડતાં જોઇ એનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. એણે આવી સ્થિતિમાં આવી રીતે માત્ર નામનું રાજા નામ ધારણ કરવું ધિક્કારી કહાડયું, અને પોતાનાં દુઃખ ઓછાં કરવા માટે અકબરને તાબે થવું એ ઠીક, એવો એ વિચાર કરવા લાગ્યો.

પણ આ વિચારની વાત અકબરના છૂપા જાસુસોથી અક-બરને માલમ પડી. એક છૂપા જાસુસે સલીમને જઇને જાહેર કર્યું કે પ્રતાપસિંહ એટલો દુઃખી હાલતમાં આવી ગયો છે, કે એણે આપને તાબે થવાનો વિચાર કર્યો છે. આ ખબર સાંભળી સલીમ અત્યંત ખુશી થયો. તેણે એ વાત અકબરને લખી મોકલી. એ કાગળ વાંચતાં અકબર પણ ખુશી થયો. તેણે આખા શહેરમાં ખુશાલીમાં

દિવસ ગુજારવાનો હુકમ કર્યો. આ વાતની ખબર પડતાંજ વિકાનેરનો પૃથુરાજ તેની પાસે આવ્યો, ત્યારે અકબરે તેને પણ સલીમનો કાગળ વંચાવ્યો. મારવાડના રાજ્યમાંથી વિકાનેરનું રાજ્ય થોડી મુદ્દત થયાં જુદું પડયુ હતું. ત્યાંના રાજાનો ભાઈ આ પૃથુરાજ હતો. વિકાનેરનું રાજ્ય સપાટ પ્રદેશમાં આવ્યાથી તેઓ મારવાડના રાજા માલ્લદેવની માફક દિલ્હીના પાદશાહની સામા થઈ શકયા ન હતા. ને તેથી તેમને પણ બીજા રાજાઓની માફક અકબરને તાબે થવાની ફરજ પડી હતી. પૃથુરાજ ઘણો બહાદુર ને સ્વદેશાભિમાની સરદાર હતો તેમ તે પંડે કવિ હતો. પોતાના દેશનું કામ હોય તો પોતાની કવિતા વડે તથા પોતાની તરવાર વડે કામ લાગે તેવો એ હતો; એટલુંજ નહિ પણ રાજયસ્થાનના કવિઓની સભામાં આ રાઠોડ રાજ્યકવિને પ્રમુખ તરીકે ઠરાવ્યો હતો. એ પૃથુરાજ પ્રતાપના નામને પણ પૂજતો હતો. તેને અકબરે આ સમાચાર કહ્યાથી તેનું અંતઃકરણ બહુ દાઝયું. તેણે જુસ્સામાં અકબરને ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દીધું કે પ્રતાપની કીર્ત્તિની અદેખાઈ કરનારા કોઈ દુશ્મને આ દગો કરેલો છે. હું એને સારી પેઠે ઓળખુ છું. તમારી આખી પાદશાહતને માટે પણ એ તમારે તાબે થાય એવો નથી. માટે જો આપ રજા આપો તો હું મારા માણસ સાથે લખી મોકલી પ્રતાપને પુછાવું. અકબરે તેમ કરવાની પરવાનગી આપી. એ કાગળ લખવાની દેખીતી મતલબ ખરી વાત શી છે તે જાણવાની હતી, પણ તેના અંતઃકરણની મતલબ તો અકબરે કહેલી વાત સાચી હોય તો તેને તાબે થતો અટકાવવાની હતી. એ મતલબથી અકબરની પરવાનગી લઈ તેણે કવિતાની અંદર એક કાગળ લખી પોતાના ખાસ માણસ સાથે પ્રતાપ ઉપર મોકલ્યો. એ કવિતા હજુ પણ વખણાય છે. એ કવિતાનો તરજુમો આ નીચે આપ્યો છે. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે તે કવિતામાં જે જુસ્સો છે તે જુસ્સો નીચેની કવિતામાં લાવી શકાયો નથી મારો વિચાર એ અસલ કવિતા મેળવીને મૂકવાનો હતો, પણ ઘણો પ્રયત્ન કરતાં પણ એ કવિતા નહિ મળી શકવાથી ટૉડ સાહેબે એ કવિતાનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરેલો

છે, તે તરજુમા ઉપરથી તરજુમો કરી નીચેની કવિતા બનાવીને મૂકવાની જરૂર પડી છે.

લાવણી.

ધન્ય ધન્ય પરતાપ તુજને, ધન્ય ધન્ય માતા તારી,
ક્ષત્રિવટ તેં ખરી સાચવી, જતી આબરૂ ઉગારી;
ખોઈ પરાક્રમ રોઈ રહ્યા સૌ, ક્ષત્રિ ક્ષત્રિવટ ખોતે,
ક્ષત્રાણીની લાજ લૂટાતી, જુએ બાયલા બની પોતે. ૧
બજાર બન્યું રજપૂતો કેરૂં, દલાલિ દિલ્લીપત કરતો,
સસ્તુ સસ્તું સહુ ખરીદ્યું, શૂર ક્ષત્રિ કેરૂં હરતો;
સંગ કુલજ શૂર પ્રતાપ વિના, સહુ ક્ષત્રિ સસ્તા લીધા,
પ્રતાપની ખરીદી કરતાં તો, સહુ મુસલ્લા બહુ બીધા. ૨
ચાર દિવસનું ચાંદરાણું આ, મટિ અંધારૂં ધબ વળશે,
એ અજવાળે ખરા ક્ષત્રિ તે, સુકીર્ત્તિ સહુ સ્થળમાં રળશે:
પરાક્રમો કરી કીર્ત્તિ રળે તે, કીર્ત્તિ અમર તેને કરશે,
નામબોળું ને નઠોર નીકળે, તે નક્કી નર્ક વિષે ઠરશે. ૩
રજપૂતોને વા'લી આબરૂ, વેચી આબરૂ હીન થયા,
અરે હાય ! તે બજારમાં શું, ચિતોડગઢ વેચવા ગયા;
નહિ નહિએ કદી બને નહિ, ચિતોડ વેચાએ કદીએ,
જીભ કાપવી પડે મુખથી, જો કદી એહ વચન વદીએ. ૪
સિસોદીઆ સૌ કપાવી નાખ્યા, ધન દોલત ખરચી સઘળી,
દેશ બાગ ઉજ્જડ કરી નાખી, પ્રતાપ પણ તેં કીર્ત્તિ રળી;
ક્ષત્રિવટ તેં ખરૂં સાચવ્યું, સઘળાએ વેચી દીધું;
ખરો નામ મહીમા તેં રાખ્યો, અમર નામ તેં તો કીધું. ૫
અકબર દલાલ પાસે સરવે, લાજ ક્ષત્રિ કેરી લજવી,
અહો સંગ તારા પૌત્રે તો, સુકીર્ત્તિ સૌ સ્થળમાં ગજવી;
ખરો મર્દ તું પ્રતાપ નીવડ્યો, ખરા ખબર ખાંડે ખપવ્યા,
ખરા સિસોદી સામંત સઘળા, ખરા મુસલ્લાને થકવ્યા. ૬
સહુ ક્ષત્રિનો દલાલ અકબર, નથી અમર આ દુનિઆમાં,
પાપ કુંભ ભરપુર થશે ત્યાં, કાળ ઝડપશે જોતામાં;

ક્ષત્રિ વિનાના ઉજ્જડ ક્ષેત્રમાં, ક્ષત્રિ બીજ બોવા માટે,
સહુ ખોળશે ખરૂં ક્ષત્રિ બીજ, પસ્તાતા વાટે ઘાટે. ૭
કોઈ સ્થળે જડશે પણ ક્યાંથી, પ્રતાપસિંહ તારા પાખી,
ત્રીજે મુખે તારી ગમ વળશે, લાજ ક્ષત્રિની તેં રાખી;
તે માટે નાના મોટા સૌ, આશા તુજ ઉપર રાખે,
ખરૂં ક્ષત્રિ બીજ તું સાચવશે, એમ મુખેથી સૌ ભાખે. ૮
તું થકી ક્ષત્રિ શુદ્ધ નીપજશે, પ્રકાશશે ફરી રાજ્ય સ્થળે,
આર્યજનોની આશા પ્રતાપ, તુંજ વીણ બીજે ક્યાંથી મળે:
અરે તજાએ કેમ તેમને, જે ક્ષત્રિ આવે શરણે,
પ્રતાપ આશા ભંગ કરે કદી, નહિ નહિ કેમ બને મરણે. ૯

રાઠોડની આ પ્રમાણે કવિતામાં ઉશ્કેરણી વાંચ્યાથી પ્રતાપને જે જુસ્સો ઉપજ્યો તે દશ હજાર માણસની બરાબર હતો. તેથી તેનું પડી ભાગતું મન ઉશ્કેરાયું અને તે લડાઈ કરવાને તૈયાર થયો, કેમકે એ કવિતામાં કહ્યું હતું કે સઘળી રજપૂત જાતના લોકની આશા માત્ર તારા ઉપર છે, રજપૂતોની પવિત્રતા માત્ર તેંજ સાચવી છે, ને એ રજપૂતો જ્યારે મુસલમાનોથી છૂટશે ત્યારે તેઓ પવિત્ર થવાને તારીજ પાસે આવશે; આજ સુધી આટલી મહેનતે સાચવેલું એ શુદ્ધ રજપુતપણું જ્યારે તું ખોશે ત્યારે રજપૂતો શુદ્ધ શાથી થવાના ? પતિત રજપૂતોની એ આશા સફળ કરે એવો માત્ર તુંજ છે. આ માન કંઈ એને ઓછું ન હતું.

મુસલમાનો સાથે લડવાનાં સાધનો ખૂટી પડયાં હતાં. પૈસા ને માણસોની ખુવારી ખૂબ થઈ હતી. દેશ ઉજ્જડ થઈ ગયો હતો, વેપાર રોજગાર બંધ પડયો હતો, સઘળા લોકો નાસભાગ કરી રહ્યા હતા, એના સગાવહાલા ને મોટા મોટા સરદારો ને માણસો મરણ પામ્યા હતા, આખો મેવાડ મુસલમાનોએ જીતી લીધો હતો, અને તેની આસપાસ સઘળા દુશ્મનો વીંટળાઈ વળ્યા હતા, દુશ્મનોના હાથમાં તેનાં છૈયાંછોકરાં પકડાઈ જવાની દહેશતમાં આવી પડતાં હતાં, પોતાને અને પોતાના કુટુંબને ખાવાના પણ સાંસા પડતા હતા.

આવી સ્થિતિમાં મેવાડમાં સલામતીથી રહેવાય, અને કોઈ વાર કંઈ પણ સાધન વિના મેવાડને મુસલમાનોના હાથમાંથી છોડાવાય, એવી કાંઈ પણ નિશાની પ્રતાપને જણાઇ નહિ. તેથી એણે ઠરાવ કર્યો કે મેવાડને છેલ્લી સલામ કરી ને અને લોહીથી તરબોળ થએલું ચિતોડ તજીને પોતાના સિસોદીઆને પોતાની સાથે લઈ જઈ સિંધુ નદીના બેટમાં આવેલા સોંગડી લોકની રાજયધાનીના શહેરમાં વસાવવા અને મેવાડનો કીરમજી ઝુંડો ત્યાં રોપવો. ગમે તેટલું દુઃખ ખમવું અને છેવટે મરવું પણ મુસલમાનોને તાબે તો થવુંજ નહિ એવો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. સોંગડી લોકની રાજધાનીના ગામમાં જવાથી પોતાની ને પોતાની દુશ્મનોની વચ્ચે સિંધનું રણ આવ્યાથી એ જગા નિર્ભય હતી. તેથી ત્યાં જવાને માટે પોતાનું કુટુંબ, તથા જેઓ પોતાની સાથે આવા સંકટના વખતમાં પણ વળગી રહેલા હતા, અને આબરૂ ખોઈને દેશમાં રહેવા કરતાં આબરૂ સાચવવા માટે દેશ તજવાને વધારે પસંદ કરતા હતા, તેવા આગ્રહી સિસોદીઆની ટોળી લઈ તે અરવલ્લીનો ઘાટ ઉતર્યો, અને સિંધના રણની હદ ઉપર આવી પહોંચ્યો; પણ તેવામાં એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી પ્રતાપને પોતાનો ઠરાવ બદલવાની જરૂર પડી. મેવાડના ઇતિહાસમાં જેમ મુકાબલો ન થાય એવી સખત રાજ્યનીતિની નોંધ છે, તેમ તેમાં અનુપમ રાજયભક્તિના દાખલા પણ ઓછા નથી. રજપૂતો કે રજપૂતાણીઓ તો રાજ્યભક્તિ, સ્વામીભક્તિ, દેશભક્તિ ને સ્વાત્માર્પણનાં કે સ્વદેશાભિમાનનાં કામો કરે; પણ વાણીઆ જેવી ધનલોભી જાત ધનલોભ મૂકીને રાજ્યભક્તિ કે સ્વામીધર્મ બજાવે એ આશ્ચર્ય પમાડનારૂં છે. ગુજરાતીઓને માટે એ નવાઈની વાત છે. પણ મેવાડની ભૂમિના પ્રતાપજ એવા છે. મેવાડની પવિત્ર ભૂમિજ જાણે પોતાની પવિત્રતા સાચવવાને રજપૂતો, રજપૂતાણીઓ, ભીલો, ભીલડીઓ ને વાણીઆ સર્વને ઉશ્કેરતી હોયની એમ જણાય છે.

વખાનો માર્યો પ્રતાપ પોતાના માણસો લઈ મેવાડ તજીને નીકળ્યો, એ સમાચાર એના જુના કારભારી ભામાશાહને મળ્યા.

પોતાનો રાજા દુઃખી હાલતમાં કંઈપણ સાધન કે ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે દેશ તજીને જાય છે, તો આપણે તેના કારભારી શા કામના ? બળ્યા આપણા પૈસા, અને બળ્યું આપણું જીવતર. જેના વડે આટલું આટલું કમાયા ને સુખ ભોગવીએ છીએ, તેજ દુઃખી હાલતમાં દેશ તજે છે, ને આપણે તેના પૈસાવડે સુખ ભોગવવું ! બળ્યું એ સુખ ! આવી અણીની વખતે હું એને કામ નહિ આવું ત્યારે મારૂં જીવતર શા કામનું ? રાજાને દુઃખમાં રિબાતો રહેવા દઈ હું સુખ ભોગવીશ ? ના, ના એ કદી બનવાનું નથી. મારાથી જે થાય તે મદદ મારા રાજાને મારે કરવીજ જોઈએ. આવા આવા વિચાર કરી ભામાશાહ એકદમ ઊઠી ઘોડેસ્વાર થયો અને ખોળતો ખોળતો તે સિંધના રણની હદ ઉપર પ્રતાપસિંહને આવી મળ્યો. પોતાના રાજાને આ પ્રમાણે નિરાશ થતો જોઈ ભામાશાહ પ્રતાપને ભેટી પડયો ને બોલ્યો, મહારાજા આપ ક્યાં પધારો છો ? શા માટે પધારો છો ? પ્રતાપે કહ્યું "કામદાર, મેવાડમાં રહેવામાં હવે કાંઈ માલ રહ્યા નથી. ત્યાં રહે આબરૂ સચવાય તેમ નથી. પાસે નથી માણસ કે નથી પૈસો. સગાંવહાલાંને મદદ કરનારા પણ મરી ફીટયા. મેવાડ પાછું મેળવવાનાં સાધનો નથી અને આશાએ નથી. માટે માત્ર આબરૂ સાચવવાને મેવાડ તજી કોઈ સલામત જગાએ રહેવાને આ તરફ આવ્યો છું. આખી પૃથ્વી આપણી છે. જ્યાં જોગ આવશે ત્યાં જઇને રહીશું." આવાં વચન સાંભળી ભામાશાહ ગળગળો થઈ ગયો. તે પ્રતાપને પગે પડયો ને બોલ્યો, અન્નદાતા, તમે આ દેહના માલીક છો. તમારૂં અન્ન ખાધું છે ને તમારૂં ખાઉં છું. મારી પાસે જે કંઈ છે તે આપનુંજ છે. આ દેહના ચામડાનાં તમારે માટે ખાસડાં સીવડાવું તો પણ તે થોડું છે. લાચાર છું કે આ વૃદ્ધ અવયવોમાં હવે કંઈ તાકાત રહી નથી, નહિ તો વાણીઓ છતાં પણ આપનું ખાધેલું અન્નપાણી મને હજાર હાથ જેટલું બળ આપત. મહારાજા સાહેબ, હવે હું કોઈ બીજી રીતે તો આપને મદદ કરી શકું તેમ નથી, પણ મારી પાસે થોડો ઘણો પૈસો છે તે આપનોજ છે. એ પૈસાવડે આપથી મેવાડ-

માતાનું જેટલું થાય તેટલું રક્ષણ કરો. પ્રભુ કરશે તો સૌ સારાં વાનાં થશે, માટે આપ પાછા પધારો. મારી સઘળી દોલત મેવાડની ને આપનીજ છે, અને તે મેવાડના ને આપનાજ કામમાં આવશે તેથી હું કૃતાર્થ થઈશ. આ પ્રમાણે ભામાશાહના આગ્રહથી જાણે મેવાડ-માતાએજ તેને મોકલ્યો હોય એમ માની તે તેની સાથે પાછો વળ્યો. ભામાશાહે પોતાની સઘળી દોલત પ્રતાપસિંહની આગળ ભેટ કરી. એવું કહેવાય છે કે એ દોલત પચીસ હજાર માણસોને બાર વરસ પહોંચે એટલી હતી ! ! કેવી રાજભક્તિ ને સ્વદેશપ્રીતિ ! ! એવો કોઈ પણ વજીર આખા ભરતખંડમાં આજે છે કે જે પોતાના રાજાના દુઃખમાં ભાગ લે, તેને દુઃખે દુઃખી ને સુખે સુખી થાય, ને જરૂરને પ્રસંગે સારી સલાહ આપે ? જે રાજાના પ્રતાપથી પૈસા કમાય છે તે રાજાના દુઃખમાં ભાગ લેનાર, તેને પૈસા આપનાર, ને મદદ કરનાર તો રહ્યા; પણ પોતાના રાજાને કુમાર્ગે ચઢતો અટકાવવાને સારી સલાહ આપનારજ કેટલા છે ? એ પ્રતાપ પણ ગયા, ને એ ભામા-શાહ પણ ગયા. પરંતુ તેમના સોમા ભાગનાએ ગુણ ધરાવનાર આજે કેટલા છે ? અરે ઇશ્વર અમારા ઉપર તારી એટલી બધી કેમ કરડી નજર ? અમે તારો શો અપરાધ કર્યો છે ? અમારા ઉપર ક્ષમા કરી અમારા અપરાધ માફ કર, અને આ દેશમાં પ્રતાપસિંહ જેવા રાજા ને ભામાશાહ જેવા વજીર ઉત્પન્ન કર. મેવાડને મુસ-લમાનોના હાથમાંથી છોડાવનાર ભામાશાહજ હતો. એનું નામ મેવાડના ઇતિહાસમાં મશહૂર છે. વાણીઆ જેવી લોભી જાતના ભામાશાહે આ પ્રમાણે અનુપમ રાજ્યભક્તિનો દાખલો આપ્યો છે; તે હાલના વણિકોને ખસુસ શીખવા યોગ્ય છે. ભામાશાહના પૈસા આવ્યાથી તથા પૃથુરાજના કાવ્યમાં આવેલો જુસ્સો યાદ કરીને પ્રતાપ ફરીને મેવાડ જીતવા આવ્યો. તેની પાસે પૈસા આવ્યા એટલે લડવૈયા માણસોની કાંઇ ખોટ રહી નહિ થોડીવારમાં એની સિસો-દીઆની ટોળીમાં લશ્કરની પૂરતી ભરતી થઈ. તેમને લઈને આ બહાદુર વીર મેવાડને છોડાવવા આવ્યો. દુશ્મનો ધારતા હતા કે પ્રતાપ સિંધના રણ તરફ થઈને પેલી મેર નાસી ગયો છે; તેવામાં

તેણે પોતાના મેવાડી લોકોની ટોળીઓ એકઠી કરી અને શાહબાજ-ખાનની દેવર ગામમાં છાવણી હતી તેના ઉપર હુમલો કર્યો, અને તેના ઘણા માણસોના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા. જેટલા બચ્યા તેટલા નાઠા. તેમની પાછળ પ્રતાપ આમેત સુધી પડયો, ને આમેતના કિલ્લેદારોને પણ કાપી નાખ્યા. દુશ્મનો આ ભયમાંથી જાગૃત થાય તે પહેલાં તો પ્રતાપે કોમલમેર પર હલ્લો કર્યો ને તે ગઢ જીત્યો. ત્યાંના કિલ્લેદાર અબદુલ્લાખાનને અને તેના લશ્કરને પણ કાપી નાખ્યું. એ રીતે ૩૨ કિલ્લા ઓચિંતા હુમલા કરીને થોડી મુદ્દતમાં જીતી લીધા, ને મુસલમાન લશ્કરનો ઘાણ કાઢયો. મેવાડના ઈતિહાસમાં કહે છે કે આ ટાણે પ્રતાપે મેવાડને ઉજ્જડ કર્યો, તથા સપાટ પ્રદેશમાં જે મળ્યું તેનો ભોગ તરવાર દેવીને આપ્યો. સન ૧૫૮૬ ની માત્ર એકજ સાલમાં એણે ચિતોડ, અજમેર અને માંડલગઢ વિનાનો પોતાનો સઘળો મુલક જીતી લીધો. પછી પોતાના ઉપર અંબરના રાજા માનસીંગે જે જીત મેળવી હતી, તેનો બદલો વાળવાને તેણે અંબરના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરીને એના રાજ્યનું વેપારનું મુખ્ય સ્થળ માલપુરા લૂંટી લીધું.

તે પછી પ્રતાપે ઉદેપુર પણ જીતી લીધું. પ્રતાપના પરાક્રમ ને ધૈર્ય ઉપર અકબર અને તેનો સરદાર ખાનખાનાન ફીદા ફીદા થઈ ગયા હતા; તથા અકબરને આશ્રયે ગએલા રજપૂત રાજાઓ પણ પ્રતાપના પરાક્રમ, સાહસ અને ધૈર્યથી મોહિત થઈ તેમને પોતાના કૃત્યોની શરમ આવ્યાથી તેઓ પ્રતાપ તરફ નરમાશ બતાવતા હતા; તેથી તથા અકબરને બંગાળા ને કાશ્મીરની લડાઈમાં રોકાવું પડવાથી, પ્રતાપસિંહને મેવાડનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યા પછી નિરાંત વળી.

એ રીતે દુશ્મનો તરફથી નિરાંત વળી ને એણે ખોએલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. તોપણ એનું ચંચળ મન સ્થિર રહ્યું નહિ, તેથી એનું શરીર ઘસાઈ ગયું ને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થઈ ને ભરજુવાનીમાં મરણ પામ્યો. એ રીતે જેણે એક વાર પોતાનું રાજ્ય પોતાની નિર્બ-

બળતાથી નહિ, પણ શત્રુના અજીતબળથી અને લડવાનાં પોતાનાં સાધનો ખૂટી પડયાથી ગુમાવેલું; તે પાછાં લડાઈનાં સાધનો મળ્યાં ત્યારે પોતાનાં પરાક્રમ, ધૈર્ય ને આગ્રહથી રાજ્ય મેળવી તે પોતાનીજ જન્મભૂમિમાં મરણ પામ્યો. મરતી વખતે કાર્થેજીનિયનની પેઠે એ સ્વદેશાભિમાની ને વીર પુરુષે પણ પોતાના સરદારોને અને દીકરાને, પોતાના દેશના દુશ્મનો સામેની લડાઇ બંધ નહિ પાડવાના સોગન ખવડાવ્યા. ત્યારે એ મહાત્માનો જીવ શાંતિમાં ગયો. કાર્થેજીનિયન સરદાર હેમીલ્કરે મરતી વખતે તેના દીકરા હાનીબાલને સોગન આપ્યા હતા કે તેના દેશના દુશ્મન રોમન લોકો સાથે મરતાં સુધી દુશ્મનાવટ છોડવી નહિ. હાનિબાલે તે સોગન છેવટ સુધી પાળ્યા હતા. હેમીલ્કરને હાનીબાલે જેવી હિંમતથી ખાતરી આપી હતી તેવી ખાતરી પ્રતાપને તેનો દીકરો આપશે એવો તેને ભરોંસો ન હતો. એનો દીકરો અમરસીંગ મેળવેલી કીર્તિ ગુમાવી દેશે, એવાં એનાં ચિહ્ન જણાયાં હતાં તેથી તેની ફીકરમાં એનો જીવ જતો ન હતો. આ વખતનાં જે ચિત્રો ચીતરેલાં છે, તે બહુ દયા ઉપજાવે તેવાં છે. પ્રતાપને એક ઝુંપડામાં મરણની પથારીએ પડેલો, અને એના વિશ્વાસુ ને સુખદુઃખના સાથીઓને એની આસપાસ બેઠેલા ચીતર્યા છે. મરતાં પહેલાં મનને માઠું લાગ્યું હોય એવો અવાજ સલુંબરાને કાને પડવાથી તેણે પ્રતાપને પૂછ્યું કે "તમારા આત્માને શું દુઃખ છે કે તે શાંતિમાં જતો નથી." પ્રતાપે ધીરે સાદે કહ્યું કે "મને શાંતિ મળે એવી પ્રતિજ્ઞાની મારે જરૂર છે, તે એ કે મારો મેવાડ તુર્કને હાથ જવા દેવો નહિ." મરવાની તૈયારી વખતે પોતાનો છોકરો પોતાના જેવા નહિ નીકળે, અને પોતાના સુખની ખાતર પોતે પોતાની બાળપણની સ્થિતિ ભૂલી જશે, તથા પોતાના દેશ ઉપર પડતા દુઃખોની દરકાર નહિ રાખે એવો થશે, એવું પોતે શાથી ધારે છે તેનો દાખલો સઘળાની આગળ પ્રતાપે કહી સંભળાવ્યો.

પેશોલા તળાવને કાંઠે પ્રતાપે અને એના સરદારોએ પોતાના દુઃખની વખતમાં વરસાદથી અને તાપથી રક્ષણ થવાને કેટલાંક

છાપરાં બાંધ્યાં હતાં. એ ઘરમાંથી પ્રતાપનો કુંવર અમરસીંગ બહાર જતો હતો. તેવામાં તેને ઘર નીચું છે, એ વાત યાદ નહિ રહ્યાથી છાપરામાંનો વાંસ એની પાઘડીમાં ભરાયો અને પાઘડી પડી ગઈ. એ વખતે એના મનને જે માઠું લાગ્યું, તે તેના દેખાવ ઉપરથી પ્રતાપના જોવામાં આવ્યું; ત્યારથી તેના મનમાં ખાતરી થઈ કે સ્વદેશને માટે જે જે મુસીબતો ખમવી જોઇએ તે અમર કદી ખમી શકવાનો નથી. મરતી વખતે તે બોલ્યો કે "એ અમરને રહેવાને માટે સુંદર મોટા મહેલ જોઇશે, એને સુખ ભોગવવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થશે, તથા તેમ કરતાં મોજશોખ ને વૈભવ ભોગવવાની મરજી થશે, છેવટે મેવાડનું સ્વતંત્રપણું જાળવવાને આપણે આજ સુધીમાં જે હજારો સગાવહાલા અને આપણા શૂરા સિસોદીઆનાં લોહી રેડયાં છે, તે સ્વતંત્રતા ખોઈ દેશે; તેમજ મારા વહાલા સરદારો તમે પણ એનો દાખલો લઈ એના જેવાજ થશો. આવા વિચારથી મારો આત્મા શાંતિમાં જતો નથી." આ સાંભળી સઘળા સરદારોએ સાથે મળીને બાપા રાવળની ગાદીના સોગન ખાઈને કહ્યું કે "મેવાડ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર થાય ત્યાં સુધી તેઓ રાજ્ય મહેલ બાંધવા દેશે નહિ." આ સાંભળી પ્રતાપનું મન શાંત થયું અને શાંતિમાં એનો મહાન આત્મા આ દેહથી જુદો પડયો. મરણ સમયની પ્રતાપની દીર્ઘદ્રષ્ટિ કેવી સારી હતી તે અમરસીંગનો ઈતિહાસ કહી આપશે.

એ પ્રમાણે મરતાં સુધી જેના અંતઃકરણમાં સ્વદેશપ્રીતિ, સ્વદેશસુખ, સ્વદેશસ્વાતંત્ર્ય, સ્વદેશાભિમાન અને સ્વદેશોન્નતિએ નિવાસ કરેલો હતો; એવા પ્રતાપી પ્રતાપની પ્રતાપી જિંદગીનો છેડો આવ્યો. એને દરેક સિસોદીઓ આજે પણ પૂજ્ય બુદ્ધિથી સંભારે છે; અને મેવાડીઓમાં સ્વદેશાભિમાનની હજુ સુધી જે કાંઈ ચીણગારીઓ રહેલી છે, તે નાશ પામશે નહિ ત્યાં સુધી સંભાર્યા કરશે.

એ વખતે મોગલ રાજ્ય આખી દુનિયામાં જોરાવર હતું, તેમનું લશ્કર અસંખ્ય હતું, તથા તે [1]ગ્રીસની સ્વતંત્રા છીનવી

---

૧ ગ્રીસના મોરીઆમાં થએલી લડાઈઓને પેલોપોનેસસની લડાઈ કહે છે. આ લડાઇઓને પ્રખ્યાત કરનાર થ્યુસીડાઇડીસ થઈ ગયો.

લેવાને ઈરાનીઓએ મોકલેલા લશ્કર કરતાં ઘણું બહાદુર હતું. એવા મહા બળવંત રાજ્યની સામા એક નાના રાજ્યનો પ્રતાપ થોડા લશ્કર વડે સામો થયો ને લડયો, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મુસલમાનો સામા લડવાને તેનો જુસ્સો કેટલો ઉશ્કેરાયલો હોવો જોઈએ, તથા એનું મૂઠીભર લશ્કર કેટલું ઉશ્કેરાએલું હોવું જોઇએ. ગ્રીક લોકોની વિખ્યાતિ વધારનાર થ્યુસીડાઇડીસ અને ઝેનોફોન જેવા મેવાડમાં ઇતિહાસકર્ત્તા હોત; તો પેલોપોનેસસની લડાઇ કે [1]દશ હજાર ગ્રીકોનું પાછું હઠવું ઇતિહાસમાં જેટલો આનંદ પમાડે છે, તેના કરતાં મેવાડના પ્રતાપી રાજ્યમાં અતિશય આપદા વચ્ચે પ્રકાશિત થએલાં પ્રતાપી કામો આપણને વધારે આનંદ પમાડત. પાછું ન હઠે એવું પરાક્રમ, કીર્ત્તિને પ્રકાશિત કરે એવી હિંમત, બીજી કોઈ પ્રજામાં ભાગ્યેજ મળે એવી નીમકહલાલી સાથે આગ્રહ, એવા એવા ગુણો વડેજ, લોભી, અતિ બુદ્ધિમાન, અત્યંત સાધનોવાળા અને ધર્મના જુસ્સાવાળા મુસલમાનો સામો પ્રતાપ લડી શકયો. કેમકે એ સઘળા નહિ જીતાય એવા દૃઢ મનની આગળ કાંઈ ગણતરીમાં ન હતા. અરવલ્લીના આખા પહાડમાં એવી કોઈ જગા નથી કે જે જગા પ્રતાપે પોતાના પરાક્રમી કામથી પવિત્ર કરી ન હોય. એ પરાક્રમી કામો કોઇ વાર પ્રકાશિત જીતનાં અને ઘણીવાર તો પ્રતાપને જેબ આપે એવી હારનાં હતાં. હલદીઘાટ એ મેવાડનું [2]થરમાપીલીનું અને દેવર એ[3] મારાથોનનું મેદાન છે.

---

૧ દશ હજાર ગ્રીક લોકો ઈરાની રાજાના ભાઈ ડરાયસને મદદ કરવા ગયા હતા, પણ ડરાયસ હાર્યાથી બહુ મુસીબતે એ ગ્રીક લશ્કર પાછું આવી શકયું હતું. એ હારને પ્રખ્યાત કરનાર તેમનો સરદાર ઝેનોફોન છે.

૨ થરમાપીલી આગળ ગ્રીકોએ ઈરાનીના અસંખ્યાત લશ્કર સામે લડવામાં કીર્ત્તિવંત હાર ખાધી હતી. અને ૩ મારાથોન આગળ એવાજ જબરા ઈરાનીના લશ્કરને ગ્રીકોએ હરાવ્યું હતું.

દિલ્હીના પૃથુરાજાને અમર કરનાર તેનો કવિ ચંદ હતો, પણ પ્રતાપને અમર કરનાર તેવો કોઈ મોટો કવિ ન હતો એટલું છતાં પણ પ્રતાપી પ્રતાપની કીર્ત્તિનાં કાવ્ય મેવાડમાં ને ગુજરાતમાં આજે પણ ગવાય છે. એ કવિતામાંના કેટલાક ફકરા આ ઇતિહાસ પૂરો કરતાં પહેલા મૂકવા જરૂરના છે. બહાદુર રજપૂતોને તથા બહાદુર કવિઓને પ્રતાપ કેટલો પ્યારો હતો, તે એ ફકરા ઉપરથી વાંચનારને જણાશે. એ કવિતા ચારણી ભાષામાં છે.

દુહા.

જનની જણતો એડા[૧] જણ, જેડા[૨] રાણા પ્રતાપ,
અકબર સુતો ઉદ્રકે[૩] જાણ[૪] સીરાણે[૫] સાપ;
વાઈ[૬] રાણા પ્રતાપે, બખતરમાં બરસી[૭],
જાણે ઢીમરરી[૮] જાળમેં, મોં કઢયો મસી.[૯]

સોરઠા.

અકબર ઘોર અંધાર, અંજાણ્યાં ભૂપત અવર,
જાગે જગદાતાર પોહોરે[૧૦] રાણ પ્રતાપસિંહ;
હે ગોધલા હડાળ[૧૧] આરૂઝે[૧૨] અકબર કણે,
રણ તઇયો[૧૩] રાહ[૧૪] પ્રાંઝો[૧૫] હાડ પ્રતાપસિંહ.
અકબર સમુદ્ર અથાહ[૧૬], વેગ[૧૭] નત છોળો વહે,
મેવાડી તણમહિ[૧૮] પોયણ ફૂલ પ્રતાપસિંહ.

---

૧ એવા. ૨ જેવા. ૩ ઝબકે. ૪ જાણે. ૫ ઓશીકે. ૬ ઘોચી. ૭ બરછી. ૮ માછી. ૯ માછલે. ૧૦ ત્રણ કલાકે. ૧૧ એક દોરડે બે બળદ બાંધેલા હોય તે. ૧૨ માથું નમાવવું. ૧૩ ન આવ્યો. ૧૪ ઠેકાણે, કબજે. ૧૫ પહોંચેલો. ૧૬ અથાગ. ૧૭ ભરતીની. ૧૮ તેમાં.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

અમરસિંહ.

ઈ. સ. ૧૫૯૭ થી ઇ. સ. ૧૬૨૧ સુધી

પ્રતાપના સત્તર છોકરાઓમાંથી સૌથી મોટા અમરસિંહ તેની પછી ગાદીએ બેઠા. એ આઠ વરસનો હતો ત્યારથી તે એના પિતાના મરણકાળ પર્યંત તે નિરંતર સાથેજ ભટકતો હતો, અને એના દુઃખમાં ને આપદામાં એણે ભાગ લીધો હતો. દરેક જાતની પહાડી લડાઈમાં એના પ્રતાપી બાપે એને કેળવ્યો હતો, તથા લડાઈઓમાં પડતાં દુઃખોથી તે ભોમીઓ થયો હતો. એ રીતે માહીતી મેળવીને અમરસિંહ ઈ. સ. ૧૫૯૭ માં ભરજુવાનીમાં ગાદીએ બેઠો. પોતાની તરવાર વડે જેટલું સંપાદન કરે તેટલું સાચવી શકે એવા બહાદુર રજપુત જોદ્ધાઓથી અમરસિંહનો દરબાર ભરેલો હતો.

પ્રતાપનો સૌથી મોટો દુશ્મન અકબર પ્રતાપના મુઆ પછી માત્ર આઠ વરસ જીવ્યો. પ્રતાપની સામે લડવામાં અકબરને પોતાનું મન એટલું બધું રોકવું પડયું હતું, તથા જીત થઇ તે પણ એટલી બધી મોંઘી થઇ હતી કે એ લડાઈઓ અકબરને બંધ કરવી પડી. અકબરની બાકીની જિંદગીમાં તેણે અમરસિંહને છેડયો નહિ. અમરસિંહને પણ મોગલોની બહોળી સત્તાની સામે વગર કારણે લડાઈ જોડવી વ્યાજબી હતી નહિ. તેથી અકબર જીવ્યો ત્યાંસુધી મેવાડના દિવસ સલાહશાંતિમાં ગુજર્યા. એ વખતે અમરસિંહે રાજ્યમાં સુધારા કર્યા. જમીનના વિભાગ ફરીને પાડયા અને જાગીરદારોને જાગીરની ફરીને વહેંચણી કરી આપી, તથા તેના બદલામાં કેટલો વખત નોકરી કરવી તે નક્કી કર્યું. એણે ચઢતા ઉતરતા હોદ્દા ઠરાવ્યા તે આજ સુધી ચાલે છે. વળી તેણે બીજા કેટલાક ધારા કર્યા. પાઘડી કેવા ઘાટની બાંધવી તે પણ ઠરાવ્યું. એણે નક્કી કરેલી પાઘડીને અમરસાઈ પાઘડી કહે છે; અને આજે પણ રાણાઓ અને કેટલાક ઉમ-

રાવો દરબાર વખતે એજ ઘાટની પાઘડી બાંધે છે. પરદેશીઓની પોતાની મૂળ ઘાટની પાઘડી બાંધવા દેવાની છૂટ રાખી હતી. આ ફેરફારોનાં ચિત્રો આ દેશમાં પત્થરના સ્તંભો ઉપર કોતરેલાં ઘણે ઠેકાણે આજે પણ માલમ પડે છે.

પણ અમરસિંહે આ પ્રમાણે શાંતિમાં દિવસ ગુજાર્યાથી પ્રતાપનું ભાખેલું ભવિષ્ય ખરૂં પડયું. એની આપેલી શિખામણ ઉપર એણે લક્ષ દીધું નહિ. તેણે પોતે રહેવાને માટે એક તળાવને કાંઠે મહેલ બંધાવ્યો અને પોતાના નામ પરથી તેનું નામ અમરમહેલ પાડયું. એ મહેલ તેની બાંધણીને માટે આજ પ્રખ્યાત છે. અકબરના છોકરા જહાંગીરે ગાદીએ બેઠા પછી પોતાના રાજ્યનો સળો કહાડીને બંદોબસ્ત કર્યો. આ વખતે મોગલોનું ઉપરીપણું કબૂલ નહિ રાખનાર માત્ર મેવાડનોજ રાણો હતો. તેને જીતીને પોતાના રાજ્યને પ્રખ્યાત કરવાનું તેણે ધાર્યું; અને સઘળું પાદશાહી લશ્કર એકઠું કરી મેવાડ ઉપર જવાનો હુકમ કર્યો.

શાંતિ ભોગવવાનો લોભ અને કીર્તિ એ બેની વચમાં અમરસિંહનું મન આ વખતે ઘોળાવા લાગ્યું. શાંતિ ભોગવવી કે કીર્તિ મેળવવી એ બેમાંથી શું કરવું તે એને સૂઝતું નહિ. એ જે કહે તેને હાજીહા ભણનારની પણ દરબારમાં કાંઈ ખોટ ન હતી. મેવાડના સરદારો જ્યારે અમરસિંહને ચેતાવવાને અને આ અણીના વખતને માટે તૈયાર કરવાને ગયા ત્યારે તેમણે ઉપર વર્ણવી તેવી સ્થિતિમાં તેને દીઠો. ત્યારે બહાદુર ચંદાવતે પ્રતાપી પ્રતાપના મરતી વખતના બોલ સઘળાને યાદ આપીને તે પ્રમાણે વર્તવાને કહ્યું, ત્યારે તેઓ પ્રતાપનો દાખલો લેવાને અને તે પ્રમાણે કરવાને તૈયાર થયા.

પોતાના કહેવાની કંઇ પણ અસર રાણા ઉપર થઇ નહિ, તેથી ચંદાવતે ગાલીચાની કોર દાબવા મૂકેલું પિત્તળનું વાસણ રાણાજીના હુકા તરફ ફેંકયું, અને ઉભા થઈ રાણાનું કાંડું ઝાલી તેમને ગાદીએથી ઉઠાડયા; પછી સરદારો તરફ ફરીને તેમને કહ્યું, કે "સર-

દારો સવાર થાઓ અને પ્રતાપના પુત્રને અપકીર્તિમાંથી બચાવો." આ દેખીતી અપમાન ભરેલી રીત જોઈ કેટલાકને માઠું લાગ્યું, અને તેમણે આ સ્વદેશાભિમાની સરદારને દગાખોરની ઉપમા આપી; પણ પોતાના મનમાં પોતાનો આ ખરો ધર્મ છે એમ સમજ્યાથી તથા સારા સારા સરદારો એની મદદમાં હોવાથી ચંદાવતે પોતાના આ અપમાનની દરકાર રાખી નહિ. તેણે રાણાજીને ઘોડા ઉપર સવાર કર્યા, અને મેવાડના સઘળા શૂરા રજપૂત સરદારો તેમને વીંટળાઈ ચાલ્યા. અમરસિંહને આ અપમાનથી ઘણું ખોટું લાગ્યું અને તેની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં, તો પણ તે બોલ્યો નહિ. એ રીતે તેઓ ડુંગરાની ઓળ ઉતરી હાલ જ્યાં જગન્નાથનું દહેરૂં છે, ત્યાં આવ્યા ત્યારે અમરસિંહનો રોષ શમ્યો. આંસુઓ પડતાં બંધ થયાં, અને પોતાની મૂછ ઉપર તાલ દઈ પોતાની આસપાસના સઘળા સામંતોને નમ્રતાથી સલામ કરી (પોતાની સલામ નહિ કરેલી તે) ભૂલને માટે માફી માગી. પછી સલુંબરા તરફ ફરીને મોટો ઉપકાર માન્યો, તથા તેને કહ્યું કે હવે આગળ ચાલો. મારા પિતાજીને આપણે ભુલાવી દઈશું, તેમની ખોટ તમને જણાશે નહિ. મારા બહાદુર પિતાએ મરણકાળે કહેલાં વચનો ભૂલી જવાનું ફળ અત્યાર સુધી મને મળ્યું છે, અને મારા શૂરા વીર સરદાર, તમારા જેવો નીમકહલાલ, એકવચની, દૃઢ ને નીડર પુરુષ મને સરદાર નહિ મળ્યો હોત, તો કદાચ મારા પિતાનું ભવિષ્ય ખરૂં પડત અને હું મારે માથે કાળી ટીલી લેત, તથા મેવાડની નિષ્કલંક ગાદીને માથે હમેશને માટે કલંક ચોટત. હવે મારી તે ભૂલ મને માલમ પડી છે અને તે માત્ર તમારાજ નીડરપણાથી. હું આશા રાખું છું કે હવે હું તમને મારા પિતાની ખોટ પડવા નહિ દઉં, તથા તમને ખાતરી કરી આપીશ કે સિંહના બચ્ચા તે સિંહજ હોય. એમ બોલતો તે બંધ રહ્યા કે સઘળા આનંદમાં ને ઉત્સાહમાં આવી ગયા, અને પરાક્રમની વાતો કરતા તથા ઉશ્કેરાતા કેવરના મેદાન સુધી આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ પાદશાહી લશ્કર સાથે મેળાપ થયો. મોગલાઇ

લશ્કરનો સરદાર ખાનખાનાનનો ભાઇ હતો, તેને રજપૂતોએ બહાદુરીથી હરાવ્યો, અને પાદશાહી લશ્કરને નસાડી મૂક્યું ઈ. સ. ૧૬૦૮.

આ લડાઈમાં સૌથી વધારે પ્રખ્યાતિ રાણાજીનાં કાકા કાનજીએ મેળવી. એ કાનજીના વંશજોને કાનાવત કહે છે. તે પછી થોડા વખત સુધી લડાઈ બંધ પડી. સંવત ૧૬૬૬ ની વસંતઋતુમાં રાણપુરની ખીણમાં ફરીને લડાઈ સળગી. પાદશાહી લશ્કરનો સરદાર અબદુલ્લાખાન હતો, તેને ચિતોડીઓએ હરાવ્યો અને તેના લશ્કરને તારાજ કરી નાખ્યું. પણ તેમાં મેવાડના મોટા મોટા પરાક્રમી સરદારો માર્યા[1] ગયા. આ જીતથી રજપૂતો પૂરા ખુશી થઈ ગયા. મેવાડની પડતીના વખતમાં ગોદવાડના પ્રગણામાં મેવાડનો વાવટો એકવાર ફરીને ઊડયો અને જાણે કીર્તિનો પ્રકાશ વધારે થયો હોય એમ જણાયું.

આ પ્રમાણે ઉપરાછાપરી હાર થયાથી જહાંગીર ભયભીત થયો. અને મેવાડ ઉપર ચઢાઇ કરવાને એક જબરૂં લશ્કર તૈયાર કરવા લાગ્યો, અને તેની સાથે મેવાડની અસલની રાજધાની ચિતોડમાં નવો રાણો ગાદીએ બેસાડવાનો ઠરાવ કર્યો. આમ કરવાથી અમરસીંગના પક્ષમાંથી ઘણા રજપુતો ખસી જશે એમ એણે ધાર્યું. ચિતોડ માટે મેવાડીઓને ઘણું અભિમાન હતું, તેથી તેઓ અમરને છોડી દેશે એમ માન્યું. પણ ધન્ય છે રજપુતની નીમકહલાલીને કે જહાંગીરની એ ધારણા તેમણે પાર પડવા દીધી નહિ. ગાદીએ બેસાડવાને જહાંગીરે પ્રતાપના ભાઈ સગરને પસંદ કર્યો. એ સગર પ્રતાપનો પક્ષ

---

૧ દેવગઢનો દુદો સાંગાવત, તથા નારણદાસ, સૂરજમલ યશકરણ વગેરે. ૧ લા વર્ગના સિસોદીઆઓ; સક્તાવતનો સરદાર, ભાણનો દીકરો પુરણમલ, હરીદાસ રાઠોડ, સાદરીનો ઝાલો ભૂપતસીંગ, કહીરદાસ કચ્છવા, બેડલાનો ચોહાણ કેશવદાસ ને જેમલના વંશના મુકુંદદાસ રાઠોડ, એટલા એ લડાઈમાં મરાએલામાં મુખ્ય હતા.

છોડી અકબરના પક્ષમાં ગયો હતો. એને જહાંગીરે પોતાને હાથે તરવાર બાંધી અને મોગલોનું થોડું લશ્કર આપીને ચિતોડનાં ખંડીઅરોમાં રાજ્ય કરવા મોકલ્યો.

સાત વરસ સુધી સગરને માન આવકાર દેવા માટે રજપૂતો આવ્યા નહિ. ચિતોડનો રાજ્યપુત્ર ચિતોડમાં રાજ્ય કરવા આવ્યો, છતાં તેનાથી પણ રજપૂતો ઉપર કાંઈ અસર થઇ નહિ. સગર પોતાના ભાઈ ભત્રીજા તરફ વજ્ર જેવા હૈયાનો હતો, તોપણ ચિતોડનો બચાવ કરતાં મૂએલા વીર પુરુષોના પાળીઆ જોઇ તેનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. માળવા ને ગુજરાતના બાદશાહો ઉપર મેળવેલી જીત વખતે બનાવેલો વિજયસ્તંભ જોઈ એને વારે વારે શરમ લાગતી હતી. ચિતોડના બહોળા વિસ્તારમાં એક તસુ જગા પણ એવી ન હતી કે જે એના બાપદાદાઓએ કરેલાં પરાક્રમ વગરની હોય. તે જોઈ પોતાની નાલાયકી એને જણાઈ આવતી. પોતાનું બાયલાપણું એને માલમ પડે એના જેવું અંતઃકરણને ઉશ્કેરનાર બીજું શું છે? સગરનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું, અને ભાઈ ભત્રીજા પરનો દ્વેષ જતો રહ્યો. તેણે પોતાના ભત્રીજાને (અમરસીંગને) તેડવા મોકલ્યો. અને ચિતોડનો કબજો સોંપીને પોતે કંદહારના એકાંત મુલકમાં જઇ રહ્યો. થોડી મુદ્દત પછી જ્યારે તે જહાંગીરના દરબારમાં ગયો, ત્યારે ત્યાં તેને ઠપકો આપ્યો, આથી પોતાની કટારી ખેંચી પાદશાહના દેખતાં મરણ પામ્યો. મુસલમાન થયા પછી સગરને ઘણા દીકરા હતા, તેમાંનો એક જણ મુસલમાન થઇ ગયો હતો, તેનું નામ મોહોબતખાન પડયું. એ મોહોબતખાન જહાંગીરના વખતમાં બહુ પ્રખ્યાત સરદાર થઇ ગયો છે.

અમરસીંગે પોતાના વડીલોની રાજ્યગાદીનો કબજો લીધો, પણ તેના બચાવનાં સાધનો તેની પાસે ન હોવાથી ઉલટો તે વધારે મુશ્કેલીમાં આવ્યો. ચિતોડનો કબજો લેવાથી માઠાં પરિણામ ઘણી વાર નીપજ્યાં છે, તે પ્રમાણે આ વખતે પણ થાય એમાં નવાઇ નથી. પર્વતોમાં રહી દુસ્મનોને હેરાન કરવા, અને એ રીતે દુસ્મનોએ મેળવેલી જીત નિરુપયોગી કરવી, એજ માત્ર મેવાડીઓને સ્વતંત્રપણું

જાળવવાનો રસ્તો હતો; તે ચિતોડનો બચાવ કરવામાં જતો રહ્યો. ચિતોડ આવવાથી તેની આસપાસનાં ૮૦ ગામ અને કિલ્લાઓ મળ્યા. તેમાં ઓન્તાલાનો કિલ્લો જીતવા જતાં હરોલમાં કોણે રહેવું તેને માટે ચંદાવત અને શક્તાવત વચ્ચે ટંટો થયો. એક કહે હું જાઉં ને બીજો કહે હું જાઉં. ચંદાવતને વંશપરંપરાનો હક્ક હતો, અને શક્તાવત પોતાના પરાક્રમ વડે એ જગાને લાયક હતો. અમરસીંગે કહ્યું ઓન્તાલા જીતીને જે અંદર જાય તે હરોલમાં રહે. શક્તાવત પહેલો પહોંચ્યો પણ દરવાજો તોડવાને તેના હાથીને હાંકયો, ત્યારે દરવાજાના ખીલાથી ડરીને તે આગળ ગયો નહિ ને દરવાજો તૂટયો નહિ. શક્તાવત પંડે હાથી ને દરવાજાની વચ્ચે ઉભો રહ્યો અને માવતને હાથી હાંકવાને કહ્યું. માવતે હાથી હાંકયો ને દરવાજો તૂટયો. તેનાં માણસો પોતાના સરદારના મુડદા આગળ લડાઈ લડી અંદર જવા લાગ્યા. ચંદાવત નીસરણી મૂકી ઉપર ચઢતો હતો તેવામાં ગોળી વાગી અને તે પડયો. તેના પછી તેનો સગો સરદાર થયો. તેણે ચંદાવતનું મુડદું લુગડામાં વીંટી પોતાની પીઠે બાંધ્યું ને પોતે ઉપર ચઢયો; ને પોતાના ભાલા વડે મોગલોને મારીને ચંદાવતનું મુડદું ઓન્તાલાના કિલ્લામાં લાવી મૂકયું, પછી જયજયનો પોકાર કરીને કહ્યું કે હરોલ દોરવાનો હક્ક ચંદાવતને છે. ઓન્તાલામાં પહેલા અમે પેઠા છીએ. એમના પછી તરત શક્તાવત પણ અંદર પેઠો. મોગલો મરાયા ને ઓન્તાલા રજપૂતોને તાબે આવ્યો, પણ હરોલ દોરવાનો હક્ક ચંદાવતનોજ રહ્યો. આ કિલ્લો લેતાં શક્તાવતના સોળ ભાઈઓ અને સલુંબરા (ચંદાવત) ના ત્રણ ભાઈ મરાયા. ચંદાવતની ઉત્પત્તિ પાછળ આવી ગઈ છે; અને શક્તાવતની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ઉદેસિંહના ૨૪ છોકરામાંનો શકતો બીજો છોકરો હતો. આખી જિંદગીમાં ભયનું નામ એણે જાણ્યું ન હતું. એ પાંચ વરસનો હતો ત્યારથીજ એ ભય રહિત છે એમ માલમ પડયું હતું. ઉદેસિંહના દરબારમાં બખ્તરદારે એક નવી કટારી આણી. તેની ધારની પરીક્ષા આછા આછા પાથરેલા રૂ ઉપર હંમેશના રિવાજ પ્રમાણે કરવાની

હતી. શક્તાએ એ કટારી જોઈને રાણાને પૂછ્યું, કે એ શું હાડકાં ને માંસ કાપવા માટે નથી આણી? એમ કહીને તે કટારી ઝાલી પોતાના હાથ ઉપર અજમાવવા લાગ્યો. (એ વખતે તે પાંચ વરસનો હતો). હાથમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું, પણ તેણે દુઃખની કે ભયની નિશાની જણાવી નહિ. રાણાએ જોષીને બોલાવીને શક્તાની જન્મોત્રી જોવડાવી, ત્યારે જોષીએ કહ્યું કે એ છોકરો મેવાડનો વિનાશ કરનારો થશે; તેથી કે હાથ કપાયો છતાં દુઃખ લાગ્યું હોય એમ ન જણાવ્યાથી એની લાગણી નાશ પામી હોય એમ ધારીને, રાણાએ એ છોકરાને મારી નાખવા માટે મારા મોકલ્યા. મારાઓ લઈ જતા હતા ત્યારે સલુંબરાએ તેને ઉગાર્યો. સલુંબરાએ આવી રાણા પાસે અરજ કરીને માગી લીધું, કે મારે કંઈ છોકરા નથી માટે હું એને રાખું, ને કેળવીને ચંદાવતો (સલુંબરા) નો સરદાર થવાને ઉછેરૂં. રાણીએ એમ કરવાની રજા આપી, તેથી શક્તાને સલુંબરા લઇ ગયો. ચંદાવતને ઘડપણમાં પોતાની સ્ત્રીથી છોકરાં થયાં, તેથી પોતાનો વારસ કોને રાખવો તેની ગડભાંજમાં સલુંબરા હતો, તેવામાં શક્તાના ભાઈ પ્રતાપસિંહે તેને પોતાના દરબારમાં આવી રહેવા તેડું મોકલ્યું. બંને ભાઈ થોડી મુદ્દત સુધી સુખચેનમાં રહ્યા. એક દિવસે બંને ભાઈ શિકારે ગયા હતા ત્યાં તેઓને તકરાર પડી, તેથી આગળ જતાં તેઓને એક બીજા ઉપર અણગમો થયો. એક વાર બંને ભાઇ શિકારમાં આઘા નીકળી પડયા, ને ત્યાં બંનેએ પોતાની લડાઈ પતાવવાને ઠરાવ કર્યો, કે બંને જણાએ એક બીજાને ભાલા મારવા અને તેમાં જે જીતે તે ખરો. શક્તાએ કહ્યું કે ચાલો ત્યારે, પણ જોજે હવે પાછો પડતો નહિ; વળી તેણે કહ્યું ચાલો તમે શરૂઆત કરો, એટલે પ્રતાપે કહ્યું કે પહેલો તું ચલાવ. એમ કરતાં તેમણે બંનેએ સાથે ભાલા મારવાનો ઠરાવ કર્યો. એવામાં રાજ્યગોર તે બંનેની વચ્ચે ધસી આવ્યો ને તેણે હાથ જોડીને કહ્યું કે મહારાજ, રાણાની ગાદી બીનવારસી કાં કરો છો? પણ તેનું કહેવું કોઇએ સાંભળ્યું નહિ. ત્યારે ગોરને કંઇ બીજો રસ્તો સૂઝયો નહિ, તેથી તે કટારી

કહાડી પોતાના પેટમાં ખોસી મુડદું થઈ બંને ભાઈઓની વચમાં પડયો. ગોરના મૂઆનું પાપ પોતાને માથે આવ્યાથી તેઓ લડતાં અટક્યા. પ્રતાપે શક્તાને હુકમ કર્યો કે તારે મારા રાજ્યમાં ન રહેવું. શક્તો પોતાના ભાઈને નમીને ચાલ્યો ગયો ને અકબર પાસે જઈ રહ્યો. પ્રતાપે પોતાના નીમકહલાલ ગોરની સારી રીતે ઉત્તરક્રિયા કરાવી તથા પ્રાયશ્ચિત કર્યું, અને તેના છોકરાને યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ સલેરા ગામની જાગીર આપી, જે આજે પણ તેના વંશજો ભોગવે છે. નીમકહલાલીને માટે મૂએલા મહારાજની મરણની જગા પણ આજ સુધી જાણીતી છે. શક્તો ગયો ત્યારથી પ્રતાપ હલદીઘાટની લડાઈમાં નાઠો ત્યારે તેને મારવાને ગએલા બે મોગલોને મારીને પોતાના ભાઈનો જીવ ઉગારી " ખોરાસાન મુલતાનકા અગલ " નું નામ મેળવ્યું, ત્યાં સુધી તેઓ ફરીને એકઠા થયા નહિ. પ્રતાપસિંહે શક્તાને ભૈનસ્રોરની જાગીર આપી હતી, એ વાત પાછળ આવી ગઈ છે. તેને સત્તર છોકરા હતા તેમાંના મોટા છોકરા ભાણજીના સોળ છોકરા ઓન્તાલાના હુમલા વખતે હાજર હતા, તેમાંથી પાંચ મુખ્ય મરાયા. એ શક્તાના વંશજોને શક્તાવત કહે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉપરાઉપરી હાર થવાથી જહાંગીર ભયભીત થયો. તેણે એક મોટું ગંજાવર લશ્કર તૈયાર કરીને રાણાનો નાશ કરવાનો ઠરાવ કર્યો, અને તે ઠરાવ અમલમાં લાવવાને પંડે અજમેર આવ્યો: તથા ત્યાં પાદશાહી લશ્કર એકઠું કરીને પોતાના દીકરા પરવીજને તેનો મુખ્ય સરદાર નીમ્યો. વિદાય કરતી વખતે જહાંગીરે પરવીજને કહ્યું, કે રાણો જાતે અગર તેનો પાટવી કુંવર કરણ તને તાબે થાય તો તેમને યોગ્ય આદરસત્કાર દઈ મળવું, તથા તેના મુલકને કંઈપણ નુકસાન કરવું નહિ. ઇ. સ. ૧૬૧૧.

રાણાજી તો મોગલોને ભેટવાને તૈયાર થએલા હતા. તેમના મનમાં તાબે થવાનો તો સ્વપ્નામાં પણ વિચાર આવ્યો ન હતો. ઉલટા તેઓ જીત થવાથી દારૂ પીધેલા હાથીની માફક મસ્ત થએલા હતા. અરવલ્લીના પહાડમાં જવાના નાકા આગળ જ્યાં લોહીની રેલો

ઘણી વાર વહી હતી, ત્યાં આગળ ખામનોર નામે જગા છે: એ જગાએ મોગલાઈ ને રજપૂત લશ્કરનો ભેટો થયો. તેમાં રજપૂતોના પોબાર પડયા. હજારો મોગલો રણક્ષેત્રમાં પડયા, તથા પરવીજ જે રાણાને તાબે કરવાને તથા પાદશાહ તરફથી માન પામવાને ઉલટભેર આવ્યો હતો તે, તથા તેનું જીવતું રહેલું લશ્કર ઉભી પુંછડીએ નાસી ગયું. રજપૂતો તેમની પાછળ પડયા અને મોગલો અજમેર પહોંચે તે પહેલાં તો હજારો જણાનો ઘાણ કાઢયો. મોગલ ઇતિહાસકર્ત્તાઓ પોતાની આ હાર કબુલ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ મેવાડીઓનો એ દિવસ કીર્તિવંત હતો એમ લખે છે. તેઓ કહે છે કે પરવીજ ખીણમાં અંતરાઇ ગયો હતો, એના લશ્કરમાં દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, અને તેની ખોરાકી આવતી રજપૂતોએ બંધ પાડી હતી. એવી અગવડ ભરેલી સ્થિતિમાં હુમલો થયો, તેથી મોગલો ભાંગીતૂટી હાલતમાં નાસી ગયા, અને રજપૂતો તેમની પાછળ પડયા, તેમાં સંખ્યાબંધ મોગલોનો ઘાણ નીકળ્યો. પણ જહાંગીર પાદશાહ પોતાની *ડાયરીમાં આ હારનો ઢાંકપીછોડો કરે છે. જહાંગીર માત્ર એટલુંજ લખે છે કે "મને લાહોર મુકામે આવી મળવા સારૂ પરવીજને મેં પાછો બોલાવ્યો, અને તેના દીકરાને તથા કેટલાક સરદારોને રાણાની હીલચાલ તપાસવા સારૂ ત્યાં રાખવાનો હુકમ કર્યો." આ છોકરો મોહોબતખાનની સલાહ પ્રમાણે ચાલતો હતો. તેની પણ પરવીજના જેવીજ અવસ્થા થઈ. રજપૂતોએ તેને નસાડયો અને તેમાં તે મરાયો.

પણ એ પ્રમાણે જીતો મેળવ્યાથી મેવાડના દુઃખનો છેડો આવ્યો નહિ. દરેક લડાઇમાં મેવાડના શૂરા લડવૈયા ઘટવા લાગ્યા અને દુશ્મનો તો વધતા જતા હતા. પ્રતાપસિંહના મુઆ પછી અમરસિંહ સત્તર લડાઇઓ લડયો અને જય પામ્યો, પણ એ લડાઇઓમાં એના અનુભવી બહાદુર વીરોના મરણથી વિજયની આશા ઓછી થતી ગઈ. વળી અમરસિંહને થોડો વખત નિરાંત પણ મળતી ન હતી

* રોજનામું—રોજ જે જે બનાવ બને તેની નોંધ રાખવાની ચોપડી.

કે લડાઈનાં સાધનો એકઠાં કરે, તથા નાના જુવાનીઆ લડાઈને યોગ્ય થાય. જહાંગીરે વળી એક મોટું લશ્કર તેના બહાદુર બેટા ખુરમની સરદારી નીચે તૈયાર કર્યું. એ ખુરમ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠા પછી શાહજહાનને નામે પ્રખ્યાત થયો.

રાણાએ પોતાના દીકરા કરણની સહાયતાથી પહાડી જોદ્ધાઓ એકઠા કર્યા, પણ અસંખ્યાત લશ્કર સામે લડવાને માત્ર મૂઠીભર મેવાડીઓ એકઠા થઈ શક્યા. મેવાડનો કીરમજી વાવટો જે ઘેલોટીઓના મસ્તક ઉપર આઠસો કરતાં વધારે વરસથી સ્વતંત્રતાના જુસ્સામાં ઉડતો હતો, તે આ વખતે જહાંગીરના છોકરાના હાથમાં ગયો. આ લડાઈની હકીકત જહાંગીર પાદશાહે આપી છે તે નીચે પ્રમાણેઃ—

" મારા રાજ્યના આઠમા વરસમાં (ઈ. સ. ૧૬૧૩ માં) મેં અજમેર જવાનો નિશ્ચય કર્યો. મારા ભાગ્યશાળી દીકરા ખુરમને મેં આગળથી રવાના કર્યો. રવાના થવાનો વખત થયો ત્યારે તેને એક હાથી, ઘોડો, તરવાર, ઢાલ ને કટારી બક્ષીસ મોકલી; તથા એના હંમેશના લશ્કર સિવાય અજીમખાનની સરદારી નીચે બીજા બાર હજાર સવારો વધારે આપ્યા. એના લશ્કરના સઘળા અધિકારીઓને પણ યોગ્ય બક્ષીસો આપી.

નવમા વરસની શરૂઆત (ઈ૦ સ૦ ૧૬૧૪) માં મારા દીકરા ખુરમના મોકલેલા, રાણાના આલમગુમાન અને બીજા સત્તર હાથીઓ મારી પાસે આવ્યા. બીજે દિવસે હું આલમગુમાનપર સવાર થઈ બહાર નીકળ્યો, અને અત્યંત ખુશીમાં આવી ગરીબોમાં ખૂબ સોનું વહેંચ્યું.

થોડી મુદ્દતમાં એક ખૂશકારક ખબર આવી કે રાણો અમરસિંહ તાબે થવાનો વિચાર કરે છે. મારા ભાગ્યશાળી કુંવર ખુરમે રાણાના પહાડી મુલકમાં મારી સત્તા અને થાણાં બેસાડયાં હતાં. રાણાનો મુલક ત્યાંનાં હવાપાણી અસુખાકારી હોવાથી તથા પહાડી ને ઉજ્જડ હોવાથી આજ સુધી અજીત કહેવાતો હતો. એવા દેશમાં

વરસાદ ને તાપની દરકાર કર્યા વગર મારા લશ્કરે નિરંતર હુમલા ને લૂંટફાટ કરી તેથી, મારામારી ને કાપાકાપી ચાલ્યાથી, અને મેવાડીઓમાંના પ્રખ્યાત પુરુષોનાં બૈરાંછોકરાં કેદ પકડાયાથી છેવટે રાણાને તાબે થવાની જરૂર પડી; કેમકે જો વધારે વાર લડાઈ જારી રહી હોત તો તે કેદ પકડાઇ જાત, કિંવા તેને પોતાનો સ્વદેશ તજીને પરદેશ જઈ રહેવું પડત. આથી તેણે તાબે થવાનો ઠરાવ કર્યો, અને પોતાના બે સરદાર સુપકરણ અને હરિદાસ ઝાલાને ખુરમની છાવણીમાં મોકલ્યા. તેમણે કહ્યું કે જો તમે રાણાને માફ કરો અને તેને ભેટો, તો તેઓ તમને આવીને તાબે થાય: તથા બીજા હિંદુ રાજાઓની માફક એ પણ પોતાના દીકરા કરણને પાદશાહી છાવણીમાં સરદારી કરવા મોકલે. પણ રાણાજીને દિલ્હીમાં બોલાવવાનું માફ કરવું જોઈએ. આ સઘળી હકીકત મારા દીકરાએ શુકરઉલ્લા અફ્જુલખાનની સાથે મોકલી.

મારા અમલમાં રાણો તાબે થવાનું સાંભળી મને અતિશય ખુશી વ્યાપી. મે મારા દીકરાને હુકમ કર્યો કે રાણાજીને એમના મૂળ વતનમાંથી કહાડવા નહિ. ખરેખરૂં તો એ હતું કે રાણા અમરસિંહ અને તેના વડવા અભિમાની હતા. તેઓ એમના પહાડી ને વિકટ મુલક ઉપર તથા પોતાના બળ ઉપર મુસ્તાક હતા. તેઓ હિંદુસ્તાનના રાજાને જાણતા નહતા કે તેને તાબે થયા નહતા. મારા વખતમાં રાણો તાબે થવાને તૈયાર થયો તે લાગ જવા દેવો નહિ, એવી મારી ઇચ્છા હતી; તેથી મે તરતજ મારા દીકરાને લખ્યું કે હું રાણાને માફ કરૂં છું; તથા દોસ્ત તરીકે રાણાજીને ફરમાન મોકલ્યું કે તમારે મારી સંભાળ અને રક્ષણ ઉપર ભરોંસો રાખવો. પછી તે ફરમાન ઉપર ભરોંસાને માટે મારો પંઝો છાપ્યો. વળી મેં મારા દીકરાને ફરમાવ્યું કે ગમે તેમ કરીને પણ રાણાને તાબે લેવો, અને એ પ્રતાપી પુરુષ સાથે એની પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તવું.

મારા દીકરાએ કાગળ અને ફરમાન સુપકરણ અને હરિદાસ ઝાલા સાથે મોકલ્યાં, તથા તેમની સાથે શુકરઉલ્લા અને સુંદરદાસને ખાતરી માટે મોકલ્યા, કે રાણાજી મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખે; તથા

મારૂં ફરમાન ને પંઝો લે. છેવટે ૨૬ મી તારીખે રાણાજીએ મારા દીકરાને મળવાનું નક્કી કર્યું.

એક દિવસે હું શિકાર કરવા ગયો હતો, ત્યાં ખુરમનો ચાકર મહંમદબેગ તેની પાસેથી એક કાગળ લઈ આવ્યો, તથા મહંમદબેગે મોઢેથી મને કહ્યું કે રાણાજી ખુરમને મળ્યા છે. આ ખબરથી ખુશી થઈ ને મેં મહંમદબેગને એક હાથી, એક ઘોડો, ને કટારી બક્ષીસ આપ્યાં; તથા તેને જુલ્ફીકારખાનનો ઇલ્કાબ આપ્યો."

તે પછી તા. ૨૬ મીએ રાણો અમરસિંહ શાહજાદા ખુરમને મળ્યા. બીજે દિવસે પાટવી કુંવર કરણ મળ્યો અને અરસ્પરસ ભેટ સોગાદો આપી. રાણાના તાબે થવાની ખુશાલીમાં જહાંગીરે ખુરમને શાહનો ઇલ્કાબ આપ્યો, તે ઉપરથી ખુરમનું નામ શાહ-જહાન પડયું.

પછી કરણને લઇ શાહજહાન જહાંગીરની છાવણીમાં (અજમેર) ગયો. ત્યાં કરણને જહાંગીરે રાજી રાખવા માટે દરરોજ ખીલાતો આપવા માંડી, તેમ બાદશાહની બેગમ નૂરજહાંને તથા શાહજહાને પણ ખીલાતો આપી. કરણ થોડા દિવસ રહી પાછો ઉદેપુર ગયો, ત્યાં સુધીમાં જહાંગીરે આપેલી ખીલાતોમાંથી ૧૧૦ ઘોડા, ને પાંચ હાથી બાદ કરતાં બાકીનાની કીમત દસ લાખ રૂપીઆ થઇ હતી. અંગ્રેજ મુસા-ફર સર ટોમસ રો લખે છે, કે જહાંગીરે રાણાને તાબે કર્યો કહેવા કરતાં લાલચ આપીને ખરીદ કર્યો કહીએ તો તે વધારે યોગ્ય છે. પ્રતા-પસિંહને ધન્ય છે કે પોતાના દેશનું સ્વતંત્રપણું જાળવી પોતાની સ્વતંત્ર ભૂમિમાં મુઓ. પ્રતાપનું સ્વતંત્ર રાજ્ય હવેથી દિલ્હીની જાગીર લેખાવા લાગી.

સન ૧૬૧૫ માં કરણને પાંચ હજાર માણસના લશ્કરની સરદારી આપી, તથા તેને પાદશાહને જમણે હાથે બેસવાનો હક્ક આપ્યો. વળી તે વખતે ઘણી ખીલાતો અને જાગીરો આપી. એ જાગીરમાં બેરાર,

ફુલીઆ, બેદનોર, માંડલગઢ, જીરણ, નીમચ અને બૈનસ્રોરનાં પ્રગણાં આપ્યાં તથા દેવલા ને ડુંગરપુર ઉપરનું ઉપરીપણું આપ્યું.

વળી કરણનો બાર વરસની ઉમરનો દીકરો જગતસીંગ દરબારમાં આવ્યો, તેને અને તેના સલાહકાર હરીદાસ ઝાલાને વિદાયગીરીમાં ખિતાબો આપ્યા, તેમજ સન ૧૬૧૬ માં રાણાનું ને કરણનું સફેદ આરસપહાણનું બાવલું કરાવીને તૈયાર થયાની તારીખ તેના ઉપર નંખાવીને તે આગ્રામાંના પાદશાહી બાગમાં મુકાવ્યાં.

ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૧ માં રાણો ગુજરી ગયાની જહાંગીરને ખબર મળ્યાથી જગતસીંગ, ને અમરસિંહનો બીજો દીકરો ભીમસીંગ દિલ્હીમાં હતા તેમને ખિલાતો આપી, તથા રાજા કીશોરીદાસ સાથે કરણ ઉપર દિલાસાપત્ર મોકલ્યો અને તેમાં કરણને રાણાનો ઇલ્કાબ તથા રાજ્યાભિષેક વખતની ખીલાતો મોકલી. વળી બિહારીદાસ નામના બ્રાહ્મણ સાથે કરણ ઉપર ફરમાન મોકલ્યું કે તેના છોકરાએ હવેથી પંદરસેં સવારો સાથે દરબારમાં રહેવું.

તાબે થએલા રાજાને અમરના જેવો આવકાર કવચિતજ મળે છે, તોપણ અમરસિંહ જેવા વીર પુરુષને તે નીચું જોવડાવનાર હતું, અને તે તેના દીલમાં પણ ઘણું લાગતું હતું. તેથી ખુરમે બતાવેલા મહાન્ મનને પણ તે શાપતો. ખુરમે સલાહ કરવાને માત્ર અમરસિંહની દોસ્તી માગી હતી, તથા જહાંગીરનું ફરમાન સ્વીકારે તો એકે એક મુસલમાનને મેવાડમાંથી બોલાવી લેવાને વચન આપ્યું હતું; તોપણ ઉપરીપણું કબુલ કરીને દોસ્તી કરવાને તે રાજી ન હતો. તે મિત્ર પ્રમાણે ખુરમને મળ્યો હતો. તોપણ તાબે થઇને જહાંગીર તરફથી જે હોદ્દા (જાગીરદાર, સરદાર) મળવાના તે કબુલ કરવાને તે દીલગીર હતો, તેથી જાગીરદાર તરીકે રાજ્ય કરવા કરતાં જંગલમાં એકાંતવાસ ભોગવી ઇશ્વરભક્તિ કરવાનું તેણે વધારે પસંદ કર્યું. તેણે ઇ. સ. ૧૬૧૬ માં પોતાનું રાજ્ય કરણને સોંપી પોતે નવચોકી (ઉદેસીંગે તળાવ પર બાંધેલા મહેલ) માં જઈ રહ્યો. તે પછી શરમનો માર્યો તે કોઇ વાર ઘર બહાર નીકળ્યોજ નહિ.

અમરસીંગ પ્રતાપના પુત્રપણાને ખરેખરો યોગ્ય હતો. મેવાડના સઘળા રાજાઓમાં એ ઉંચો ને મજબુત હતો. વીરપુરુષને છાજે એવા સઘળા ગુણો એનામાં હતા, પણ બીજા રાણાઓ જેવો એ રૂપાળો ન હતો. એની હારથી એના મોં ઉપર શ્યામતા વળી હતી. એનામાં ઉદારતા અને બહાદુરી હતાં, તેથી એના સરદારો એને ચહાતા હતા, તેમજ એ માયાળુ ને ન્યાયી હોવાથી રૈયતનો પણ એના ઉપર પ્યાર હતો.

કરણસીંગને પણ તાબે થવાથી એના બાપના જેટલુંજ લાગતું હતું. પાદશાહી દરબારમાં તે ખૂશ ચહેરે કોઇ વાર જણાતો ન હતો. એને ખુશી રાખવાને પાદશાહે એનું બાવલું ઉભું કર્યું, પાદશાહને જમણે હાથે બેસવા ઠરાવ્યું, મોટી મોટી ખીલાતો આપી, પાંચહજાર લશ્કરનો સરદાર ઠરાવ્યો, તથા એના તાબામાંથી ગએલાં દેવલા ને ડુંગરપુરનાં રાજ્ય પાછાં સોપ્યાં, એની જાગીરમાં બીજા તાલુકા વધારી આપ્યા. તોપણ તાબે થવાનો કારી જખમ કરણના અંતઃકરણમાંથી રૂઝાયો નહિ. જે રાજ્યનો એ વારસ હતો તે રાજ્યને જાગીર, ને પોતે રાજા મટીને જાગીરદાર થયો તે; તથા જે રાજ્યની સામા એનો દાદો ને વડવાઓ જુસ્સાથી લડયા હતા, તે રાજ્યના વાવટા નીચે સરદારી કરવી તે; કરણના દીલમાં સાલતાં હતાં. આ ઉપરથીજ કરણના રજપૂતપણાને યોગ્ય ગુણોની પરીક્ષા થઇ શકે છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ઇ. સ. ૧૬૨૧ થી ઇ. સ. ૧૫૫૪ સુધી.

કરણસીંગ.

અમરસીંગ પછી તેનો પાટવી કુંવર કરણસીંગ ઇ. સ. ૧૬૨૧ મેવાડની ગાદીએ બેઠો. આજ સુધી મેવાડનું સૂર્યવંશી રાજ્ય, હિંદના રાજ્ય-સૂર્યમંડળમાં સૂર્યરૂપે પ્રકાશતું હતું, તે હવેથી સૂર્ય મટીને

ગ્રહ—રાજ્ય થયું. મોગલ સૂર્ય—રાજ્યની પાછળ મેવાડગ્રહ—રાજ્ય ફરવા લાગ્યું. સૂર્ય કરતાં તેનું તેજ કમી થઈ પારકે પ્રકાશે ગ્રહોની માફક પ્રકાશવા લાગ્યું, પણ મેવાડ રૂપી ગ્રહ—રાજ્યને મોગલ રાજ્ય રૂપી સૂર્ય પાછળ ફરવાનો મહાવરો ન હોવાથી તથા તેમ કરવું પસંદ નહિ પડવાથી, ઘણીવાર તે તેનાથી જુદું પડી સૂર્યરૂપે પ્રકાશી પોતાનું જુદું સૂર્યમંડળ સ્થાપતું.

કરણસીંગ બહાદુરીમાં કે પરાક્રમમાં કોઈથી ઉતરતો ન હતો, અને તેનો પુરાવો એના બાપે કરેલી લડાઇઓમાં એણે આપ્યો હતો. અમરસીંગને લાંબી મુદ્દતની લડાઇઓમાં પડેલી નાણાની તંગી ટાળવા સારૂ કરણસીંગ, દુશ્મનોની વચ્ચે અતિશય ઝડપથી એકદમ સુરત ઉપર આવ્યો, ને તે લૂંટીને ત્યાંની લૂંટ પોતાના પિતા આગળ રજુ કરી, કે જે વડે એના દેશની પડતી આવતી તે વખતે અટકાવી શકાઈ; પણ પોતાની એ બહાદુરી, હિંમત, દ્રઢતા ને ચપળતા વગેરે રાજ્યપુત્રને યોગ્ય ગુણોનો ઉપયોગ કરવાનો એના રાજ્યમાં એને લાગ મળ્યો નહિ. વળી મેવાડને સુભાગ્યે જહાંગીરે અને શાહજાદા ખુરમે એને પ્રીતિ ને માન બહુ આપ્યાં, તેથી કરણસીંગે શાંતિમાં રાજ્ય કર્યું, અને તેટલા વખતમાં એણે પોતાની સઘળી બુદ્ધિ પાછલી લડાઇઓમાં પોતાના રાજ્યની થએલી ખરાબી સુધારવા પાછળ વાપરી. એણે રાજ્યધાનીનો કિલ્લો મજબુત કર્યો, ખાહી ખોદાવી ને પેશોલા તળાવનો કાંઠો ઉંચો કરાવ્યો, તથા જેને રાવળ કહે છે તે આખો મહેલ નવો બંધાવ્યો. એ મહેલ હજુ પણ રાણાજીના જનાના માટેજ વપરાય છે.*

અમરસીંગ રાણાએ જહાંગીર સાથે સંધિ કરી ત્યારે ઠરાવ કર્યો હતો, કે મેવાડનો કોઈ રાણો પાદશાહી તહેનાતમાં સરદારી કરવા આવે નહિ; પણ માત્ર પાટવી કુંવર હોય તેજ હજાર સવારોથી દિલ્હીમાં નોકરી કરે, તથા એ કુંવર જ્યારે ગાદીએ બેસે ત્યારે તેને પાદશાહી ફરમાન રાણાની રાજધાનીમાં મોકલે, ને તે રાણાને

---

* ટોડ રાજસ્થાન.

કિલ્લા બહાર આપે. એ પ્રમાણે રાણાનો પાટવી કુંવર પાદશાહની તહેનાતમાં રહેતો, તોપણ રાણા તરીકે તેમણે કોઈ વાર નોકરી કરી નથી. એ પ્રમાણે પાટવી કુંવર પાદશાહની નોકરી કરે તેથી પોતાના દરબારમાં તેની પદ્દી ઉતારી ક્હાડી તેની બેઠક પોતાના સોળ પટાવતોની નીચે ઠરાવી. તેથી પટાવતોનું માન વધ્યું, અને તે માન સાચવવાને તેઓ પ્રસંગોપાત પોતાના જીવ કુરબાન કરવા લાગ્યા. વળી જહાંગીર લખે છે કે " મેવાડના પાટવી કુંવરને મારે જમણે હાથ હિંદના બીજા સઘળા રાજાઓની ઉપર બેસાડું છું." આ પ્રમાણે પાટવી કુંવર પાદશાહી દરબારમાં બધા રાજાઓની ઉપર બેસતો તેથી રાણાના ઉમરાવો પાદશાહી દરબારમાં પોતાના રાજાની બેઠકની પાસે પાટવી કુંવરની પણ ઉપર બેસવાનું માન પામવા લાગ્યા.

કરણનો નાનો ભાઈ ભીમસીંગ પાદશાહના દરબારમાં મેવાડના લશ્કર સાથે તહેનાતમાં રહેતો હતો. તે પોતાની બહાદુરી ને હોશિયારી વડે શાહજાદા ખુરમનો મુખ્ય સલાહકાર થઈ પડયો. ખુરમની માગણીથી જહાંગીરે ભીમસીંગને રાજાનો ઇલ્કાબ આપ્યો અને બનાસ નદી ઉપર એને થોડી જાગીર આપી, તેની રાજધાની ટોડામાં હતી. ભીમસીંગે બનાસ ઉપર એક શહેર વસાવ્યું ને પોતાને માટે મહેલ બંધાવ્યો. એ મહેલને રાજયમહેલ કહે છે, તેનાં ખંડીઅરો આજે પણ છે. એ ખંડીઅરો ઉપરથી ભીમસીંગની શિલ્પકળામાં કેટલી હોશિયારી હતી તે જણાય છે.

જ્યારે ખુરમે ગાદીએ બેસવાનો લોભ જણાવ્યો, ત્યારે ભીમસીંગને તેનાથી છૂટો પાડવા માટે જહાંગીરે તેને ગુજરાતનો સુબો ઠરાવ્યો, પણ તે જગાએ જવાની તેણે ચોકખી ના પાડી. ભીમસીંગ પરવીઝને ધિક્કારતો હતો, કેમકે તે જુલમી હતો. ભીમે ખુરમને સલાહ આપી કે જો રાજ કરવું હોય તો ખુલ્લે મેદાન પડો. છેવટે ખુરમ ઉઘાડો પડયો ને તેમની લડાઈમાં પરવીઝ મરાયો. ખુરમના પક્ષમાં કેટલાક રજપૂતો હતા, તેમાં તેની માનો બાપ મારવાડનો રાજા

ગજસીંગ મુખ્ય હતો; પણ તેઓ બધા એને છૂપી રીતે મદદ કરનારા હતા. જહાંગીર લશ્કર લઈને ખુરમનો બળવો શમાવવા માટે નીકળ્યો, તે વખતે તેને ગજસીંગ ઉપર વહેમ આવ્યાથી લશ્કરની હરોલ જેપુરના રાજાને આપી. રાઠોડ રાજાને એથી માઠું લાગ્યું, તેથી તે પોતાનું લશ્કર લઈ છૂટો પડયો. ખુરમ ને જહાંગીરનાં લશ્કર સામસામે આવ્યાં ને લડવાની તૈયારીમાં હતાં; એટલામાં રાજા ભીમે રાઠોડ રાજાને કહાવ્યું કે તમે કાં તો અમારા પક્ષમાં આવો, કે કાં તો સામા મેદાન પડો. આમ અલગ શા માટે રહો છો ? આથી ગજસીંહ જહાંગીરના પક્ષમાં ગયો; ને લડાઈ થઈ. તેમાં ભીમસીંગ ને એની ટોળી મરાઈ ગઈ. [1]તથા ખુરમ ને મોહોબતખાન ઉદેપુરમાં રાણાને આશરે જઈ રહ્યા. ત્યાં જહાંગીરના મરતા અગાઉ થોડા કાળ પર્યંત તેઓ શાંતિમાં રહ્યા. રાણા કરણે ખુરમને એક મહેલ જુદો કહાડી આપ્યો, ને ત્યાં શાહજાદાને યોગ્ય જે ખર્ચખુટણ, નોકરચાકર વગેરે જોઈએ તે પૂરૂં પાડયું, વળી ત્યાં એક સૈયદની કબર કરાવી નિમાજ માટે મસીદ બંધાવી. એ વખતે કરણે ને ખુરમે પોતપોતાના પાઘ ભાઈ તરીકે ગણી અદલબદલ કરેલા, તે ખુરમનો પાઘ હજુ પણ રાણાના દરબારમાં જાણે ખુરમને માથેથી હમણાંજ ઉતારી લીધો હોય, તેમ સાચવી રાખ્યો છે. તેની ઢાલ પણ હજુ સંભાળી રાખી છે, અને પેલી મસીદમાં દીવો હજુ સુધી બળ્યા કરે છે. જે

---

૧ શક્તાવતનો સરદાર માનસીંગ ને તેનો ભાઈ ગોકળદાસ એ ભીમસીંગના મુખ્ય સલાહકાર હતા, એ બંને જણાએ અમરસીંગની લડાઈમાં પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. ગોકળદાસને ૮૦ તો જખમ થયા હતા. બંને ભાઈઓને એટલું હેત હતું કે માનસીંગ મરાયો ત્યારે ગોકળદાસને એ વાતની ખબર પડવા દીધી નહિ; પણ એ વાત ગોકળદાસને માલમ પડતાં તેણે પોતાના ટેભા તોડી નાખ્યા ને મરણ પામ્યો. એજ શક્તાવતોની ને બીજા સિસોદીઆની મદદથી મેહોબતખાને જહાંગીરને કેદ કર્યો હતો.

ખુરમે પોતાની સ્વતંત્રતા છીનવી લીધી, તેજ ખુરમ શરણે આવ્યો ત્યારે તેની આ પ્રમાણે મેમાનગત કરી, એટલુંજ નહિ પણ તેની પ્રીતિની નિશાનીઓ હજુ સુધી સંભાળથી સાચવી રાખી, તે સિસોદીઆ વગર બીજું કોણ કરે[1] ?

રાણા કરણે સાત વરસ શાંતિમાં રાજ્ય ભોગવ્યું, તોપણ તાબે થયાનો કારી ઘા એના અંતઃકરણમાંથી રૂઝાયો નહિ, ને તેજ જખમથી તે ભરજુવાનીમાં ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં મરણ પામ્યો.

જગતસિંહ.

જગતસિંહ ગાદીએ બેઠા પછી તરતજ જહાંગીર પાદશાહ પણ મરણ પામ્યો. તે વખતે ખુરમ સુરત તરફ હતો. તેને જગતસિંહે પાદશાહના મરણના સમાચાર પોતાના ભાઈને મોકલીને આપ્યા. ખુરમ દિલ્હી જવાને ઉદેપુર આવ્યો. ત્યાં પ્રથમ તેને શાહજહાનના નામથી પાદશાહ તરીકે દરબાર ભરી માન આપ્યું. પાદશાહે પોતાના આ આશ્રયસ્થાન રાજ્યને પાંચ પરગણાં પાછાં આપીને, તથા એક અમૂલ્ય હીરો રાણાને આપીને બદલો વાળ્યો, તથા ચિતોડનો કિલ્લો ફરી બંધાવવાની પરવાનગી આપી.

જગતસિંહે છવ્વીસ વરસ રાજ્ય કર્યું. તે બધા વખતમાં દિલ્હીની ગાદીએ શાહજહાન હોવાથી મેવાડમાં શાંતિ રહી. એ વખતમાં રાણાએ સારાં સારાં મકાનો બંધાવ્યાં. એ મકાનો વખાણવા લાયક છે. પેશોલા તળાવને કાંઠે એક મહેલ બંધાવ્યો તે ચાર એકર વિસ્તારમાં છે, તેને જગમંદિર કહે છે. તે આખો મહેલ આરસનો બંધાવેલો છે. થાંભલા, ઓરડા, ફુવારા, કુંડ એ સઘળામાં આરસ વાપર્યો છે, વળી ઠેકાણે ઠેકાણે જુદા જુદા રંગની ચોકડીઓ ને બીજા શોભીતા આકાર પાડેલા છે, તથા મહેલમાં ઐતિહાસિક સુંદર ચિત્રો ચીતરેલાં છે. એવોજ એક જગનિવાસ નામે મહેલ પણ એણે બંધાવ્યો હતો. વળી ચિતોડનો કિલ્લો એણે સમરાવ્યો. જગતસિંહને પાદશાહ તર-

---

૧ ટૉડ રાજસ્થાન.

ફથી તથા પોતાના ઉમરાવો ને લોકો તરફથી યોગ્ય માન મળતું. એનો ભવ્ય ચહેરો, દઢ ચાલ, બોલવામાં ડહાપણ અને શરીરનો દેખાવ એવાં હતાં કે એને જોતાંજ સઘળા એનાથી દબાઈ જતા ને માન આપતા. પાદશાહે પંડે ને ઈંગ્લાંડના એલચીએ પણ એનાં વખાણ કર્યાં છે. એને મારવાડની રાણીથી બે કુંવર હતા. તેમાંનો મોટો રાજસિંહ એના પછી ઇ. સ. ૧૬૫૪ માં ગાદીએ બેઠો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ઈ. સ. ૧૬૫૪ થી ઇ. સ. ૧૬૮૧ સુધી.

રાજસિંહ.

મોગલ પાદશાહો સાથે રાણાને સલાહ હોવાથી મેવાડમાં શાંતિ રહી હતી, તે અર્ધા સેકા સુધી ભોગવ્યા પછી રાણા રાજસિંહના વખતમાં તૂટી. દિલ્હીનો પાદશાહ શાહજહાન ઘરડો થયો, ત્યારે તેના દરેક છોકરાને રાજ્ય મેળવવાનો લોભ થયો. એ લોભથી તેઓ માંહોમાંહે લડી મૂઆ. એ લડાઇમાં દરેક રજપૂત જાત સામેલ થઈ. રાણાએ પાદશાહીના ખરા હક્કદાર સૌથી મોટા શાહજાદા દારાશેકોનો પક્ષ કર્યો, અને એ પ્રમાણે ઘણું કરીને સઘળા રજપૂતો દારાના પક્ષમાં આવ્યા; પણ ફતેહાબાદ આગળ ઔરંગજેબે દારાને હરાવીને નસાડયો, ને ઔરંગજેબ રાજ્યનો ધણી થયો. એણે એના બાપને કેદ કર્યો, ભાઇઓને અને તેમના છોકરાને મારી નાખ્યા, તથા પાદશાહ થવામાં જે જે પોતાની સામા થયા હતા તેમનો જીવ લીધો. એના રાજ્યલોભથી મોગલ રાજ્યની પડતી થઈ.

રજપૂતો સાથે સગાઈ કરીને તેમને પોતાના પક્ષમાં લેવાની ઉમદા રીત અકબરે દાખલ કરી હતી, અને જેનાં રૂડાં ફળ જહાં-

ગીરે ને શાહજહાને ચાખ્યાં હતાં, તે રીત ઔરંગજેબે તજી દીધી. તે મુસલમાનીના પેટનો હોવાથી તથા રજપૂતો સાથેનો સંબંધ તોડયાથી, જે રજપૂતો પોતાના સગાના બચાવ માટે પોતાનાં લોહી રેડતા હતા, તે રજપૂતો એનાથી છૂટા પડયા. ઔરંગજેબને એ ભૂલ પાછળથી માલમ પડી હતી, અને એ ભૂલ એણે ભાગી હતી. શાહ-આલમ, આજીમ ને કામબક્ષ એ રજપૂતાણીઓના દીકરા હતા, તો પણ સગાઈની રીતની ખરી કીમત એના વડવાઓના જેવી એને ન હોવાથી તથા પોતે ધર્માંધ હોવાથી સઘળા રજપૂતો સાથે એ બેદ-રકારીથી વર્ત્યો.

ઔરંગજેબના વખતમાં રાજ્યસ્થાનમાં જેવા પ્રખ્યાત રાજાઓ હતા, તેવા કોઈકજ રાજ્યમાં હશે. સઘળાં મોટાં રજપૂત રાજ્યો પર બહાદુર ને પરાક્રમી રાજાઓ હતા. જેપુરનો જયસિંહ ઉર્ફે મારજારાજા, મારવાડનો જશવંતસિંહ, ઉદેપુરનો રાજસિંહ અને તેજ પ્રમાણે બુંદી ને કોટાના હાડા રાજા, ઉચા ને દતિઆના બુંદેલા રાજા, વિકાનેરના રાઠોડ રાજા, એ સૌ બહાદુર હતા. જો ઔરંગજેબ એ સઘળાને અનુસરીને ચાલ્યો હોત, તો મોગલ રાજ્ય વધારે મજબુતીથી લાંબી મુદ્દત ટકી શકત. પણ ઔરંગજેબે એ બધાની ગણુતરી નહિ કર્યાથી, શિવાજી મહારાષ્ટ્રમાં રાજ્ય સ્થાપ-વાને ઉશ્કેરાયો, તથા રજપૂતો મોગલો સામા ઊઠયા. અકબર કે શાહજહાન કરતાં ઔરંગજેબ કોઈ રીતે ઉતરતો ન હતો; પણ ધર્માં-ધપણાએ અને તેથી થએલાં પાપે એને ડુબાડયો, અને એની રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ નબળી પડી ગઈ. એટલુંજ નહિ પણ જે શકિત એને મજબુત કરત, તે શકિત એનો નાશ કરતા થઈ પડી. ઔરં-ગજેબની રાજ્ય ચલાવવાની શકિત સાથે રજપૂતોની શકિત મળી હોત, તો મોગલ રાજ્ય બહુ દૃઢ થાત. ધર્માંધપણાએ એને હિંદુઓ ઉપર જજીઆ વેરો નાખવાને ઉશ્કેર્યો તેથી; તથા કાફરને મારવા ને વટાળવા તેમાંજ મોક્ષ છે એવું મુસલમાની ધર્મમાં કહેલું છે તે નિયમ પ્રમાણે દોરાયાથી ઔરંગજેબની ખરાબી થઈ. શરીરમાં કૌવત

હોય છે, ને જુવાનીના મદનું જોર હોય છે, ત્યાં સુધી માણસ આંધળો બની મરજી મુજબ ચાલે છે–તેને કાંઈ સૂઝતું નથી; પણ જ્યારે તે મરણની પથારીએ પડે છે, કૈવત જતું રહે છે, અને આ ફાની દુનિયા તજી જેવા આવ્યા હતા તેવાજ ખાલી હાથે જવાનો વખત આવે છે, ત્યારે તેની આંખો ઉઘડે છે, તેનાં કરેલાં બુરાં કર્મો અને પાપ એની નજરે પડે છે; ત્યારેજ તે સમજે છે કે ઠાલે હાથે આવ્યો છું ને ઠાલે હાથે જાઉં છું. ઔરંગજેબને પણ તેમજ થયું. મરતી વખતે તેની આંખો ઉઘડી, તેનાં કરેલાં પાપ તેને યાદ આવ્યાં, અને પોતાનાં કર્મોનો તેને પસ્તાવો થયો. એ તેણે મરતી વખતે પોતાના દીકરા આજીમશાહ ને કામબક્ષ ઉપર લખેલા કાગળમાં જણાવ્યો છે. એ કાગળ નીચે પ્રમાણે હતો.

આજીમશાહ ઉપરનો કાગળ.

"તમારી કુશળતા ચાહું છું. તમને મળવાને ઇચ્છું છું. ઘડપણ આવ્યું છે, આખા શરીરમાં નબળાઈ ભરાઈ ગઈ છે, અનેસઘળા સ્નાયુઓ નબળા પડી ગયા છે. આ દુનિયામાં હું અજાણ્યા મુસાફર તરીકે આવ્યો છું ને અજાણ્યા મુસાફર તરીકે જાઉં છું. હું જાણતો નથી કે હું કોણ છું, અને મારૂં શું થવાનું છે. મેં અધિકાર ભોગવ્યો પણ તેણે મને પાછળથી દીલગીરી ઉત્પન્ન કરી છે. મેં રાજ્યનું ભલું ઇચ્છયું નથી. અને સંભાળ રાખી નથી મારો અમૂલ્ય વખત નકામો ગયો છે. મેં મારા આત્માને પિછાણ્યો નહિ. મને દોરનાર મારો આત્મા હતો, પણ અજ્ઞાનતાના ને લોભના મારી આંખે પડળ આવ્યાથી, મેં આત્માના જ્ઞાની ચળકાટને દીઠો નહિ. આ દુનિયામાં માણસની જિંદગી કંઈ અમર નથી. મારાં કરેલાં નઠારાં કામને લીધે ભવિષ્યમાં મારૂં સારૂં થવાની હવે કંઈ પણ આશા નથી. તાવ મટયો છે, પણ ચામડી ને હાડકાં વિના હવે કંઈ રહ્યું નથી. મારો પુત્ર કામબક્ષ જો કે વિજાપુર તરફ ગયો છે પણ મારી નજીક હોય એમ લાગે છે, અને તું તેથી પણ વધારે નજીક જણાય છે. મારો વહાલો પુત્ર શાહઆલમ ઘણો દૂર છે, અને મારો પૌત્ર અજીમઉશાન ઇશ્વરેચ્છાથી હિંદુસ્તાન (ઉત્તર

હિંદુસ્તાન)માં આવ્યો છે. છાવણીનાં અને બીજાં માણસો દુઃખી હાલતમાં પારાની માફક અસ્થિર અને ભયંકર સ્થિતિમાં છે. પોતાના ધણીથી જુદા પડયા પછી તેઓને માલમ નથી કે તેમને ધણી છે કે નહિ. આ દુનિયામાં હું કાંઈ પણ લઈને આવ્યો નથી, અને માણસની નબળાઈ વિના કાંઈ પણ લઈ જતો નથી. મને ભય છે કે મારો ઉદ્ધાર કેમ થશે અને મને કોણ જાણે શી શિક્ષા થશે. જો કે મને તે પરમ દયાળુ પરમેશ્વરની મહેરબાની અને દયા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, તોપણ મારાં કર્મો તરફ જોતાં મને ઘણો ડર લાગે છે. મારા મરી ગયા પછી એમાંનું કાંઈ રહેવાનું નથી. હશે હવે જે થવાનું હોય તે ભલે થાય. મેં તો મારૂં વહાણ ભર દરીએ મોજાંમાં ઝોકાવ્યું છે. મારી છાવણીની પરમેશ્વર સંભાળ લેશે, તોપણ તેમ કરતાં મારા પુત્રોની મહેનત આવશ્યક છે. મારા પૌત્ર બેદરબખ્તની ખબર પૂછજો, એને જો કે હું જોઈ શકતો નથી તોપણ મને મળવાનું મન થાય છે. તમારી બેન બહુ દુઃખી જણાય છે, પણ અંતઃકરણનો સાક્ષી માત્ર ખુદા છે. સ્ત્રીઓના મુર્ખાઈ ભરેલા વિચારો કાંઈજ નહિ પણ માત્ર નિરાશા ઉત્પન્ન કરે છે. સલામ, સલામ, છેલ્લી સલામ."

કામબક્શને લખેલો કાગળ.

"મારા હૈયાના હાર દીકરા, જો કે મારી પૂર ચઢતીમાં ઈશ્વરેચ્છાથી મેં તમોને સલાહ આપી છે, અને દુઃખની વખતે સાથે રાખ્યા છે, પણ દૈવજોગે તમે તે ઉપર લક્ષ દીધું નહિ. હવે મે મારી આ દુનિયાની મુસાફરી પુરી કરી છે, ને હું જાઉં છું. મને મારા નીચપણાનો પસ્તાવો થાય છે. મને તેથી શો ફાયદો થયો ? મારાં પાપનાં અને ભૂંડાં કાર્યોનાં ફળ હું સાથે લઈ જાઉં છું. અરે ખુદા ! હું એકલો આવ્યો અને એકલો જાઉં છું. શરીરરૂપી વણઝારના વણઝારાએ મને તજી દીધો છે. જે તાવે બાર દિવસ સુધી દુઃખ દીધું તે તાવ મટી ગયો છે. મારી આસપાસ હું જોઉં છું તો કાંઈજ નહિ પણ ખુદા દેખું છું. છાવણીનાં માણસો માટે મને

ભય રહે છે, પણ અરેરે! હું કોણ છું તે મને માલમ પડતું નથી. મારો વાંસો ફાટે છે, મારા પગમાંથી ચાલવાનું જોર જતું રહ્યું છે, મારામાં દમ રહ્યો નથી, અને મને જીવવાની આશા લગારે નથી. મેં ઘણાં પાપ કર્યાં છે. મને સમજાતું નથી કે મને કેવી શિક્ષા થશે. જો કે જગકર્ત્તા છાવણીનાં માણસોનું રક્ષણ કરશે, તોપણ તમારે સંભાળ લેવી આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી હું હયાત હતો ત્યાં સુધી તમે કાંઈ સંભાળ લીધી નથી, પણ હવે હું જાઉં છું, માટે સંભાળ નહિ લો તો તેનાં ફળ માઠાં થશે. પ્રજાની સંભાળ લેવાની ઈશ્વરી આજ્ઞાનો અમલ કરવાનું હવે હું તમને સોંપું છું. અજીમશાહ મારી નજીક છે. કોઈ પણ મુસલમાનનું મોત થાય નહિ એવી સંભાળ રાખજો. નહિ તો તેમનાં દુઃખ મારે માથે આવી પડશે. હવે હું જાઉં છું. અને તને, તારી માને અને છોકરાંને ખુદાને આશરે સોંપું છું. મરણકાળ હવે જલદી જલદી નજીક આવે છે. બહાદુરશાહ હજુ જ્યાં હતો ત્યાંજ છે, અને એનો દીકરો ઉત્તર હિંદુસ્તાનની નજીક આવ્યો છે. બેદરબખ્ત ગુજરાતમાં છે, હીઔતઅલનીસા જેણે હજુ દુઃખનું નામ જાણ્યું નથી, તે દિલગીરીમાં ગીરફતાર છે. તમારી બેનનું દીલ પણ ઘણું ઉદાસ જણાય છે. તમારી મા ઉદેપુરી[૧] જે મારા દુઃખની ભાગીઅણ હતી, તે મારી પાછળ સતી થવા ઈચ્છે છે, પણ સઘળું વખત પ્રમાણે થયાં જશે.

ઘરના ચાકરો અને દરબારીઓ, ગમે તેવા કપટી છે તોપણ તેમની સંભાળ લેજો, નમ્રતાથી અને યુક્તિથી તમારૂં કામ કહાડી લેજો. ગજા ઉપરાંત પગલાં ભરશો નહિ. પગાર નહિ આપેલા લશ્કરની ફરિયાદ જેવા ને તેવીજ છે. દારાશેકો ઈન્સાફી ને શાણો હતો.

---

૧ ઓરમી એને કાશ્મીરીઅન કહે છે, પણ એટલું તો ખરૂં કે એ રાણી રાણાના કુટુંબમાંની ન હતી, પણ કદાચ શાહપુરા કે બનેરાના મોટા કુટુંબની હોય; તેઓ તે વખતે રાણાથી સ્વતંત્રપણે ચાલતા હતા. એણે સતી થવાને ખુશી બતાવી તે ઉપરથીજ જણાય છે કે તે રજપૂતાણી તો હતીજ.

તેણે પોતાના માણસોને મોટાં મોટાં વર્ષાસન આપ્યાં હતાં, તોપણ તેમને પગાર બરાબર નહિ મળ્યાથી તેઓ હમેશાં નારાજ રહેતા હતા. હું જાઉં છું. મેં જે કાંઈ સારૂં નઠારૂં કર્યું છે, તે મારા દીકરા તમારે માટે છે. મારા ઉપર ખોટું લગાડતા નહિ, અથવા તમને ખોટું લાગે એવું કાંઈ કીધું હોય તો તે સંભારશો નહિ. હવે તેનો કોઈ જવાબ દેનાર નથી. કોઈએ પોતાના આત્માને જતાં જોયો નથી, પણ મને મારો આત્મા જતો જણાય છે."

આ કાગળો ઉપરથી ઔરંગજેબ જ્ઞાની હતો એમ જણાય છે, પણ તે જ્ઞાન ધર્માંધપણાની છારીથી ઢંકાઈ ગયું હતું. વળી ઔરંગજેબ પાસે એનો વિદ્યાગુરુ એક જગા માગવા આવ્યો, ત્યારે તેણે એ ગુરુને ઠપકો ને શિખામણ દીધી, તે ઉપરથી પણ તે બુદ્ધિમાન હતો એમ જણાય છે. રાજા થનારને કેવા પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવું અવશ્યનું છે તે ઔરંગજેબ સારી પેઠે સમજતો હતો. તેણે પોતાના વિદ્યાગુરુને નીચે પ્રમાણે શીખામણ દીધી હતી.

"ગુરુજી તમે શું માગો છો? તમારી માગણી કારણ સહિત બતાવશો તો હું તમને મારા દરબારમાં એક મોટા ઉમરાવની પદ્દી આપીશ. તમારે જે રીતે મને કેળવણી આપવી જોઈતી હતી તે રીતે આપી હોત, તો તમારી માગણી બીલકુલ વ્યાજબી ગણાત, કેમકે મારો ખાસ વિચાર એવો છે કે જો કોઈ ગુરુએ કોઈ બાળકને યોગ્ય કેળવણી આપી હોય, તો તે બાળકનો જેવો પોતાના પિતા પ્રત્યે તેવોજ ગુરુ પ્રત્યે ધર્મ છે, પણ તમે તો મને કેવી કેળવણી આપી છે? તમે શીખવ્યું છે કે સઘળા ફિરંગીસ્તાનમાં (યુરોપમાં) પોર્ટુગાલ એ નાનો બેટ છે, ને તેનો રાજા સૌથી મોટો છે. તેનાથી ઉતરતો વલંદાનો, ને તેનાથી ઉતરતો ઈંગ્લાંડનો રાજા છે; ને ફ્રાંસ, એન્ડેલ્યુસિઆ, વગેરેના રાજાઓ માટે તો કહ્યું છે, કે તેઓ હિંદુસ્તાનના નાના નાના ઠાકોરો જેવા છે. વળી તમે કહ્યું છે કે હિંદુસ્તાનના રાજાઓ તો તે સઘળા કરતાં ચઢિઆતા છે. હુમાયું, અકબર, જહાંગીર, શાહજહાન એજ માત્ર દુનિયામાં

મોટા રાજા થઈ ગયા; ને ઈરાન, ઉસ્બેક, કાસ્ગર, તાર્તર, પેગુ, ચીન વગેરેના રાજાઓ હિંદુસ્તાનના રાજાઓનાં નામ સાંભળી થરથરે છે. કેવી સારી ભૂગોળ શીખવી છે !! તમારે તેને બદલે એ બધાં રાજ્યો સ્વતંત્ર ને નોખાં છે તે, તેમની શક્તિ, તેમની લડવાની કળા, રીતભાત, ધર્મ વગેરે કેવા છે, તે મને શીખવવું હતું. વળી તેમના ઈતિહાસ ઉપરથી તેમની ચઢતી ને પડતી શાથી થઈ તે, તથા તેમ થવામાં તેઓએ કેવાં પરાક્રમો કર્યા ને કેવી ભૂલો કરી, કે ત્યાં જે મોટા મોટા રાજ્ય ફેરફાર થયા હોય, તે બતાવવું હતું. મારા પ્રખ્યાત વડવા જેમણે આ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો તેમનાં નામ પણ તમારી પાસેથી ભાગ્યે શીખ્યો હોઉં. તેમનું જન્મ ચરિત્ર અને તેમણે શી રીતે આટલી બધી જીતો મેળવી તે પણ તમે મને શીખવ્યું નથી. તમે મને અરબી ભાષા વાંચતાં લખતાં શીખવવાના હતા, જે ભાષા સંપૂર્ણ રીતે ભણતાં દશ કે બાર વરસ લાગે, તે ભાષા ભણવા પાછળ મેં ઘણો વખત ગુમાવ્યો તેને માટે બેશક હું તમારો આભારી છું !! શું રાજપુત્રો વ્યાકરણવેત્તા કે ન્યાયશાસ્ત્રી થાય તે તેને શોભા આપનારૂં છે ? શું તેમના પાડોશીઓની ભાષા ભણવા કરતાં પરભાષા ભણવી તેમને વધારે અગત્યની છે ? કાંઈજ નહિ, તેને એ વિના ચાલશે. રાજપુત્રો કે તેમનો જે વખત બીજી ઘણી અગત્યની બાબતો ભણવા માટે અમૂલ્ય છે, તે વખત એવી નજીવી વાતમાં ગુમાવવાની જરૂર નથી. રાજકુંવરને ભણનાની જે કાંઈ પણ હોંશ હોય છે તે શબ્દો ગોખવાની કંટાળા ભરેલી મહેનત કરવાથી રહેતી નથી. તમે જાણતાજ નથી કે બાળપણમાં સ્મરણશક્તિ સારી હોય છે, તેથી તેને જે શીખવવામાં આવે છે તે એવું મજબુત ઠસી જાય છે, કે તે મરતા સુધી જતું નથી, અને મોટાં મોટાં કામ કરવાને મનને ઉશ્કેરે છે. કાયદા, પ્રાર્થના અને બીજી વિદ્યા અરબીમાં ભણાય, તેમ શું આપણી પોતાની ભાષામાં નહિ ભણાવાતી હોય ? તમે મારા પિતા શાહજહાનને કહ્યું હતું, કે તમે મને તત્વજ્ઞાન શીખવશો. એ ખરી વાત. મને યાદ છે કે તમે

મને ઘણાં વરસ સુધી તો એવા નકામા ઢંગ વગરના સવાલો પૂછ્યા, કે જેથી મારા મનને બીલકુલ સંતોષ મળતો નહિ. તેમજ તે સંસારમાં પણ કાંઈ કામના નહિ. ખાલી વિચારો અને કલ્પનાઓ સમજવાં બહુ મુસ્કેલ અને ભૂલી જવાં બહુ સહેલાં છે. તેમજ જલદીથી કંટાળો આપે એવાં અને મગજશક્તિ બગાડી નાખે એવાં છે. એ પ્રમાણે કોણ જાણે મારો કેટલોએ નકામો વખત ગાળ્યો, તોપણ મને યાદ છે કે મને તેમાંથી માત્ર કેટલાક જંગલી શબ્દો યાદ છે. જે શબ્દો માણસને ગભરાવે ને ઘણા અક્કલવાનને પણ કંટાળો આપે એવા છે. એ શબ્દો માત્ર તમારા જેવા અજાણ્યા ને અભિમાનીઓનું અભિમાન ને મુર્ખાઈ છાવરવા માટેજ બનાવ્યા હશે: કે જેથી તમે સર્વજ્ઞ છો, અને એ અજાણ્યા ને દ્વિઅર્થી શબ્દોમાં એવી ગુહ્ય વાતો રહેલી છે, કે તે માત્ર તમે એકલાજ સમજવાને શકિતવાન છો, એમ અમે માનીએ. તમારી એ વિદ્વતા શીખવવી પડતી મુકી જો તમે મારૂં મન અચળ નિયમિત –ચઢતીમાં ફુલાય નહિ ને પડતીમાં ગભરાય નહિ એવું–થાય એવા નિયમો અને શિખામણો આપી હોત: આપણે કોણ છીએ, આપણું કામ શું છે, અને દુનિયામાં મોટા શી રીતે થવાય, એવી એવી જાતનું તત્વજ્ઞાન જો તમે શીખવ્યું હોત, તો હું જાણું છું કે એરિસ્ટોટલનો સિકંદર જેટલો આભારી હતો, તેના કરતાં હું તમારો વધારે આભારી થાત: અને ત્યારે સિકંદરે જેવો બદલો એરિસ્ટોટલને આપ્યો તે કરતાં વધારે બદલો આપવાને હું બંધાયલો ગણાત. તમારી ખુશામતને બદલે રાજાને શું શું અગત્યનું છે, જેવું કે રાજાના રૈયત પ્રત્યે ને રૈયતના રાજા પ્રત્યે ધર્મ વગેરે શું તમારે મને શીખવવું નહોતું જોઈતું? શું તમારે એમ જાણવું નહોતું કે એક દિવસે મારા ભાઇઓ સાથે રાજ માટે મારે લડવું પડશે? શું એ મુજબ હિંદુસ્તાનના દરેક રાજકુંવર માટે બનતું નથી? તમે કોઈ વાર પણ મને એવું શીખવ્યું છે કે કિલ્લાને કેમ ઘેરો ઘાલવો અને લશ્કરને કેમ ગોઠવવું? એ બધા માટે હું બીજાનો આભારી છું, તમારો

બીલકુલ નથી. માટે જ્યાંથી આવ્યા હો ત્યાં જાઓ, અને કોઇને જણાવશો નહિ કે તમે કોણ છો અને તમારૂં શું થયું."

ગાદીએ બેઠા પછી રાજસિંહે રજપૂતોમાં લડાયક જુસ્સો તાજો કર્યો ને માલપુરા લૂંટયું. માલપુરા અજમેરની સરહદ ઉપર આવ્યાથી કેટલાકે તેનું વેર લેવાને પાદશાહને સલાહ આપી. તે વખતે ઉદેપુરના રાણાનો ઓશિંગણ શાહજહાન મોટા મનથી બોલ્યો, કે એ તો મારા [1]ભત્રીજાનું ઉછાંછળાપણું ને છોકરવાદી છે. ઔરંગજેબની પૂર ચઢતીના વખતમાં પણ રાજસિંહને પરાક્રમ બતાવવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે પ્રતાપના વખતમાં સિસોદીઆ જેવી બહાદૂરીથી લડયા હતા તેવીજ બહાદૂરી એ વખતના સિસોદીઆએ બતાવી. ઔરંગજેબ સાથેની એ લડાઈઓમાં સિસોદીઆઓની ઘણી વાર જીત થઈ હતી. એક વાર તો આપણો હિંદનો જરક્ષીસ ઔરંગજેબ કેદ પકડાતાં બચી ગયો હતો. મોગલોએ રૂપનગઢ કરીને મારવાડના ભાયાતનું ગામ હતું તેના રાજાની દીકરીનું માગું મોકલ્યું; પણ એ માગું એ રજપૂતાણીને ગમે તે કારણથી પસંદ પડયું નહિ. તેથી તેણીએ પોતાના ગોર સાથે ઉદેપુરના રાણા ઉપર એક કાગળ લખીને મોકલ્યો. ગોર ખુશી થતો એ કાગળ લઈ રાણાને ત્યાં ગયો. એ રજપૂતાણીએ કાગળમાં લખ્યું હતું કે "શું રાજહંસણી ગીધને હાથ જશે! શું એક પવિત્ર રજપૂતાણી મ્લેચ્છની સ્ત્રી થશે?" એમ લખી છેવટે લખ્યું હતું કે "જો તમે મારી વહારે નહિ આવો તો હું આપઘાત કરીશ, ને તે સ્ત્રીહત્યા તમારે માથે છે." આ કાગળથી રાણો રાજસિંહ ઉશ્કેરાયો, અને ઔરંગજેબ સાથેનો સંબંધ તોડી નાખી પોતાના ધર્મનો ને દેશનો બચાવ કરવા સઘળું જોખમ વહોરી લેવા તૈયાર થયો, ને થોડાક વીણી કહાડેલા જોદ્ધા લઈ અરવલ્લીનો ઘાટ ઓળંગી રૂપનગઢ નજીક આવી પહોંચ્યો,

---

[1] શાહજહાન ને કરણસીંગ એક બીજાને ભાઈ સમાન ગણતા હતા માટે.

અને પાદશાહી પહેરેગીરોને કાપી નાખી તે રજપૂતાણીને પરણી પોતાની રાજ્યધાનીમાં લાવ્યો. આ રાજકન્યાના હરણની વાત સાંભળી દરેક રાજપુત્ર ખુશી થયો, ને રાણાને શાબાશી આપવા લાગ્યો; તેમજ રાણાના પટાવતો પણ ઉમંગથી રાણાના રાતા વાવટા નીચે આવી બહાદુરીથી મેળવેલી રાણીનું રક્ષણ કરવાને એકઠા થયા.

ભાટ લોકો આ વાત નીચે પ્રમાણે કહે છે. તેઓ એવી રીતે કહે છે કે તે સાંભળનારનાં રૂવાં ઉભાં થાય, પણ તેમાં ને ઉપરની વાતમાં પાડા ફેર ઘણો છે, તે છતાં મૂળ વાત મળતીજ છે. તેઓ મારવાડના રાજા જશવંતસીંગના ભાઈ અમરસીંગની દીકરી રૂપાળીબા માટે એ વાત નીચે પ્રમાણે કહે છે.

મારવાડના રાજા ગજને બે દીકરા હતા. અમરસીંગ ને જશવંતસીંગ. ગાદીનો વારસ અમરસીંગ તોફાની હોવાથી ગજરાજાએ તેને દેશવટો દીધો, અને પોતાની પાછળ જશવંતસીંગને વારસ ઠરાવ્યો. અમરસીંગ શાહજહાન પાદશાહ પાસે નોકર રહ્યો પણ ત્યાંએ તે ઉત્પાતીઓ નીવડયાથી શાહજહાને એનો દંડ કર્યો. તે દંડ ન આપતાં એણે તોફાન મચાવી મારામારી કરી તેમાં અમરસીંગ બહાદુરીથી લડતાં મરાયો. એ અમરસીંગને એક દીકરી હતી, તે જોધપુરમાં જશવંતસીંગ પાસે રહેતી હતી. જશવંતસીંગની દીકરી ઓરંગજેબ વેરે પરાણાવી હતી. અમરસીંગના મુઆ પછી તેની દીકરી પણ પાદશાહને દેવાનો વિચાર થયાથી રૂપાળીબાઇએ એના કાકાને કહ્યું કે મારે પરણવું જ નથી, પણ માત્ર એકાંતવાસમાં ઈશ્વરભક્તિ કરવી છે. માટે મને મારે લાયક એક ઘર અને કામકાજ માટે એક દાસી આપો, તથા મારા ખર્ચ માટે મને સાધારણ એક વાર્ષિક રકમ બાંધી આપો, એટલે મારો નિભાવ થશે. મારે રાજમહેલની ખટપટમાં રહેવાની ખુશી નથી. જશવંતસીંગે એ બાઇને એક મકાન અને એક દાસી સોંપી તથા ખર્ચખુટણ માટે એક રકમ બાંધી આપી. આ પ્રમાણે રૂપાળીબા રાજમહેલની બહાર નીકળી, એકાંત વાસમાં ઇશ્વરભક્તિ કરીને, તથા ગીતાજીનો પાઠ વાંચીને, કે હરિકીર્તન ને હરિ-

કથા કરીને પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગી. એ બાઈની પ્રભુ–ભક્તિમાં એટલી દઢ આસ્થા બેઠી કે પરણવું તે શું એનું સ્વપ્નું પણ એને આવતું નહિ. એ પોતાના ગ્રહમંદિરમાં પુરુષ નામે પેસવા દેતી ન હતી. તેમ હરિભક્ત વગર બીજાનું મોં સરખું પણ જોતી નહિ. આ સંસારની કુથલીની વાતો સાંભળવા કે રાજખટપટમાં ભળવાની એને ઇચ્છાજ ન હોવાથી, તેવા કોઈને પોતાના ઘરમાં પેસવા દેતી નહિ કે કોઈને કાંઈ એ સંબંધી બોલવા દેતી નહિ. એટલુંજ નહિ પણ વૈષ્ણવ મરજાદીની પેઠે કોઇને સ્પર્શ પણ કરતી નહિ, ને અજાણતાં થઇ જતો તો નાહી નાખતી. એ બાઈ એવી પવિત્ર વૃત્તિની હતી.

એક દિવસે ઔરંગજેબ વેરે પરણેલી જશવંતસીંગની દીકરી-જોધપુર આવી, ત્યારે તે એની બેન રૂપાળીબાને મળવા માટે આવી. તેને આવતી જોઇ દાસીએ ખબર આપી કે તમારી બેન મળવા માટે આવે છે. રૂપાળીબા આ વખતે નાહીધોઈ ઇશ્વરારાધન ને પાઠપૂજન કરતી હતી. તે વખતે એ આ મુસલમાનને પરણેલીને શી રીતે મળે? તેથી રૂપાળીબાએ દાસીને કહ્યું કે તું જઇને બેનને કહે કે મારાં બાઇજી પાઠપૂજા કરે છે, માટે હમણાં મળી શકશે નહિ. પાછળથી એજ તમને મળવાને આવશે. દાસી એ વાત કહેતા પહેલાં તો તે એકદમ મેડે ચઢી ગઈ, ને બેનને ભેટવાને જવા લાગી. એટલે રૂપાળીબા વેગળી જઈને બોલી ખસ બેન હું નાહીધોઇને પાઠપૂજા કરૂં છું, માટે હમણાં તમને મળી શકીશ નહિ. બેને કહ્યું કે હું એટલે દૂરથી તને મળવા આવી ને તું આવું બહાનું કહાડી ખસી જાય છે એ શું? એ તારૂં હેત કેવું? રૂપાળીબાએ કહ્યું, બેન એ વાત ખરી, પણ હિંદુ મુસલમાનના ધર્મ જુદા છે. તું મુસલમાનને પરણી તેથી મુસલમાનના ભેગું ખાતી પણ હોઈશ. એટલે હિંદુથી નાહ્યા ધોયા પછી ઇશ્વરભજન કરતાં બીજાને કેમ અડકાય? પાદશાહની બેગમ આવું અપમાન કેમ સાંખે? તે તરતજ નીચે ઉતરી પડી ને ઉતરતી વખત બોલી કે, "હું પણ તને મુસલમાન વેરે પરણા-

તું ત્યારે ખરી. હું મુસલમાન ને તું ઉંચી પવિત્ર થઇ બેસે એ શું ? હું તારૂં માન તને એજ મ્લેચ્છ સાથે પરણાવી ઉતારૂં ત્યારે ખરી."

એમ બોલી તે થોડા દિવસ પછી સાસરે ગઈ ત્યારે તેણે ધીરે રહીને ઔરંગજેબને વાત કરી, કે મારા કાકા અમરસીંગની એક દીકરી છે, તેને આપની વેરે પરણવાની ને આપના જનાનખાનામાં આવવાની ઇચ્છા છે. છતાં તેણે પ્રથમ પરણવાની ના કહ્યાથી હમણાં તેનાથી મારા પિતાને મોઢે ચઢીને કાંઇ બોલાતું નથી. પણ હમણાં હું જોધપુર ગઈ ત્યારે એણે મને એકાંતમાં બોલાવીને એ વાત કહી છે. એ બાઈ બહુ ડાહી, ગુણવાન ને ખૂબસુરત છે. એની ઇચ્છા એટલીજ છે કે આપે જાતે જઇને હિંદુ રીતે હાથેવાળો મેળવવો, પણ ખાંડુ મોકલવું નહિ. આમ પાદશાહને પંડને મોકલવાની એ બંધી રજપૂતાણીની મતલબ એજ હતી કે પાદશાહ જાય તો પાછો ફરે નહિ. માટે આપ લગ્નનું મુહૂર્ત જોવડાવી મારા પિતાને લખી એ કન્યાનું માગું મોકલો કે અમે બંને બેનો એક બીજાની સાથે રહી સુખી થઇએ. એ બેગમે એ વાત એવી યુક્તિથી અને એવે વખતે કહી કે ઔરંગજેબને એની વાત ઉપર કાંઇ પણ શક આવ્યો નહિ. તેથી તેણે મુહૂર્ત જોવડાવી એ કન્યાનું માગુ કરવા જશવંતસીંગના દરબારમાં માણસ મોકલ્યો. ઔરંગજેબે પોતાના કાગળમાં જશવંતસીંગની દીકરીએ કહેલી સઘળી વાત લખેલી હોવાથી તેણે ધાર્યું કે એ વાત ખરી હશે. મારે મોઢે એક વાર ના કહ્યા પછી તેજ બાબત હા કહેવાને શરમાતી હશે: ને તેથીજ તેણીએ આ વાત એની બેન સાથે પાદશાહને કહાવી હશે. એટલે પાદશાહે કહાવેલું લગ્નનું મુહૂર્ત કબુલ કરી જશવંતસીંગ પોતાની ભત્રીજીને ઔરંગજેબ વેરે પરણાવવાને તૈયાર થયો, ને તેણે ઔરંગજેબને ઠરાવેલે દિવસે જાન લઈ આવવાને લખી મોકલ્યું.

દિલ્હીનો પાદશાહ પરણવાને આવવાનો હોવાથી જશવંતસીંગે લગ્નની જબરી ધામધુમ કરવા માંડી. દરબાર ને રાજ્યમહેલ ધોળાવા રંગાવા માંડયાં; ઘી, સાકર ને ઘઉંનો સંગ્રહ કરવા માંડયો; મંડપ

રચવા માંડયો; હાંડી, તખતા ને ઝુમરો તથા બિલોર કાચથી મંડપની શોભા કરવા માંડી; અત્તર, અગરજા ને સુગંધમય પદાર્થો ખરીદાવા માંડયા. આ પ્રમાણે દરબારમાં ધામધુમથી લગ્નની તૈયારીઓ કરવા માંડી, પણ જેને માટે આ તૈયારીઓ થતી હતી તે તો બાપડી એ સઘળાથી અજાણી હતી. દરબારમાં શું થાય છે તેજ એ જાણતી નહોતી. થનાર થયાં જાય છે. ભાવિ મિથ્યા થતું નથી. એક દિવસે દરબારની ખવાસણો પોતાનાં રંગાએલાં કપડાંથી એક કૂવા ઉપર પાણી ભરતી હતી, ત્યાં રૂપાળીબાની દાસી પણ પાણી ભરવા આવી. ખવાસણોને ઉતાવળથી ધમાધુમ કરતી ને રંગાએલી જોઇને પેલી દાસીએ પૂછયું કે કેમ કાંઇ આટલી ઉતાવળ કરો છો ? તમે બધી રંગાએલી રોળાએલી કેમ છો ? કેમ કાંઇ દરબારમાં ધામધુમ ચાલે છે કે શું ? કે દરબાર રંગાવે છે કે શું ? ખવાસણો બોલીઃ— અલી જાણીને અમને શું પૂછે છે ? દરબારમાં તારાં બાઇજીના લગ્નની ધામધુમ ચાલે છે, દરબાર ધોળાય છે, રંગાય છે ને લગ્નની તૈયારીઓ ચાલે છે. તેનીજ ઉતાવળ અમે કરીએ છીએ. આ અમારાં કપડાં પણ તેમાંજ રંગાએલાં રોળાએલાં છે. જાણીને શું પૂછે છે ? હવે લગ્નને આડે પંદર દિવસ માત્ર રહ્યા છે. હવે દિલ્હીનો પાદશાહ પંડે પરણવાને આવવાનો છે, તેથી જશવંતસીંગ મહારાજ પણ એજ તૈયારીમાં આખો દિવસ રોકાએલા રહે છે. અલી તું પણ તારાં બાઇજી સાથે દિલ્હી જશે કે નહિ ? એ સાંભળી દાસી કાંઇ પણ બોલ્યા વગર પાણી ભરીને પોતાને ઘેર ગઈ, ને પોતે સાંભળેલી સઘળી વાત રૂપાળીબાને કહી, તેથી એ બાઈ બહુ શોકાતુર થઈ. તે સમજી કે આ બધું કામ પેલી પાપીણી તરકડી મારી બેનનું હશે, એમાં લગારે શક નથી. જતાં જતાં બોલતી ગઇ હતી તેજ એણે ખરૂં કર્યું, પણ હવે કરવું શું ? કાંઇ સુઝતું નથી. પંદર દહાડામાં પાદશાહ આવીને ઉભો રહેશે ને હું ના કહીશ તો કાકા જોરાવરીથી મને પરણાવશે, કે પાદશાહ જોરાવરીથી મને લઈ જશે. હવે હું શું કરૂં ? ને કયાં જાઉં અહીં મારૂં બેલી પણ કોણ છે ?

જેના તરફનો ભરોસો તેજ કાકો પરણાવવાને ઉભો થયો છે એટલે મારી વા'રે આવનાર કોણ છે? અરેરે જે તૂર્કને હું ધિક્કારતી, જે તૂર્કને અડવામાં હું અભડાતી, જે તૂર્કને અજાણતાં અડવાથી હું નહાતીધોતી, જે તૂર્કને નહિ અડવા માટે મેં કોઇને પણ નહિ પરણતાં મારા પિતાના અકાળ મૃત્યુને લીધે આ વૈરાગ લઈ ઇશ્વર• ભક્તિમાં મારૂં આયુષ્ય પુરૂં કરવાનું ધાર્યું; તેજ તૂર્કને, તેજ મારા ધર્મશત્રુને, તેજ મારા ધિક્કારપાત્રને મારે અડવું! રે પરણવું પડશે! અરેરે ધિક્કાર છે મને. મારાં આ શાં દુર્ભાગ્ય? હું કેવી અભાગણી કે મને એકલી રઝળતી મૂકીને મારો પિતા પણ અકાળ મૃત્યુથી મરણ પામ્યો. મારો પિતા આ વખતે જીવતો હોત તો તૂર્કનો ભાર હતો કે મારૂં નામ દઇ શકે? અરે! ત્યારે મારા કાકાની પણ શી મગદુર કે મને પૂછ્યાગાછ્યા વિના પેલી દુષ્ટ ને ઠગારી તૂર્કડીના ભોળવ્યા ભોળવાઇને મારૂં લગ્ન કરી બેસે; અને તે પણ પરણવાની ચોકખી ના પાડી છતાં. અરે! ઇશ્વિર તારી શી મરજી છે? ઓ અનાથના નાથ આ વખતે મારી વહારે આવે એવો માત્ર તુંજ છે. તુંજ માત્ર મને આ ભયંકર સંકટમાંથી બચાવી શકશે. મારે શું કરવું ને ક્યાં જવું, તે રસ્તો મને સુઝાડ. હું એ ધિક્કારપાત્ર તૂર્કને પરણવાની નથી, એતો નક્કીજ છે. ગમે તો હું તારી માફ માગી આત્મઘાત કરી તારે શરણે આવીશ, પણ આ ખોળીઆમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તે તૂર્કને પરણી અપવિત્ર થવાની નથી. પણ કરવું શું? કાલે સવારે જાન તો આવી પહોંચશે. તે પહેલાં કોઇ પણ રસ્તો તો કહાડવો જોઇએ. આવે ટાણે મને સારી સલાહ આપે એવું પણ કોણ છે? હા, હા. અરે દાસી, મારા રામસીંગ કાકાને હમણાં ને હમણાં બોલાવી લાવ. તેમને કહે કે મારી બાઇજી આપને હમણાં ને હમણાં તેડે છે માટે પધારો. એ સાંભળી દાસી તરત દોડતી ગઈ ને રામસીંગ રાઠો-ડને બોલાવી લાવી.

રૂપાળીબા એના રામસીંગ કાકાને જોઈ ડુસકે ડુસકે રડવા લાગી. કાકા મારે માથે દુઃખનાં ઝાડ ઊગ્યાં ત્યાંસુધી તમે મારી સંભાળ

લેતા નથી. મારા કાકા જશવંતસીંગજી મહારાજ તો કહેવાના છે. તેમણે તો મારા પિતાનો ઘાત કરાવી ગાદી મેળવી છે, એટલે તેમનું હેત તો મારા ઉપર ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. મારા સગા કાકા તો તમેજ છો. મારા દુઃખના વખતમાં મારૂં આશ્રયસ્થાન તમેજ છો. તે તમે પણ વિસારી મૂકો ત્યારે મારૂં આ દુનિયામાં બીજું કોણ છે? શું કાકા, એ બધું આંખની શરમ પાછળ ગયું? મારા પિતાજીના ગુજરવાથી હવે આપને પણ મારી સંભાળ લેવાનું કયાંથી સાંભરે? મારે તો હવે ઉપર આભ ને નીચે ધરતી વગર બીજું કોઇ નથી. એમ બોલી વળી રડવા ને ડુસકાં ભરવા લાગી. રામસીંગ બોલ્યો, બેટા છે શું? મિત્ર કહો કે ભાઈ કહો, તે મરણ પામ્યા પછી મે'ણાં મારી નકામી મને દાઝ્યા ઉપર ડામ શા માટે દે છે? તને દુઃખ છે તે કહ્યા વગર અમે કેમ જાણીએ? અમને કહે તો ખરી કે તારે શું દુઃખ છે? તને કોણે દુભી છે? કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વગર નકામાં મે'ણાં શું કરવા મારે છે? મારા ભાઈની બેટી તે તું મારી દીકરી તુલ્ય છે. તારે જે દુઃખ હોય તે કહી નાખ. તારૂં હૈયું ખાલી કર. તારૂં દુઃખ ટાળવાને મારાથી જેટલો બનશે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ. મારૂં ચાલતા સુધી તારા પિતાની ખોટ તને પડવા દઇશ નહિ. એ સાંભળીને રૂપાળીબાને હિંમત આવી. તે બોલી તમે જાણો છો કે મારા પિતાના મરણ પછી મારા કાકાએ મને મ્લેચ્છ સાથે પરણાવવાનો વિચાર કર્યો, તે વાત મને ગમી નહિ તેથી મેં સંસાર ત્યાગ કરી આ એકાંત વાસ ભોગવી ઇશ્વરભક્તિ કરી મારા દિવસ નિર્ગમન કરવાનો વિચાર કર્યો છે, ને ત્યારથી હું કોઇપણ પરાયા પુરુષનું મોં સરખું જોતી નથી, ને માત્ર આખો દિવસ સેવાપૂજામાં ગાળું છું. સંસારાદિની કે રાજખટપટની વાત સરખી પણ મારે કાને પડવા દેતી નથી. છતાં થોડા દિવસ ઉપર મારી બેન જે પાદશાહ વેરે દીધેલી છે, તે મને મળવા આવી. તે વખતે હું પાઠપૂજા કરતી હતી માટે એને અડકી નહિ, તેથી તેને માઠું લાગ્યું ને તેણે મને પણ પાદશાહ સાથે પરણાવી ભ્રષ્ટ કરવાનો વિચાર કર્યો.

તેણે પાદશાહને તથા મારા કાકાને ઉધું ચતું સમજાવી મને પૂછ્યા-ગાછ્યા વગર મારૂં લગ્ન લેવડાવી દીધું, ને મહેલમાં બધી તૈયારી કરવા માંડી. મને એ વાતની આજ ખબર પડી. હું કાંઇપણ એ વાતમાં જાણતી નથી ને મારે પરણવું નથી. હવે એ વાત મારા કાકાને કહેવાય પણ કેમ ? ને કહું તો પાદશાહને જાન લઇ આવવાનું લખ્યા પછી માને પણ કેમ ? હવે મને એકે માર્ગ ઉકલતો નથી. હું મ્લેચ્છનું મોં જોતી નથી, તેની સાથે મારો પ્રાણ જતાં પણ પરણવાની નથીજ. કાંઈ નહિ ચાલે તો આત્મઘાત કરીશ પણ પરણીશ તો નહિજ. આ સાંભળી રામસીંગ તો બહુ તાજુબ થયો. તેણે કહ્યું કે હું ધારતો હતો કે આ બધી તૈયારી તારી ખુશીથી થાય છે. આ વાત મેં પ્રથમ સાંભળી, ત્યારે મને તો ઘણીએ રીસ ચઢી કે અમરસીંગની દીકરીને છેવટે શું સુઝયું ? આટલા દિવસ ઇશ્વિરભકિત કરી તેનું આજ આ પરિણામ આવ્યું ? મને તો તારૂં મોં ન જોવું એટલું માઠું લાગ્યું હતું. મારા મિત્રની પવિત્ર પુત્રી મ્લેચ્છ વેરે પરણે ને તે પણ રાજીખુશીથી ! આ સાંભળી હું રોજ બળતો હતો, પણ શું કરૂં ? અને એજ ગુસ્સાથી મે આટલા દિવસ તારા ઘર સામું પણ જોયું નથી પણ હવે મારી ખાતરી થઈ. પણ બેન હવે શું કરવું ? જે કરવું તે તાકીદે કરવું જોઈએ, કેમકે માત્ર હવે પંદરજ દિવસ આડે રહ્યા છે. વિચાર કરતાં મને તો માત્ર બે રસ્તા સુઝે છે. એક તો એ કે પાદશાહ આવે ત્યારે મારા બાર હજાર માણસો છે, તે વડે તેની સાથે લડીને મરતાં સુધી તારૂં રક્ષણ કરવું. પણ એમ તો પાદશાહનાં અસંખ્ય લશ્કર આગળ મારા માણસો સાગરમાં બિંદુ તૂલ્ય છે. અમારો છેવટે નાશ થવાનો નક્કીજ છે. પણ તારો બચાવ કરતાં મરવાથી મારો આત્મા શાંતિ પામશે, કેમકે મારા મિત્રની ફરજ બજાવતાં મરવામાં હું સંતોષ માનીશ. પણ તેથી તારી આબરૂ સાચવવી છેવટે અમારે હાથ નહિ રહે, અમારા મુઆ પછી તારે આત્મઘાત તો કરવાની રહેશેજ. માટે બીજો રસ્તો છે. તે રસ્તે ચાલવું ડહાપણ ભરેલું છે, પણ તે રસ્તે જવું હોય તો

તારે પરણવાનું કબુલ કરવું જોઇએ. પવિત્ર ને નિષ્કલંકી ગાદીના ધણી ઉદેપુરના રાણા સાથે જો તું પરણવાનું કબુલ કરે ને રાણો પરણવા આવે તો આપણું કામ થાય. આખા ભરતખંડમાં રાણા વગર એવો કોઈ માનો જણ્યો નથી, કે જે પાદશાહ સાથે વેર બાંધે ને પાદશાહ વેરે પરણનારને પોતે પરણી જાય. માત્ર ઉદેપુરવાળા શરણ આવેલાનું રક્ષણ કરવાને પાદશાહનું તો શું પણ ગમે તેનું વેર કરવાને બીવાના નથી. માટે જો તારી મરજી હોય તો આપણે આજને આજ રાણાજીને કાગળ લખી સાંઢણી મોકલીએ. એ સાંભળી રૂપાળીબા બોલી—કાકા ઉદેપુરના રાણા સાથે પરણવાને શા માટે ના પાડવી પડે. એવી પવિત્ર ને નિષ્કલંકી રજપુત જાત મને બીજી કયી મળવાની છે ? એણે આજ સુધી મ્લેચ્છને કોઇ વાર કન્યા દીધી નથી. એવા રાજ્યકુળમાં હું પરણવાની ના પાડીશ ? અને તે પણ આવે વખતે ? ત્યારે મારા જેવી બીજી મૂર્ખ કોણ ? બીજા કાંઇ માટે નહિ તો મારી આબરૂ સાચવવા માટે, મ્લેચ્છ સાથે સંબંધ થઇ અપવિત્ર થતાં બચવા માટે, કે આત્મઘાતથી ઉગરવા માટે પણ રાણાજી સાથે પરણવાને હું ખુશી છું. આપ એક પત્ર લખો ને એક હું પણ લખું છું, એમ કહી બંને જણાએ બે કાગળો તૈયાર કર્યા, ને એક રાયકાને બોલાવી એક દિવસમાં ઉદેપુર પહોંચે એવી એક સાંઢણી ઉપર તેને વિદાય કર્યો. બીજે દિવસે બપોરે તે રાયકો કાગળો લઈ ઉદેપુર આવ્યો ને દરબારમાં ખડો થયો.

દરબારમાં રાણાજી પોતાના પટાવતો ચંદાવત, શકતાવત, રાણાવત, દુધાવત, ઝાલા, પરમાર, હાડા, રાઠોડ ઇત્યાદિ સાથે બેઠેલા છે: વાતોચીતો ચાલી રહી છે: એટલામાં રાયકાએ નમીને બે કાગળો કહાડી રાણાજીના હાથમાં આપ્યા. રામસીંગનો કાગળ વાંચીને પછી રાઠોડાણીનો વાંચ્યો. બંને કાગળો વાંચી શું કરવું તે રાણાજીને સુઝે નહિ. હા લખવી કે ના, તેની ગમ પડે નહિ. રાયકો જવાબની રાહ જોઈ ઉભો રહ્યો છે. રાણાજી રાજ્ય ગુમાવી રખડવું કે લાજ ખોઈ રાજ્ય ભોગવવું એ વિચારમાં

ગીરફતાર થએલા છે. એ જોઈ પાસે બેઠેલો ચંદાવત બોલ્યો. મહારાજા શું છે ? કાગળો વાંચી સૂનમૂન કેમ થઈ ગયા છો ? રાણાજીએ બોલ્યાચાલ્યા વગર બંને કાગળો ચંદાવતના હાથમાં આપ્યા. ચંદાવતે કહ્યું કે આજ્ઞા હોય તો વાંચું. રાણાજીએ કહ્યું એમાં કાંઇ પણ છાનું નથી, બધા સામંતો સાંભળે તે રીતે સુખેથી વાંચો. એટલે ચંદાવતે રામસીંગનો કાગળ નીચે પ્રમાણે વાંચ્યો,

શ્રીમંત મહારાણા શ્રી રાજસીંગજી મહારાજ.

જોધપુરથી સેવક રામસીંગ રાઠોડના રામ રામ અંગીકાર કરશો. વિશેષ વિનંતી કે મહારાજા જશવંતસીંગજીના મોટા ભાઈ અમરસીંગજીને એક દીકરી છે. તેણે આજ સુધી ઇશ્વરભક્તિમાં દિવસ ગાળ્યા ને છેવટ સુધી તેજ રીતે જિંદગી પૂરી કરવાનો વિચાર હતો, પણ કેટલીક ખટપટથી તેની મરજી વિરુદ્ધ તેને ઔરંગજેબ પાદશાહ સાથે પરણાવવાનો મહારાજા જશવંતસીંગજીએ ઠરાવ કરી લગ્ન પણ લીધું છે: ને ચૈત્ર સુદ ૧૫ ને રોજ પાદશાહ પરણવા માટે જોધપુર પંડે આવનાર છે; ને બાઈ તો મ્લેચ્છનું મોં પણ જોતી નથી. તે મ્લેચ્છને અજાણતાં અડે તો અભડાય છે ને નાહી નાખે છે એવી પવિત્ર છે. તે મ્લેચ્છ સાથે કેમ પરણે ? તેથી તે આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થઇ છે, કેમકે આપના નિષ્કલંકી ઘર વગર એ પાદશાહ સાથે વેર કરીને એ બાઈની બાંહ્ય પકડે એવો બીજો કોઈ આખા ભરતખંડમાં નથી, અને તેથી આ પત્રદ્વારાએ આપને અરજ કરી છે. આપ ગૌબ્રાહ્મણ ને અબળાઓનું પ્રતિપાલન કરનારા છો. આપજ એનું રક્ષણ કરશો, ને એ સાધ્વી બાઇને મ્લેચ્છને હાથ નહિ જવા દેતાં તેનું પાણીગ્રહણ કરશો. એ વાતમાં એ બાઇ પણ ખુશી છે. તે બાબત એણીએ આપને જુદો પત્ર લખ્યો છે. આપ આવશો તો હું મારા બાર હજાર માણસથી મરતાં સુધી આપની સાથેજ ઉભો રહીશ. હવે મુદત ટુંકી છે. માટે આપ પધારો તો જલદીથી પધારજો, પણ જો છેવટે એ બાઇના કમનસીબે આપને પાદશાહ સાથે વેર બાંધવું નહિજ પસંદ પડે, તો આ પત્ર લાવનાર સાથે યથાયોગ્ય ઉત્તર લખજો કે પાદશાહ

આવે ત્યારે અમો એ બાઇના રક્ષણાર્થે મરીશીટીએ, ને પછીથી એ બાઈ આત્મઘાત કરી મ્લેચ્છને હાથ જતી બચે. મહારાજા ચંદાવત, શક્તાવત વગેરેને મારા રામ રામ. પત્ર ઉતાવળમાં લખ્યો છે તે માફ કરશો. એજ વિનંતી મિતિ ચૈત્ર સુદ ૧.

લી. આપનો સેવક. રામસીંગના રામ રામ.

આ પત્ર વાંચ્યા પછી બીજો પત્ર રાઠોડાણીનો હતો, તે પણ ચંદાવતે નીચે પ્રમાણે વાંચ્યો.

નિષ્કલંકી ને પવિત્ર ઉદેપુરની ગાદીના માલીક રાણાજીસાહેબ.

સેવામાં અમરસીંગ રાઠોડની દીકરી ને તમારી કિંકરીનું પગેલાગણું વાંચજો. વિશેષ હકીકત મારા રામસીંગજી કાકાના પત્રથી જાણશો. આપની દાસી એ પ્રમાણે દુઃખમાં ફસાઇ પડી છે, તેની વહારે વહેલા આવજો. મને મરવાનું દુઃખ નથી પણ આત્મહત્યા કરવી એ મોટું પાપ છે, તો પણ જો આપ આપની દાસીની વહારે નહિ ચઢો તો પ્રભુ પાસે માફ માગીને પણ આત્મઘાત તો કરીશજ. હું અબળા છું ને આપને શરણે આવી છું. આપનું કૂળ ને આપની ગાદી નિષ્કલંકી છે ને અબળાને આશરો આપતી આવી છે. મારા અંતઃકરણથી હું આપને વરી ચૂકી છું. વરૂં તો આપને જ, નહિ તો આ દુનિયામાં બીજા પુરુષ મારા ભાઇબાપ તુલ્ય છે. શરણે આવેલીનું રક્ષણ કરવું એ રજપૂતોનો ધર્મ છે. અંતઃકરણથી આપને વર્યા છતાં ઠેલી મૂકશો ને મ્લેચ્છને હાથ જતાં નહિ ઉગારો તો આપના ઘરનીજ આબરૂ જવાની. જે ઘરે આબરૂ માટે લાખો જીવના પ્રાણ અર્પણ કર્યા છે, ભલા ભલા સાથે વેર બાંધી રાજ્ય ખોઇ દુ:ખ વેઠયું છે, તે આજ સુધી સાચવેલી આપના નિષ્કલંકી કૂળની પવિત્ર આબરૂ આપ જવા દેશો તો પછી આ ભરતખંડમાં પવિત્રતા રહેવાનીજ નથી. હિંદુ ધર્મ ડૂબવા બેઠો એમ જાણવું. મેં આજ સુધી મ્લેચ્છને નહિ પરણવા માટે પણ લીધું હતું. તે પણ પાળવા માટે મહારાણા સાહેબ આ

ગરીબ અબળાની વહારે ચઢજો, નહિ તો છેવટ આત્મઘાત તો છેજ.

લી. આપને અંતઃકરણથી વરેલી આપની દાસીનું

પગેલાગણું વાંચજો.

આ કાગળો વાંચી ચંદાવત બોલ્યો, મહારાણા સાહેબ આમાં વિચાર શો કરવાનો છે? આ કાગળો વાંચતાં આપ વિચારમાં શાના પડયા? આ ગરીબ અબળા આપને મનથી વરી ચૂકી છે. તેનું રક્ષણ નહિ કરો–તેને નહિ પરણો–તો શું મ્લેચ્છને હાથ જવા દેશો? શું દુનિયા ઉપરથી હિંદુ ધર્મનું સત્યાનાશ વળવા બેઠું છે? શું તમને વરેલી કન્યા મ્લેચ્છ પરણી જશે ને હિંદુપતની આબરૂ લેશે? શું જે આબરૂને માટે મેવાડે આપણા બાપદાદાના ને આપણી માતાઓના લાખો ભોગ આપ્યા છે, તે મેવાડપતિ પોતાની સ્ત્રીને પાદશાહને હાથ જવા દેશે? મેવાડપતિ જે શરણાગતનું રક્ષણ કરવાને ને આબરૂ સાચવવાને લાખો રજપૂતોના ભોગ આપતા ને પોતાનો પ્રાણ આપતા, રાજ્યપાટ ખોઇને જંગલમાં ભટકી દુઃખ વેઠતા, તે મેવાડપતિ શરણે આવેલી અબળાને અને તે પણ પોતાની સ્ત્રીને મ્લેચ્છને હાથ જવા દેશે? દુનિયામાંથી રજપૂતવટ જતી રહી? શું જગતમાં ક્ષત્રિયોનું સત્યાનાશ ગયું છે? શું રજપૂતાણીઓ ક્ષત્રીબચ્ચા જણતી બંધ થઇ છે? શું મેવાડપતિ પાદશાહથી ડરશે? બાપા રાવળના વંશજ રાજ્ય ખોવાની બીકે, રણમાં મરવાની બીકે, કે જંગલમાં ભટકી દુઃખ પામવાની બીકે, કાંચળી પહેરી ખુણે પેસશે? મહારાણા આપને એનો જવાબ દેવામાં કયો વિચાર આડે આવ્યો? માણસ–માત્રને મરવું છે. આપણા બાપ દાદા મુવા નથી? આપણે અમર રહેવું છે? આ દેહ તો નાશવંતજ છે. મોડું કે વહેલું, ઘરમાં કે બહાર, કે રણક્ષેત્રમાં મરવું તો છેજ. ત્યારે આબરૂ ગુમાવીને શા માટે મરવું? આબરૂનું રક્ષણ કરતાંજ કાં ન મરીએ કે મોક્ષ પામીએ. રાણા સાહેબે કહ્યું, કે બહાદુર ચંદસીંગના બહાદુર બેટા ચંદાવત એમ ઉતાવળો થઇ ગમે તેમ અવિચારથી ને અવિવેકથી મા બોલ. હું રાઠોડાણીને પરણવાની ના પાડતો નથી. મારા બાપદાદા

મરી ગયા તેમ મારે પણ મરવું છે. પણ હમીર, સંગ, કુંભો કે પ્રતાપ રાણાની પેઠે અમર નામ રાખી મરવું છે. મને પણ તેમ કરવાની હોંસ છે. પણ ભાઈ, આપણ બંને જુવાન છીએ. હજુ દુનિયાનો અનુભવ લીધો નથી. પાછળથી આપણને કોઈ મૂર્ખ ગણે ને કહે કે રાજસીંગે છોકરવાદી કરી. એક રજપુતાણીને માટે રાજ ગુમાવી બેઠો. આબરૂ સાચવવા જતાં આબરૂ ગુમાવી આવા ડપકામાંથી મોકળા થવું જોઇએ. વળી ઔરંગઝેબ જેવા જોરાવર પાદશાહ સાથે વેર બાંધવું છે, માટે કોઈ વૃદ્ધની સલાહ લેવી તે ઠીક છે. ત્યારે ચંદાવતે કહ્યું કે મહારાણા સાહેબ, આપ કહો છો તે ખરી વાત છે, પણ જ્યારે આપણા બાપ દાદા કોઇની સલાહ લેતા, ત્યારે માત્ર રાજ બારોટ કે રાજ્યકવિ દશાંદિની સલાહ લેતા. તેમ આપની ઇચ્છા હોય તો તેમને બોલાવો.તેઓ વૃદ્ધ, અનુભવી ને હોશિયાર છે. રાણાજીએ દશાંદિને બોલાવી બંને કાગળો વંચાવી શું કરવું તે બાબત સલાહ માગી. ત્યારે દશાંદિ વિચાર કરીને બોલ્યો.

રાણાજી તમે જુવાન છો તો પણ તમારા કૂળની રીત તમે જાણો છો, અને જાણીને મારી મશ્કરી કરવાને શા સારૂ પૂછો છો? તમારા કૂળમાં કોઇએ કોઇવાર નકાર વાસ્યો નથી, અને બાપા રાવળનો વંશજ ગમે તેવી આફતમાં નકાર વાસવાનો નથી. તમારી ગાદીની આબરૂની શરમે—રાણા પ્રતાપની ગાદીને પ્રતાપે—તો પૃથ્વી ફરે છે, સૂર્ય પ્રકાશે છે, ગંગા વહે છે અને દુનિયા ચાલે છે. શરણે આવેલાને સંગ રાણાનો વંશજ પાછો કહાડશે, ત્યારે તો પૃથ્વી રસાતાળ જશે, સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઊગશે, બ્રહ્માંડ નાશ પામશે, ને આકાશ પાતાળ એક થશે. જેણે તૂર્કને કન્યા નહિ દેવાને અસહ્ય કષ્ટ વેઠયાં. પોતાના સિસોદીઆ કપાવી નાખ્યા, છૈયાંછોકરાં ને સગાંવહાલાંને રણક્ષેત્રમાં મરતાં જોયાં, રાજપાટ ગુમાવી પહાડોમાં ને જંગલોમાં ભટકયો ને વનફળ ને કંદ ઉપર ગુજારો કર્યો, ઝાડની ડાળીએ ઝોળીઓ બાંધી જંગલી ભીલોની પેઠે એજ ભીલોમાં પોતાનાં બાળકોને ઉછેર્યાં, રોટલાના ટુકડા માટે ભિખારીઓની પેઠે પોતાનાં બાળકોને ટળવળતાં

જોયાં; અસંખ્ય, અજીત, ને આગ્રહથી નિરંતર પાછળ પડેલા શત્રુની વચ્ચે આ પહાડથી આ પહાડ એમ રખડયો, પણ મુસલમાનને કન્યા દેવાને લગાર પણ મચક આપી નહિ, એ પ્રતાપસિંહના વશંજ પોતાના અંતઃકરણથી વરેલી કન્યાને એજ દેશશત્રુ ને ધર્મશત્રુ મુસલ્લાને હાથ જવા દે, એવું કોઈ વાર બનવાનું છે ? મહારાણા સાહેબ, નકામી વૃદ્ધની મશ્કરી કાં કરો છો ? હું વૃદ્ધ છું એટલે મારા ગારા નરમ પડયા હશે, એમ જાણીને શું આપ એમ ધારો છો કે હું બાયલી સલાહ આપીશ ? વૃદ્ધ છું પણ મારી રગોમાં સંગ, પ્રતાપ ને કુંભારાણાની નિષ્કલંકી ગાદીનું લોહી વહે છે. અન્નદાતા હું પણ તમારૂં અન્ન ખાઉં છું, તેથી વૃદ્ધપણામાં પણ બાયલાપણું કે નામર્દાઇ કેમ આવશે ? મારૂં રજક ઊઠશે કે સિસોદીઆમાંથી પાણી જશે, ત્યારે આ વૃદ્ધ રગો નરમ પડશે. હું દેખીતો વૃદ્ધ છું. મારી કાયા વૃદ્ધ છે, પણ મારો આત્મા હજુ જુવાન છે. માટે નકામી વાર શા સારૂ કરો છો ? રાયકાને જવાબ આપી વિદાય કરો ને લડાઇની તૈયારી કરી રાજકન્યા પરણી લાવો. શું રાજહંસણી રાજહંસ વગર ગીધને હાથ જવાની છે ? અને જવા દેવાય પણ ખરી ? માટે ઊઠો, તૈયાર થાઓ, ને જાન લઇ જઇ રાજયકન્યા પરણી લાવો. વખત થોડો ને વેપ ઘણા છે માટે વાર લગાડવામાં માલ નથી.

આ સાંભળી રાણાજી ચંદાવત તરફ ફરીને બોલ્યા.—દશાંદિએ કહ્યું તે ખરૂં છે. આપણે આપણી આબરૂનું રક્ષણ કરવાને અવશ્ય તાકીદે જવું જોઇએ. પણ મને વચમાં એક અંતરાય નડે છે તેનું કેમ કરવું ? આપણે આપણું સૈન્ય લઇને રાઠોડાણીને લેવા માટે જઈશું, પણ ત્યાં સુધીમાં પાદશાહ પંડે પણ પોતાના લશ્કર સાથે આવી પહોંચશે: અને ત્યાં લડાઇમાં પાદશાહના અગણિત દળ આગળ આપણે સઘળા ખપી ગયા તો આપણી મતલબ પાર પડશે નહિ ને રાઠોડાણીને આપઘાત કરવાની નો રહેશે જ, તેનું શું કરવું ? ચંદાવત કહે મહારાજ, મારો વિચાર જુદો જ છે. આપ થોડાં માણસો લઇ જોધપુર રાઠોડાણીને પરણવા જાઓ, અને હું સઘળા સિસોદી સૈન્ય સાથે

પાદશાહને જોધપુર આવતો અટકાવવા જાઉં ને આગ્રા ને જોધપુરની વચમાં રસ્તો રોકીને બેસું. હું આપને એટલી ખાતરી આપું છું કે આપ પરણીને ઉદેપુર પાછા પધારો ત્યાંસુધી પાદશાહને જોધપુરના દરવાજા જોવા નહિ દઉં. એટલુંજ નહિ પણ પાદશાહ સાથે લડતાં આપણા સઘળા સિસોદીઆ કામ આવી જશે, માટે તેમના છોકરા જે આજે આઠ દસ વરસના છે, તે લડવા યોગ્ય અઢાર વીસ વરસના થાય ત્યાંસુધી એટલે આજથી દસ વરસ સુધી પાદશાહ ઉદેપુર ન આવે એવું એની પાસેથી મારે વચન લેવું. પછી આપને કંઈ બીવાનું નથી. રાણાજીએ કહ્યું ત્યારે તો ફીકરજ શી છે ? ધન્ય છે મારા વહાલા બહાદુર તારી હિંમતને અને હોશિયારીને. તેં જે રસ્તો કહાડયો તે બરાબર છે. પછી તે સફળ થવો તો એકલિંગજીને હાથમાં છે. બધા સામંતોએ અને બુઢા દશાંદિએ પણ ચંદાવતનો વિચાર પસંદ કર્યો, ને સઘળાએ બીજે દિવસે ચંદાવત સાથે પોતપોતાનાં સૈન્ય લઇ પાદશાહને અટકાવવા માટે જવાનો ઠરાવ કર્યો. રાયકાને ચંદાવતે રામસીંગજી ઉપર પત્ર લખી આપ્યો, ને તેમાં રાંઠોડાણીને ધીરજ આપવા તથા રાણાજી પધારે તે પહેલાં લગ્નની સઘળી તૈયારી કરી રાખી જલદીથી પરણાવી વિદાય કરવાને સૂચના કરી. તથા જરૂર પડે તો રામસીંગજીના બાર હજાર રાઠોડો પણ ખપ લાગે, માટે તેમને તૈયાર રાખવાનું જણાવ્યું. કાગળ આપી રાયકાને વિદાય કરી ચંદાવત ઘેર આવ્યો, ને પોતાની દેવડીએ આવી લડાઈનો ડંકો વગડાવ્યો કે તે સાંભળી ચંદાવત જોદ્ધા પણ બીજે દિવસે સવારમાં તૈયાર થાય. ડંકો વગડાવી ચોકમાં આવ્યો કે ઝરૂખામાં ઉભેલી પોતાની સ્ત્રીને દીઠી. ચંદાવત સત્તર અઢાર વરસની ઉમરનો ભર જુવાનોમાં હતો, ને પોતે પરણીને પહેલેજ દિવસે પોતાની સ્ત્રીને લઇ આવ્યો હતો. હજુ હાથેથી મીંઢળ પણ છોડયાં નહોતાં. એની ખૂબસુરત સ્ત્રી પણ ખીલતી જુવાનીમાં આવેલી બરાબર સોળ વરસની સુંદરી હતી. ચંદાવતે ચોકમાં આવી ઉંચી નજર કરી કે ઝરૂખામાં વાદળામાંથી ચંદ્રમાએ મોં બહાર કાઢયું હોય તેવી

એની સ્ત્રીને ઝળકતી દીઠી. સ્ત્રીને જોઇ કે તેનો જુસ્સો નરમ પડી ગયો. તેનો ચહેરો ફીકો પડીને તેલમાં માખ ડૂબે તેમ સુમ થઈ ગયો, ને તે ટાઢો શીતળ જેવો બની ગયો. તે એવે ઉતરેલે ચહેરે મેડીએ ચઢયો, ત્યારે એની ચતુર સ્ત્રીએ લડાઈની નોબત વગડાવી આવતાં જે જુસ્સો જોએલો તે શાંત પડેલો દીઠો. તેથી તે બોલી સ્વામિનાથ, કેમ કાંઇ દરીએ વહાણ ડૂબ્યું કે થયું શું ? જુસ્સાભેર આવી નોબત વગડાવી અને હમણાં તમારો ચહેરો કેમ લેવાઈ ગયો ? લડાઈનો ડંકો શા માટે વગડાવ્યો ને હમણાં ટાઢા શાથી પડી ગયા ? શું દુશ્મન ચઢી આવ્યો છે તેની સામા જવા માટે લડાઇનો ડંકો વગડાવ્યો છે ? પણ જો તેમ હોય તો આપનું મુખાર્વિંદ ઉતરી કેમ જાય ? લડાઇનો ડંકો સાંભળીને ક્ષત્રીને તો શૂર ચડે. સ્વામિનાથ તમને પણ શૂર ચઢવું જોઇએ, છતાં આપ કેમ ટાઢા પડી ગયા ? કંઇક કારણ છે ખરૂં, જો સત્ય ન કહો તો મારા સમ છે, સાચેસાચું કહો. ચંદાવત કહેઃ—જોધપુરના અમરસીંગ રાઠોડની કુંવરી રૂપાળીબાઇ આપણા માલીકને મનસાવાચાથી વરી ચૂકી છે, તેથી કાલે સવારે રાણાજી તેમને પરણવા માટે જોધપુર સિધાવશે; અને પાદશાહને અટકાવવા માટે તેની સામા યુદ્ધ કરવા સઘળા મેવાડી સૈન્ય સાથે મારે જવું છે. પણ પાદશાહ સામા લડવા જવું છે, તે પાછા આવવા માટે નહિ. કેમકે પાદશાહના સૈન્ય આગળ આપણું સૈન્ય ઘણુંજ થોડું હોવાથી ચટણી થઈ જવાનું. ત્યાં જીવતા પાછા આવવાની આશા નથી. મને તે માટે લગારે દીલગીરી નથી. મરવું તો માણસમાત્રને છે, ને મરવાથી ડરૂં તો મારી માની કૂખ વગોવાય. મારા પૂર્વજ ચંદ્રસિંહનું નામ બોળાય. મોતથી હું ડરતો જ નથી. અમર કોઈ રહ્યું નથી ને હું પણ રહેવાનો નથી. મોડું કે વહેલું મરવાનું તો છેજ. પણ મને તારે માટે દીલગીરી થાય છે. કાલેજ પરણીને તું આવી છે. હજુ પરણ્યાનું સુખ લીધું નથી અને કાલે તો મારે મરવા માટે જવું છે. મને માત્ર એજ વિચાર આવે છે. ચોકમાં આવી તારૂં મુખ જોયું કે મને એજ દીલગીરી થઇ, ને

તેથી મારૂં કઠણ હૈયું નરમ પડી ગયું. એ સાંભળી હાડી રાણી બોલીઃ—મહારાજ, આપ એ શું બોલો છો? રણક્ષેત્રમાં આપ લડવાનો લહાવો લેશો, તે કરતાં આ જગતમાં બીજું વધારે સારૂં સુખ કયું છે? રણક્ષેત્રમાં નહિ ને ઇશ્વર ઇચ્છાથી ચાલતાં ચાલતાં, ઉભાં ઉભાં, બેઠાં બેઠાં કે વાત કરતાં અવાચક થઈ કાળને સ્વાધીન થઇએ તો સંસારનું સુખ ક્યાં જતું રહે છે? જો વહેલું મરવાનું હશે તો રણક્ષેત્રમાં નહિ તો ઘરમાં પકડતાં કાળને કોણ અટકાવી શકે એવું છે? માટે લડાઈમાં જતાં સંસારસુખની ભ્રમણા રાખવી, એ ફરીને આ સંસારમાં ભટકવાની નિશાની છે. માટે મહારાજ, કશામાં જીવ ન રાખતાં સુખેથી લડાઈમાં પધારો અને આપણા માલીકનું કામ સિદ્ધ કરી આવો. આયુષ્ય હશે ને ઇશ્વર ઇચ્છાથી કીર્તિ મેળવી પાછા ઘેર પધારશો તો આપણને જીવતાં સુધી સુખજ છે, અને કદાચ રણક્ષેત્રમાં પડયા તો પછી સ્ત્રીનો શો ધર્મ છે તે હું સમજું છું. મારે શું કરવું તે મને માલમ છે. રણક્ષેત્રમાં પડયાથી અનંતકાળ પર્યંત આપણે દંપતિ સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવીશું. માટે સહર્ષ રણક્ષેત્રમાં પધારો ને જય કરી પાછા આવો, નહિ તો સ્વર્ગમાં આપણે ભેગાં થઇશુંજ. આપ રણે ચઢી આપના કૂળને યોગ્ય કીર્તિ મેળવો. રજપૂતાણીએ લાજ કેમ રાખવી તે મને માલમ છે. એમ વાતો કરતાં રાત વીતી ગઈ ને સવાર થઈ. ચંદાવત નાહીધોઈ જમી પરવારી સઘળાં વસ્ત્ર સજી લડાઈમાં જવાને તૈયાર થયો ને હાડી રાણીની રજા માગવા આવ્યો. રાણીએ કહ્યું મહારાજ જીત કરી વહેલા પધારજો, કેમકે શત્રુને પીઠ બતાવી રણમાંથી ભાગી આવવું એ તમારા કૂળનું કામ નથી. માટે જય મેળવો ને આપના કૂળને વધારે દીપાવો, અને બીજા કશામાં મન ન રાખતાં રણક્ષેત્રમાં માત્ર દુશ્મનને મારવામાંજ આપનું સઘળું ધ્યાન લગાડજો. ચંદાવત કહે.—હાડીજી જય મેળવી પાછા આવવાની તો આશાજ નથી, તેમ શત્રુને પીઠ બતાવી જીવતા આવવું પણ નથી. મરવું એજ નિશ્ચયજ છે. માટે અમારે ને તમારે

છેલ્લા રામ રામ. તમે સમજુ છો માટે તમે તમારા ઘરની લાજ રાખજો ને મારા રણમાં પડયા પછી તમે તમારી આબરૂ સાચવજો. હાડી રાણી કહે, તમારે મારા તરફથી નિશ્ચિંત રહેવું. આપ આપનો ધર્મ બજાવો ને હું મારા ધર્મમાં નહિ ચુકું એ ખચિત સમજજો. આટલી ખાતરી આપ્યા છતાં ચંદાવતની ખાતરી થાય નહિ કે મારા મુઆ પછી હાડીજી સતી થશે. કેમકે હાડી સતી થાય તો રણમાં મરી સ્વર્ગમાં નિરંતર સુખ ભોગવીશું એ નક્કીજ છે એવું ચંદાવત માનતો હતો. પણ મારા મુઆ પછી જુવાન અને સંસારના સુખનો લાʼવો લીધા વગરની હાડી સતી થશે નહિ. એવો એને વહેમ આવ્યા કરતો હતો, તેથી શિખામણ દઇને નીચે ઉતરતાં ઉતરતાં નીસરણી- એથી ચંદાવતે કહ્યું, હાડીજી અમે તો જઇએ છીએ તમે તમારો ધર્મ સાચવજો. દેવડીએ લડાઇની નોબત વગડાવી પોતાના હજુરી સાથે હાડી રાણીને ફરીને કહાવ્યું કે તમે તમારો ધર્મ સાચવજો. હવે હાડી રાણી સમજી. એની ખાતરી થઇ કે ચંદાવતનો જીવ પોતાનામાં છે, ને જ્યાંસુધી એમનો જીવ ઘેર હશે ત્યાંસુધી એમનાથી રણક્ષે- ત્રમાં પૂર્ણ પરાક્રમ થવાનું નથી. જે કામ માટે જાય છે તે કામ અફળ જશે. તેથી તેણે હજુરીને કહ્યું કે હું તને મારૂં માથું આપું છું, તે લઇને તારા ધણીને આપ ને કહેજે કે હાડીજી અગાઉથી સતી થઇ છે, ને આ ભેટ મોકલી છે. તે લઇ ઉલટથી મેદાનમાં જાઓ ફતેહ પામો ને તમારી મનકામના સફળ કરો. કોઇ તરેહની ફીકર ચિંતા કરશો નહિ. એમ બોલીને તરવાર વડે પોતાનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. તે લઇ હજુરી ચંદાવત પાસે આવ્યો ને તે તેને સોંપી, હાડી રાણીએ કહેલું સઘળું કહી સંભળાવ્યું. આ જોઇ ચંદાવત આનંદમાં આવી ગયો. તેણે હાડી રાણીનો ચોટલો ઉકેલી તેના બે ભાગ કરી માથું ચોટલે ગાંઠ પાડી બાંધી લીધું. આ વખતે શિવજીએ રૂંઢમાળા પહેરી હોયની તેવો દીસવા લાગ્યો. હવે એને ઘર તરફની ચિંતા મટી. હવે રણમાં મરી હાડીજી ભેગા સ્વર્ગમાં નિરંતર સુખ ભોગવીશું એવી એની ખાતરી થઇ. તેથી તે મહા ક્રોધાયમાન રૂદ્રની માફક

રણક્ષેત્રમાં મુસલમાનોનો ઘાણ કહાડવાને તૈયાર થઇ નીકળ્યો. તેની પાછળ સઘળા ચંદાવતો પણ ચાલ્યા. ચંદાવત નીકળ્યો જાણી રાણાવત, શક્તાવત, દુદાવત, ઝાલા, હાડા, પરમાર વગેરે સઘળા સામંતો પણ પોતપોતાનું સૈન્ય લઇ ચાલ્યા.

બીજી તરફ રાણાજી પણ સવારના પહોરમાં નાહીધોઇ જમીપરવારી સઘળાં હથિયાર ભીડી ઘોડેસવાર થયા, કે તેમની સાથે જવાને નીમી રાખેલા પંદરસેં સવારો ઘોડાના ખોંખારા કરાવતા રાજ્યમહેલના ચોગાનમાં આવીને ખડા થયા. રાણાજી પણ ચંદાવત નીકળ્યાના સમાચાર સાંભળી નીકળ્યા. ચંદાવત ને રાણાજી દરવાજા બહાર એકઠા થયા. તેઓ એક બીજાને મળ્યા અને ભેટયા. પછી દરવાજા બહારથી બંને રસ્તા જુદા હોવાથી ચંદાવત ને રાણાજી નોખા પડયા. જોધપુર જવાને રસ્તે રાણાજી ચાલ્યા ને તેથી થોડેક પૂર્વને રસ્તે ચંદાવત મેવાડીઓના સઘળા સૈન્ય સાથે ચાલ્યો.

ચંદાવતનું સઘળું સૈન્ય પચાસ હજાર મેવાડીઓનું હતું તે લઇ સૈન્યને મોખરે પોતે ચાલ્યો. એમ કરતાં દસ દિવસમાં પોતે ધારેલી જગાએ આવી પહોંચ્યા. એ જગા આગ્રેથી જોધપુર જવાના માર્ગમાં જોધપુરથી થોડે દૂર હતી. ત્યાં રસ્તામાં સઘળા છાવણી કરીને રહ્યા. ચંદાવતે મુકામ કર્યા પછી પાદશાહના લસ્કરની ભાળ કહાડવાને માણસો મોકલ્યા હતા. તે માણસોએ તેને ખબર આપી કે પાદશાહ હિંદવાણીને પરણવાને હિંદુ જેવો વરરાજાનો ઠાઠ કરી હાથે મીંઢળ બાંધી હાથી પર બેસીને આવે છે, ને જાનૈયાનું અગણિત દળ સાથે છે. એ સાંભળી ચંદાવતે પોતાના સૈન્યને હથિયારબંધ ઘોડેસવાર થવાનો હુકમ કર્યો. સઘળા પાદશાહની જાનને ભેટવાને માટે તૈયાર થઇ ઉભા. એટલામાં પાદશાહી દળ આવી પહોંચ્યું. રસ્તામાં બીજું સૈન્ય પડેલું જોઈ પાદશાહે તપાસ કરાવી કે એ કોનું સૈન્ય છે ને શા માટે રસ્તો રોકી પડયું છે ? તો તેને માલમ પડયું કે ઉદેપુરવાળો ચંદાવત મેવાડી સૈન્ય લઈ રસ્તો રોકી પડેલો

છે. તેથી ઔરંગજેબે ચંદાવતને કહાવ્યું કે તું અમને રસ્તો આપ. અમે કંઇ લડવા આવ્યા નથી. અમારે ઉદેપુર જવું નથી. અમે તો જોધપુર જાન લઈ જઈએ છીએ, ત્યાં તારે રસ્તો રોકવાનું કંઇ કારણ નથી. ચંદાવતે કહ્યું કે એમ રસ્તો મળવાનો નથી. અમે રજપૂત છીએ. તમારાં માંકડાં ને રીંછડાંથી કાંઇ સિંહબચ્ચા બીવાના નથી. તમારે જવું હોય તો અમને ભેદીને સુખેથી જાઓ. પાદશાહે કહાવ્યું કે ભુંડા, લગ્નમાં વિઘ્ન શા માટે કરે છે ? અમે વગર હરકતે તને જવા દઇએ છીએ માટે આબરૂભેર સુખેથી જા. પતંગીઆં દીવામાં ઝંપલાવે તેમ નકામો શા માટે ઝંપલાવે છે, ને તારા હજારો શૂરા રજપૂતોને અવિચારથી કપાવી નાખે છે ? પણ એવી ધમકીથી ચંદાવત ડરી જાય એવો નહોતો. તે પાદશાહને રોકવા માટેજ આવ્યો હતો. એટલે આવી ધમકીથી ડરીને પાદશાહને રસ્તો આપીને સુખરૂપ જોધપુર પહોંચવા દે તેમ નહોતું. કોઈ રીતે ચંદાવત ન સમજ્યો ત્યારે જોરાવરીથી તેને ખસેડી રસ્તો કરવાને પાદશાહે હુકમ કર્યો. પાદશાહનો હુકમ માથે ચઢાવી મુસલમાની દળ લડાઇના આકારમાં ગોઠવાઇ ગયું. ચંદાવતનું સૈન્ય તો મુસલમાનોને ભેટવાને તૈયારજ ઉભું હતું એટલે લડાઇ શરૂ થઇ. સાંજ પડતાં સુધી બંને બાજુમાંથી એકે બાજુએ નમ્યું આપ્યું નહિ. સિસોદીઆ અચળ ડુંગરાની માફક ઉભા રહ્યા ને જુસ્સાથી મુસલમાનોને કાપવા લાગ્યા. હરોલમાં જે મરતા તેની જગા બીજા સિસોદીઆ જલદીથી પુરી નાખતા પણ કોઇએ કોઇને નમ્યું આપ્યું નહિ. એમ કરતાં સાંજ પડી ને અંધારૂં થયું એટલે બંને પક્ષ લડાઇ બંધ પાડી. વળી સવારમાં પાદશાહે કહાવ્યું કે અમારે લગ્નનું મુહૂર્ત વીતી જશે માટે નકામો રાઢ નહિ કર. હજુ તમે તમારે રસ્તે સુખેથી જાઓ. પણ ચંદાવત લગારે પાછો હઠે નહિ કે રસ્તો આપે નહિ, તેથી વળી લડાઇ શરૂ થઈ. સાંજ પડતાં સુધી તુમુલ યુદ્ધ થયું. બંને પક્ષના હજારો માણસો મરાયા, પણ કોઇ બાજુ નરમ પડી નહિ. પાદશાહને જોધપુર જવાનું મુહૂર્ત વીતી જશે એમ જાણી મુસલમાનો તાકીદ કરવાને અને જલદીથી લડાઇનો છેડો લાવવાને

જુસ્સાથી લડવા લાગ્યા. તેમ સિસોદીઆ પાદશાહને રોકવાને અને તે દરમિઆન પોતાનો રાણો પરણીને ઘેર સલામત પહોંચી જાય, એટલી વાર મુસલમાનોને રોકવાને મોટા આવેશથી મુસલમાનો પર તૂટી પડી તેમને કાપવા ને નસાડવા લાગ્યા. પણ રાત પડતા સુધી એકે બાજુ નરમ પડી નહિ, ને રાત્રે પહેલા દિવસની માફક લડાઇ બંધ પડી. ત્રીજે દિવસ થયો, પો' ફાટયો ને સઘળા લડવાને તૈયાર થયા. રાત્રે પણ સઘળાને લડવૈયાના વેશમાંજ રહેવું પડતું. કેમકે લડાઇ બંધ પડયા છતાં મુસલમાનો દગાથી રાત્રે છાપો મારે કે ગરજને લીધે આડફેટે રસ્તે પડી ચાલ્યા જાય. માટે રજપૂતો સાવધ રહેતા હતા. પહેલાં એક બે વાર મુસલમાનોથી રજપૂતોએ વિશ્વાસે રહી થાપ ખાધેલી તે યાદ કરી તેવી થાપ આ વખતે ન ખવાય માટે ચંદાવત સાવધ રહ્યો હતો. ત્રીજે દિવસે મુસલમાનોએ એટલા આવેશથી હુમલો કર્યો કે રજપૂતો ઘણા કપાયા. પહેલે દિવસે પણ રજપૂતોની સંખ્યા ઘણી ઘટી ગઈ હતી. મુસલમાનોમાંથી રજપૂતો કરતાં બમણા ત્રમણા મરાયા છતાં તેમના અસંખ્ય સૈન્યમાંથી મરેલી સંખ્યા નજીવી સરખી ઘટી હતી, પણ રજપૂતો મુસલમાનો કરતાં થોડા મૂઆ છતાં પ્રમાણ ઘણું ઘટી ગયું. તેમના થોડાજ માણસો બાકી રહ્યા. હવે એવોજ જુસ્સાભેર હુમલો ફરીને કરશે તો તેઓ રજપૂતોને ભેદીને આરપાર જશે, કેમકે તેમને અટકાવી શકાય એટલાં માણસો હવે રહ્યાં નથી એવી ચંદાવતની ખાતરી થઇ. તે વખતે રાણાને આપેલું વચન તેને યાદ આવ્યું. તેથી તેણે જબરા આવેશથી હાથમાં ભાલો લઇ પોતાનો ઘોડો દોડાવ્યો, ને પાદશાહના હાથી ઉપર પોતાના ઘોડાનો આગલો પગ થોભાવી ચંદાવતે લાગલો ભાલો કહાડી પાદશાહ પર ઉગામ્યો. ત્યારે પાદશાહ બોલ્યો, કે ખબરદાર. છે શું? શા માટે મારે છે? હમણાં લગ્ન અહીંજ પુરૂં થશે. તારે મારવાનું કારણ શું છે? ચંદાવત કહે કે જે માગું તેનું તમારા ઇમાનથી કુરાનના સોગન ખાઈ વચન આપો. પાદશાહે વચન આપ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે તમારે આજથી દશ વરસ સુધી ઉદેપુર ઉપર ન જવું. દશ વરસ

પછી ગમે તો ઉદેપુર મૂળમાંથી ઉખેડી નાખજો, પણ દશ વરસ સુધી જવું નહિ. પાદશાહે તે કબુલ કર્યાથી ચંદાવતે ઘોડો પાછો ફેંકયો. એને એટલા બધા ઘા પડયા હતા કે તેથી તે પોતાના ઘોડા ઉપર સાવધ રહી શકયો નહિ. તેથી તેને ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતાર્યો કે તરત પોતાનું વચન સંપૂર્ણ કર્યાના સંતોષમાં તે મરણ પામ્યો. કેમકે તેજ દિવસે ચૈત્ર સુદ ૧૫ હતી, ને મુસલમાનોને જોધપુર પહોંચવાને હજુ ત્રણ દિવસનો રસ્તો બાકી હતો.

ચંદાવત મરાયો પણ તેણે પોતાનો બોલ પાળ્યો. તેનું સઘળું સૈન્ય કપાઇ ગયું. પચાસ હજારમાંથી ભાગ્યે પાંચ હજાર પણ બચ્યા હોય. એ બચેલા સઘળા ઉદેપુર ગયા. કેમકે ચંદાવત મુઆ પછી પાદશાહે લડાઇ બંધ કરાવી ને બાકીના સિસોદીઆને વગર હરકતે પોતાના સરદારોનાં મડદાંને બાળવાની પરવાનગી આપી, અને પાદશાહ વધારે વખત ન રોકાતાં આગળ ચાલ્યો.

બીજી તરફ રાણાજી પણ જોધપુર જઇ પહોંચ્યા. બરાબર પુનેમને દિવસે જોધપુર આવ્યા. રામસીંગ રાઠોડ દરવાજા બહાર સામો લેવાને આવ્યો, ને સઘળાએ રામસીંગ રાઠોડની ડેલીએ ઉતારો કર્યો. આ વાત સાંભળી જશવંતસીંગજી મહારાજ પણ ત્યાં આવ્યા. રામસીંગ રાઠોડે રાજાને સઘળી વાતથી વાકેફ કર્યા, ને એમની દીકરીને કેમ માઠું લાગ્યું ને આ કાવતરૂં કેવી રીતે થયું તે સઘળું સમજાવ્યું; ને કહ્યું કે તમારી ભત્રીજીની મરજી મ્લેચ્છ વેરે પરણવાની નથી, તેથી હિંદુપત મહારાણાને બોલાવ્યા છે. જશવંતસીંગે એ લગ્ન થવામાં કંઇ વાંધો ન લીધો. તેથી રામસીંગ રાઠોડે કન્યાદાન દઇ પોતાની ભત્રીજીને પરણાવી ચૈત્ર વદ ૧ ને રોજ સારૂં મુહૂર્ત જોઈ વિદાય કરી દીધી. તેથી રાણા સાહેબ રાઠોડાણીને પરણીને સહીસલામત ઉદેપુર આવી પહોંચ્યા. ચંદાવતે કેટલું પરાક્રમ કર્યું તે તથા પાદશાહનું કેવી રીતે વચન લીધું, એ સઘળી વાતથી પાછા આવેલા માણસોએ રાણાને વાકેફ કર્યા.

આ તરફ ચંદાવતને મારીને પાદશાહ જોધપુર પહોંચ્યો, ત્યારે જશવંતસીંગે અગાઉથી તૈયારી કરી રાખી હતી, તે પ્રમાણે પોતાની એક બીજી પુત્રી હતી તેને પોતાની ભત્રીજીને ઠામે પરણાવી પાદશાહને રાજી કર્યો. પાદશાહની જાન હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે રાખી તેમને ખાનપાનથી અને સીરપાવથી રાજી કરી વિદાય કરી. તેથી પાદશાહ આગ્રે પાછો આવ્યો. પોતાને પરણનારી કન્યાને રાણો પરણી ગયો ને તેજ સારૂ ચંદાવત પોતાને રસ્તામાં રોકવા માટે આવ્યો હતો, એ વાત પાદશાહને પાછળથી માલમ પડી. પણ પોતે કુરાનના સોગન ખાઇ વચનથી બંધાએલો હોવાથી, તથા જ્યાંસુધી રજપૂતસ્થાનમાં ત્રણે મોટાં રાજ્યોમાં પ્રતાપી રાજા રાજ્ય કરતા હતા ત્યાંસુધી ઔરંગજેબને તેમનો ડર હતો તેથી, તેણે ત્યાંસુધી હિંદુઓનું નામ દીધું નહિ. પણ મારવાડના પ્રતાપી રાજા જશવંતસીંગને કાબુલમાં અંબર (જેપુર)ના રાજા જયસિંહે ઝેર દઇ મરાવી નાખ્યા પછી એનો ભય ઓછો થયો. હવે એને લાગ્યું કે રાણો એકલો આપણી સામે થઇ શકશે નહિ. પણ એ ગણતરી કરવામાં એણે ભૂલ ખાધી. એણે ધાર્યું કે હવે હિંદુઓ ઉપર ઘણી મુદ્દતથી બંધ પડેલો જજીઆવેરો નાખવામાં એને અંતરાય નડશે નહિ, પણ તે એની ભૂલ હતી. મારવાડના રાજાનું ખૂન કરાવ્યા પછી તેના કુટુંબને કેદ કરવાનો એણે ઠરાવ કર્યો, તેથી રજપૂતોએ જાણ્યું કે હવે ઔરંગજેબ જેવા ખૂનીના સામા થયા વિના આપણો છુટકો નથી. જશવંતસીંગના કુટુંબને કેદ કરવાને મોકલેલા પાંચ હજાર પાદશાહી લશ્કર સામે રજપૂતો માત્ર અઢીસેં હતા, તોપણ સામા થયા અને જ્યાંસુધી મહારાજાનું કુટુંબ સલામત જગાએ પહોંચ્યું, ત્યાંસુધી એક જગાએ ઉભા રહી લડયા. જશવંતનો કુંવર અજીતસિંહ બાળક હતો. તેની મા રાણાના ઘરની હતી, માટે તે પોતાના છોકરાને લઇ રાણાને શરણે આવી. રાણાએ રાઠોડ સરદાર દુર્ગાદાસની સંભાળ નીચે અજીતસિંહને કેળવવામાં રાખ્યો. એની મા ઉદેપુરમાં પાદશાહની સામા થવાને રાણાને ઉશ્કેરવા લાગી. રજપૂત

સ્થાનમાં આ પ્રમાણે એ જબરાં રાજ્ય એકજ લાભની ખાતર પાદશાહના સામાં જોડાઇ ગયાં. એ પ્રમાણે પહેલાં કોઇવાર બન્યું નહોતું અને આ વખતે માણસની ભૂલ ભરેલી ખાસિયતથી જે ભૂલો થાય તે થઇ ન હોત તો મોગલાઇ રાજ્ય બીલકુલ ઉંધુ વળત.

ઔરંગજેબે હિંદુઓ ઉપર જજીઆવેરો નાખ્યો તે નહિ નાખવા માટે રાણાએ નીચે પ્રમાણે ઔરંગજેબને કાગળ લખ્યો. એ કાગળ હિંદુ પ્રજા તરફથી લખેલો છે, કેમકે હિંદુઓનો એ મુખ્ય મહારાજા હતો. એ કાગળમાં એણે બતાવ્યું છે કે હું તમારા વિચાર સાથે મળતો આવતો નથી. લખાણમાં તેણે નિયમિત ઠરાવ દર્શાવ્યો છે, ને એમ કરવામાં ડહાપણથી ઠપકો આપી પોતાની લાગણી અને ઉદારતા દર્શાવી છે. એમાં એવા ઇશ્વરી ઉમદા વિચાર અને પવિત્ર પરોપકારવૃત્તિ જણાવી છે, કે તેનો આ દુનિયામાં આજ સુધીમાં લખાએલાં બીજાં સર્વોત્કૃષ્ટ લખાણો સાથે મુકાબલો કરી શકાય. એ પત્રમાં ધર્મનાં સઘળાં સ્વાભાવિક મૂળતત્વો આવેલાં છે. તેથી એ પ્રતાપી મહારાણાને નીચેનું વાક્ય લાગુ પડે છે. " જેમને કાયદા નથી તેઓ સ્વાભાવિક પ્રેરણાથી કાયદામાં કહ્યું હોય છે તેજ પ્રમાણે ચાલે છે. અને તેજ તેમના કાયદા થાય છે. "

જગત્કર્ત્તાના મહિમાનાં અને ઔરંગજેબની કીર્તિનાં ગ્યોગ્ય વખાણ કર્યાં પછી રાજસીંગ લખે છે, કે આપના કીર્તિવંત હજુરથી આપનો શુભેચ્છક હું જુદો પડેલો છું, તોપણ આપની આજ્ઞા પાળવાને બહુ આતુર છું. જેમ હિંદુસ્તાનમાં દરેક રાજા, ઉમરાવ, મીરજા, વગેરેનું હું કલ્યાણ ચાહું છું અને તે માટે મહેનત કરૂં છું; તેમ ઇરાન, તુરાન, રૂમ ને દુનિયાના સઘળા લોકોનું અને જમીન ને દરિયાપારના મુસાફરોનું પણ ઇચ્છું છું. મારી એ ઇચ્છા જગપ્રસિદ્ધ છે અને તે ઉપર આપ સાહેબ પણ વહેમ લાવી શકશો નહિ. મેં આજ સુધી પાદશાહની જે નોકરી કરી છે તે તરફ જોતાં, તથા આપ સાહેબના રહેમ દીલ ઉપર વિચાર કરતાં, રૈયતનું

અને આપનું કલ્યાણ થાય એવી નીચે લખેલી અરજ ઉપર આપ ધ્યાન આપશો એવો ભરોસો છે.

મારા—આપના શુભેચ્છકના સામું કાવતરૂં કરવા માટે લાખો રૂપીઆ આપ સાહેબે ખરચી નાખ્યા છે, તથા આપનો ખાલી ખજાનો ભરવા માટે આપ સાહેબે નવા નવા વેરા નાખ્યા છે એવા સમાચાર મને મળ્યા છે.

પણ આપને નમ્રતાપૂર્વક અરજ ગુજારવાની કે આપના વડવા મહમદ જલાલુદ્દીન અકબર, જે હમણાં સ્વર્ગમાં બિરાજે છે, તેમણે બાવન વરસ સુધી આ પાદશાહત નેક ઇન્સાફથી ને સલાહશાંતિથી ચલાવી; અને તેમની રૈયત ખ્રિસ્તી હોય, મુસલમાન હોય કે ઇસ્રાયલ હોય, પણ તેમણે દરેક જાતના લોકોને સુખમાં ને શાંતિમાં રાખ્યા. તેઓ બ્રાહ્મણ હોય અથવા જેઓ તત્ત્વોનું અમરપણું સ્વીકારતા નથી તે પંથના હોય, અથવા જેઓ દુનિયા એની મેળે થઇ છે અને જગત્કર્તા છેજ નહિ એવું માનનારા હોય; તોપણ તેઓને સરખી સહાય કરતા, તથા તેઓ ઉપર સમાન દૃષ્ટિ રાખતા. સઘળા ઉપર સમપ્રીતિ રાખવાથી તથા રક્ષણ કરવાથી એમની પ્રજા એમને જગત્ગુરુના ઉપનામથી ઓળખતી હતી.

મહમદ નુર ઉલાદીન જહાંગીર જે હાલમાં સ્વર્ગમાં છે, તેમણે બાવીસ વરસ સુધી પોતાના પિતાની પેઠે પોતાની પ્રજાનું સમાન ભાવથી રક્ષણ કર્યું, અને તેથી તેમના મળતીઆ હંમેશ લગી તેમને વળગી રહ્યા, અને દરેક ઠેકાણે જય મેળવ્યો. તેમજ પ્રતાપી શાહજહાને પણ બત્રીસ વરસ સુધી દયા ને નેકથી રાજ્ય ચલાવ્યું, અને તેથી તેઓ પોતાની પાછળ પોતાનું અમર નામ મૂકી ગયા છે.

તમારા બાપ દાદાઓની એવી પરોપકારવૃત્તિ હતી, અને એ પ્રમાણે વર્ત્યાથી તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં વિજયશાળી રહ્યા' રાજ્યમાં આબાદી કરી શક્યા, તથા તેઓ ઘણા દેશ પોતાને તાબે કરી શક્યા; અને આપ સાહેબના રાજ્યમાંથી ઘણા મુલક છુટા પડી ગયા છે, તથા બધા રાજ્યમાં લૂંટફાટ અને અંધાધુંધી પ્રસરી રહ્યાં છે, એટલે હજુ

બીજા મુલક પણ જુદા પડતા જશે. તમારી પ્રજા પગ નીચે ચગદાઈ ગઈ છે, અને આપના રાજમાંનો દરેક પ્રાંત કંગાલ થઈ ગયો છે. મુલક ઉજ્જડ પડતા જાય છે અને આપદાઓ વધતી જાય છે. જ્યારે પાદશાહી મહેલમાં ને રાજદરબારમાં કંગાલીઅત પ્રસરી ગઇ છે, ત્યારે ઉમરાવોની તો કોણ જાણે કેવીએ સ્થિતિ હશે? પાદશાહી લશ્કર પગાર નહિ મળ્યાથી નારાજ છે. વેપારીઓ જુલમની ફરિયાદ કર્યા કરે છે. મુસલમાનો નાખુશ છે. હિંદુઓ મરણીઆ થયા છે, રાત્રે વાળુ કરવાનું પણ મળતું નથી. એવા જથાબંધ લોકો મરણીઆ થઇ ગુસ્સામાં આખો દિવસ અહીં તહીં ભટકે છે.

આવા કંગાલ લોકો ઉપર જે રાજા મોટા મોટા વેરા નાખે તે રાજાનું માન કેમ સચવાય? હમણાં હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એવું કહેવાય છે કે દિલ્હીનો પાદશાહ હિંદુફકીરો ઉપર દ્વેષ રાખીને બ્રાહ્મણ, જોગી, વેરાગી, સંન્યાસી વગેરે ઉપર વેરો નાખવાનો છે. તૈમુરના વંશજોની આબરૂની કાંઇપણ દરકાર રાખ્યા વગર નિરપરાધીઓ ને એકાંતવાસી ભકતો ઉપર એ પોતાની સત્તા ચલાવવાને કર નાખવા તૈયાર થયો છે એમ કહેવાય છે. જો આપ સાહેબને જે પુસ્તકો દેવતાઇ મનાય છે તે ઉપર (મુસલમાની ધર્મમાં કુરાન, હિંદુઓમાં વેદ, ખ્રિસ્તીઓમાં બાઇબલ ઇ૦) વિશ્વાસ હોય તો તે પુસ્તકોમાંથી આપને માલમ પડશે કે પરમેશ્વર તે માણસમાત્રનો છે. મુસલમાન એકલાનો નથી. ખુદાની આગળ મૂર્તિપૂજક અને મુસલમાન બંને સરખા છે. માણસના જુદા જુદા રંગ તે એ ખુદાની બનાવટ છે અને માણસમાત્રને હયાતી આપનાર તે એ એકજ છે. તમારી મસીદોમાં તેનાજ સ્તુતિ કરવાને મુલ્લાં પોકારે છે, અને હિંદુઓના દેવળમાં કે જ્યાં ઘંટ વગાડવામાં આવે છે ત્યાં પણ તેનીજ પૂજા થાય છે. એક બીજાના ધર્મની નિંદા કરવી, તે જગતકર્ત્તાની મરજીની સામા થવા જેવું છે; કેમકે જો આપણે કોઇ છબી બગાડીએ તો તેથી તેના ચિતારાની આપણા ઉપર નાખુશી થાય. એક કવિ કહે છે કે "જગતકર્ત્તાનાં અગણિત કામો બરાબર રીતે નિહાળીને જોવાનું, કે ખોડખાંપણ કહાડવાનું ડોળ કરતો નહિ."

છેવટે મારે કહેવું જોઇએ કે આપ સાહેબ હિંદુઓ ઉપર જે વેરો નાખો છો તે ન્યાયથી પણ ઉલટો છે, તથા તેમ કરવું તે સારા રાજાનું લક્ષણ પણ નથી, કેમકે તેથી દેશ દરિદ્ર થઇ જશે. વળી એ વેરો નવાઇનો છે, તથા હિંદુસ્તાનના સ્થાપિત ધારાને તોડનારો છે, પણ જો ધર્માંધપણાથી આપ સાહેબ આ પગલું ભરવાને ઉશ્કેરાયા હો, તો ન્યાયની રીતે એ વેરો પ્રથમ હિંદુઓમાં મોટા મનાતા રામસીંગ પાસે માગવો જોઇએ, અને પછી આપના શુભેચ્છક મારી પાસે માગવો જોઈએ, ને તેમ કરવાને આપને વધારે મુશ્કેલી પણ નહિ પડે; પણ કીડીઓ અને માખીઓને કચરી નાખવી, એ બહાદૂર અને દયાળુ મનના માણસને યોગ્ય નથી. આવા સીધા અને માનકારી નિયમોમાં આપના પ્રધાનોએ આપને સલાહ આપવાની ભૂલ કરી, એ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે."

આ કાગળથી, અજીતસીંગને આશરો આપ્યાથી, અને પોતાનો વિવાહ કરેલી રજપૂતાણીનું રાણાએ હરણ કર્યાથી, ઔરંગજેબને રાણા ઉપર ઘણો ગુસ્સો ચઢયો, અને એક જબરા રાજાને જીતવા જેવી જબરી તૈયારી મેવાડ જીતવા માટે કરવા માંડી. મેવાડનું રાજ્ય મોગલ પાદશાહત રૂપી આકાશમાં માત્ર તારા માફક હતું, પણ એ જબરી તૈયારી કરવામાં મોગલ પાદશાહે મેવાડના રાજાને જબરૂં માન આપ્યું એમ કહીએ તો ચાલે. કેમકે એણે મેવાડ સામી લડાઈ કરવાને આખા હિંદુસ્તાનનું લશ્કર એકઠું કર્યું. બંગાળાના સુબા અકબર (ઔરંગજેબનો દીકરો) ને પાછો બોલાવ્યો, તથા આજીમને કાબુલમાંથી ને મોઆજીમને દક્ષિણમાંથી બોલાવ્યો, અને એ બધાનું એકઠું લશ્કર લઈ પાદશાહ મેવાડ ઉપર ચાલ્યો. પાદશાહનું જબરૂં લશ્કર આવતું સાંભળી, બચાવ થઈ શકે એવો નિચાણનો મુલક તજીને મેવાડીઓ પહાડોમાં ભરાયા હતા. તેથી તે નિચાણનો મુલક જલદીથી પાદશાહને હાથ આવ્યો. ચિતોડ, માંડવગઢ, મંદીસર, જીરણ અને બીજા કેટલાક મજબુત

કિલ્લા પાદશાહની સામે થયા પછી તાબે થયા અને ત્યાં મોગલાઇ કિલ્લેદાર રાખ્યા. એ દરમિઆન રાણો અરવલ્લીમાં ભરાઈ બેઠો, અને સઘળા રજપૂતો દૃઢ નિશ્ચય કરી પોતાનાં રાજ્યોનો, આબરૂનો ને ધર્મનો બચાવ કરવાને રાણાની આસપાસ એકઠા થયા. પશ્ચિમ ભણીના પહાડી ઠાકોરો પાલીદાસ, પાલીપત વગેરે હજારો તીર કામઠાવાળા લોકોનું લશ્કર લઈ હિંદુપત (હિંદુઓનો ધણી. રાણો) ને આવી મળ્યા. રાણાએ પોતાના લશ્કરના ત્રણ ભાગ કર્યા. પોતાના પાટવી કુંવર જેસીંગને અરવલ્લીના શિખર પર રાખ્યો, તે દુશ્મનો આવે કે પર્વતની બંને બાજુ તરફથી હુમલો કરવાને તૈયાર થઇ બેઠો. કુંવર ભીમસીંગને પશ્ચિમ તરફ ગુજરાત સાથે વ્યવહાર ખુલ્લો રાખવાને મોકલ્યો, અને રાણો પંડે મુખ્ય લશ્કર લઈ નાએનઘાટનો રસ્તો રોકી બેઠો. દુશ્મનો ડુંગરામાં પેસે કે તેમને નાસવાનો રસ્તો બંધ કરી ઘેરી લેવા એવો એમનો ઇરાદો હતો. ઔરંગજેબ દોબારી સુધી આવ્યો, અને ખીણમાં પેસવાને બદલે તૈબરખાનની સલાહથી ત્યાં મુકામ કરી રહ્યો, અકબરને પચાસ હજાર માણસનું લશ્કર આપી ઉદેપુર ઉપર મોકલ્યો. આ પ્રમાણે કરવાથી પાદશાહ ઘેરાઈ જતો બચ્યો. નહિ તો તે રજપૂતોની યુક્તિબંધ ગોઠવણમાં ફસાઈ ગયો હોત. રજપૂતોની આ યુક્તિ શકતાવત સરદાર ગરીબદાસની રચેલી હતી. ઉદેપુર પર્વતોથી ગોળાકારમાં ઘેરાયલું છે, ને વચ્ચે ખીણમાં વસેલું છે. એની ને અરવલ્લીની તળેટીની વચ્ચે માત્ર પેશોલા સરોવર છે. એ ખીણ ઉત્તર દક્ષિણ ચૌદ ને પૂર્વ પશ્ચિમ અગિઆર માઇલ છે. આસપાસ પર્વતો આઠસેંથી બારસેં ફુટ સુધી ઉંચાઇના છે. ઉદેપુર ઉપર જવાના પૂર્વ તરફથી ત્રણ માર્ગ છે. ઇશાન તરફનો દેલવાડાનો, મધ્યનો દોબારીનો, ને ત્રીજો અગ્નિકોણનો નાએનનો છે. તેમાં બીજો રસ્તો વધારે સહેલો હોવાથી પાદશાહે તે રસ્તાના નાકા ઉપરના ઉદેસાગરના તળાવ ઉપર મુકામ કર્યો.

અકબ્બર આગળ ચાલ્યો. ઉદેપુર જતાં સુધી એક પણ માણુસ તેને સામો મળ્યો નહિ. મહેલો, બાગો, તળાવ, બેટ એ બધું જોયું. પણ એકે માણુસ દીઠું નહિ. સઘળું શાંત હતું. અકબરે મુકામ કર્યો. કેટલાક શિકારે ગયા, કેટલાક રસોઇએ વળગ્યા અને કેટલાક રમતે વળગ્યા. એવામાં રાણાના પાટવીકુંવર જેસીંગે ઓચિંતો હુમલો કર્યો. મુસલમાનો "ચોરી કરવા આવ્યા છતાં ઉંઘી ગયા" તેથી તેમનો ઘાણુ નીકળી ગયો. એવામાં રાણાના પંડના કેટલાક માણુસોએ આવીને અકબ્બરના લશ્કરને પાદશાહના લશ્કર સાથે મળી જવાનો રસ્તો રોકયો, તેથી અકબરે ગંગુદા ને મારવાડ તરફ નાસી જવાનો વિચાર કર્યો, પણ તે રસ્તો તેમને વધારે પીડાકારી હતો. રાણાના પહાડી ભીલ સરદારોએ એ રસ્તો રોકયો હતો. તેમણે પહાડની સાંકડી નાળની અંદર લાકડાં વગેરે નાખીને રસ્તો બંધ કર્યો હતો, ને શિખરો ઉપર પોતે તૈયાર થઈ ઉભા હતા. મુસલમાનોને આગળ જતાં અટકાવી તેમના ઉપર તેઓ તૂટી પડયા, અને જેસીંગે પોતાના લશ્કર વડે નાળમાંથી પાછા આવવાનું મોં બંધ કર્યું. હવે અકબરને તાબે થયા વગર ઉગરવાનો રસ્તો નહોતો, પણ જેસીંગ મુસલમાનો ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી ઠગાયો; પહેલાં પૃથુરાજ ચોહાણ પણ શાહબુદ્દીનથી એજ રીતે છેતરાયો હતો. અકબરે કાંઈ ઉપાય ન દીઠો ત્યારે જેસીંગ સાથે સલાહનું કહેણ ચલાવ્યું. જજીઆવેરો ન લેવા માટે, ને મારવાડના રાજ્યવારસને રાજ્ય સોંપવામાં હરકત નહિ કરવા માટે વચન આપ્યું. તે એવી સરતે કે; અકબરને અને તેના લશ્કરને સહીસલામત ભોમીઆ આપી જવા દેવા. જેસીંગ મુસલમાનોના જુઠા વચન ઉપર છેતરાયો. એણે ભોમીઆ આપી ઘેરાઈ ગએલા અકબ્બરને તેના લશ્કર સાથે જીલવાડાને રસ્તે સહીસલામત જવા દીધો; તેથી તેઓ ચિતોડ ગયા ત્યાંસુધી અટકયા નહિ.[1]

---

૧ ઓરમી કે જેની પાસે આ વખતના ઇતિહાસની કીમતી

બીજું એક પાદશાહી લશ્કર પ્રખ્યાત દીલીરખાનની સરદારી નીચે મારવાડ બાજુથી દેસુરીને માર્ગે આવ્યું. આ લશ્કર ઘણું કરીને અકબરને છોડાવવા માટે આવ્યું હશે. તેમને અંદર દાખલ થવા દીધા પછી તેઓ જ્યારે એક લાંબી સાંકડી નાળમાં આવ્યા, ત્યારે તેમના ઉપર રાણાના સરદાર બીખારામ સોળંકીએ અને ગોપીનાથ રાઠોડે હુમલો કર્યો, અને સખત લડાઇ કરી મુસલમાનોને તારાજ કરી નાખ્યા, અને ઘણાને કેદ પકડયા.

આ પ્રમાણે પાદશાહી લશ્કરની હાર થવાથી રાણાએ ઔરંગજેબ ઉપર એકદમ હુમલો કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ઔરંગજેબને આઝીમશાહ, દોબારીના નાકા આગળ અકબર અને દીલીરખાનની લડાઇનું શું પરિણામ થાય છે તેની રાહ જોતા બેઠા હતા. તેમના ઉપર રાણાના અને રાઠોડના લશ્કરે હુમલો કર્યો. રાઠોડનો સરદાર દુર્ગાદાસ હતો. રજપૂતોની તરવારોના ઝપાટા આગળ મોગલો ટકી શકયા નહિ. મુગલાઇ તોપખાનાવાળા ફ્રાન્ક હતા, તોપણ તેઓ ક્રૂર ઔરંગજેબનું રક્ષણ કરી શકયા નહિ. ઔરંગજેબ બાયલાની માફક નાસી ગયો, એનું લશ્કર ધવાઇ ગયું ને એનો સામાન સરંજામ રાણાના હાથમાં આવ્યો. રાણા તરફના પણ ઘણા સરદારો પડયા. રાણાના સરદાર મોહકમ અને શકતાવતે પાદશાહી ઝુંડો, હાથીઓ ને સામાન પકડીને રાણા આગળ રજુ કર્યા. આ પ્રખ્યાત લડાઇ સન ૧૬૮૦ માં થઈ.

પાદશાહ નાસીને ચિતોડ ગયો ને ત્યાં એનું વીખરાઈ ગએલું લશ્કર એકઠું થયું. શિવાજીને સ્વતંત્ર થતો અટકાવવાને દક્ષિણમાં

વિગતો છે, તે એમ કહે છે કે આ પ્રમાણે ઘેરાઈ ગયો તે ઔરંગજેબ પંડે હતો. બે વાર ઘેરાઈ ગએલો દગાથી છૂટયા પછી ઔરંગજેબ અજમેર જઈને રહ્યો, ને પછી તેના બે દીકરાની સરદારી નીચે લડાઈ ચલાવી. સન ૧૬૭૯. પણ મેવાડના ઇતિહાસમાં ઔરંગજેબ બહાર હતો અને અકબર ઘેરાઇ ગયો હતો એમ કહે છે.

મોઆઝીમને રાખ્યો હતો, પણ ઉત્તરમાં આ પ્રમાણે હાર થવાથી મોઆઝીમને તાકીદથી ઉત્તરમાં આવવાનો હુકમ કર્યો. દરમિયાનમાં પ્રતાપી જેમલના વંશના શામળદાસે અજમેર ને ચિતોડ વચ્ચેનો પાદશાહનો સંબંધ તોડી નાખ્યો, તેથી પાદશાહ ગભરાયો. એટલે આઝીમ અને અકબરને વધારે મદદ મળતા સુધી કેમ વર્તવું એ સમજાવી આ પાપી જીવ ફજેત થતો મેવાડ છોડીને અજમેર ગયો. ત્યાંથી બાર હજાર લશ્કર આપીને પોતાના છોકરાઓ માટે ખોરાકીપોશાકી આપી શામળદાસ સામો મોકલ્યો. શામળદાસને રાઠોડ લશ્કરની મદદ મળી હતી, તેથી પુરમાંડલ આગળ તેણે પાદશાહી લશ્કરને હરાવી અજમેર ભણી પાછું હઠાવ્યું.

આ પ્રમાણે જ્યારે રાણો, તેનો પાટવીકુંવર, અને તેના સહાયકારીઓ જીત મેળવતા હતા, ત્યારે કુંવર ભીમસીંગ કાંઈ આળસુ થઈ બેસી રહ્યો નહોતો. એણે ગુજરાત ઉપર હુમલો કરી ઈડરગઢ જીતી લીધો; તથા તેના કિલ્લેદાર હુસેનને અને તેના લશ્કરને નસાડી મૂક્યાં. ત્યાંથી તે વડનગરને માર્ગે પાટણ આવ્યો ને તે શહેર લૂંટી લીધું. સિદ્ધપુર, મોડાસા અને બીજાં કેટલાંક શહેરો પણ એજ રીતે લૂંટીને તે સુરત ઉપર ઝડપથી જતો હતો, એટલામાં તેણે લૂંટેલાં માણસોએ રાણા આગળ જઈને અરજ કરી કે હવે ભીમસીંગને લૂંટ ચલાવવાનું બંધ રાખવા હુકમ કરો તો સારૂં. એથી રાણાને દયા આવ્યાથી તેણે તેને પાછો બોલાવી લીધો. ધન્ય છે મહાન મનના રાણાજી તમને ! પોતાની પૂર્ણ જીતના મદમાં ન છલકાતાં પોતાની શત્રુની રૈયતને પીડવી બંધ કરી, એવા તમારા મોટા મનને ધન્ય છે.

દયા રાખવી એ રજપૂતોનો ખાસ ગુણ છતાં ક્રૂર ઔરંગજેબના બેઈમાનીપણાને લીધે તેઓ તેના જુલમનો બદલો વાળવા લાગ્યા. દયાળશાહ નામે રાણાજીના ચપળ ને બહાદુર પ્રધાને કેટલાક સવારો લઈને નર્મદા ને બેટવા સુધીનો માળવા પ્રાંત લૂંટીને ઉજ્જડ કર્યો. સારંગપુર, દેવાસ, ઉજ્જન, સારોંજ, માંડુ, ચંદેરી વગેરે શહેરો લૂંટી લીધાં ને અસંખ્યાત માણસો કાપી નાખ્યાં. દયાળશાહના ડરથી

સ્ત્રીઓ ને છોકરાં તજીને મરદો જતા રહ્યા, અને લૂંટનારા જે લઈ જઈ શકયા નહિ તે સઘળું બાળી નાખ્યું. મુસલમાનોએ હિંદુઓ ઉપર જુલમ કર્યો હતો તેનો બદલો વાળવાને તેમણે કાજીઓને પકડીને તેમની દાઢી મુડાવી અને કુરાનને કૂવામાં નાખી દીધાં. દયાળશાહે દયા તજી દીધી અને માળવા ઉજ્જડ કરી મૂકયો, તથા માળવાની લૂંટવડે મેવાડનો ખાલી ખજાનો તર કર્યો. આ પ્રમાણે જીત મેળવી તે મેવાડના પાટવીકુંવર જયસીંગના સૈન્ય સાથે મળી ગયો, અને ચિતોડ આગળ આજીમ સાથે લડાઈ કરી. આ લડાઈમાં મેવાડના મુખ્ય સામંતો, રાઠોડો અને બંનેના સહાયકારીઓ સામેલ હતા.[1] આજીમશાહ ઉપર મેવાડીઓએ અચ્છી જીત મેળવી. રજપૂતો રણથંભોર સુધી મુસલમાનોની પાછળ પડયા. આજીમ રણથંભોરમાં ભરાઈ ગયો. આગલે વરસે આજીમે ચિતોડ જીત્યું હતું તેનો આ રીતે રજપુતોએ સારો બદલો વાળ્યો. એ પ્રમાણે મુસલમાનોને મેવાડમાંથી હાંકી કહાડયા પછી રાણાએ કુંવર અજીતસીંગને સહાય કરવા મારવાડ તરફ હુમલો કરવાને લશ્કર મોકલ્યું, મેવાડી અને મારવાડીઓ ગોદવાડના મુખ્ય શહેર ગનોરે ગયા. સિસોદીઆનો સરદાર કુંવર ભીમસીંગ હતો, તે રાઠોડો સાથે મળી ગયો અને મુસલમાની લશ્કરના સરદાર અકબર અને તૈબરખાનને લડાઈ કરીને હરાવ્યા. એક રજપૂત સરદારે પાંચસેં પાદશાહી ઊંટ પકડીને તેમના ઉપર બળતું સળગાવી પાદશાહી લશ્કરમાં હાંકી મૂકયાં, તેથી પાદશાહી લશ્કરમાં ગડબડાટ થઈ રહ્યો. તેવામાં રજપૂતોએ હુમલો કર્યો. આ પ્રમાણે વારાફરતી જીત મેળવ્યાથી રાણાએ જુલમી ઔરંગજેબને ગાદીએથી ઉઠાડીને તેના કુંવર

---

૧ મોહકમ અને ગંગા શક્તાવત, સલુંબરાનો રતન ચંદાવત, સાદરીનો ચંદ્રસેન ઝાલા, બેડલાનો સુબળસીંગ ચોહાણ ને બીજોલીનો વઈરીસીંગ પુવાર એ મુખ્ય હતા. લડાઇની આગલી રાતે તેમાં ચાર જણાએ ભાષણ કરેલાં મેવાડના ઇતિહાસમાં નોંધેલાં છે.

અકબરને ગાદી આપવાનો વિચાર કરવા માંડયો. ઔરંગજેબે એના બાપને કેદ કરીને રાજ્ય લીધું હતું, તેથી તે વિચાર અકબરને પણ ગમ્યો અને એક બીજાનાં માણસો ઠરાવ કરવાને એક બીજાની છાવણીમાં આવવા લાગ્યાં, પણ ઔરંગજેબમાં જે સાવધપણું હતું તે અકબરમાં નહોતું. તેમની આ યુક્તિ પાર પડવાની તૈયારીમાં હતી તેવામાં ઔરંગજેબને એ વાત માલમ પડયાથી તે ભાગી પડી. બંને લશ્કર એકઠાં મળી ગયાં હતાં, અને અકબરને તખ્તનશીન કરવાનો દિવસ પણ જોષીઓએ નક્કી કર્યો હતો, પણ તે દરમિયાન બાતમી-દારોએ ઔરંગજેબને ખબર આપી. ઔરંગજેબ પાસે માત્ર પોતાનાં ખાસ માણસોજ હતાં, તેથી જે રસ્તે તે ગાદીએ બેઠો હતો તે રસ્તો ભય ટળતા સુધી પકડયો. અકબર એક મજલ દૂર હતો. આજીમને મોઆજીમ ઘણા ઘણા દૂર હતા. એક પળ પણ ખોવાનો વખત નહોતો, તેથી તેણે પોતાના દીકરા ઉપર એક કાગળ લખ્યો અને એક છુપા જાસુસ મારફત રજપૂતોના સરદાર દુર્ગાદાસના તંબુમાં નંખાવ્યો. રજપૂતો પાદશાહ સાથે લડવા આવે, ત્યારે અકબરે દગો કરી એકદમ રજપૂતો ઉપર હુમલો કરવાનો ઠરાવ કર્યો હોય અને તે બાબાત ઔરંગજેબને કાગળ લખ્યો હોય તેનો જવાબ ઔરંગજેબ અકબરને લખતો હોય કે તમે ઠીક યુક્તિ રચી છે, એવી મતલબનો આ કાગળ હતો. જ્યારે શીરશાહે મારવાડના રાજા માલદેવ ઉપર હુમલો કર્યો, ત્યારે એજ યુક્તિ કર્યાથી શીરશાહ પણ બચી ગયો હતો. અને શિવાજી સાથેની લડાઇમાં પણ એજ યુક્તિ કરવાથી ઔરંગજેબ પંડે ફાવ્યો હતો. તેમ આ વખત પણ તે ફાવી ગયો. રજપૂતો અકબરથી છૂટા પડી ગયા. તૈબરખાને પાદશાહનો જીવ લેવા હુમલો કર્યો તેમાં તે મરાયો, અને આ ભેદ ખુલ્લો થાય તે પહેલાં તો આજીમ ને મોઆજીમ લશ્કર લઈ આવી પહોંચ્યા. ઔરંગજેબ બચી ગયો તો પણ રજપુતોએ અકબરને આશરો આપ્યો. પણ ત્યાં રહેવાથી એનો બાપ દગો કરી પકડી લેશે, એ દહેશતથી દુર્ગાદાસની[1] સરદારી નીચે

---

૧ દુર્ગાદાસ લુણી નદી ઉપરના દુનારાનો ઠાકોર હતો. ઔરં-ગજેબના કબજામાંથી અજીતસીંગને છોડાવનાર એ હતો, અને

પાંચસેં રજપૂતો એને મૂકવા મોકલ્યા. તેઓ મેવાડ ને ડુંગરપુરના પહાડી રસ્તે નર્મદા ઓળંગી મરાઠા સરદાર સંભાજી પાસે પાલરગઢ મુકામે તેને મૂકી આવ્યા. ત્યાંથી અકબર એક અંગ્રેજી વહાણમાં બેસી ઈરાન ગયો.

અકબર સંભાજી પાસે નાસી ગયાથી ઔરંગજેબને વધારે ચટપટી થઇ. રજપૂતો સાથે લડાઇ જારી રાખી મરાઠા ભેળો અકબરને સલામત રહેવા દેવામાં એને વધારે દહેશત લાગી, તેથી એ લડાઈ બંધ પાડવાને તે ઇચ્છવા લાગ્યો. પણ સલાહ કરવા માણસો મોકલતાં પાદશાહને હલકાઇ જણાઈ. સલાહ શી રીતે થાય એ મુશ્કેલી આવી પડી. પણ તે મુશ્કેલી એક રજપૂત સરદારે દૂર કરી. એ સરદાર પાદશાહી છાવણી છોડીને પોતાને વતન જવાને મીશે નીકળ્યો. રસ્તામાં આવતાં રાણાની મુલાકાત લેવાને ગયો. વાત ઉપર વાત કરતાં લડાઈની વાત નીકળી. ત્યારે પોતે દીલગીરી બતાવી કહ્યું કે પાદશાહ પંડે સલાહ કરવા માણસો નહિ મોકલે, પણ તમે મોકલશો તો તે કબુલ કરશે ખરો. તે ઉપરથી રાણાએ સલાહ કરવા તેનેજ મોકલ્યો. એ રજપૂત સરદાર તે વિકા- નેરનો રાજા શ્યામસીંગ હતો. પણ વર્ષાઋતુ સુધી ઔરંગજેબે સલાહ નહિ કરતાં લંબાવી. વર્ષાઋતુમાં લડાઇ બંધ પડી અને તે દરમિયાન એણે પોતાનું વીખરાઇ ગએલું લશ્કર એકઠું કર્યું, ને ફરીને લડવા માટે તૈયાર થયો. તેથી જજીઆવેરો બંધ થયા વગર જે મુલક લીધો હોય તે રાણાને પાછો આપવાની અને જોધપુરનું રાજ્ય અજી- તસીંગને સોંપવાની શરતે સલાહ કરી. પણ એ સલાહ આગલા રાણાના વખતમાં થઇ. કેમકે તે થતા પહેલાં રાણો ગુજરી ગયો. ઇ. સ. ૧૬૮૧.

અજીતની બાલ્યાવસ્થામાં પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા માટે રાઠોડની સરદારી લઇ લડનાર પણ એજ હતો, એ અકબરને મૂકવા જતો હતો ત્યારે ૪૦ હજાર સોનાના દીનાર આઝીમે આપવા માંડયા હતા. પણ એ લાંચ દુર્ગાદાસે ધિકારી કહાડી હતી.

મેવાડના આ સ્વદેશાભિમાની રાણાનો મોગલ પાદશાહ સાથે આ જગાએ મુકાબલો કરીએ, પણ ખરેખરૂં કહીએ તો એ બંનેનો મુકાબલો કરવોજ ગેરવાજબી છે. કેમકે તેઓ બંને વચ્ચે સદ્‌ગુણોમાં આસમાન જમીનનો તફાવત હતો. એશિઆના કોઈ પણ રાજા કરતાં ઔરંગજેબે વધારે પાપનો સંગ્રહ કર્યો હતો. જીતમાં પણ શત્રુ ઉપર દયા કરવી તે શું; એ તે જાણતો ન હતો, એટલુંજ નહિ પણ દુશ્મન તાબે થયો કે તેજ વખતે તેનું વેર લેવાને તે ચૂકતો નહિ. ગોવલકાંડાનો રાજા તાબે થયા પછી તેની એણે એજ રીતે માઠી વલે કરી હતી. આપણો રાજસીંગ એનાથી બીલકૂલ ઉલટા ગુણનો હતો. પોતાના દુશ્મનની ખાખાવીખી કરી નાખવાની પોતાનામાં પૂર્ણ સત્તા છતાં તેની રૈયતના દુઃખના પોકાર ઉપરથી દયા કરી તેણે પોતાના દીકરા બીમસીંગને જીતના વખતમાં પણ કેવો પાછો બોલાવી લીધો? એ તે ખરી દયા. પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવામાં સરદાર તરીકે તે ઘણો હોંશિયાર ને સિપાઇ તરીકે બહુ બહાદુર હતો. રજપૂતાણીની આબરૂ જાળવતાં જે જે પરિણામો થાય તેનું જોખમ પોતાને માથે ખેંચી એણે જે દઢતા ને હિંમત બતાવી તે અનુપમ છે. જજીઆવેરો નાખ્યો, ત્યારે એણે ઔરંગજેબને જે કાગળ લખ્યો તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તે સદ્‌ગુણી, બુદ્ધિવાન, પરોપકારી ને ચતુર રાજા હતો. તેણે રાજસમંદ નામે એક તળાવ બંધાવ્યું છે, તે ઉપરથી તે કળાવાન હતો એમ પણ જણાય છે. એ સરોવરનો થોડો અહેવાલ તથા તે બંધાવવાનું કારણ આ નીચે આપ્યું છે.

એ સરોવર ઉદેપુરથી ઉત્તરમાં પચીસ માઈલપર આવેલું છે. અરવલ્લીમાંથી નીકળતો ગોમતી નામે વહેળો એ તળાવમાં પાણી લાવવાને વાળી લીધેલો છે. એ સરોવર ઘણું ઉંડું ને બાર માઈલ ઘેરાવાનું છે. તેની પાળ ને પગથીઆં આરસપહાણનાં બાંધેલાં છે. સરોવરની દક્ષિણે રાણાએ પોતાના નામથી ગામ વસાવ્યું છે, તેને રાજનગર કહે છે. અને એને કાંઠે કાંકરોલી ગામ છે. એ સરોવર બાંધતાં સાત વરસ

લાગ્યાં છે, અને ૯૬ લાખ રૂપીઆ ખરચ થયું છે. જ્યારે આખા હિંદુસ્તાનમાં લાંબી મુદ્દત સુધી મોટો દુકાળ પડયો ત્યારે રાણાએ પોતાની રૈયતને એ ભારે દુઃખમાંથી છોડાવવા માટે આ તળાવ બંધાવવા માંડયું હતું. એ કેવું પરોપકારનું કામ ?

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પશ્ચાદવલોકન.

રાણા રાજસીંગની સાથે મેવાડના સૂર્યવંશી રાણાઓનો કીર્તિ-સૂર્ય અસ્ત પામ્યો—મેવાડની જાહોજલાલી પુરી થઇ. દુનિયા ઉપર ચઢતી પડતી સૌની ચાલી જાય છે; દિવસને ઠેકાણે રાત્રિ ને રાત્રિને ઠેકાણે દિવસ થાય છે. તેમ મેવાડમાં પણ થયું. આસિરિયા, ઇરાન, મિસર, ગ્રીસ, કાર્થેજ ને રોમનું પણ એમજ થયું છે. એ રાજ્યો દુનિયા પર એકવાર ચક્રવર્તી થઇ પ્રકાશતાં હતાં. તે પ્રકાશ જતો રહ્યો અને માત્ર નામનાંજ રાજ્ય રહ્યાં; ને આસિરિઆ ને કાર્થેજનાંતો નામ પણ ઉખડી ગયાં. ઇરાનના પારસી રાજ્યને અને મિસરના મિસ્રી રાજ્યને ઠેકાણે મુસલમાની રાજ્ય થયાં. રોમમાં રોમનોનું રાજ્ય નથી, ને ગ્રીસમાં સ્પાર્ટા નાબુદ થયું છે. તો તે પ્રમાણે મેવાડનું રાજ્ય નામનું રહે, એ કુદરતી છે, માટે આ ઠેકાણે મેવાડની જાહોજલાલી પુરી કરી તે ઉપર એક વાર ફરીને નજર ફેરવી જવી જરૂરની જણાય છે. એ ઇતિહાસ ઉપરથી આપણા રાજારાણાઓને અને પ્રજાને ઘણું શીખવાનું મળે છે. મેવાડના રાણાઓનાં અને તેમની પ્રજાનાં પરાક્રમી કામો વર્ણવવાની ઉલટમાં રાજાપ્રજા વચ્ચેનો પ્રેમ અને તે પ્રેમ થવાનું કારણ યથાયોગ્ય વર્ણવ્યું નથી. મેવાડના રાણા ઇન્સાફ કેવી રીતે આપતા, રાજ્યવ્યસ્થા કેવી રીતે રાખતા, વેરા કેવા ને કેટલા લેતા, લશ્કરી બંદોબસ્ત કેવો હતો, રૈયતના સુખ દુઃખ તરફ ને આબાદી વધારવા તરફ કેવું લક્ષ દેતા, એ સઘળું બરાબર વર્ણવ્યું નથી. પણ

પાછળ વર્ણવેલાં તેમનાં પરાક્રમ, સ્વદેશપ્રીતિ, સ્વદેશ–સ્વાતંત્ર્ય, ચાહના, લોકોની રાજભક્તિ ને લશ્કરના સ્વાત્માર્પણમાંજ માત્ર રાજાની મોટાઇ રહેલી નથી. રાજાઓની મોટાઈ તેમની પ્રજા પર પ્રીતિ, ન્યાય આપવાની વૃત્તિ, રૈયતની આબાદીની ઇચ્છા, તેમના પરની આપદા ઓછી કરવાની ઉત્કંઠા અને તેમનું કલ્યાણ કરવાની લાગણીમાં રહેલી છે. એ બાબતોમાં મેવાડના રાણાઓ કેવા હતા તેનું વિશેષ વર્ણન આ ઠેકાણે કરવાથી તે નિરૂપયોગી નહિ ગણાય.

બાપા રાવળે ચિતોડ જીત્યું ત્યારથી તે રાણો રાજસીંગ થયો, ત્યાંસુધી પરાક્રમહીન, પોતાની પ્રજા ને પટાવતોના પ્રેમહીન, પ્રજા-પટાવતોના કલ્યાણહીન, હાલના ઘણાખરા રાજાઓ જેવા મોજશોખમાં તલ્લીન, દેશદાઝ ને સ્વદેશાભિમાનની લાગણીહીના ને ગાડી ને વાડીને આધીન રાજા કોઇકજ થયો હશે. કુંભારાણાને મારનાર ઉદયસીંગ હત્યારો ને સંગનો પુત્ર વિક્રમજીતજ મેવાડની નિષ્કલંકી ગાદીને કલંક લગાડે એવા નીવડયા. રાજ્યલોભથી હત્યારે પોતાના બાપને મારીને, અને દિલ્હીના પાદશાહને પોતાની કુંવરી આપવાનું વચન આપીને મેવાડીઓનો કોપ ખેંચી લીધો ને હત્યારો એ નામ મેળવી ધિઃક્કારપાત્ર ઠર્યો. પણ જાણે મેવાડની નિષ્કલંકી ગાદીને કલંક નહિ લાગવા દેવાની પરમેશ્વરનીજ ઇચ્છા હોય તેમ તે હત્યારા ઉપર વીજળી પડી, ને તે મરણ પામ્યો. તેથી તેની કુંવરી પાદશાહને વરતી અટકી. વિક્રમજીત અવિચારી, ઉછાંછળો ને સ્વચ્છંદી હતો, એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી, ને તેથીજ તેણે પોતાના સરદારોને નારાજ કર્યા. પણ એ અવિચાર, ઉછાંછરાપણું કે અવિવેકનું ફળ એને મળ્યું. રાજ્યસત્તા ગમે તેવી દૈવી મનાતાં છતાં વિક્રમજીતના પટાવતોએ તેને મેવાડની ગાદીને યોગ્ય નહિ જણાયાથી ઉઠાડીને મારી નાખ્યો ને બીજા યોગ્ય વનવીરને બેસાડયો. એ વિક્રમજીતનો ભાઇ ઉદયસીંગ પણ મેવાડના રાણાના નામને એબ આપે એવો હતો. અકબરે જ્યારે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે એણે કોઇપણ રાણાએ નહિ કરેલું એવું નાસી જવાનું કામ કરીને બાયલાપણું બતાવ્યું. સ્વદેશ

રક્ષણ કરતાં પોતાનો પ્રાણ વહાલો ગણી નાસી જવું એવું બાયલા-પણું રાણાની પદ્દીને છાજતું નથી. આજ સુધીમાં રાણાની ગાદીએ બે ઉદયસીંગ થયા. એ બંનેજણ રાણાની કીર્ત્તિને કલંક લગાડે એવા નીકળ્યા ને તેથી જાણે ઉદયસીંગ નામ રાણાને છાજતું ન હોય, તેમ તે પછી કોઇએ ઉદયસીંગ નામ ધારણ કર્યું નથી. રાજસીંગ સુધીના રાણાની વંશાવળીમાંથી એ ત્રણ નામ બાદ કરીએ તો બાકીના બધા રાણા પ્રજાપ્રિય ઉત્કૃષ્ટ હતા.

તે વખતે રજપૂતો પાસે લડાઇનાં હથિયારોમાં માત્ર તરવાર, ભાલો, બરછી, કટાર ને જમૈયો હતાં; ને પોતાના રક્ષણાર્થે બખ્તર ને ઢાલ હતાં. તથા મેવાડના પહાડી ભીલ વગેરે લોકો પાસે તીર-કામઠાં હતાં. રજપૂતો ઘોડા ઉપર લડતા અને ઘોડાના રક્ષણાર્થે તેના ઉપર પાખર નાખતા. પાછલા વખતમાં દારૂનો ઉપયોગ માલમ પડયો, ત્યારે રજપૂતોમાં બંદુકો વપરાવા લાગી, ને બાબર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે તોપો લડાઇમાં વપરાઇ. તોપણ મેવાડની ચઢતીના વખતમાં તોપનો ઉપયોગ તો કવચિતજ થયો હશે.

તે વખતની લડાઇનાં સાધનોને અનુસરીને મેવાડના રાણા વ્યૂહ-રચના કરતા. એ વ્યૂહરચના કરવામાં તેઓ પોતાના દુશ્મનો કરતાં ઉતરતા નહોતા. એટલુંજ નહિ, પણ તેમના કરતાં સરસ સાધનવાળા તેમના મુસલમાન દુશ્મનો ઉપર જીત મેળવીને તેમણે તેમના કરતાં વ્યૂહરચનામાં સરસાઇ મેળવી છે. શાહબુદ્દીન સામા લડવામાં પૃથુ-રાજે વ્યૂહરચના કરવાનાં સમરસી રાણાની સલાહ લીધી હતી. પૃથુરાજ રાસો લખનાર ચંદ પણ પોતાના પુસ્તકમાં વ્યૂહરચનાના લખાણમાં સમરસીનો આભાર કબુલ કર છે. માળવાના મહંમદ સામા લડતાં કુંભાની, હલદીઘાટમાં પ્રતાપની, ને ઔરંગજેબ સામા રાજસીંગની વ્યૂહરચના તેમના પરાક્રમને જેબ આપે એવી હતી. તેમજ તેઓ ગજનીતિમાં પણ પ્રવીણ હતા. રાજ્યમાં ટંટાફિસાદ થાય, પરરાજ્યો ચઢી આવે, પહાડી લોકો ચોરી કે લૂંટફાટ ચલાવે, તો તેઓ ગમે તેવા એશઆરામમાં છતાં તે સુખ તજીને રૈયતને ભયમાંથી

ને આપદામાંથી મુક્ત કરવાને તેમની વહારે ચઢતા. ને લુંટારા કે દુશ્મનોને નસીઅત આપી દૂર કરતા. રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવામાં તેઓ એટલા ખંતીલા હતા કે શાંતિના વખતમાં લોકોને કોઇ પણ પ્રકારની ધાસ્તી રહેતી નહિ. લૂંટ ચોરી થતી નહિ અને વેપાર રોજગાર ને ખેતી ધમધોકાર ચાલતાં, ને તેથી રાજાપ્રજા બંનેને લાભ થતો. સમરસી, હમીર, લાખો, કુંભો વગેરે સઘળા મહાન રાણાઓ રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવામાં કુશળ હતા અને તેથીજ તેઓપ્રજાને પ્રિય હતા.

મેવાડીઓની લાગણી પણ ઘણી તીવ્ર હતી. ઝીણી ઝીણી બાબતમાં પણ પોતાની રજપૂતવટ બરાબર સંભાળતા અને તે સંભાળવામાં ગમે તેટલું જોખમ હોય તેની તેઓ દરકાર રાખતા નહિ. હસમુખા લાખા રાણાએ મંડોરના રાવની કુંવરીનું શ્રીફળ આવ્યું. ત્યારે કરેલું હસવું ચંદ્રસિંહને કેવું લાગ્યું ? વૃદ્ધ લાખાએ માત્ર મશ્કરી કરી હતી, તો પણ ચંદ્રસિંહ તે ખરૂં માની તેને નહિ પરણવાની હઠ લઈ બેઠા. મંડોરના રાવની એ કુંવરીને પોતે મા લેખી એટલુંજ નહિ,પણ એટલા સારૂં તેણે પોતાનો ગાદીનો હક છોડયો અને એ ગાદીનો પટાવત થઈ,છેવટ સુધી તેનું રક્ષણ કર્યું. રાજ્યલોભીઓને એમાંથી કેટલી બધી શિખામણ લેવાની છે ? પોતાના પીતરાઇને રાજ્ય ન જાય માટે યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરી પોતાની ગાદીને અપવિત્ર કરનારને કેવું નીચું જોવાનું છે ? વળી મુસલમાનોને કન્યા દેવા વિરુદ્ધ પણ મેવાડીઓની લાગણી અતિશય હતી. મુસલમાનોને કન્યા દેનારને તેઓ ધિક્કારતા. પ્રતાપે ને તેનાં માણસોએ જેપુરના માનસીંહનું અપમાન કરી અકબર સાથે લડાઇઓનું જોખમ ખેંચી લીધું, ને રાજસીંગે અમરસીંગની કે રૂપનગઢના ઠાકોરની કુંવરીનું હરણ કરી આણી ઔરંગજેબનો કોપ ખેંચી લીધો તે માત્ર એજ લાગણીને લીધે. પ્રતાપ અકબરને તાબે થવા તૈયાર થયો ત્યારે પૃથુરાજે કાવ્યમાં પત્ર લખી પ્રતાપને ઉશ્કેરી તાબે થતો અટકાવ્યો, તે માત્ર રજપૂતોની પવિત્રતા સાચવવા અને મુસલમાનોને તાબે થઇ તેને કન્યા દેતાં અટકાવવાને જ માટે હતું.

રાણાઓની સ્વદેશસ્વાતંત્ર્યની ચાહના ને સ્વદેશપ્રીતિ અનુપમ હતાં. સ્વદેશને માટે કે સ્વદેશ સ્વાતંત્ર્યતાને માટે તેઓ ગમે તેવું.

જોખમ ખેડતા. પોતાના બૈરાં છોકરાં મરવા દેતા, પોતાનો દેહ અર્પણ કરતા કે અતૂલ્ય દુઃખ વેઠતા, પણ સ્વદેશ સ્વતંત્રતા સાચવતા. સ્વદેશ સ્વતંત્રતા સાચવવાને ગમે તેવું વેર હોય તે પણ ભૂલી જતા. જ્યારે રાઠોડો ચિતોડમાં કરતાકારવતા ને પૂર સત્તાવાળા થયા તથા તેઓ મેવાડનું રાજ્ય પચાવી પડવાની તૈયારી ઉપર આવ્યા, ત્યારે મોકળની માએ ચંદ્રસિંહને બોલાવ્યો, કે ચંદ્રસિંહ સઘળું પાછલું વેર ભૂલી જઇ ચિતોડ આવ્યો ને રાઠોડોને કહાડી મોકળને સ્વતંત્ર કરી ગાદી આપી, તે માત્ર સ્વતંત્રતા સાચવવા માટેજ. પ્રતાપ મરવા પડયો ત્યારે પોતાના સઘળા સરદારોનું વચન લીધું, તે ફક્ત મેવાડની સ્વતંત્રતા સાચવવાનેજ. અમરસિંહ ઉપર જહાંગીર પાદશાહનું લશ્કર ચઢી આવ્યું ત્યારે ચંદાવતે અમરસીંગને માઠું લાગે તેવી વર્તણુક ચલાવીને પણ લડાઇમાં દોર્યો. તે પોતાની ભૂમાતાને મુસલમાનોને તાબે થતી અટકાવવાનેજ માટે હતું. પ્રતાપને મારવાને બે પઠાણો પાછળ પડયા ત્યારે પોતાનું વેર ભૂલી જઇ તે પઠાણો પાછળ શકતો પડયો, તેમને માર્યા ને પ્રતાપને બચાવી તેને પોતાનો ઘોડો આપ્યો; એ માત્ર સ્વદેશપ્રીતનેજ લીધે હતું.

વળી તેમનું પરાક્રમ ને સાહસ તો અતૂલ્ય હતું. મેવાડે કરેલી એક પણ લડાઇ એવી નથી કે જેમાં મેવાડીઓએ પરાક્રમ બતાવ્યું ન હોય, કે સાહસ કર્યું ન હોય. તેમનું પરાક્રમ તો એટલું હતું કે દુશ્મનો પણ તેથી તાજુબ થતા. તેમને પણ તેમના પરાક્રમનાં વખાણ કર્યા વગર ચાલ્યું નથી. જેલમ ને કેવલાના પ્રતાપનાં કે રાણા પ્રતાપના પરાક્રમનાં અકબરે ને તેના સરદારોએ પણ વખાણ કર્યાં છે. અમરસીંગનાં જહાંગીરે વખાણ કર્યાં છે. પણ પૃથુરાજ ને સંગ એ બે ભાઈઓએ માળવાના રાજાને કેદ કરી આણ્યા, એવા સાહસનો તો જોટોજ મળવો મુશ્કેલ છે. રાજસીંગે રૂપાળીબાનું હરણ કર્યું, પ્રતાપે જહાંગીરના હાથી ઉપર ને ચંદાવતે આરંગજેબના હાથી ઉપર ઘોડા ઠેકાવ્યા, એ ખરેખરૂં સાહસજ હતું. પૃથુરાજે ટોડા ઉપર હલ્લો કર્યો તે પણ ઓછું સાહસ નહોતું. એવા સાહસીક મરદો મેવાડ વગર બીજે કયાં મળવાના ?

સાહસિક છતાં તેમની દીર્ઘદષ્ટિ ઓછી ન હતી. લડાઇને વખતે કે રાજ્ય ચલાવવામાં તેઓ લાંબી નજરથી જોઇ દૃઢ વિચાર બાંધતા હતા. લાખારાણાએ ને કુંભાએ લડાઈઓ લડવામાં, ને પ્રતાપસિંહે અમરસીંગ એશઆરામી થશે એવું ધારવામાં કેટલી દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી હતી ? લાખાએ ને કુંભાએ દીર્ઘદષ્ટિ વડે મેવાડને નુકસાનમાં ન નાખતાં દુશ્મનો ઉપર જીત મેળવી, ને પ્રતાપની દીર્ઘ-દષ્ટિનું ભવિષ્ય મેવાડને કમનસીબે ખરૂં પડયું, છતાં પણ પોતે શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે ચંદાવતે કરેલું પોતાનું અપમાન મનમાં ન લાવતાં ઉલટો ચંદાવતનો ઉપકાર માન્યો, તે અમરસિંગની દીર્ઘદષ્ટિનું પરિણામ હતું.

રાણાઓ જેવા મોટા મનના રાજાના નમુના પણ મળવા મુશ્કેલ છે. તેઓ મોટા મનથી વેર ભૂલી જતા, ગુનો માફ કરતા, દુશ્મનને મિત્ર કરી લેતા ને રાજ્યમાં કુટુંબકલેશ થતો અટકાવતા. તારાને પરણવા જતાં જેમલ મરાયો, તેનું વેર રાયમલ્લ રાણે મોટા મનથી મનમાં ન આણ્યું ને પોતાના કુંવરને મારનારનો ગુનો માફ કર્યો. કુંભો મહમદને કેદ કરી લાવ્યો તો પણ મોટા મનથી તેની સાથે મિત્ર તરીકે વર્ત્યો. પોતે દુશ્મનાવટ ભૂલી ગયો, ને તેથી તે મુસલમાનો પણ તેના મિત્ર થઈ રહ્યા. તેમજ કુટુંબકલેશ ન થાય માટે સંગે પોતાની ગાદીનો હક્ક મોટા મનથી છોડી દીધો. વળી ઉદેસીંગ પછી તેનો ઠરાવેલો વારસ જગમલ ગાદીએ બેઠો, ત્યારે પ્રતાપ પોતાનો હક્ક છતાં કુટું-બકલેશ ન કરવા માટે રાજ્ય છોડી દેશવટે જવા તૈયાર થયો હતો. તે ઉપરથી પ્રતાપનું મોટું મન કેવું હતું તે જણાય છે. જે દુશ્મનો હાર્યા પછી શરણે આવે, તે દુશ્મનોને નહિ મારતાં કે નહિ પીડતાં તેમનાં હથિયાર મુકાવી સલામત જવા દેવા, હથિયાર વગરના દુશ્મનો ઉપર હાથ ન ઉગામવો, શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવું, વગેરેથી પણ તેમનું મોટુંજ મન જણાય છે. પડતીના વખતમાં પણ પ્રતાપે ફરીદખાંને ઘેરેલો ને તે એકલો પકડાએલો તો પણ જવા દીધો તે, પોતાના દુશ્મનની પ્રજાને પોતાનો કુંવર લૂંટી લેતો હતો તેની બૂમ જવાથી રૈયત પર દયા લાવી રાજસીંગે કુંવર ભીમસીંગને પાછો બોલાવી

લીધો તે, અને મેવાડના સ્વતંત્ર રાજ્યને પાદશાહની જાગીર બનાવનાર ખુરમ પોતાની પડતીનાં વખતમાં રાણાને શરણે આવ્યો ત્યારે આશ્રય આપ્યો તે રાણાઓનાં મહાન મન બતાવે છે.

મોટા મન સાથે તેમનું મન દૃઢ પણ હતું. માથું જાય છતાં તેઓ પોતાની દૃઢતા તજતા નહિ પોતાનો બોલ પાળવાને દૃઢતાથી વળગી રહેતા. ગમે તે થાય પણ પોતાનો ઠરાવ બદલતા નહિ. રજપૂતોનો બોલ ને હાથીના દાંત નીકળ્યા તે પાછા પેસવાનાજ નહિ. રાણાઓએ પોતાનો બોલ પાળવાને રાજ્ય ખોયાં, સગાં વહાલાં ખોયાં, અસહ્ય કષ્ટ વેઠયાં ને પાયમાલ થઈ ગયા. દેશનું સ્વાતંત્ર્ય ને રજપૂતવટ સાચવવી એ તેમનો દૃઢ ઠરાવ હતો. ચંદ્રસીંગે રાજ્યહક્ક ખોયો તે ખોયોજ. મરતાં સુધી રાજ્યમેળવવાની શક્તિ છતાં પોતે પટાવત તરીકે રહ્યો. અકબર સામું લડવું, રાજ્ય જાય ને અસહ્ય દુઃખ પડે પણ મુસલમાનોને તાબે તો નજ થવું, એવો ઠરાવ પ્રતાપે છેવટ સુધી પાળ્યો. સંગે રાજ્યહક્ક છોડયો તે પોતાના ભાઇઓ મૂઆ પછીજ સંભાળવા આવ્યો. રાજસીંગે રજપૂતાણીને મુસલમાનને હાથ ન જવા દેવાના ઠરાવનેજ લીધે ઔરંગજેબ સાથે વેર બાંધ્યું.

આ સઘળું છતાં પણ રજપૂતો ભોળા હતા. ભોળપણથી તેમણે ઘણી વાર મુસલમાનોથી થાપ ખાધી છે; પણ ભોળપણ તો પરાક્રમની સાથે રહેલુંજ છે. સમરસીએ શાહબુદ્દીનથી, ભીમસીંગે અલ્લાઉદ્દીનથી, પૃથુરાજે સિરોહીના પ્રભુરાવથી, સંગે બાબરથી, ને રાજસીંગે ઔરંગજેબથી ભોળપણને લીધે જ થાપ ખાધી. એ ભોળપણ ન હોત તો શાહબુદ્દીન દિલ્હીનો ધણી ભાગ્યે થાત. અલ્લાઉદ્દીન ચિતોડનો નાશ ન કરી શક્ત, બાબરને કદાચ કાબુલ પાછું જવું પડત, ને ઔરંગજેબની જગાએ અકબર ગાદીપતિ થાત.

આપણે ઉપર રાણાઓના સદ્‌ગુણો કહ્યા, એટલુંજ માત્ર બસ નથી. પણ જેવા રાજા તેવીજ પ્રજા ને પટાવત પણ હતા. પટાવતો ને પ્રજા પણ સ્વદેશપ્રીતિમાં, લાગણીમાં, સ્વદેશ સ્વતંત્રતાની ચાહનામાં, પરાક્રમમાં, નીડરતામાં, અને સાહસમાં તેમના રાણા જેવાજ હતા.

તેમની રાજ્યભક્તિનો ને સ્વાત્માર્પણનો તો દુનિયામાં જોટોજ મળવો મુશ્કેલ છે. લડાઈમાં મોખરે રહેવું એ મેવાડી પટાવતો માન સમજતા. જીવ સાચવવા હાલના સરદારો પાછળ રહેવા ઇચ્છા કરે, ત્યારે પતંગીઆની પેઠે દુશ્મનો પર તૂટી પડવાને તે વખતના પટાવતો મોખરે રહેવામાં માન સમજતા; અને તેને માટે શકતાવતે ને ચંદાવતે ઓન્તાલાનો કિલ્લો લેવામાં કેવું સાહસ ને પરાક્રમ કર્યું તે આપણે જોઇ ગયા. ચિતોડના ત્રણે ઘેરા વખતે અને તેમાં વિશેષે અકબરના ઘેરા વખતે ઘેર ઘેર ને શેરીએ શેરીએ અકબર સામે ચિતોડીઓ થયા ને મરતાં સુધી તાબે થયા નહિ, એ તેમની કેવી સ્વદેશપ્રીતિ ! ! તેમજ એજ ઘેરા વખતે ઉદેસીંગ નાસી ગયો, તોપણ કેલવાના પ્રતાપે અને જેમલે ચિતોડનો બચાવ કરવા સ્વાત્માર્પણ કર્યું તે માત્ર સ્વદેશપ્રીતિને લીધેજ. રાજસીંગના વખતમાં ચંદાવત ઔરંગઝેબ સામો થયો તે માત્ર રાજ્યભક્તિનું સાહસ હતું. ઝાલા રાજા માનસીંગે પ્રતાપનો જીવ બચાવવા પોતાનો જીવ આપ્યો એ સ્વાત્માર્પણનું કામ સ્વામિભક્તિને લીધેજ હતું. પટાવતો નિડર ને ખરૂં કરવામાં દૃઢતાવાળા હતા એમાં લગારે શક નથી. કેમકે તે વખતના પટાવતો સરખી લાગણીના ને ઐકયવાળા હતા. તેઓ સ્વાર્થ તજીને રાજ્યહિત પહેલું જોતા, ને રાજ્યહિત સાચવવાને રાજાનો ભોગ આપવો પડે કે તેનો કોપ ખેંચી લેવો પડે તો તેની દરકાર રાખતા નહિ. વિક્રમ રાજ્યને હાનિકારક જણાયો કે તેને ગાદીએથી ઉઠાડયો ને તેને મારીને વનવીરને બેસાડયો પણ હક્કદારનો હક્ક સાચવવાને ઉદેસીંગ છતો થયો કે વનવીરને સમજાવી ગાદીએથી ઉઠાડી ઉદેસીંગને બેસાડયો. તેમ કરવામાં પોતે બેસાડેલાને કેમ ઉઠાડાય, તેને ઉઠાડવાથી આપણો માનમરતબો ઘટે એવું મિથ્યાભિમાન તેમણે રાખ્યું નહિ. વળી પ્રતાપનો હકક ડુબાવી જગમલ ગાદીએ બેઠા ત્યારે એજ પટાવતોએ તેને ઉઠાડીને પ્રતાપને બેસાડયો. અમરસીંગ જહાંગીર સામા લડવું કે તાબે થવું એની ગડભાંગમાં પડયો કે તેનું કાંડું ઝાલીને લડાઈમાં દોરનાર પણ નિડર ને દેશદાઝ જાણનારા પટાવતો હતા. એવા

પટાવતોનું રાજાને પણ માન રાખવું પડતું હતું. અમરસીંગ તાબે થયા પછી જે કુંવર પાદશાહતની તહેનાતમાં રહે, તે કુંવર પાટવી છતાં તેની બેઠક મુખ્ય પટાવતોની નીચે રાખી કે જેથી પટાવતોનું મન દુભાય નહિ.

એમ કહેવાય છે કે વાણીઆની ઢીલી દાળ ખાનારી જાત પોચી છે, પણ મેવાડની પ્રતાપી ભૂમિએ પોચી જાતને પણ પ્રતાપી નીપજાવી છે. કોમલમેરના સુબા આશાશાહે ઉદેસીંગને પોતાને ઘેર રાણા વનવીરથી છૂપો રાખીને ઉછેર્યો, તે તેની હિંમત ને રાજ્યભક્તિ બતાવે છે. પરંતુ તે કરતાં પણ વિશેષ દયાળશાહે રાજસિંગના વખતમાં ઔરંગજેબ સામા લડવામાં માળવા પ્રાંત જીતી લૂંટીને તથા મુસલમાનોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવી માળવાના લોકોમાં પોતાનું નામ છોકરાંને બીવડાવવાનું કરી મૂક્યું, એ તેનું ખરૂં પરાક્રમ હતું. ભામાશાહ કે જેણે મેવાડનું ગએલું રાજ્ય પોતાની સઘળી દોલત પ્રતાપને હવાલે કરીને તાર્યું એ તેનું કેવું મોટું મન, કેવી રાજ્યભક્તિ, કેવી સ્વદેશપ્રીતિ ને કેવી નિર્લોભતા બતાવે છે ! ! આશાશાહ, દયાળશાહ ને ભામાશાહના દાખલા પોચા, સ્વાર્થી ને લોભી વાણીઆઓને દૃષ્ટાંતરૂપ છે.

મેવાડના કાં રજપૂત, કાં વાણીઆ, રાજા, પટાવત કે પ્રજા: બહાદુર, પરાક્રમી ને સ્વદેશપ્રીતિવાળી હતી. એટલુંજ નહિ પણ એ ઇતિહાસમાં ત્યાંની રજપૂતાણીઓ, કાં રાજાની રાણી કે પટાવત ને પ્રજાની સ્ત્રીઓ, બહાદુર ને પરાક્રમી હતી. જેની કૂખમાં પાકતા રજપૂતો આવા બહાદુર હતા, તેઓ પંડે પણ બહાદુર હોવી જોઇએ. સમરસીની સ્ત્રી કર્મદેવીનું કુતુબુદ્દીનને યુદ્ધ કરીને હરાવવું, જવાહીરબાઇએ બીકા ખડક આગળથી મુસલમાનોના હુમલાને પાછો વાળવો, ઉદેસીંગની રાણીએ અકબરને ચિતોડ આગળથી પાછો હઠાવવો, તારાબાઇએ બહાદુર પૃથુરાજની સાથે જઈ સાહસ કરી મુસલમાનો પાસેથી ટોડાનો ગઢ જીતવો, કે કેલવાના પ્રતાપની માએ પ્રતાપને

નાહિંમત નહિ થવા દેવાને પોતાના એકના એક વહાલા પ્રતાપની પડખે રહી અકબરના લશ્કર ઉપર તૂટી પડી લડતાં લડતાં ને મુસલમાનોને કાપતાં કાપતાં લડાઈમાં મરવું, એ રજપૂતાણીઓનું ઓછું પરાક્રમ નથી. આશાશાહ ઉદેસીંગને ઉછેરવો કે નહિ તેની ગડભાંગમાં પડયો ત્યારે તેની માએ તેને કેવી સલાહ આપી અને કેવી રાજ્યભક્તિ કે રાજ્યપ્રેમ બતાવ્યો ? સ્વરાજ્યપ્રીતિ ને રાજ્યલાગણી મોકલની દાઈની પણ ઓછી નહિ કહેવાય. રાઠોડ રાજા ચિતોડના રાણાની ગાદી ઉપર પોતાના દૌહિત્રને લઈને બેસતો એજ એને માઠું લાગવાનું કારણ થયું. તેની સ્વરાજ્ય લાગણી સાથે દીર્ઘદૃષ્ટિ પણ ઓછી નહોતી. એની લાગણીથી ને દીર્ઘદૃષ્ટિથીજ મેવાડ રાઠોડના હાથમાં જતું બચ્યું. એમ પણ કહી શકાય. ઉદેસીંગની ધાવ પન્નાની રાજભક્તિ ને સહનશીલતાનાં વખાણ જેટલાં કરીએ તેટલાં થોડાં છે. એ સઘળી બાઈઓએ અબળા છતાં પ્રબળાના કામ કરેલાં છે. ઘણીવાર તો પુરુષો પણ ન કરી શકે તેવાં પરાક્રમ કરેલાં છે. સ્વામિપ્રેમ ને રાજ્યભક્તિ રાજસીંગના વખતમાં ચંદાવતની સ્ત્રીએ પણ ઓછાં બતાવ્યાં નથી. પોતાના પતિ પરના પ્રેમથી, અને પોતાનો પતિ રણક્ષેત્રમાં પરાક્રમો કરી રાજ્યભક્તિ બતાવે એવી હોંસથી, તેણે પોતાનું મસ્તક પોતાને હાથે કાપીને ચંદાવતના ગળામાં આરોપવા મોકલ્યું એ કેવો પ્રેમ ! મેવાડની સ્ત્રીઓ સ્પાર્ટાની કે કાર્થેજની સ્ત્રીઓથી પણ ચઢતી હતી. થરમાપીલીની લઢાઈમાં સ્પર્ટાની એક સ્ત્રી ડેમીનેટાના આઠ છોકરા મરાયા, તોપણ તે શોક કરતી નહોતી. તે જોઇ તેને કોઇએ પૂછયું કે તારો વંશ ગયો ને તું શોક કેમ કરતી નથી ? ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે મારે શોક શા માટે કરવો. મેં જે માટે મારા છોકરાને જન્મ આપ્યો હતો તે તેમણે સફળ કર્યો છે. તેઓ સ્પાર્ટા માટે જન્મ્યા હતા ને સ્પાર્ટાના રક્ષણાર્થે મુઆ છે. મારો વંશ ગયો નથી પણ અમર થયો છે, તો મારે શોક શાનો કરવો ? મારે તો ઉલટું રાજી થવું જોઇએ કે મારી કૂખ વખણાઇ. તેમજ રોમનોએ કાર્થેજ જીત્યું ને શહેરને આગ લગાડી કતલ ચલાવવા માંડી, ત્યારે કાર્થેજનો સરદાર હાસ્ટબાલ પોતાનો

જીવ ઉગારવાને રોમનોને તાબે થવા ચાલ્યો, ત્યારે તેની સ્ત્રીએ તેને કહ્યું કે દેશદ્રોહી તારાં બૈરાંછોકરાંને અને દેશને છોડીને ક્યાં જાય છે ? દુશ્મનોથી ડરી હમણાં શરણે જાય છે, પણ જ્યારે તારા દેશદ્રોહનો જગતપિતા જવાબ માગશે ત્યારે ભાગીને તું ક્યાં જઇશ ? તે છતાં પણ ખળ્યો નહિ ત્યારે કોટ પર ચઢીને રોમન સરદારને કહ્યું કે એ દેશદ્રોહીને તમે યોગ્ય શિક્ષા કરજો. એમ બોલી તે પોતાનાં છોકરાં સાથે બળતી આગમાં પડી મરણ પામી. આવાં વચનો બોલનારની સ્વદેશપ્રીતિ અનુપમ હતી, પણ સ્પાર્ટામાં કે કાર્થેજમાં તેવી સ્ત્રી કોઇકજ હતી; પણ મેવાડની રજપૂતાણીઓ તો બધીજ ઉપર કહેલી સ્પાર્ટન કે કાર્થાજીનીઅન હતી. પોતાની આબરૂ સાચવવા માટે સઘળી સ્ત્રીઓએ સાથે મળીને જીવતાં બળી મરવું એ રજપૂતાણીઓની કેવી દૃઢતા ને લાગણી બતાવે છે ? ચિતોડના ત્રણે ઘેરા વખતે રાજા, રાણા ને પ્રજાની સઘળી સ્ત્રીઓ માત્ર આબરૂજ સાચવવાને 'મુસલમાનોને હાથ નહિ જવાને' બળી મૂઇ હતી. એ તેમનો તે વખતના મુસલમાનો પર કેવો ધિઃક્કાર બતાવે છે ? અમરસીંગ રાઠોડની પુત્રીને પાદશાહ વેરે પરણવા કહ્યું ત્યારે ત્યાગ લીધો, છતાં એજ પાદશાહ પરણવા આવ્યો ત્યારે ઉદેપુરના રાણા સાથે કેટલા જોખમે પરણી ? એ માત્ર તેનો મુસલમાનો પરનો ધિઃક્કાર ને સ્વધર્માભિમાન હતાં.

છતાં તે વખતના સઘળા મુસલમાનો ધિઃક્કારપાત્ર નહિ હતા. તે વખતના મુસલમાનો જુલમી ને નઠારા હતા તોપણ સઘળાજ તેવા ન હતા, તેમાં અપવાદરૂપ માળવાનો મહંમદ ને તેનું મુસલમાની લશ્કર મુસલમાનોનાં મોટાં મન બતાવવાને દૃષ્ટાંતરૂપ છે. બાબર સામો લડનાર સંગ હતો. બાબરનો તે મોટો દુશ્મન હતો. તોપણ એજ સંગના સ્ત્રીએ એજ બાબરના પુત્રને ભાઇ ગણી ભાણેજનું રક્ષણ કરવા બોલાવ્યો તો મોટા મનથી પાછલું વેર ભૂલી જઇ હુમાયુંએ ભાણેજને મદદ કરી'ને ચિતોડ મુસલમાનોના હાથથી છોડાવ્યું. વળી રાણા પ્રતાપે મેવાડનું ખોએલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું તે ફરીને જીતી લેવાની તાકાત છતાં પ્રતાપને છેડ્યો નહિ, તે પ્રતાપના પરાક્રમ

ઉપર મોહિત થએલું અકબરનું મોટું મન જણાય છે. એવા એવા મોટા મનના મુસલમાનો, છતાં શાહબુદ્દીન, અલ્લાઉદ્દીન, ઔરંગઝેબ, સિકંદર લોદી ઇત્યાદિ જુલમી મુસલમાનોને લીધેજ રજપૂતોને મુસલમાનો પર ધિઃક્કાર છૂટયો હતો.

મેવાડપતિઓ લડાઇનાજ રસિયા ન હતા. તેમને પોતાની આબરૂની ખાતર કે સ્વદેશરક્ષણની ખાતર લડાઇઓ લડવી પડે તો લડતા. તેઓ શાંતિના વખતને ધિક્કારનારા કે તેનો ગેર ઉપયોગ કરનારા નહિ હતા. તેઓ શાંતિના વખતમાં રૈયતનું લૂંટ, ચોરી ને જુલમથી રક્ષણ કરતા, તેમનાં સુખ દુઃખની તપાસ રાખતા, દુકાળને કે એવે પ્રસંગે તેમની આપદા ઓછી થાય તેવી યોજના ઘડતા, પ્રગણામાં ફરીને જાતે લોકોને પૂછીને કે ફરિયાદીને જાતે મળીને તેમની ફરિયાદ સાંભળી ઇન્સાફ આપતા. તેઓ નગરચર્ચા જોઇ લોકવાયકા સાંભળતા, ને પોતાની કીર્તિ કે અપકીર્તિ થાય છે તે સાંભળીને પોતે તુલના કરતા, તથા પોતાની ભૂલ માલમ પડે તો સુધારતા, પણ તે અપકીર્તિ કરનાર ઉપર ગુસ્સે થતા નહિ. ગામેગામમાં ગામના નાના નાના ટંટાફિસાદ પતાવવાને પંચો નીમતા. તેથી રાજાને પોતાને ચૂકવવા જેવી ફરિયાદ થોડી આવતી. ગામેગામ ઇન્સાફ માગવા જવું મુશ્કેલ કે મોંઘું પડતું નહિ અને પંચ પણ "પંચ ત્યાં પરમેશ્વર" ગણી જે ઇન્સાફ કરતા, તે વ્યાજબીજ થતો. તેથી રાણાને પણ તે સંબંધી ખર્ચ થતું નહિ. લશ્કર તો પટાવતોનું હતું, ને પટાવતોને જાગીરો આપેલી હતી. એટલે ખજાનામાંથી લશ્કરનું ખર્ચ ન થતું. દીવાની ને ફોજદારી કામ કરનાર પંચ હતું. તે બધા ઉપર દેખરેખ તે ભાગનો ફોજદાર કે કિલ્લેદાર રાખતો. એ કિલેદાર પણ પટાવત હતો. તે પોતાના લશ્કરવડે કિલ્લો સાચવતો ને રૈયત ઉપર દેખરેખ રાખતો એટલે વસુલાત ખાતું માત્ર જુદું હતું. એ વસુલાત ઉઘરાવવા માટે પટેલો રાખેલા હતા. એ પટેલોને જમીન મળતી ને તેના બદલામાં તેઓ વસુલાત ઉઘરાવી દરબારમાં ભરતા. જમીનના મહેસુલમાં ઉપજની જાત પ્રમાણે છઠ્ઠો, પાંચમો કે ચોથો

ભાગ લેવાતો. કિંવા એ વજેભાગનો અમુક સરતે ઇજારો આપતો. તેટલું છતાં ઇજારદારો રૈયતને પીડે નહિ તે માટે તેના ઉપર દેખરેખ રહેતી. બીજી જાતની ઉપજ દેશદાણની હતી. જે માલ પરદેશ જતો તેના ઉપર નિકાસનું દાણ લેવાતું. તેમજ પરહદનો જે માલ મેવાડમાં આવતો તે ઉપર આયાત જકાત લેવાતી. એ દાણનો પણ ઘણી વાર તો અમુક સરતે ઇજારો અપાતો હતો, પણ તે સઘળા બંદોબસ્તમાં રૈયતને દુ:ખ થાય નહિ કે રૈયતપર જુલમ થાય નહિ તેની પુરતી ચોકસી રાખવામાં આવતી.

ઇન્સાફ આપવામાં ને રૈયતનું રક્ષણ કરવામાં તેઓ જેવી કાળજી રાખતા, તેવીજ કાળજી તેઓ તેમની આબાદી વધારવાને રાખતા. વેપારરોજગાર વધારવાને યોગ્ય બંદોબસ્ત કરતા. તેમનામાં હુન્નરકળાનો વધારો, સુધારો ને ફેલાવો થાય, તેવી સંભાળ રાખતા; નવી નવી શોધો કરાવતા, ને એ શોધો કરનારને યથાયોગ્ય ઇનામ આપી, ખરીદી કરી, કરાવી કે તેમની કારીગરીનો દરબારમાં ઉપયોગ અનુભવ કરાવી ઉત્તેજન આપતા. દુકાળ પડે કે થોડું પાકે ત્યારે વસુલાલાતમાં છૂટ મૂકતા તથા તેમનાં દુ:ખ ઓછાં થવાને યુક્તિ કરતા. રૈયતને ધંધો રોજગાર મળે ને તે વડે તેમનું ગુજરાન ચાલે તથા તેઓ આળસુ ભિખારી થઇ રખડીને ભૂખે મરતા બચે, માટે તેમને નવીન કામો ઉભાં કરી ધંધે વળગાડતા. ટુંકમાં જેમ રૈયત રાજાનાં સંકટ સમયે મદદે આવતી, તેમ રૈયતના સંકટ સમયે રાજા પણ મદદે જતા. રૈયત વડે રાજા છે એમ તેઓ જાણતા. રૈયતને સુખે સુખી ને દુ:ખે દુ:ખી તથા રૈયતની આબાદી એ રાજ્યની ને રાજાની આબાદી સમજતા. રૈયતને લૂંટીને, દુ:ખી કરીને, દંડીને, ભારે ભારે અસહ્ય કરો લઇને કે તેમના તરફ બેદરકાર રહીને રૈયતની પાયમાલી કરતા નહિ. રૈયતના પૈસા લઇને જરૂર પડે તેમને પોષવાને પાછા દેતા નહિ. શાંતિના વખતમાં જે પૈસો એકઠો થતો તે સાચવવાને ધનસંચય કરી રાખતા નહિ, પણ તે પૈસો દેશરક્ષણ માટે કિલ્લા, જળાશયો, નવા રસ્તા ને નવાં નવાં મકાનો બંધાવવામાં ખર્ચતા.

તેથી પૈસાનો વ્યય બરાબર થતો. રૈયતનો પૈસો રૈયતમાંજ વપરાવાથી તે કંગાલ થતી નહિ, ને ગરીબ ને મજુરોને રોજી મળવાથી તેઓ ભૂખે મરતા નહિ. મેવાડના ચોરાશ કિલ્લા, ત્યાં ઠામ ઠામ બંધાવેલાં દહેરાં, ચિતોડ, કોમલમેર ને ઉદેપુરમાં બંધાવેલા મહેલો ને ગઢ, ચિતોડનો કીર્ત્તિસ્તંભ ને કાંકરોલીનું માનસરોવર, એ વગેરે બંધાવીને મેવાડપતિઓએ કરોડો રૂપીઆ ખર્ચ્યા છે, તે સઘળા રૈયતમાં વપરાયા છે. એ બાંધકામોમાંનાં ઘણાં તો દુકાળથી લોકોને મરતા ઉગારવા માટે બંધાવેલાં છે. તેમની એ દીર્ઘદષ્ટિથીજ રૈયત સદા રાજા ઉપર રાજી રહી જરૂરને વખતે પોતાના પ્રાણ કુરબાન કરતી.

હમીરે, લાખાએ, ચંદ્રસીંગે, અમરસીંગે, જગતસીંગે, ને રાજસીંગે રૈયતના સુખ માટે બહુ કાળજી બતાવી છે. રૈયતમાં શાંતિ પ્રસરી વેપારરોજગાર વધે, માટે લુંટ ચોરી બંધ પાડી, નવા નવા ખનીજ પદાર્થોની શોધ કરાવી તથા નવાં મકાનો ને જળાશયો બંધાવ્યાં. લડાઇનો વખત બાદ કરતાં બાકીના વખતમાં મેવાડની ઉપજમાંથી જે સીલક રહે તે રૈયતનાજ લાભ અર્થે ઘણું કરીને ખર્ચતા. તેઓ પોતાની રૈયતના કલ્યાણ માટે બહુ કાળજી રાખતા. હિંદુઓ ઉપર ઔરંગજેબે જજીઆવેરો નાખ્યો ત્યારે પાદશાહનું વેર બાંધીને પણ ઉદેપુરનો રાણો હિંદુપત હિંદુઓની વહારે ચઢયો. એ વખતે એ સંબંધી રાજસીંગે ઔરંગઝેબને લખેલો પત્ર મહાન દીર્ઘદષ્ટિ બતાવનારો, ડહાપણ ભરેલો ને યથાયોગ્ય છે. એ ઉપરથી રાણાની રૈયત માટે કેટલી કાળજી હતી તે જણાય છે, અને એવાં એવાં પરાક્રમોથીજ તેઓ પ્રજાને પ્રિય હતા.

